

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Леонід Залізняк

МЕЗОЛІТ ЗАХОДУ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ

КИЇВ
ШЛЯХ
2009

ЗМІСТ

Передмова

I. Мезоліт заходу Східної Європи в історіографії

II. Природне середовище

1. Катастрофи епохи танення льодовика

2. Природні умови на початку голоцену

III. Культурно-історичні процеси на заході Східної Європи в мезоліті

1. Епіпалеолітичне підґрунтя

2. Кундська культура

3. Пісочнорівська культура

4. Кудлаївська культура

5. Яніславицька культура

IV. Неолітизація Південного Полісся та Середнього Подніпров'я

V. Західна культурно-історична провінція Східної Європи

Висновки

Summary

Література

Список скорочень

Додаток: пам'ятки

Ілюстрації

ПЕРЕДМОВА

Книга підсумовує сторічні зусилля кількох поколінь учених різних країн заходу Східної Європи з вивчення культурно-історичних явищ, що відбулися в регіоні у мезолітичну добу. Автор свідомо не торкається соціально-економічних аспектів, а концентрується на культурно-історичній проблематиці мезоліту регіону.

Захід Східної Європи здавна вирізняється на тлі прилеглих територій як природною, так і культурно-історичною специфікою. Маються на увазі Поліська низовина, басейн Німану та прилеглі до них низинні регіони. У наш час це територія Північної України, Білорусі та Литви. У природно-ландшафтному відношенні це східна частина Великих Європейських або Середньоевропейських низин, що простяглися у широтному напрямку від басейну Темзи до Десни. Вони займають зандрову смугу Риського (Дніпровського) та Вюрмського (Валдайського) зледеніння і у всі історичні періоди вирізнялися схожими природно-кліматичними та ландшафтними умовами.

Подібність природного середовища сприяла поширенню на Середньоевропейських низинах з доісторичних часів споріднених культурно-історичних явищ. Їх наявність в басейнах Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра стала підставою для виокремлення на заході Східної Європи балтійської культурно-історичної провінції, що функціонувала з фінального палеоліту по середньовіччя включно. Ця книга присвячена культурно-історичним явищам мезолітичної доби балтійської провінції мезоліту Східної Європи.

Реконструкція культурно-історичних процесів минулого безпосередньо залежить від стану джерельної бази. Попри відому приказку – «фактів завжди вистачає, не вистачає розуму», автор цих рядків переконаний, що стан проблематики безпосередньо залежить від стану її джерел. А їх інтерпретація, на жаль, справа вторинна, суб'єктивна, мінлива і скороминуча. Джерела – це золотий фонд будь-якої археологічної проблематики. Тому джерелам у цій праці приділено особливу увагу.

Сучасний стан джерельної бази мезоліту заходу Східної Європи залишає бажати кращого. Адже через розташування стоянок у несприятливих умовах зандрової смуги на піщаних узвишсях річкових долин культурний шар переважної більшості пам'яток позбавлений будь-яких фауністичних решток і колекції

представлені майже виключно крем'яними виробами. До того ж значна частина стоянок зруйнована природними і антропогенними факторами, а багато крем'яних комплексів походить зі зборів на поверхні.

На жаль, процес руйнування мезолітичних пам'яток у басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра сягнув таких масштабів, що відмова від вивчення колекцій підйомного матеріалу рівноцінна відмові від вивчення мезоліту регіону взагалі. Адже культурні шари так званих «піщаних стоянок» зандрової смуги суттєво зруйновані природними факторами навіть якщо не порушені поверхневою ерозією. Залягання шарів у сипких піщаних відкладах не тільки руйнує органіку, але й порушує стратиграфію, спричинюючи переміщення артефактів по вертикалі та їх змішування. Отже, розкопки «піщаної» стоянки зовсім не гарантують «чистоту» добутих на ній матеріалів.

Підйомний матеріал з пам'яток зандрової смуги є своєрідним, але наймасовішим, а при виконанні певних умов – і повноцінним джерелом інформації з мезоліту. Доказом цього є виділені на основі зібраних на поверхні колекцій артефактів археологічні культури, які витримали перевірку часом: свідерська, гребениківська, кудлаївська, красносільська, донецька та ін. Усе це дає підстави використовувати в якості допоміжного матеріалу для культурно-історичних реконструкцій мезоліту зандрової смуги не лише матеріали розкопок, але й археологічні комплекси, що були зібрані на поверхні з дотриманням відповідних методик.

Відзначимо нерівномірність розміщення мезолітичних пам'яток на карті регіону, що пояснюється як об'єктивними (наявність чи відсутність крем'яної сировини), так і суб'єктивними (нерівномірна дослідженість) факторами.

Ще один недолік джерельної бази регіону пов'язаний з її розпорошеністю в наукових установах різних держав. Зокрема в даній праці залучені матеріали з півночі України, з Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Росії, Польщі, що стало можливим завдяки люб'язності іноземних колег. Мезоліт заходу Східної Європи вивчався протягом останнього століття дослідниками різних країн, у різний час, на різному науковому рівні, а матеріали опубліковані різними мовами. Тому важливим завданням роботи є

впорядкування джерельної бази мезоліту регіону з метою реконструкції культурно-історичних процесів, що відбулися в ранньому голоцені на зазначених територіях.

Автор ставив перед собою завдання зібрати дані про головні пам'ятки мезоліту заходу Східної Європи, археологічні матеріали яких становлять підвалину сучасного розуміння мезолітичної епохи регіону. Крім численних колекцій мезолітичних пам'яток Північної України, добутих автором протягом 40 років дослідження мезоліту Українського Полісся, в роботі повторно публікуються мезолітичні комплекси з сусідніх територій Білорусі та Литви. Завдяки люб'язності білоруських, литовських, латвійських, естонських, російських та польських колег, із багатьма з цих колекцій авторові вдалося познайомитися особисто і замалювати оригінали. Частина колекцій видана давно і публікації вже не відповідають сучасним вимогам. Низька якість деяких малюнків, невдале компонування таблиць, невиправдане їх зменшення, недоступність старих видань тощо стали причинами для їх перевидання. Для побудови єдиної синтетичної картини мезоліту заходу Східної Європи необхідне приведення до спільного знаменника усієї джерельної бази регіону одним дослідником, до чого й прагнув автор цих рядків.

Зауважимо, що матеріали інших дослідників саме перевидуються – з посиланнями на відповідні первинні публікації, а не публікуються вперше. Завданням роботи не є видання усіх

відомих мезолітичних колекцій регіону, а лише найбільш інформативних комплексів з метою наукового обґрунтування культурно-історичних узагальнень.

Комплекси мікролітів більшості пам'яток, що фігурують у даному виданні, представлені на ілюстраціях максимально, часто практично повністю, за винятком атипових форм і невизначених уламків. Разом з тим, численність нуклеусів, скребачок, різців, пластин та відщепів з ретупшо деяких особливо великих колекцій не дозволяє опублікувати малюнки всіх цих виробів.

У даній праці з проблематики мезоліту автору не вдалося повністю абстрагуватися від проблем попередньої епохи фінального палеоліту чи епіпалеоліту. Пояснюється це не тільки тісними генетичними зв'язками між культурними спільнотами цих епох, але й тим, що більшість дослідників до 80-х рр. XX ст. відносили до мезоліту епіпалеолітичні явища.

Висловлюю глибоку подяку дослідникам, ідеї яких знайшли подальший розвиток у цій книзі і які люб'язно дозволили познайомитися з їхніми матеріалами, без яких ця книга не відбулася б – Р.К.Римантене, Д.Я.Телегіну, Л.В.Кольцову, С.К.Козловському, Р.Шильду, С.Сулпостовській, Л.Доманській, І.Загорській, Ф.Загорскієву, К.Янітсу, Д.Ю.Нужному, Г.В.Охріменку, В.К.Пясецькому, В.Ф.Копитіну, В.Ф.Ксензову, Є.Г.Калечиць, В.Є.Кудряшову, М.Г.Жиліну, О.М.Сорокіну. Велику роботу по редагуванню тексту провів Ю.В.Кухарчук.

I. МЕЗОЛІТ ЗАХОДУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Вперше мезолітичні матеріали з Полісся стали відомі наприкінці XIX ст. [Кибальчич, 1880]. Для цього часу характерне вивчення мезолітичних пам'яток шляхом збору підйомного матеріалу. Першими цей метод польового дослідження широко застосували В. Антонович і М. Біляшівський [Беляшевский, 1897]. Головною метою цих досліджень було створення колекцій для демонстрації на археологічних з'їздах. Особливо значні колекції з Українського Полісся зокрема з околиць Києва, демонструвалися на XI археологічному з'їзді в Києві, де було заслухано кілька доповідей з проблематики кам'яної доби Північної України. Археологічні з'їзди, особливо XI Київський 1899 р., певною мірою стимулювали вивчення мезоліту Полісся.

Первинне накопичення матеріалів розпочалося наприкінці XIX – на початку XX ст. На той час мезоліт ще не виділявся в окрему епоху. Не виробленою лишалася типологія крем'яних виробів мезоліту. Деякі типи речей доби бронзи (серпи, просвердлені сокири) датувалися кам'яним віком. Але безсумнівною заслугою дореволюційних дослідників є створення джерельної бази, що дало можливість вже радянським ученим зробити новий крок у вивченні епохи.

У 20-ті рр. XX ст. систематизація археологічного матеріалу дозволила дослідникам помітити особливості, властиві матеріалам окремих регіонів у певні періоди, що дало можливість виділити низку археологічних культурно-територіальних спільнот. Однак надмірне захоплення класифікацією заважало розглядати за виділеними спільнотами конкретне історичне явище. Прикладом такої розробки є дослідження П.П.Єфіменка 1924 р. в галузі мезоліту Східної Європи. Оскільки мезоліт був виділений в окрему епоху значно пізніше, мезолітичні явища автор називає “раннім неолітом”. В основу роботи П.П.Єфіменка лягло ретельне вивчення типів мікролітів з різних територій – як найбільш численної й мінливої категорії з'являється мезоліту. На підставі специфіки крем'яного інвентарю окремих регіонів виділено три територіально-типологічні групи стоянок мезоліту Східної Європи: південноруська, західноруська та оеська.

Оскільки мезолітичні стоянки Полісся були включені в західноруську групу, то на останній варто зупинитися докладніше.

Західноруська, або дніпровсько-балтійська, група пам'яток, на думку П.П.Єфіменка,

включала Середній, почасти Верхній Дніпро, систему Німану й Вісли із прилеглими районами. Для стоянок цих територій характерний специфічний набір крем'яних виробів, які пов'язують ці пам'ятки з мезолітом Середньоевропейських низин і відрізняють від інвентарю стоянок південноруської групи. Такими характерними для західноруської групи виробами, на думку П.П.Єфіменка, були вістря стріл на пластинках, трикутники, пластинки зі збитим краєм, поперечнолезові наконечники, сегментоподібні інструменти.

П.П.Єфіменко не зупинився на виділенні згаданих трьох великих культурно-територіальних спільнот мезоліту Східної Європи. Він пішов далі, підкресливши неоднорідність кожної з них і тим самим зробивши перший крок у їх культурному членуванні. Так, про західноруську групу він пише: “...у басейні Вісли мікролітична індустрія особливо багато й різноманітно представлена. Далі до Західного Бугу, Дніпра та у Задніпров'ї мікролітична індустрія значно біднішає і в міру просування на схід поступово втрачає багато своїх характерних рис” [Єфіменко, 1924, с. 216-217]. Дослідник підкреслював відносну специфіку мезоліту Подесення в порівнянні з пам'ятниками західноруської групи.

Виділення трьох великих територіально-типологічних груп стоянок у мезоліті Східної Європи зберегло значення дотепер, оскільки його тричленний поділ лежить в основі більшості наступних схем культурно-територіального членування мезоліту Східної Європи. Праця П.П.Єфіменка 1924 р. мала епохальне значення для проблематики мезоліту заходу Східної Європи. Спираючись на нібито неповноцінні матеріали з поверхневих зборів, прозорливий учений виділив окрему західноруську провінцію мезоліту, що підтвердили подальші дослідження протягом наступного сторіччя.

На заході Східної Європи розташовано кілька країн, учені яких долучилися до вивчення мезоліту регіону.

УКРАЇНА

Для вивчення мезоліту Полісся певне значення мала діяльність Всеукраїнської Археологічної комісії (ВУАК) у 1924-1934 рр. у Києві. У цей період вводяться в науковий обіг нові мезолітичні матеріали з Південного Полісся. У 1928 р. співробітники Чернігівського музею провели розвідки в Київському Подніпров'ї, зокрема по

лівому берегу Дніпра. У цьому ж році М.Мушкет у результаті розвідок по р.Ірша на Житомирщині відкрила низку мезолітичних пунктів, на яких були зібрані колекції крем'яних виробів [Мушкет, 1929]. На жаль, нечисленність колекцій, а також незадовільний сучасним вимогам рівень публікацій дають можливість скласти лише загальне уявлення про ці комплекси. Для них характерні високі трапеції ("мале транше"), черешкові наконечники стріл на пластинках, пластинки з притупленою спинкою, пластинки зі скошеним краєм, скребачки кінцеві на відщепках та інші типи виробів. Усі ці матеріали походять зі зборів на поверхні, що значно знижує їхню наукову цінність.

Важливе значення мали розкопки І.Ф.Левицького в 1930 р. в урочищі Піщаному біля м.Народичи Житомирської області [Левицький, 1930]. Тут дослідникові вдалося простежити складну стратиграфію з декількома культурними горизонтами, що датуються від мезоліту до епохи бронзи включно. Варто віддати належне високій професійній майстерності вченого, що зумів, незважаючи на несприятливі для культурного шару пам'ятки геологічні умови піщаного підвищення, зафіксувати складну стратиграфію. Це робить стоянку Піщане однією з опірних пам'яток для вивчення мезоліту Житомирського Полісся. Однак повна втрата всіх архівних даних під час Другої світової війни ускладнює роботу над колекцією. На щастя, частина крем'яних виробів з Піщаного збереглася у фондах Національного історичного музею України в Києві.

Для археологічної науки України міжвоєнного періоду характерне не тільки нагромадження нових археологічних матеріалів, але й перехід до виділення і з'ясування генези окремих культурно-територіальних проявів матеріальної культури. У цьому сенсі велике значення мають роботи М.Я.Рудинського [1928, 1931]. Докладніше варто зупинитися на його праці 1931 р., у якій підведені підсумки дослідження кам'яної доби на території України протягом перших десяти пореволюційних років, а також поставлені завдання з вивчення кам'яної доби на майбутнє.

Характерним методом польового дослідження пам'яток кам'яного віку в цей період залишався збір підйомного матеріалу. Називаючи його першим і необхідним етапом дослідження, М.Я.Рудинський відзначав, що він не тільки рятує пам'ятки від повного знищення, але й дає можливість зафіксувати їх для подальшої постановки розкопів. Його широке застосування

могло б стерти багато білих плям на мезолітичній карті України.

На підставі аналізу крем'яного інвентаря М.Я.Рудинський виділяє в мезоліті України дві провінції: південно-східну й північно-західну. У цілому вони відповідають південноруській і західноруській групам пам'яток, виділених іншим українським вченим, П.П.Єфіменком, у 1924 р. Спираючись на джерельну базу, що значно виросла на той час, М.Я.Рудинський докладно розглядав явища, які відбувалися в мезоліті Середземномор'я, Західної й Центральної Європи. Це дало йому можливість асоціювати провінції мезоліту території України з конкретними культурно-територіальними спільнотами мезоліту Європи: південно-східну провінцію – з капсієм Середземномор'я, а північно-західну – з тарденуазом Польщі.

Оскільки мезоліт заходу Східної Європи, дослідник відніс до північно-західної провінції, зупинимось на ній докладніше. Остання, на думку М.Я.Рудинського, зазнала найбільшого впливу з боку польського тарденуазу, у якому є елементи "прибалтійського маглемозе", а також "свідеру". У межах північно-західної провінції він виділяє регіон, де тарденуазькі форми (сегментоподібні й трикутні вістря, пластинки з притупленим краєм, високі трапеції) простежуються особливо виразно. Це Північна Київщина й прилегла до неї частина Волинського Полісся. М.Я.Рудинський припускав, що індустрія польського тарденуазу проникає сюди з південного-заходу, в обхід Прип'ятських боліт.

На відміну від цієї правобережної культури "барвистого" кременю лісова Чернігівщина була виділена в "зону малого транше". Учений зв'язував її через Білорусію й Литву з маглемозе Прибалтики. З іншого боку, він звернув увагу на зв'язок мезоліту Південної Чернігівщини з північною й північним сходом, тобто з океською групою мезолітичних пам'яток, за П.П.Єфіменком.

Заслугою М.Я.Рудинського у вивченні мезоліту Полісся є подальший розвиток схеми П.П.Єфіменка. Він намагається визначити специфіку мезоліту зазначених територій, а також зв'язати його з певними проявами мезоліту Середньоевропейських низин, а саме польським тарденуазом.

У повоєнний період радянські археологи слідом за західними колегами поступово відходять від стадіально-схематичних уявлень про розвиток матеріальної культури первісного суспільства. Причиною послужили як суттєве збагачення джерельної бази, так і досягнення

світової археологічної науки в її інтерпретації. Основною концепцією розвитку матеріальної культури суспільства в кам'яному віці, зокрема в мезоліті, стає концепція локальності. Особливу увагу дослідники приділяють локальним особливостям матеріальної культури. Ретельне комплексне вивчення локальних явищ у кам'яному віці Східної Європи дозволило зрозуміти конкретно-історичну картину розвитку первісного суспільства. Для післявоєнного періоду характерне виділення великої кількості археологічних культур, типів пам'яток та їхніх хронологічних етапів. Вивчення мезолітичних пам'яток Українського Полісся з кінця 40-х до початку 70-х рр. пов'язане з іменами українських дослідників В.М.Даниленка, Д.Я.Телегіна, А.П.Савчука, В.М.Гладилина, В.Н.Станко, В.К.Пясецького.

В.М.Даниленко спеціально не займався вивченням мезоліту території Полісся, але в монографії "Неоліт України" зупиняється на цьому питанні: "На Волині можна говорити про послідовну зміну таких етнокультурних ланок: свідер-хвалибоговиці – пізній тарденуаз атлантичного типу. Останній закономірно змінюється культурою з макро-мікролітичним кременем маглемезько-ертебельського типу" [1969, с. 30]. Наприкінці мезоліту в Південно-Східне Полісся з півдня проникають приазовсько-кукрекські впливи й накладаються на протонеолітичну культуру прибалтійсько-маглемезького типу. Це стало поштовхом до "неолітизації" зазначених територій. Як одну з характерних рис мезоліту Київщини В.М.Даниленко відзначав значну мікролітизацію при слабкій "геометризації" комплексів [Даниленко, 1956].

Д.Я.Телегін звернувся до мезоліту Українського Полісся у пошуках генетичної підоснови дніпро-донецької неолітичної культури. У 50-ті роки він відкрив і досліджував ряд мезолітичних пам'яток під Києвом: Перегічок, Дніпровська водогінна станція або ДВС [Телегін, 1956]. У 1962 р. Д.Я.Телегіну під час археологічної розвідки вдалося зібрати комплекс мезолітичних виробів біля хут. Тетерівський в урочищі Лиса Гора, що в гирлі р.Тетерів [Телегін і ін., 1963]. Ці роботи завершилися виходом узагальнюючої статті Д.Я.Телегіна про мезолітичну підоснову дніпро-донецької неолітичної культури [1966]. Її автор виділив у рамках південноруської мезолітичної області три локальні групи пам'яток: волино-донецьку, приазовсько-кримську степову та гірськокримську. Мезолітичні пам'ятки

Південно-Східного Полісся дослідник відніс до волино-донецької локальної групи мезоліту південноруської мезолітичної області. Таким чином, кордони останньої розширені на півночі до Сейму, гирла Прип'яті, долини Уборті, а на заході – до Горині. Далі на захід і північ автор поміщає область свідеро-хвалибоговицької культури, пов'язаної з мезолітом Польської низовини.

З кінця 60-х рр. зростає джерельна база мезоліту Київського Полісся. В.М.Гладилин і В.Н.Станко опублікували матеріали мезолітичної стоянки Таценки, що на р.Стугна, за 40 км південніше Києва [Гладилин, Станко, 1971]. Автори відзначають подібність крем'яного комплексу Таценки з матеріалами стоянки Кудлаївка на Десні [Рудинський, 1931].

А.П.Савчук відкрив і дослідив близько десятка мезолітичних пам'яток по р.Трубіж [Савчук, 1972, 1974, 1975; Савчук, Сікорський, 1964; Савчук, Слюсар, 1974]. Слідом за П.П.Єфіменком, він вважав, що в ранньому мезоліті територія Київщини не була заселена. Безсумнівною заслугою цього дослідника є відкриття й уведення в науковий обіг матеріалів кількох мезолітичних і неолітичних пам'яток. Серед них такі відомі місцезнаходження Київщини, як Загай I, Рябці, Бирки, Селище, Коржі й ін. На жаль, усі ці матеріали походять зі зборів на поверхні і в наш час недоступні. З середини 70-х рр. А.П.Савчук розділяє мезолітичні пам'ятники Київщини на дві групи – за переважаючим типом мікролітів: на комплекси з трапеціями і комплекси з кудлаївськими вістрями, відомими також як вістря Ставиного. Виділення групи пам'яток з кудлаївськими вістрями підтвердило зроблений раніше С.К.Козловським висновок про існування в мезоліті Полісся пам'яток типу Кудлаївка [Kozlowski, 1972a]. А.П.Савчук, характеризуючи генетичні зв'язки мезолітичних комплексів басейну р.Трубіж, пише: "Всі охарактеризовані вироби знаходять собі аналогії як на півночі – по Десні, Прип'яті й у Прибалтиці, так і в степових синхронних пам'ятках пізнього мезоліту й раннього неоліту" [Савчук, 1975].

У 70-ті рр. XX ст. роки інтенсивні пошуки мезолітичних пам'яток у Житомирському Поліссі вів В.К.Пясецький. Ним виявлено й досліджувалося кілька мезолітичних стоянок яніславицької культури, у тому числі біля сіл Крапивенка, Стаханове по р.Ірша [Зализняк, 1984, рис. 25, с.54-58], скупчення яніславицьких пам'яток біля озера Корма на Житомирщині [Пясецький, 1975, 1979].

У 1973 р. Д.Я.Телегін запропонував схему культурно-територіального членування пізнього мезоліту України [Телегін, 1973]. Мезоліт України він розділив на дві зони: мікролітичну або причорноморсько-каспійську, і мікромакролітичну, або донецько-прип'ятську. У межах кожної із зон учений виділяв культурно-територіальні групи пам'яток. У мікромакролітичну північну зону, за Д.Я.Телегіним, увійшли донецька, деснянсько-сожська й волинська групи пам'яток.

У Київському Поліссі, а також у басейнах рік Десна, Сож, Нижня Прип'ять, Д.Я.Телегін виділяв "дніпро-прип'ятську культурно-територіальну пізньомезолітичну групу пам'яток", до якої віднесено дев'ять стоянок: ДВС, Козинці, Таценки, Коржі, Білосороки, Дорошівка, Перетічок, Іванків, Мелені. На підставі слабого розвитку макролітичної техніки цю групу дослідник відніс до південної мікролітичної причорноморсько-каспійської зони мезоліту Східної Європи [Телегін, 1973а, с.533].

Археологічні матеріали й спостереження, отримані за останні 30 років, значно розширили джерельну базу мезоліту Полісся, що дозволило уточнити й доповнити наші знання регіону. Зокрема мікролітичний мезоліт Полісся мав прямі паралелі і виявився генетично пов'язаним не з Надчорномор'ям, а з мезолітом Балтії.

Значне поповнення джерельної бази за останні роки дозволило виділити в межах дніпро-прип'ятської групи кілька окремих культурних едностей мезоліту: пам'ятки свідерської традиції, таценки-кудлаївську й рудоострівську культури, пам'ятки типу Рудня, пам'ятки з кукрекськими рисами в інвентарі [Залізняк, 1976а, 1977а,б, 1978а]. Ці культурні спільності були зв'язані в культурно-господарському відношенні з мезолітом європейських задрових низин [Залізняк, 1977, 1980]. Таким чином, дніпро-прип'ятська група, що поєднувала різнокультурні пам'ятки мезоліту задрових низин Європи, була не культурною, а територіальною єдністю. Все ж її виділення було важливим етапом у вивченні мезоліту Південно-Східного Полісся, тому що вперше були помічені й описані деякі його специфічні риси.

Мезоліту Полісся побіжно торкалися у своїх працях і польські дослідники. Зокрема Г.Венцовською висловлена думка про те, що територія поширення яніславицької мезолітичної культури (віслянський цикл) охоплює не тільки схід Польщі й басейн Німану, але й певні райони Полісся. Вона ж писала про генезис яніславицької культури на території Полісся, про її зв'язок з

мезолітичними пам'ятками басейну Дінця [Praehistoria..., 1975, с. 375,393]. С.К.Козловський писав про просування носіїв коморницької культури (наровлянський цикл) з території Польщі в Полісся, аж до Десни. Тут польський дослідник виділяв пам'ятки типу Кудлаївка й генетично пов'язував їх з пізньокморницькими [Kozłowski, 1972a]. Однак висновки польських дослідників, що стосуються мезоліту Полісся, носили попередній характер, через те, що на час їх формулювання були відсутні публікації більшості відомих мезолітичних пам'яток Полісся.

Безсумнівний інтерес для вивчення мезоліту Полісся мають роботи відомого московського вченого Л.В.Кольцова. Він виділяв яніславицьку культурну область, у яку включив культури: Яніславиця, Максимоніс, деякі пам'ятки Південного Полісся, у тому числі стоянку Дніпровська водогінна станція під Києвом [Кольцов, 1975, 1977, с. 168-192].

Наприкінці 70-х рр. під впливом робіт колег Д.Я.Телегін скорегував свої погляди на культурні спільності Полісся та напрямки їхніх культурних зв'язків, у відповідності з новими віяннями в мезолітознавстві. Він починає писати про наявність у мезоліті Південно-Східного Полісся стоянок нобельського варіанту свідерської культури, пам'яток типу Кудлаївка й Народичі, а також дніпро-прип'ятської культури, що складалася зі стоянок типу Рудий Острів, генетично пов'язаних з мезолітом Прибалтики, і типу Загай, що тяжіють до мезоліту Північного Причорномор'я [Телегін, 1978б; Колосов, Телегін, 1971]. У цей час дослідник починає схилитися до думки про генетичні зв'язки переважної більшості культурних спільностей мезоліту Південно-Східного Полісся з мезолітом Польської, Поліської низовин і Південно-Східної Балтії. Так, якщо з мезолітом Північного Причорномор'я, за Д.Я.Телегіним, генетично пов'язана лише одна культурна єдність мезоліту Південно-Східного Полісся (пам'ятки типу Загай), то північний і північно-західний напрямки культурно-господарських зв'язків простежуються у чотирьох культурних єдностях (нобельський варіант свідерської культури, пам'ятки типів Кудлаївка, Рудий Острів, Народичі) [Телегін, 1982].

Л.Л.Залізняк займається фінальним палеолітом та мезолітом Полісся з 1972 р. У 70-х рр. минулого століття, на етапі написання кандидатської дисертації «Мезоліт Південно-Східного Полісся» [1978] він, тоді ще молодий науковець, провів розвідки в межах Київського

Полісся по річках Червона, Стугна, Ірпінь, Здвиж, Тетерів, Ірша, Уж. Їх наслідком стало відкриття кількох десятків мезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток. На 9-ти стоянках були проведені археологічні розкопки. 25 пам'яток дали повноцінні крем'яні комплекси по 1000 і більше кременів (Таценки, Рудий Острів, Раска, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Бородеянка 3в, 4, Протереб, Тетерів 3, Лазарівка та інші). На базі цих матеріалів розроблена періодизація мезоліту Південно-Східного Полісся, що лягло в основу кандидатської дисертації [Залізняк, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1984].

Класифікуючи колекції кременю Південно-Східного Полісся й суміжних територій, Л.Л.Залізняк виділив та інтерпретував пам'ятки таценки-кудлаївської культури області Дювенці [Залізняк, 1976а, 1977а, б], рудоострівського варіанту яніславицької культурної області [Залізняк, 1977б, 1978а], типу Рудня [Залізняк, 1977а]. На матеріалах стоянки Нобель та Раска розглянуті пам'ятки нобельського варіанту свідерської культури, людинність якої спорадично просувалася у фінальному палеоліті в Південно-Східне Полісся [Залізняк, 1977а]. Автор підтвердив висновок В.М.Даниленка відносно проникнення на рубежі мезоліту й неоліту у Південно-Східне Полісся носіїв кукрекських традицій і формування за їхньої участі раннього неоліту Полісся [Залізняк, 1977а, с. 36-38].

Зроблено висновок відносно провідної ролі яніславицької культури у формуванні неоліту з накопиченою орнаментальною керамікою Поліської низовини та басейну Німану, зокрема, про формування киево-волинського варіанту дніпро-донецької культури на основі рудоострівського варіанту яніславицької культури під кукрексько-буго-дністровським впливом з півдня. Л.Л.Залізняк у 70-ті рр. XX ст. дійшов висновку, що мезоліт Полісся значною мірою пов'язаний з мезолітом Прибалтики, а точніше – з мезолітом зандрової смуги Західної та Центральної Європи [Залізняк, 1979]. До зандрової області мезоліту Європи дослідник відніс мезоліт Англійської, Німецької, Польської, Поліської низовин, Південної Скандинавії та басейну Німану. Подібні природні умови, що сформувалися у смузі зандрових низин від Темзи до Десни у ранньому голоцені, зумовили поширення тут схожих культурно-господарських типів, що спричинило подібність матеріальної культури мезолітичних мешканців зандрової смуги Західної та Центральної Європи [Залізняк, 1979]. Результати досліджень у Києво-Житомирському

Поліссі у 70-ті рр. XX ст. видані окремою монографією 1984 р.

Протягом 80-х рр. дослідник працював над докторською дисертацією «Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті» [1989]. Дослідження 1981-1982 рр. на Середній Десні стоянок Смячка XIV, Бор, Пісочний Рів, Гридасово, Студенок, Мураги, Попове Озеро та ін. стали підґрунтям періодизації мезоліту Подесення [Залізняк, 1984, 1986]. У Подесенні Л.Л.Залізняк виділив фінальнопалеолітичні пам'ятки типу Смячка, мезолітичні стоянки кудлаївської та пісочнорівської культур, в тому числі пізньої фази останньої (пам'ятки типу Студенок).

З 1983 по 1990 рр. Л.Л.Залізняк вивчав у Рівненському та Волинському Поліссях свідерські стоянки на берегах озер Нобель, Омит, Люб'язь, Лютка, Самари, в урочищах Переволока, Березно, Сенчиці, Данилово, Мульчиці, Красносілля та ін.; кудлаївські стоянки Криниця, Поляни, Рудня, Люботинь 3 та ін.; пам'ятки яніславицької культури Сенчиці 5а, 5д, Переволока 2, Непірець, Рудня Іа, Балаховичі та ін. Усі ці матеріали лягли в основу періодизації фінального палеоліту та мезоліту усього Полісся і опубліковані у чотирьох монографіях [Залізняк, 1989, с. 1-90; 1991, с. 1-52; Zaliznyak, 1995, p.17-46; 1997, p.3-61].

З 1984 р. автор працює над соціально-економічними проблемами первісності. Зокрема розробляє універсальну методику реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип, з використанням не тільки археологічних, але й етнографічних даних [Залізняк, 1989, 1991, с.57-65]. Застосовуючи свою методику на практиці, Л.Л.Залізняк відтворив спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997], які мешкали у відповідні періоди кам'яної доби не тільки в Поліссі, але й по всій помірній зоні Європи.

Г.В.Охріменко вже чверть століття плідно досліджує неоліт Волині. Попутно він значно поповнив і джерельну базу фінального палеоліту та мезоліту Волинського Полісся. Зокрема ним відкрито, обстежено і опубліковано велику кількість пам'яток фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур Волині: красносільської (Великий Мідськ), свідерської (Люб'язь, Лютка, Мульчиці, Черськ, Розничі, Велика Глуша, Мала Осниця, Самари), кудлаївської (Балаховичі, Великий Мідськ), яніславицької (Рудня) культур.

[Залізняк, Охріменко, 1985, Охріменко, 1993, 1994, 2001, 2009, с. 329-396].

Підводячи підсумок вивчення мезоліту Полісся українськими дослідниками за останні 100 років зазначимо, що протягом 70-80-х років ХХ ст. в археології України затвердилася думка про стійкі культурні зв'язки заходу Східної Європи, а саме Поліської низовини та басейну Німана, з Південною та Західною Балтією. Наявні в нашій розпорядженні матеріали мезоліту Українського Полісся дозволяють наочно проілюструвати його культурно-господарську специфіку й напрямки генетичних зв'язків, а також виробити схему культурного й хронологічного членування, що значною мірою дійсна для мезоліту більшої частини Поліської низовини та прилеглих територій.

ЛИТВА

Литовська археологія як частина загальноєвропейської своїми витокami пов'язана з колекціонуванням рідкісних речей приватними особами. Крем'яні вироби епохи епіпалеоліту та мезоліту в Литві відомі з 70-х років ХІХ ст., після зборів етнографом З.Глогером археологічних матеріалів у Південній Литві [Римантене, 1971, с.6].

Однак особливо успішними були збори колекцій кременю В.Шукевичем у Південно-Східній Литві та в сусідніх районах Білорусі. Протягом 1883-1919 рр. дослідником обстежено десятки місцезнаходжень обробленого кременю уздовж правих допливів Німану – річок Ула, Мяркіс, Дитва, Груда, Катра, Нача, Пеляса. Збори провадилися із залученням місцевих селян і не завжди паспортизувалися на належному рівні. Дослідник видав огляд стоянок кам'яної доби Литви, в основу якого лягли добути ним багаті матеріали, що зберегли своє наукове значення до нашого часу [Szukiewicz, 1910]. Значна частина зборів В.Шукевича збереглася в Історико-етнографічному музеї Литви у Вільнюсі, де була опрацьована Р.К.Римантене. Дослідниця дала докладний типолого-статистичний аналіз знахідок В.Шукевича у своїй відомій фундаментальній монографії [Римантене, 1971, с.26-30].

Між двома світовими війнами активні дослідження пам'яток кам'яної доби в басейні Німану провів К.Яблонскіс [1892-1960]. Пошуки велися в районі тогочасної столиці Литви м.Каунаса, а також на середній течії Німану та р.Нярис від Каунаса до Вільнюса. Найбільш плідними були роботи в Південно-Східній Литві по річках Мяркіс, Ула, Дяряжнічя. З 1939 по 1960

р. дослідником відкрито і обстежено близько п'ятисот стоянок кам'яної доби, серед яких чимало мезолітичних [Merkys, 1991, p.140].

До перших спроб узагальнення кам'яної доби Литви слід віднести дослідження польського археолога В.Антоневича у міжвоєнний період. Дослідник вивчав у музеях Польщі матеріали, зібрані в басейні Німану В.Шукевичем та З.Глогером. В.Антоневич бачив прямі паралелі литовським матеріалам у свідерській та тарденуазській культурах Польщі [Antoniewicz, 1930]. Інші польські вчені [Kozłowski L., 1924, Krukowski, 1927] у своїх дослідженнях також побіжно торкалися кам'яної доби Литви. І.Пузінас [Puzinas, 1938]. зробив огляд литовських стоянок кам'яної доби.

У повоєнний період починається новий етап дослідження кам'яної доби Литви. Він характеризується систематичними розвідками та стаціонарними розкопками численних стоянок. Польщею була повернена історична столиця Литви Вільнюс, завдяки чому численні колекції В.Шукевича стали доступними для литовських дослідників.

Академік К.Яблонскіс плідно працював у галузі польових досліджень пам'яток кам'яної доби до самої смерті у 1960 р. Він заклав фундамент сучасної джерельної бази фінального палеоліту та мезоліту Литви. Справу вченого продовжила його дочка Р.К.Яблонскіте-Римантене, яка після смерті батька видала та інтерпретувала добути ним матеріали [Яблонскіте-Римантене, 1959, Jablonskyte-Rimantienė, 1966].

Праці Р.К.Римантене багато в чому визначили розуміння культурно-історичних процесів у фінальному палеоліті та мезоліті не тільки території Литви, а й усього заходу Східної Європи. У 60-х роках з'явилися перші узагальнення дослідниці [Римантене, 1962, Яблонскіте-Римантене, 1966, Jablonskyte-Rimantienė, 1964]. Однак справжню революцію в розумінні кам'яної доби регіону зробила її фундаментальна монографія «Палеоліт и мезоліт Литвы» 1971 року. Типолого-статистичний аналіз матеріалів басейну Німану, на широкому тлі фінального палеоліту та мезоліту усієї Балтії, дозволив дослідниці розробити періодизацію, яка вже 30 років є основою сучасного розуміння культурно-історичних процесів, що розвивалися протягом кам'яної доби у Південно-Східній Балтії. Наукова концепція Р.К.Римантене формувалася під потужним впливом класиків мезолітознавства Балтії Т.Матіссена, Г.Кларка, А.Руста, Г.Швабедіссена,

С.Круковського, Р.Індреко, В.Тауте, М. та В. Хмелевських, Р.Шільда, С.Козловського та ін. Однак багато в чому культурно-періодизаційна схема кам'яної доби Південно-Східної Балтії литовської дослідниці значною мірою передувала періодизаційним розробкам польських колег, які в цій галузі користуються заслуженим міжнародним авторитетом.

Р.К.Римантене свідомо «відсуває питання первісного господарства на другий план і торкається їх лише настільки, наскільки це потрібно для вирішення деяких проблем розселення племен, осілості та інших проблем етнічної історії» [Римантене, 1971, с.10]. Вона концентрує зусилля на актуальних для свого часу питаннях етно-культурної історії регіону, реконструюючи її шляхом розробки культурної періодизації пам'яток за допомогою традиційного типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів.

У 60-70 рр. XX ст. Р.К.Римантене зуміла піднятися над пануючими на той час у радянській історіографії стадіальними уявленнями про історичний процес за первісної доби. Фактично, дослідниця відходить від старої формаційно-стадіальної картини первісності і розглядає її з принципово нових історіософських позицій багатоваріантності культурного розвитку. Проголосивши сміливий для свого часу висновок, що «поряд могли існувати різні культурні – і, схоже, етнічні групи», дослідниця фактично перейшла на позиції близької історіософії цивілізаційного підходу О.Шпенглера і А.Тойнбі.

Виділені Р.К.Римантене за типологією крем'яних виробів дві фінальнопалеолітичні традиції – свідерська та мадленська, на її думку, продовжували розвиватися і в мезоліті Литви. Внаслідок їх злиття в Пребореалі постала синкретична епіпалеолітична культура, в якій мадленські традиції розчинилися у свідерському середовищі – стоянки Памяркіне, Дубичай 2, Драсекяй, Самантоніс тощо. Епіпалеолітичні мисливці з території Литви та Західної Білорусі рухалися слідом за північним оленем на північний схід, де започаткували «свідерський епіпалеоліт Верхньої Волги» [Римантене, 1971, с.117, 118]. Носії свідерських традицій, за Р.К.Римантене, мешкали на території Литви протягом усього мезоліту і навіть неоліту аж до приходу сюди носіїв шнурової кераміки. У кінці Бореалу вони змішалися з прибулим із заходу маглемезьким населенням, що лишило бореальні пам'ятки типу Максимоніс 4, і утворили німанську пізньомезолітичну мікро-макролітичну культуру [Римантене, 1971, с.125, 174-176].

Попри прозорливість більшості висновків Р.К.Римантене, що зберегли свою актуальність до нашого часу, деякі з них зазнали певної корекції. Зокрема свідерські матеріали в багатьох мезолітичних комплексах Литви виявилися механічною домішкою. Маються на увазі власне свідерські, а не мезолітичні наконечники стріл постсвідерського типу Пуллі на правильних відтискних пластинках з плоскою ретушшю насадку та вістря з черевця. Крем'яні голоценові комплекси з такими постсвідерськими вістрями [Паштува, Канюкай, Лампеджай тощо] свідчать, що Литва в ранньому мезоліті входила в зону поширення постсвідерської кундської культури. Перш за все це стосується Пребореалу, коли в басейні Німану, схоже, поширилися найдавніші постсвідерські пам'ятки типу Пуллі [Ostrauskas, 1999, р.270, 271].

Враховуючи відкриття Т.Остраускасом типових кудлаївських пам'яток у Литві [Ostrauskas, 1998, р.35], саме це населення в кінці Пребореалу тіснить постсвідерців з басейну Німану на північ. Кудлаївська людність в середині Бореалу, в свою чергу, поступила в долині Німану хвилі постмаглемезького населення яніславицької культури, яка в Бореалі просунулася в Литву із заходу (Максимоніс 4 та ін.). У пізньому мезоліті басейн Німану населяли яніславицькі племена (Нятесяй I, Мяркіне, Нясиловичі, Беліца тощо), які на північному сході по вододілу з Даугавою межували з постсвідерським кундським населенням. Про велику кількість пізньомезолітичних пам'яток яніславицької культури в Литві пише в своїй дисертації Т.Остраускас [1998, р.36].

Зазнала критики різних дослідників мікро-макролітична німанська мезолітична культура Р.К.Римантене. На нашу думку, вона представлена змішаними колекціями, що містять матеріали яніславицької, кундської, кудлаївської та свідерської культур у різних пропорціях. Найчастіше це механічна суміш, як на двошаровій стоянці Нятесяй I, де в яскравому яніславицькому комплексі, схоже, опинилися речі з підстилаючого свідерського шару [Римантене, 1971, с.85, 136-142]. Схоже, що аналогічним шляхом виник зібраний на поверхні комплекс Мяркіне 3а, де серед яніславицьких виробів є виразна свідерська домішка [с.142-145].

Разом з тим, не можна виключати, що деякі синтетичні комплекси мезоліту Литви, які поєднують різнокультурні елементи, це не механічна, а так звана органічна суміш, що нерідко виникає у порубіжжі різних культур [Залізник, 1998, с.220]. Маються на увазі

гомогенні комплекси з рисами різних культур, які виникають внаслідок взаємовпливу сусідніх різноетнічних груп населення. Контакти яніславицьких племен з кундськими могли породити такі синкретичні колекції, як Лампеджай або Кампішкес, де у загалом постевідерських комплексах є окремі яніславицькі вироби. Однак такі синкретичні колекції відомі в порубіжних зонах більшості мезолітичних культур і свідчать не про окрему етно-культурну спільноту, а про культурні контакти з сусідами.

Таким чином, Р.К.Римантене заклала підвалини сучасного розуміння культурно-історичних процесів на заході Східної Європи у фінальному палеоліті та мезоліті. Вона запропонувала їх власну періодизацію і пов'язала культурні явища регіону з кам'яним віком Західної та Південної Балтії. Дослідниця вірно інтерпретувала лінгбійські пам'ятки на Німані, поставивши питання про міграцію населення культури Лінгбі з заходу. Першою в радянській археології переконливо продемонструвала наявність носіїв свідерських традицій в регіоні. Їх нащадки в ранньому голоцені колонізували Верхнє Поволжя, започаткувавши постевідерський мезоліт Півночі Східної Європи. Генетично пов'язуючи досліджений нею комплекс стоянки Максимоніс 4 з Маглемезе Західної Балтії, Р.К.Римантене започаткувала проблему яніславицької спільноти в Південно-Східній Балтії, прозорливо визначивши її західнобалтійське генетичне коріння. Однак після публікації фундаментальної монографії 1971 р. дослідниця фактично відійшла від проблем фінального палеоліту та мезоліту і ось уже 30 років плідно працює над проблемами неоліту Литви.

У наш час кам'яну добу басейну Німану вивчає нова генерація литовських археологів, зокрема А.Гірінінкас, А.Бутрімас, Е.Сатавічіус [Satavicius, 2002, 2004, 2005]. Особливо плідними є дослідження фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток Литви Томасом Остраускасом [Ostrauskas, 1998, 1999, Butrimas, Ostrauskas, 1999 а, в, 2002 а, в, с]. Ним переконливо показано наявність у басейні Німану в Пребореалі потужного постевідерського пласта – пам'яток типу Пуллі. Т.Остраускас дослідив багат шарову торфову пам'ятку Кабеляй 2. Нижній шар з типово свідерським крем'яним комплексом продатований за допомогою радіокарбонového аналізу рубежем Дріасу III та Пребореалу. Вище нього залягали два мезолітичні культурні горизонти з матеріалами кудлаївської

та яніславицької культур [Ostrauskas, 1999]. Дослідник фіксує близько двох десятків стоянок та місцезнаходжень кременю кудлаївської культури на Німані. Найбільш представницькі з них Кабеляй 2В, 23, Піпліай 1С [Ostrauskas, 2002б].

Поновлена періодизація фінального палеоліту та мезоліту Литви Т.Остраускаса по суті розвиває погляди Р.К.Римантене. Дослідник суттєво поповнив знання про історичні долі свідерського населення у Східній Балтії в мезоліті. Ним переконливо показано, що постевідерські пам'ятки типу Пуллі у Пребореалі були поширені не тільки в Естонії та Латвії, а й у Литві та Північно-Західній Білорусі [Ostrauskas, 2002а]. Саме зі Східної Балтії постевідерське населення раннього етапу кундської культури заселило Карелію, Південну Фінляндію, Прионежжя [Залізняк, 1989, с.86, рис. 44]. Молодому литовському досліднику вдалося показати, що відхід носіїв традицій типу Пуллі з басейну Німану на північ стався під тиском з півдня мігрантів кудлаївської культури. Т.Остраускас переконливо довів наявність у мезоліті Литви пам'яток кудлаївської культури та численних яніславицьких стоянок пізнього мезоліту, які раніше відносилися до німанської мезолітичної культури [Ostrauskas, 1998]. Фактично дослідник розвиває на сучасному рівні погляди Р.К.Римантене на фінальний палеоліт та мезоліт Литви, як органічну складову кам'яної доби усієї Балтії та прилеглих зандрових низин.

БІЛОРУСЬ

Крем'яні артефакти з території Білорусі відомі з середини XIX ст. Про їх знахідки у Білоруському Подніпров'ї повідомив П.П.Муровцев на Першому археологічному з'їзді в Москві 1869 р. Випадкові знахідки та спорадичні збори аматорів поповнювали приватні колекції та фонди музеїв Могильова, Мінська та Вільно. Наприкінці XIX ст. В.Е.Данилевським [1895] на Верхньому Дніпрі було відкрите відоме місцезнаходження фінальнопалеолітичних та мезолітичних виробів Коромка.

Після встановлення радянської влади у Мінську було створено ряд фахових археологічних установ, що стимулювало археологічні розвідки та розкопки в період між світовими війнами. Активні розвідувальні роботи по притоках Верхнього Дніпра у цей час проводять А.Н.Левданський, А.Д.Каваленя, численні краєзнавці. Зокрема А.Н.Левданський 1933 р. відкрив на Західній Двіні стратифіковану мезолітичну стоянку Коржі, в культурному шарі

якої знайдено черешковий наконечник стріли, скребачки, відщепи, а також обпалені кістки тварин, у т.ч. благородного оленя [Палікарповіч, 1940, с.31-87]. Головним недоліком польових робіт у Білорусі в міжвоєнний період була відсутність масштабних розкопок пам'яток.

Найзначніші відкриття в галузі палеоліту та мезоліту цього часу пов'язані з дослідженнями П.М.Полікарповича по Верхньому Дніпру та його притоках Сожу та Березині. Крім відомих палеолітичних стоянок Бердиж та Юровичі дослідник відкрив близько 30-ти стоянок епіпалеоліту та мезоліту, у тому числі такі знані стоянки як Гренськ, Горки, Латки, Журавель, Печенеж. Лише на двох останніх були проведені невеликі рекогносцирувальні розкопки та шурфування [Палікарповіч, 1932].

Здобуті крем'яні колекції зі Східної Білорусі К.М.Полікарпович розглядав на широкому тлі кам'яної доби Європи, зокрема шукаючи аналогії в епіпалеоліті Польщі. Розроблена ним періодизація, фактично, була екстраполяцією на білоруські матеріали схеми польського дослідника Л.Савицького [1935], яка в свою чергу мала французьке коріння. В дусі пануючої на той час концепції стадіального розвитку первісного суспільства в епіпалеоліті Білорусі та сусідніх територій виділено три послідовні, генетично пов'язані фази: свідерську, тарденуазьку та кампінійську. Свідерська стадія, представлена матеріалами стоянок Гренськ, Коромка, Печенеж, органічно переростала в тарденуазьку з геометричними мікролітами, яка змінювалася макролітичною кампінійською [Палікарповіч, 1932, с.218-221, 1934, с.83, 84]. Дослідник, заперечуючи можливість приходу мігрантів на територію Білорусі в мезоліті, наголошував на генетичному зв'язку усіх трьох виділених стадій між собою. К.М.Полікарпович розглядав їх як послідовні фази єдиного неперервного еволюційного процесу, що переростали одна в одну без усіляких зовнішніх запозичень. Зазначимо, що до «свідерської стадії епіпалеоліту» Східної Європи відносили пам'ятки з черешковими наконечниками Верхнього Дніпра, в тому числі стоянку Гренськ, провідні дослідники мезоліту СРСР 30-50 рр. [Воеводський, 1934, с.233, 239, Формозов, 1959].

К.М.Полікарпович був типовим представником домінуючої на той час в СРСР стадіальної або формаційної концепції розвитку людства. Зумовлений світовими тенденціями розвитку науки відхід від неї у бік концепції локальності намітився в Радянському Союзі лише у повоєнний час і пов'язаний з іменем

О.М.Рогачова. Однак перші прояви багатоваріантності розвитку первісної культури простежуються в роботах В.Антоневича міжвоєнного періоду. На відміну від стадій К.М.Полікарповича В.Антоневич виділяв в мезоліті північно-західної Білорусі археологічні культури – свідерську, тарденуазьку, кампінійську, кундську. Він спирався на колекції музеїв Гродно та Вільнюса, зібрані раніше В.Шукевичем і Т.Довгардом, а також на колекції з місцезнаходжень свідерської культури, відкритих дослідниками початку ХХ століття З.Глогером та міжвоєнної пори З.Шмітом, В.Антоневичем, Е.Р.Романовим, Ф.Д.Гуревичем та ін. Особливо плідними були роботи В.Антоневича в басейні Німану. Під час Другої світової війни більшість матеріалів довоєнних зборів були втрачені. Тому в повоєнний час довелося створювати джерельну базу епіпалеоліту та мезоліту фактично з нуля.

У процесі розвідок Н.М.Гуріної в Північно-Західній Білорусі у 1957 р. були отримані виразні мезолітичні матеріали з басейнів Верхнього Німану та Північної Двіни [1965, с.146-148; 1966, с.30, 31]. Маються на увазі стоянки яніславицької культури Несиловичі I (рис. 103) і IV на Німані та постсвідерські Крумпльово та Семенів Хутор на Західній Двіні. Добуті колекції дозволили дослідниці зробити висновок про зв'язок мезоліту Північно-Західної Білорусі зі Свідером Польщі та переживання свідерських традицій в мезоліті [Гурина, 1966].

Більшість дослідників Східної Європи аж до 80-90-х рр. ХХ ст. вважали пам'ятки фінального палеоліту, зокрема свідерські, мезолітичними. Зокрема у білоруській історіографії стало традицією розглядати фінальнопалеолітичні пам'ятки разом з мезолітичними. Значною мірою це пояснюється переживанням фінальнопалеолітичних культурних традицій (свідерської, гренської) в мезоліті.

Зокрема на цих позиціях стояв білоруський дослідник В.Ф.Ісаєнко, який протягом 60-70-х років минулого сторіччя відкрив чимало стоянок кам'яної доби в басейні Прип'яті. Особливо результативними були його роботи в Західному Поліссі – в межах Південної Білорусі та прикордонних районів Рівненської й Волинської областей України. Тут обстежені раніше відомі та відкрито багато нових пам'яток свідерської культури – Нобель I і II, Омит, Сенчиці, Самари, Люб'язь, Оріхове, Бобровичі, Ополь, Пульмо, Любиковичі, Мар'янівка та ін. [Ісаєнко, 1976, с.28-32, 35, 37-39]. По Нижній Прип'яті дослідник зібрав кілька мікролітичних

комплексів: Білосорока, Дорошевичі 1, Юровичі II [1976, с. 46]. Переважна більшість цього матеріалу чекає видання в фондах Інституту історії Білорусі в Мінську.

Підкреслюючи «макролітичність» цих матеріалів Верхньої Прип'яті, В.Ф.Ісаєнко пов'язував їх з «областю свідерської культури... басейнів Вісли та Німану» і датував мезолітом. Свідер він виводив від липської пізньопалеолітичної культури Волині і вважав, що свідерські традиції в Західному Поліссі розвивалися від Аллереду до раннього неоліту включно, тобто протягом 5 тис. років. Мезоліт Нижньої Прип'яті він пов'язував з «південною мікролітичною областю» [Ісаєнко, 1977, с.53 - 59]. Слід зазначити, що провідного у Білорусі дослідника кам'яної доби басейну Прип'яті цікавили, перш за все, неолітичні матеріали. Це не завадило В.Ф.Ісаєнку виділити три культурно-історичні області мезоліту Білорусі: макромікролітичну басейнів Верхньої Прип'яті та Німану, мікролітичну Східного Полісся та генетично пов'язану з місцевим верхнім палеолітом макролітичну Верхнього Подніпров'я та Посожжя [Ісаєнко, 1970, с.49-66].

Однотомцем В.Ф.Ісаєнка щодо автохтонності мезоліту Верхнього Подніпров'я у 60-ті роки був В.Д.Будько [1966]. Розкопки відкритої ще П.М.Полікарповичем у 1927 р. стоянки Гренськ привели дослідника до висновку про двошаровість пам'ятки. Він виділив свідеро-гренську культуру, яку пізніше назвав гренською. Три виділені ним фази розвитку гренської культури В.Д.Будько продатував часом від Дріасу I по Аллеред включно. «Свідерсько-гренська верхньопалеолітична культура виникла на основі подальшого розвитку... культурних традицій... – костенківсько-авдеєвської, елісеєвичської, юдиновської, тимонівської» [Будько, 1966, с.42].

Після розкопок стоянки Гренськ В.Д.Будьком у 1959-1961 рр. пам'ятка зацікавила наукову громадськість своєю незвичайною стратиграфією. Дослідник прослідкував до глибини 2,5 м складну стратиграфію, в якій зафіксував два культурні шари розділені похованим ґрунтом [Будько, 1966, с.39]. Нижній культурний шар, що залягав у піску на глибині близько 2,5 м, віднесено до відрізка часу «не раніше Беллінгського і не пізніше Аллередського інтерстадіалу», оскільки похований ґрунт над ним В.Д.Будько вважав аллередським. Верхній культурний шар стоянки залягав над похованим ґрунтом на глибині близько 1 м і був віднесений до кінця Аллереду – Дріасу III. Дослідник вважав обидва шари Гренської стоянки послідовними

етапами єдиної свідеро-гренської культури, що розвивалася в Білорусі від пам'яток типу Підлужжя III протягом усього дріасового періоду і була синхронна Свідеру Польщі [Будько, 1966, с.460].

Новий етап у дослідженні та інтерпретації пам'ятки пов'язаний з результативними польовими роботами викладача Могильовського університету В.Ф.Копитіна [1992, с.32-38, 1994, с.34-60, 1999]. У 1972, 1974 та 1977 рр. він провів рекогносцирування, а у 1980, 1981 рр. масштабні розкопки стоянки Гренськ. Розкопки стоянки В.Ф.Копитінін 1972 та 1974 рр. породили сумніви, відносно її двошаровості [Копитин, 1973, с.362, 363, Кольцов, 1977, с.115, 116].

Незважаючи на всі зусилля дослідника в наступні роки (1977, 1980, 1981), підтвердити складну і незвичайну для регіону стратиграфію стоянки Гренськ не вдалося. В.Ф.Копитін переконливо показав, що В.Д.Будько міг зафіксувати таку стратиграфію лише в брустверах німецького укріплення, розташованого саме в тій частині пам'ятки, де були розкопки В.Д.Будька. Іншими словами, похований ґрунт останнього – це не аллередський, а сучасний гумус, перекритий викидами окопів та бліндажів Другої світової війни. Верхній культурний шар утворився шляхом фіксації в брустверах переміщеного кременю, який потрапив туди в процесі риття траншей. Все це переконало більшість дослідників повністю відмовитися від культурно-періодизаційних побудов В.Д.Будька [Копитин, 1992, с.32-38; 1994, с.34-60].

В.Ф.Копитін провів особливо масштабні польові дослідження фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток на сході Білорусі. Починаючи з 1970 р. дослідник вів плідні пошуки та розкопки пам'яток кам'яної доби на Верхньому Дніпрі та Сожі. Протягом багаторічних польових робіт відкриті та досліджені стоянки Боровка, Хвойна, Баркалабово, Лудчиці, Дальне Лядо. На великій площі розкопані раніше відомі стоянки Гренськ, Горки, Коромка, Печенеж, Журавель. Багаті археологічні матеріали Верхнього Подніпров'я були узагальнені в численних статтях, монографії та кандидатській дисертації В.Ф.Копитіна [1977 а, б, 1979, 1983, 1992, 1999, 2000].

В.Ф.Копитін не відкидав факт існування на Верхньому Дніпрі та Сожі у фінальному палеоліті та мезоліті гренської культури. Дослідник генетично пов'язував її з мізинською культурою пізнього палеоліту Північної України, представленою стоянками Мізин, Межиріч, Добранічівка. За В.Ф.Копитінін, ранній етап

греської культури (стоянки Боровка, Коромка, Хвойна) датуються Аллередом та Дріасом III. На ранньомезолітичній пребореально-бореальній фазі (стоянки Греськ, Лудчиці, Могилевська) носії греської культури просунулися на схід, у басейн Верхньої Десни та Волго-Окське межиріччя, де брали участь у формуванні пісочнорівської та ієневської культур.

В.Ф.Копитін не заперечував факт проникнення у Полісся, зокрема на Верхній Дніпро, носіїв західних свідерських традицій (Яново, Баркалабово). Внаслідок змішування місцевих греських та принесених із заходу свідерських традицій у пізньому мезоліті сформувалася сожська культура басейнів Березини, Верхнього Дніпра та Сожу (Горки, Михайлівка, Городок, Берегова Слобода, Журавель). Пізніше на її основі постала верхньодніпровська неолітична культура [Копытин, 1992, с.59].

Отже, найзапекліший критик побудов В.Д.Будька, В.Ф.Копитін, багато в чому фактично успадкував його автохтоністські погляди, виводячи греську культуру з місцевих пізньопалеолітичних традицій. Протягом останніх 30-ти років В.Ф.Копитін послідовно і наполегливо відстоював у своїх працях концепцію генези греської культури Верхнього Подніпров'я на основі мізинської культурної традиції пізнього палеоліту.

Деякі мезолітичні стоянки на Верхньому Німані відкрив дослідник неоліту Понемання М.М.Чернявський. Маються на увазі стоянки Беліца II (рис.101, 102), Нясіловичі VI, Кузейшчина [Чарняускі, 1979, рис. 21, 44; 1996].

До провідних дослідників кам'яної доби басейнів Березини, Північної Двіни та Верхнього Дніпра 70-90-х рр. XX ст. належить мінський археолог В.П.Ксензов. Яскраві колекції фінальнопалеолітичних та мезолітичних матеріалів, добути ним на стоянках долин рік Березина, Верхній Дніпро, Західна Двіна – Берестенево, Михайлівка, Берегова Слобода, Тайманово, Городок, Красновка ІБ, Стара Лутава, Речиця 2, Рекорд, Орша 1, Замощье, Гливин та ін. [Ксензов, 1988, 1994, 1999, 2006]. Дослідник визнавав наявність у басейнах згаданих рік пам'яток греської (Берестенево, Гута 1, Орша 1), дніпро-деснянської (Городок, Городище 2, Гливин, Чижаха), кундської (Замощье, Крумпльово) та німанської (Семенів Хутір) мезолітичних культур [Ксензов, 2006, с.7]. За В.П.Ксензовим у Дріасі III свідерські мисливці із заходу просунулися на Верхній Дніпро (Яново). У Пребореалі свідерці стали складовою нової дніпро-деснянської спільноти (Горки, Берегова

Слобода, Городок IV), на основі якої формувалася верхньодніпровська неолітична культура. Другою складовою дніпро-деснянської мезолітичної культури, на думку В.П.Ксензова, була греська культура.

Спочатку погляди В.П.Ксензова на мезоліт Верхнього Подніпров'я мало відрізнялися від поглядів В.Ф.Копитіна. В авторефераті кандидатської дисертації 1977 р. він стверджував, що «на території Білоруського Подніпров'я формується локальна мезолітична культура, що розвивається в рамках свідерських та мізинських традицій» [Ксензов, 1977, с.18].

Пізніше погляди дослідника на генезу мезоліту регіону принципово змінилися у бік відходу від автохтоністської концепції походження греської культури В.Ф.Копитіна. Починаючи з другої половини 80-х В.П.Ксензов виводить греську культуру від пам'яток спільноти Лінгбі, носії якої просунулися в кінці Аллереду із заходу в басейни Німану (Вільнюс, Маскаука 6, Дяряжнічя 31), Прип'яті (Красносілля Є) та Верхнього Дніпра (Аносово, Берестенево). На основі лінгбійського населення на межі Дріасу III та Пребореалу сформувався перший етап греської культури (Аносово, Берестенево, Лудчиці, Коромка). Другий бореальний етап, на думку В.П.Ксензова, представлений стоянками Греськ, Боровка, Журавель, Хвойна. Уявлення про третій, ранньоатлантичний етап, дають матеріали стоянок Рекорд, Речиця 2, Чиживка. Просунувшись в Пребореалі та Бореалі на Верхню Волгу, Оку, Десну, греське населення взяло участь у формуванні ієневської та деснянської культур [Ксензов, 1988, с.125, 126; 1994, с.29, 30; 1999, с.238, 239].

Принципово відмінні від попередніх побудови В.П.Ксензова кінця 80-90-х XX ст. відповідають радикальним змінам у розумінні культурних процесів у східній частині Великих Європейських низин, що сталися у 70-ті роки. Саме у цей час різні дослідники помічають факт проникнення людності культури Лінгбі із Західної Балтії на Польську низовину та у басейн Німану [Римантене, 1966, с.82-84; 1971, с.19-37; Schild, 1975, р.262-267, 333; Kozlowski, 1975]. Першовідкривачем лінгбійських комплексів у Східній Європі по праву вважається Р.К.Римантене, яка дослідила, видала та інтерпретувала крем'яні комплекси з вістрями лінгбійських та аренсбурзьких типів з Верхнього Німану (Вільнюс I, Маскаука 6, Дяряжнічя 31 тощо). Л.В.Кольцов [1977, с.41-56] вважав видані Р.К.Римантене комплекси з черешковими

вістрями з Литви не лінгбійськими, а аренсбурзькими. Велике значення для розуміння фінального палеоліту Східної Білорусі мало відкриття і публікація Н.М.Гуріною [1972, с.251] стоянки Аносово з великими черешковими наконечниками. Дослідниця відзначила подібність цих матеріалів з Верхнього Дніпра з так званим «прибалтійським мадленом, в якому досить яскраво проступають західні – аренсбурзькі – риси».

Л.Л.Залізняк у 70-ті роки ХХ ст. звернув увагу на прямі паралелі фінальнопалеолітичним та мезолітичним явищам Українського Полісся в матеріалах території Польщі та Балтії [Залізняк, 1976, 1977, 1978, 1984]. Після розкопок 1981, 1982 р. стоянки Пісочний Рів на Десні дослідник, у пошуках генетичного підґрунтя здобутим матеріалам, звернувся до лінгбійських елементів у фінальному палеоліті Східної Європи. Врахувавши праці згаданих учених старшого покоління, дослідник запропонував концепцію міграції лінгбійської людності на схід у кінці Аллереду (стоянки Ридно Х, Вільнюс 1, Аносово) і формування на цих традиціях в Дріасі III Східного Аренсбурга з дрібнішими ніж лінгбійські черешковими вістрями. Найяскравішим комплексом цього типу на той час була колекція зі стоянки Красносілля Є на Волині, що й дало підстави назвати культуру красносільською. На думку дослідника, на межі Дріасу III та Пребореалу красносільська культура трансформувалася в пісочнорівську Десни та ієневську межириччя Волги та Оки. Пам'ятки типу Боровка, на яких поряд з черешковими вістрями лінгбійських та аренсбурзьких типів також знайдені асиметричні греські та пісочнорівські наконечники, розглядалися як перехідні від красносільських до власне пісочнорівських та ієневських комплексів [Залізняк, 1984, с.15, 1986, с.105, 106, 141, 1989, с.12-18, 78, 1989 б, с.133-145, 1993, с.47-50, 1999, с.133-138, 145-149, 207].

У 1981 р. автор цих рядків відвідав Мінськ і Могильов, де ознайомився з білоруськими матеріалами і мав тривалі бесіди з В.П.Ксензовим та В.Ф.Копитіним. Автохтоністські погляди останнього на мезоліт Білорусі лишилися незмінними, а В.П.Ксензов остаточно визначився як прихильник західних (лінгбійських) витоків греської культури. Таким чином, сформульовані в книзі В.П.Ксензова 1988 р. погляди на культурно-генетичні процеси в фінальному палеоліті Білоруського Подніпров'я відбивали новітні на той час тенденції в розумінні історичного процесу зазначеної доби. Вони

сформувалися під впливом поглядів згаданих дослідників щодо первинного заселення в Аллереді лінгбійськими прибульцями з заходу шойно звільнених від льодовикових явищ зандрових низин басейнів Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра.

Значну кількість пам'яток на сході Білорусі відкрила Є.Г.Калечиць [1987] – Абрамов Бугор, Клини. Слідом за В.Ф.Копитіним та В.П.Ксензовим дослідниця пише про «двоетапність» мезоліту Білоруського Подніпров'я. Вона вважає, що «ранній етап пов'язаний з мізинськими та свідерськими культурними традиціями, пізній – явив собою подальший розвиток цих традицій і вилився у формування сожської локальної [Копытин, 1983] або «верхньодніпровської» мезолітичної культури [Ксензов, 1986]» [Калечиць, 1987, с.9]. Дослідниця є прибічницею автохтонності греської культури, що своїм корінням пов'язана «з пізнім палеолітом середньодніпровської культурної області» [Калечиць, 2000, с.11].

Особливої уваги заслуговують численні палеогеографічні дослідження Є.Г.Калечиць [1996, 2000]. Зокрема важливі спостереження щодо палеогеографічної обстановки в Поліссі в Аллереді та у Дріасі III дослідниця зробила у своїй роботі 2000 р. Спираючись на загальновизнаний факт поширення холодних сосново-березових лісів у Поліссі у Дріасі III, вона робить висновок, що тундрові мисливці на північного оленя у цей час не могли мешкати в Поліссі, а значить свідерці Полісся не могли належати до ГКТ мисливців на північного оленя.

Дійсно, оскільки в Дріасі III кордон між тундро-степою та лісо-тундрою проходив у субмеридіональному напрямку – з Середньої Вісли на Середній Німан, то Верхів'я Прип'яті та Німану займали лісо-тундрові ландшафти, а Східне Полісся [Нижня Прип'ять, Верхній Дніпро] – сосново-березові ліси [Вознячук, 1973; Залізняк, 1989, с.19]. Найбільші концентрації свідерських стоянок зафіксовані по обидва боки кордону між тундро-степою та холодними лісо-тундрами Західного Полісся, а саме в басейнах Вісли, Німану та Верхньої Прип'яті [Залізняк, 1989, с.19]. Оскільки мисливці на стадного тундрового оленя здійснюють мисливський контроль над шляхами сезонних міграцій оленів між літніми тундровими і зимовими лісо-тундровими пасовиськами, то таке розміщення свідерських стоянок якраз і свідчить, що свідерці належали до ГКТ мисливців на тундрового оленя. Тим більше, сама ж Є.Г.Калечиць визнає, що у пізньодріасовий час ліси Полісся та басейну

Німану не були суцільними, а ландшафти фактично являли собою лісотундру «з тундро-лісостеповою рослинністю» [Калечиць, 2000, с.8]. Дослідниця визнає, що територія Білорусі «лежала в межах широкого розповсюдження оленячих стад, в тому числі лісової популяції», а також тундрових оленів, що мігрували сюди на зиму. За її ж даними, всі кістки оленів з фінальнольодовикових відкладів території Білорусі належать до тундрової популяції [Калечиць, 2000, с.12].

Разом з тим, слід визнати, що свідерці у Поліссі познайомилися із закритими лісовими ландшафтами і схоже почали до них адаптуватися ще у пізньодріасовий час, можливо, шляхом зимового промислу лісових нестатних копитних (лісового різновиду північних оленів, можливо лося). Слідами такої адаптації, вірогідно, є певні зміни у крем'яному інвентарі свідерців східних регіонів Полісся. Мається на увазі поява певних рис постсвідерської технології у в цілому свідерських комплексах. Так, пізньому Свідеру Східного Полісся властивий перехід від двоплощинного до одноплощинного нуклеусу (Горки на Верхньому Дніпрі), а також зародження відтискової технології (Прибір 13 під Чорнобилем). Знайомство свідерців з лісовим середовищем у пізньодріасовий час сприяло швидкій адаптації їхніх нащадків до лісових ландшафтів Східної Європи у ранньому голоцені, що фіксується поширенням постсвідерської індустрії у Пребореалі від Східної Балтії до Печори.

Важливе значення для розуміння історичних доль нащадків свідерців у мезоліті мають результати досліджень найпівденнішої постсвідерської стоянки Східної Європи Кринична на Сожі [Липницькая, 1979; Кудряшов, Липницькая, 1992]. В.Є.Кудряшов [1996] дослідив виразний яніславицький комплекс Мойсеєвичі у гирлі Уборті.

До нового покоління білоруських дослідників мезоліту належить О.В.Колосов, який 2007 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Білоруського Посожжя». Він відмовляється від автохтоністських позицій попередників і заперечує існування виділених В.Ф.Копитіним та В.П.Ксензовим сожської чи дніпро-деснянської мезолітичних культур. Його культурно-хронологічна схема мезоліту Східної Білорусі узгоджується зі схемами мезоліту сусідніх країн. Аналіз матеріалів дозволив йому приєднатися до розробленої попередниками періодизації мезоліту Полісся. Наведені ним матеріали переконливо свідчать про наявність у

фінальному палеоліті та мезоліті Східної Білорусі проявів наступних культур: лінгбі, свідерської, грєнської, пісочнорівської, бутівської, кудлаївської, яніславицької [Колосов, 2007а; 2007б, с.27]. Генетично вони пов'язані з явищами, поширеними значно західніше Посожжя.

Коли дана книга була вже підготовлена для видавництва вийшла друком у Варшаві монографія молодого білоруського археолога Віктора Обуховського «Матеріали палеолітичні та мезолітичні із західної Білорусі» [Obuchowski, 2009]. Матеріали незавершеної через передчасну смерть дисертації білоруського докторанта Варшавського університету В. Обуховського видали польські колеги. Книга вводить в науковий обіг численні крем'яні комплекси фінального палеоліту та мезоліту Західної Білорусі, опрацьовані її автором в музеях та археологічних інституціях Польщі та Білорусі. Нажаль численні таблиці ілюстрацій супроводжуються мінімальною інформацією про стоянки і абсолютно позбавлені культурно-хронологічних характеристик матеріалів. Разом з тим, публікація є суттєвим доповненням нашої монографії в частині джерельної бази мезоліту заходу Білорусі.

Переважаюча більшість комплексів виданих В.Обуховським зібрана на поверхні білоруськими та польськими дослідниками протягом 30-70-х рр. XX ст. Тому багато з них являють собою механічну суміш виробів різних культур фінального палеоліту та мезоліту регіону. Зокрема в публікації яскраво представлені матеріали культур Лінгбі, Красносілля, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця. На особливу увагу у цій книзі заслуговують виразні кудлаївські комплекси Добриньово I, Кастричніки I, Кожан-городок [Obuchowski, 2009, s. 113, 127-129, 160-165], а також численні колекції яніславицької культури – Бобровичі II, III, Бєліца I, II, Бершти IV, Черленка А, Кастричніки I, Лічаці, Любча III, Мотоль II [Obuchowski, 2009, s. 75, 86, 87, 88-93, 97, 108-110, 130-133, 173, 175, 178, 181, 192]. Зібрані і видані В. Обуховським матеріали є цінним підґрунтям для розуміння культурно-історичних процесів в мезоліті басейнів Прип'яті та Німану.

РОСІЯ

Незважаючи на те, що досліджуваний регіон лежить поза межами Російської федерації, вчені Москви та Петербургу зробили вагомий внесок у дослідження мезоліту заходу Східної Європи.

Зупинимося на кількох різночасових спробах російських дослідників узагальнити картину

культурно-історичного розвитку регіону в епіпалеоліті та мезоліті. У відповідності з пануючими в 30-ті роки XX ст. стадіальними уявленнями про історію людства, М.В.Воеводський виділяв єдину свідерську стадію епіпалеоліту Східної Європи [1934 а, б]. У повоєнний період дослідник переосмислив своє бачення епохи. Його робота “Мезолітичні культури Східної Європи”, що вийшла після його смерті у 1950 р., знаменувала собою початок переходу від стадіальних уявлень про розвиток культури кам’яної доби до вивчення локальних особливостей пам’яток окремих територій. Дослідник першим у радянській археології кам’яного віку порушив питання про наявність племінного групування в мезоліті. Докладне вивчення особливостей, властивих мезолітичним пам’яткам окремих районів Східної Європи, і порівняння їх із закордонними археологічними матеріалами дозволили М.В.Воеводському відмовитися від виділеної ним же у 1934 р. єдиної для всієї Східної Європи свідерської стадії мезоліту і виділити в межах північної половини Східної Європи свідерську культурну область.

На його думку, вона складалася з двох груп пам’яток – західної і східної. Крим зі степовою частиною України М.В.Воеводський відніс до окремої культурної області. Таким чином, в основу схеми культурно-територіального членування мезоліту Східної Європи М.В.Воеводський поклав відому схему П.П.Єфіменка 1924 р. Трьом групам мезолітичних пам’яток П.П.Єфіменка відповідають південна культурна область, західна й східна групи свідерської культурної області М.В.Воеводського. Але останній іде далі й робить висновок про те, що “на підставі єдиної матеріальної культури пізнього палеоліту виник ряд культур і культурних областей мезоліту з різним інвентарем, характер якого обумовила виробнича традиція в певних природних умовах. За матеріалами Десни, Криму й Прибалтики можна простежити складення цієї традиції в невеликих районах. Територія деснянської і кримської мезолітичних культур приблизно рівні території неолітичних культур Східної Європи – районів, безсумнівно, заселених окремими племенами. Це свідчить про виникнення племінної організації в мезоліті...” [Воеводський, 1950, с. 119].

Відзначимо, що крім виділених дослідником деснянської, шан-кобинської, мурзак-кобинської культур, згідно з М.В.Воеводським, у Прибалтиці «виділяються мезолітичні культури Лінгбі та

Гамбурзька, що виникли на основі свідерської» [Воеводський, 1950, с.119].

Вагомий внесок у дослідження мезоліту Десни зроблено М.В.Воеводським у процесі розкопок очолюваною ним Деснянською експедицією стоянки Пісочний Рів під Новгород-Сіверським. Пам’ятка досліджувалася у 1940, 1945-1947 рр. на площі 200 кв. м. Особливості добутих крем’яних виробів дали підстави виділити деснянську мезолітичну культуру [Воеводський, 1948, 1950, с.119; Воеводський, Формозов, 1950, с.52-54]. На основі знахідок двобічнооброблених макролітів стоянку датували пізнім мезолітом, тоді як ранню фінальнопалеолітичну стадію деснянської культури, на думку дослідника, представляли матеріали стоянки Покровщина. Попри те, що ні генетичний зв’язок з Покровщиною, ні датування Пісочного Рову фінальним мезолітом не підтвердилися, внесок М.В.Воеводського у дослідження пісочнорівської культури важко переоцінити. Фактично, він був першовідкривачем цього яскравого культурного явища.

Монографія О.О.Формозова “Этнокультурные области на территории Европейской части СРСР в каменном веке” побачила світ у 1959 р. У ній розглянуті не тільки загальні питання мезоліту Східної Європи, але й мезоліт окремих регіонів, у тому числі й заходу Східної Європи. Автор вносить зміни в загальну культурно-територіальну схему мезоліту Східної Європи, запропоновану П.П.Єфіменком. Дослідник виділяє південні й північні культурні області, а останню ділить на західноруську й океську групи пам’яток. При цьому відзначає, що тільки в західноруській групі, яка включає стоянки Литви й Білорусі, є багато спільного з мезолітом Польщі.

О.О.Формозов виділив також таке мезолітичне явище, як свідеро-тарденуаз, поширений у Литві, Білорусі, по всьому Поліссю – аж до Десни. Слідом за П.П.Єфіменком дослідник дотримувався думки, що геометричні мікроліти проникли сюди не з півдня, а із заходу: “Якщо південніше Києва західний кордон мезолітичних стоянок Європейської частини СРСР змикається з південноруською групою, що, однак, не доведено, то все-таки не можна зробити із цього висновок про походження геометричних мікролітів на стоянках Литви й Білорусії від геометричних знарядь Причорномор’я. Найбільш звичайний тип геометричних знарядь стоянок північно-заходу СРСР – високий трикутник (наконечник з поперечним лезом) – невідомий у Причорномор’ї, але характерний для стоянок Польщі, ГДР, ФРН, Данії. Пластинки з

притупленою спинкою, звичайні для Прибалтики, в інших районах не поширені. Сама послідовність розвитку мезоліту в Литві й Білорусії інша, ніж на півдні СРСР, але така ж, як у Прибалтиці» [Формозов, 1959, с. 78-79].

Важливим досягненням О.О.Формозова є виділення в межах західної групи стоянок північної культурної області свідеро-тарденуазької культури, а в межах південної області – дніпропорізької і, слідом за А.Я.Брюсовим, – донецької культур. У цих культурах О.О.Формозов бачив «племена, що формуються».

Вагомий внесок у дослідження епіпалеоліту й мезоліту заходу Східної Європи зробила відома петербурзька дослідниця Н.М.Гурина. Нею відкриті, досліджені і видані яскраві матеріали лінгбійської культури зі стоянки Аносово на Верхньому Дніпрі [Гурина, 1972, с.244-251]. У 1957 р. дослідниця провела археологічні розвідки у Північно-Західній Білорусії, в долинах Верхнього Німану та по середній течії Західної Двіни. На Середній Двіні нижче Полоцька вона відкрила ранньомезолітичну стоянку Крумплеве з постсвідерськими матеріалами типу Пуллі, а на Німані – групу яніславицьких стоянок біля с.Нясиловичі [Гурина, 1965, 1966, с.30-34]. Докладно проаналізувавши стан вивчення епіпалеоліту та мезоліту в Польщі, дослідниця екстраполювала періодизаційну схему Л.Савицького на пам'ятки свідерської традиції Північної Білорусії [Гурина, 1966].

Послідовниця Н.М.Гуриної Г.В.Синіцина неподалік від згаданої стоянки Аносово на Верхньому Дніпрі розкопала стоянку Вишегора [Синицына, 1996, с.36-45]. Протягом 1990, 1993-1996 рр. вона досліджувала лінгбійську стоянку Подол III біля витоків Волги [Синицына, 1996, Sinitsina, 1999]. Якщо Н.М.Гурина знаходила паралелі матеріалам з Аносово «у прибалтійському Мадлені, в якому досить яскраво проступають західні – аренсбурзькі риси», то геологічні спостереження, дані палінології та радіокарбонів дати зі стоянки Подол III дали підстави Г.В.Синіциній упевнено визначати її як лінгбійську і датувати Аллередом [Синицына, 1996, с.44,45]. Разом з тим, матеріали стоянки Вишегора з виразними, на нашу думку, постлінгбійськими елементами дослідниця виводить із мізинської культури басейну Десни [Синицына, 2008].

Значний внесок у наукову інтерпретацію мезолітичних матеріалів заходу Східної Європи зробив видатний московський дослідник Л.В.Кольцов. У цьому відношенні особливе місце

займає його монографія 1977 р., в якій дослідник робить огляд фінальнопалеолітичних і мезолітичних пам'яток Польщі й Литви та аналізує революційні на той час напрацювання польських дослідників Р.Шильда, С.К.Козловського, Х.Венцовської, Б.Гінтера та ін., а також дослідниці з Литви Р.К.Римантене. Він екстраполює їхні культурно-історичні схеми на фінальний палеоліт та мезоліт заходу Східної Європи. Л.В.Кольцов поширює кордони південнобалтійських культурних спільнот не тільки на басейн Німану, як це вже зробила у 1966-1971 рр. Р.К.Римантене, але залучає до них і пам'ятки більш східних територій. Він пише про інвазію в західні регіони Східної Європи не тільки свідерців, але й носіїв аренсбурзьких традицій. Слідом за Р.К.Римантене, дослідник виводить з маглемезької культури Західної Балтії стоянки типу Максимоніс 4 Литви, що являють собою перший етап розвитку яніславицької культури. Пам'ятки останньої він відмічає у Поліссі [Кольцов, 1975]. Відхід свідерського населення за оленем у північно-східному напрямку започаткував постсвідерську кундську культуру. Витоки цих положень – у розробках згаданих польських дослідників та в монографії Р.К.Римантене 1971 р. Однак Л.В.Кольцов суттєво розвинув їх, проілюструвавши східноєвропейськими матеріалами та доклавши чималих зусиль для їх затвердження в автохтоністському на той час радянському мезолітознавстві.

Слід відзначити провідну роль Л.В.Кольцова і в дослідженні мезоліту Волго-Окського межиріччя. Основоположник московської школи мезолітознавців, Л.В.Кольцов є фундатором сучасного уявлення про мезоліт центру Східної Європи. Саме він виділив та науково інтерпретував дві головні культурні спільноти мезоліту регіону – бутівську та ієневську культури [Кольцов, 1976, 1984] – і висловив концептуальні положення щодо їх генези, які лишаються в силі й сьогодні. Вагомий внесок у вивчення фінального палеоліту та мезоліту центру Східної Європи внесли учні Л.В.Кольцова – М.Г.Жилін, О.М.Сорокін, А.Є.Кравцов та ін.

Інтенсивні польові дослідження на Верхній Волзі мезолітичних пам'яток протягом останніх 40 років створили потужну джерельну базу для широких узагальнень з мезоліту усієї лісової смуги Східної Європи. Завдяки багаторічним плідним роботам Д.О.Крайнова, Л.В.Кольцова і їхніх учнів – О.М.Сорокіна, М.Г.Жиліна, О.С.Фролова, О.Е.Кравцова, В.М.Лозовського та інших на Верхній Волзі та Оці нині відомо

близько 500 мезолітичних пам'яток. Лише стоянок бутівської культури відкрито близько 100, з яких 40 досліджено шляхом розкопок [Сорокин, 1981, 1990; Кольцов, 1989, с.69-76; Koltsov, Zhilin, 1999, р.346-353]. У наш час Верхнє Поволжя є найбільш дослідженим регіоном мезоліту лісової смуги європейської частини Російської Федерації. Воно безпосередньо примикає до регіону нашого дослідження зі сходу. У мезоліті тут були поширені багато в чому схожі з поліськими культурні явища (Ієнево, Бутово). Інтенсивне дослідження останніх проливає світло й на мезоліт заходу Східної Європи.

Відомий московський дослідник мезоліту Верхньої Волги М.Г.Жилин працює в тісному контакті зі своїм учителем Л.В.Кольцовим. Їхні численні монографічні дослідження [Кольцов, Жилин, 1999; Сорокин, 1999, 2002, 2006а, б, 2009; Жилин, 2007, 2008, Жилин, Кольцов, 2008] прояснили багато проблемних питань мезоліту лісової смуги, зокрема проблему датування таких культурних явищ мезоліту заходу Східної Європи як Постевідер, ієневська та пісочнорівська культури.

Окремо слід відзначити велику роль С.В.Ошибкіної в дослідженні мезолітичних пам'яток півночі Східної Європи, перш за все Східного Прионежжя [Ошибкина, 1982 а, б, 1983, 1992, 1994, 1997, 2004, 2006, 2009]. Її польові дослідження та узагальнення лежать в основі сучасного розуміння мезоліту півночі Східної Європи.

Великий внесок у створення джерельної бази мезоліту басейну Оки та в побудову загальної картини мезоліту центру Східної Європи зробив знайомий московський дослідник О.М.Сорокін. Останнім часом він енергійно відстоює власне оригінальне бачення культурно-історичних процесів в епіпалеоліті та мезоліті Східної Європи. Віддаючи належне значному внеску О.М.Сорокіна у вивчення епіпалеоліту та мезоліту центральних регіонів Східної Європи, його надзвичайній працездатності і безсумнівній відданості науці, не можу погодитися з багатьма положеннями його нових сміливих реконструкцій.

Зокрема у своїй останній критичній праці 2009 р. він закликає відмовитися від поняття красносільська культура, бо, на його думку, «отмеченные Л.Л.Зализняком различия (між Красносіллям і Аренсбургом – Л.З.) не отличаются, если вдуматься, существенной значимостью» [Сорокин, 2009, с.150]. Дійсно так може здатися, якщо порівнювати комплекси, спираючись на їх публікації, а не на оригінальні

колекції. Навряд чи з О.М.Сорокіним погодиться той, хто бачив красносільські та аренсбурзькі комплекси на власні очі, а не знайомився з ними за публікаціями. Зокрема, мається на увазі класик проблематики В.Тауте, про що йтиметься далі.

Процес виділення красносільської культури зайняв тривалий час, протягом якого її характеристики не лишалися незмінними і поточнювалися по мірі вивчення явища. Суттєва різниця між крем'яним комплексом епонімної стоянки Красносілля Є на Волині та власне Аренсбургом Німеччини була помічена одразу після відкриття згаданої пам'ятки у 1983 р. Однак на той час щось подібне вже було відоме на Німані та Верхньому Дніпрі – стоянки Вільнюс 1, Ільгіс, Мітрішкас 6А, Шиляліс 2, Боровка. Р.К.Римантене [1971] та Л.В.Кольцов [1977] назвали ці комплекси «з дрібними наконечниками з гострими черешками» аренсбурзькими. Визнаючи пріоритет цих дослідників та «не бажаючи вносити термінологічну плутанину і, разом з тим, враховуючи очевидну суттєву різницю між класичним і східноєвропейським Аренсбургом, Л.Л.Залізняк використав для позначення цього явища похідні від запропонованого Р.К.Римантене терміни Східний Аренсбург та Протоаренсбург» [Залізняк, 1989, с.17, 77, 164; 1999, с. 217].

Після безпосереднього знайомства з оригінальними аренсбурзькими матеріалами автор цих рядків остаточно переконався в суттєвій різниці між власне Аренсбургом Німеччини і комплексом Красносілля Є, що й дало підстави для виділення окремої красносільської культури [Залізняк, 1993]. Останні сумніви розвіяв видатний дослідник фінального палеоліту В.Тауте, який, побачивши колекцію Красносілля Є в Любліні у 1993 р., підтримав думку про її культурною специфіку, порівняно з Аренсбургом. Зокрема він зазначив, що різниця між цими явищами не менша ніж між Аренсбургом та Лінгбі. Сказане не дозволяє мені погодитися зі спробою О.М.Сорокіна зарахувати красносільські пам'ятки до аренсбурзької культури Південно-Західної Балтії.

Культурні характеристики Красносілля можна і треба поточнювати, але такі поточнення не заперечують факт існування самого явища. За стандартами сучасного культуротворення пам'ятки типу Красносілля Є та Красносільськ б відповідають статусу окремого культурного явища в межах області культур з наконечниками на пластинах. І це думка не тільки автора цих рядків, але й В.Тауте.

Існування красносільської культури останнім часом заперечується на підставі її тісного генетичного зв'язку з Лінгбі. Буцімто це не окрема культура, а друга фаза власне культури Лінгбі у Східній Європі, про що писав і автор цих рядків [1989, с.17]. Якщо це достатня підстава для заперечення існування красносільської культури, то відповідно не існує і культури Гренськ-Пісочний Рів-Іенево. Адже фактично вони є третьою, після Лінгбі і Красносілля, фазою розвитку лінгбійських традицій у Східній Європі. За цією логікою гренські, ієневські та пісочнорівські пам'ятки теж слід вважати лінгбійськими.

Абсурдність такого висновку щодо згаданих культур з яскравою специфікою крем'яних виробів по аналогії екстраполюється на Красносілля. Іншими словами, на думку автора цих рядків, Лінгбі, Красносілля, Іенево – різні археологічні культури, хоча й пов'язані генетично.

Однак для О.М.Сорокіна, який проголосив гасло «время локальных культур прошло» [Сорокин, 2009, с.196], генетичної спорідненості достатньо, щоб об'єднати усі зазначені культури, не зважаючи на суттєві відмінності їх крем'яних комплексів, в одну, додавши до неї ще усть-камську Середнього Поволжя та зимівниківську півдня України. «Сходство, которое имеют иеневско-песочноровские материалы с коллекциями культур лингби и аренбург, позволяет предположить не только их родственность, а большее: это одна и та же культура... И будет корректнее называть все рассмотренные культуры с асимметричными наконечниками стрел с боковой выемкой бромийско-аренбургской или для краткости – просто аренбургской». Населення цієї гігантської культурної спільноти фінального палеоліту «оказалось привязанным к северному оленю». «Поэтому очевиден его исход на территорию Скандинавии» [Сорокин, 2009, с.174, 175]. До речі, двома сторінками раніше О.М.Сорокін [2009, с.173] картав Л.В.Кольцова та Л.Л.Залізняка за пристрасть до «немотивированных миграций древнего населения».

Отже, московський дослідник легко об'єднав усіх тундрових мисливців епіпалеоліту Європи у своєрідний доісторичний європейський союз, що нібито охоплював величезні території від Рейну на заході до Ками на сході, від Балтії та витоків Волги на півночі до Чорного моря на півдні. Усе це населення на початку голоцену він відправляє у Скандинавію за його улюбленим

об'єктом полювання – північним оленем, що викликає у читачів низку запитань:

Чи не затісно було населенню половини Європи на Скандинавському півострові, який на початок голоцену ще був наполовину вкритий льодовиком? У зв'язку з об'єднанням усіх тундрових мисливців епіпалеоліту Європи у доісторичний союз під назвою аренсбурзька культура, який статус у ньому отримають класичні, давно визнані культури Лінгбі, Аренсбург тощо? Чи про них взагалі слід забути? Чому до «культури з асиметричними наконечниками з бічними виїмками» потрапили стоянки класичного Лінгбі Прибалтики та зимівниківської культури Південно-Східної України, на яких не знайдено жодного такого наконечника? Яким чином зимівниківці взагалі опинилися серед мисливців на північного оленя? На десятки відомих нині в Центральній та Південній Україні стоянках зимівниківської культури не було знайдено не тільки наконечників згаданих типів, але й жодної кістки північного оленя. Зате на зимівниківській стоянці В'язівка 4а на Полтавщині прекрасно представлена типова голоценова фауна лісостепів: тур, лось, кінь, благородний олень, кабан, бобр. Навіщо голоценовим мисливцям лісостепової України мігрувати в холодну Скандинавію за тундровим оленем і на яких підставах достовірно голоценова стоянка В'язівка 4а взагалі опинилася у фінальному палеоліті?

О.М.Сорокін має власний погляд і на постсвідерський мезоліт Східної Європи. Він його просто не визнає, виводячи пам'ятки кундської та бутівської культур не із Свідеру, а з виділеної ним ресетинської культури басейнів Верхів'їв Десни, Оки та Волги. Остання, на думку дослідника, має витoki у східному граветі, датується фіналом палеоліту, а на початку голоцену трансформується у пам'ятки типу Пуллі кундської культури та бутівські. «Пуллийская индустрия является не чем иным как развитием ресетинских традиций. Ее возникновение связано с освоением Балтики носителями ресетинских традиций» [Сорокин, 2004, с. 74; 2009, с.158, 166-168].

У мезоліті центру Східної Європи, на нашу думку, розвивалися дві головні культурні спільноти – посткрасносільська та постсвідерська. Перейменувавши першу в аренсбурзьку культуру, дослідник намагається зробити те саме і з другою. Генетична лінія розвитку останньої, за О.М.Сорокіним, тягнеться від східного гравету через ресетинську культуру до голоценових пам'яток кундської і бутівської

культур, тобто принаймні від 25 до 7 тис. років тому – усього 18 тис. років. Для позначення цього фантастичного – через свою безпрецедентність – явища дослідник вважає «уместно использовать гармонично «прописавшийся» в литературе термин «ресетинская культура» [Сорокин, 2009, с. 168]. Ця побудова настільки ж правомірна, наскільки коректне поєднання в одній археологічній культурі східногравецьких пам'яток мисливців на мамонтів прильодовиків'я (Гагаріно, Зарайськ, Авдеево, Костенки 1 тощо), що датуються 25-18 тис. р. тому, зі стоянками мезолітичних лісових мисливців кундської та бутівської культур з мікролітичним інвентарем.

Ще одним слабким місцем у побудовах О.М.Сорокіна є вік ресетинської культури. Дослідник вважає її фінальнопалеолітичною, тоді як низка радіокарбонівих дат ресетинських пам'яток припадає на ранній голоцен, що визнає і сам О.М.Сорокін [2009, с. 165]. Якщо виявиться, що ресетинська культура має ранньоголоценовий вік, то вона не може бути підґрунтям найраніших постсвідерських пам'яток типу Пуллі, оскільки молодша чи принаймні не старша за них. А чи буде принципово відрізнятися від інших постсвідерських явищ Східної Європи ресетинська культура, якщо знайдені на деяких її пам'ятках (Ресета 3, 5) постсвідерські наконечники виявляться не механічною домішкою, а гомогенною частиною комплексів?

Якщо постсвідерський мезоліт походить від ресетинської, а зовсім не від свідерської культури, то куди поділися на початку Пребореалу такі численні, судячи з великої кількості стоянок, свідерці? Адже О.М.Сорокін відмовляє їм у переселенні не тільки до Скандинавії, але й на північ Східної Європи, де він також не бачить мезолітичних нащадків Свідеру? Звідки тоді взяли в мезоліті півночі Східної Європи виразні серії наконечників стріл з характерною свідерською підтескою кінців? У фінальному палеоліті європейської частини Росії їхні прототиби невідомі.

У 2008 р. О.М.Сорокін [2009, с.178-187] перейменував виділену Л.В.Кольцовим ще у 70-ті рр. XX ст. відому бутівську культуру центру Східної Європи у задне-пілевську. Причина перейменування – недостатність джерельної бази бутівської культури на момент її виділення. Якщо це так, чому основні параметри культурного явища під новою назвою по суті не змінилися, порівняно з відомими раніше бутівськими? Значить характеристики, дані культурі її фундатором на момент виділення, в цілому були вірні, хоча, без сумніву, і потребували поточнення

в ході подальших досліджень. А чи варто перейменовувати культуру кожного разу, коли з'являється пам'ятка краща за епонімну? За цим принципом доведеться перейменувати переважну більшість загальновизнаних археологічних культур і продовжувати процес перейменування безкінечно, по мірі відкриття нових пам'яток. І нарешті, як бути з монографією О.М.Сорокіна 1990 р., в якій назва скасованої дослідником культури винесена ним же на обкладинку – «Бутовская мезолитическая культура»?

Оцінюючи останні революційні побудови О.М.Сорокіна нагадаю банальну істину: серйозні твердження потребують серйозної аргументації. При всій повазі до О.М.Сорокіна як знаного дослідника мезоліту Росії, на жаль, змушений констатувати: його своєрідне бачення епіпалеоліту та мезоліту центру Східної Європи поки-що виглядає абстрактно-декларативним, а часом і відверто епатажним.

Сказане не значить, що московський колега не правий у всіх своїх далекосяжних припущеннях. Однак останні викликають надто багато запитань, що свідчить про їх недостатню аргументацію. Можливо нові факти і аргументи підтвердять його правоту в дискусії з численними опонентами. Майбутнє покаже.

ВИСНОВКИ

Таким чином, протягом XX ст. висловлювалися різні погляди щодо напрямків культурно-історичних зв'язків мезоліту басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та прилеглих територій.

Відзначимо стійку школу прибічників автохтонності мезоліту Полісся, що розвивалася в Білорусі з 30-х років. Її фундатор К.М.Полікарпович був переконаним прибічником пануючої на той час концепції стадіального розвитку первісного суспільства. Як зазначалося, у епіпалеоліті Білорусі та сусідніх територій він виділив три послідовні, генетично пов'язані між собою фази розвитку єдиної культурної традиції: свідерську, тарденуазьську та кампінійську. Свідерська стадія, представлена матеріалами стоянок Гренськ, Коромка, Печенеж, органічно переростала в тарденуазьку з геометричними мікролітами, яка змінювалася макролітичною кампінійською [Полікарповіч, 1932, с.218-221, 1934, с.83, 84]. Дослідник заперечував можливість приходу мігрантів на територію Білорусі в мезоліті. Таким чином, К.М.Полікарпович розглядав виділені ним стадії як послідовні фази єдиного неперервного

еволюційного процесу, що переростали одна в одну без усіляких зовнішніх запозичень.

Безпосереднім послідовником К.М.Полікарповича був В.Д.Будько, який стверджував, що «свідерсько-греська верхньопалеолітична культура виникла на основі... костенківсько-авдеевської, елісеевичської, юдинівської, тимонівської... культурних традицій» [Будько, 1966, с.42].

Давній опонент В.Д.Будька В.Ф.Копитін протягом 30 років відстоював автохтонність греської культури, яку виводив з мізинської палеолітичної культури. Разом з тим, дослідник визнавав прийшлий характер свідерської традиції на теренах Білорусі. Зазначимо, що в наш час солідарна з поглядами В.Ф.Копитіна мінська дослідниця Є.Г.Калечиць [2000, с.11], а також Г.В.Синиціна [2008] з Санкт-Петербурга, яка бачить витоки стоянки Вишигора на Верхньому Дніпрі в матеріалах Мізинської стоянки.

У 60-70-і роки намітилася тенденція відносити мікролітичний мезоліт східних районів Полісся до тяжіючої до Надчорномор'я південноруської групи пам'яток, за П.П.Єфіменком. Так, у 1966 р. Д.Я.Телегін на підставі відсутності макролітів у комплексах відніс до південноруської області мезолітичних пам'яток волино-донецьку групу [Телегін, 1966, с. 101], а в 1973 р. – дніпро-прип'ятську Києво-Житомирського й Мозирського Полісся. В.Ф.Ісаєнко виводив Свідер Верхньої Прип'яті з липської культури пізнього палеоліту Волині, а мікролітичний мезоліт Нижньої Прип'яті пов'язував з

Надчорномор'ям [1966]. В.П.Левенок відносив мікролітичний мезоліт Подесення, (у тому числі пам'ятки типу Кудлаївка [1966, с. 98], що раніше пов'язувалися М.Я.Рудинським з мезолітом Прибалтики) до мікролітичної південноруської області П.П.Єфіменка.

Про західні культурні зв'язки мезоліту Полісся та басейну Німану першим написав П.П.Єфіменко [1924], який виділив західноруську групу пам'яток, крем'яний інвентар яких, на думку дослідника, мав прямі паралелі в матеріалах Польщі, але суттєво відрізнявся від інвентарю стоянок південноруської групи Надчорномор'я. Ідейними спадкоємцями П.П.Єфіменка різною мірою були дослідники мезоліту Східної Європи М.Я.Рудинський, М.В.Воеводський, О.О.Формозов, Р.К.Римантене, Л.В.Кольцов, Л.Л.Залізняк, В.П.Ксензов, М.Г.Жилін, О.М.Сорокін, Т.Остраускас, О.В.Колосов. Кожен з них у різній мірі був прибічником переважно західного напрямку культурних зв'язків мезоліту Полісся, Понімання, Верхнього Дніпра та прилеглих територій і зробив свій власний внесок у вивчення мезоліту регіону. Думка про західні витоки мезоліту Полісся та прилеглих регіонів остаточно затверджується протягом 70-80-х рр. ХХ ст. У наш час більшість дослідників визнає у фінальному палеоліті та мезоліті заходу Східної Європи наявність пам'яток наступних культур: Гамбург, Лінгбі, Свідер, Красносілля, Кунда, Пісочний Рів, Кудлаївка, Яніславиця. Усі вони генетично пов'язані з епіпалеолітом та мезолітом Південної Балтії.

II. ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Центральну частину регіону, якому присвячена ця книга, займає величезне блюдцеподібне пониження – Поліська низовина. Поліська фізико-географічна провінція лісової зони Європи є значним пониженням, обмеженим з усіх боків підвищеннями. На півночі її межею є Білоруська моренна гряда, на сході – відроги лісової Середньоруської височини. На півдні Полісся дуже чітко обмежене уступом, складеним лесами Волино-Подільської та Придніпровської височин. Менш чітка межа Полісся на Лівобережній Україні, де поліські ландшафти долиною Дніпра сягають майже Кременчука, поступово переходячи в долинні ландшафти лівобережного лісостепу. Поліські ландшафти поширені в Східній Польщі, у межиріччі Західного Бугу й Вісли – Люблінське Полісся [Маринич, 1963, с. 10–12].

Понижений рельєф Полісся сприяє притоку води і заболоченості регіону. Значну роль у його формуванні відіграли льодовик і його води, які зумовили значний розвиток піщаних відкладів. Для природи Полісся характерний низинний, мало розчленований рельєф, велика кількість річок з широкою, але неглибокою долиною, розлогими заболоченими заплавами, добре вираженими піщаними надзаплавними терасами. Вододільні ділянки зберігають залишки моренного рельєфу риського зледеніння. Вітри західного напрямку, пануючі над Поліссям, зумовлюють його достатньо м'який і вологий клімат з поступовим збільшенням континентальності у напрямку із заходу на схід. Соснові та змішані ліси, що суцільно покривали Полісся з початку голоцену, нині в значній мірі поступилися місцем сільськогосподарським угіддям.

Поліська низовина за фізико-географічними умовами ділиться на три підпровінції: північну, східну і південну. Північна підпровінція, або Білоруське Полісся, розташоване на Лівобережжі Прип'яті та Правобережжі Дніпра, характеризується великою потужністю осадових відкладень, сильною заболоченістю, великою кількістю лісів. Східна підпровінція займає Лівобережжя Дніпра і виділяється слабкою заболоченістю, поширенням островів лесоподібних суглинків, відносною континентальністю клімату. Південна підпровінція розташована на південь від Прип'яті і на захід від Дніпра. Вона характеризується меншою потужністю четвертинних відкладів і

відслоненнями корінних порід, меншою мірою заболоченості, м'якішим кліматом.

Північне або Білоруське Полісся, особливо у його північній частині, характеризується нерівним моренним рельєфом, що сформувався внаслідок діяльності льодовиків та льодовикових водних потоків. У період валдайського пізньольодовиків'я (13,5-10 тис. р. тому) термокарстові процеси спричинювали танення похованої у мерзлих ґрунтах криги, що сприяло утворенню глибоких озерних западин між моренними грядами. На півночі Білорусі відомо сотні озер у термокарстових западинах льодовикового походження, більшість яких сформувалася в період часу від кінця Аллереду до кінця Пребореалу. Південь Білоруського Полісся займають великі болота басейну Прип'яті та її допливів. Особливістю геологічного устрою цього регіону є наявність потужних озерних відкладів, які свідчать про існування в басейні Прип'яті у минулому величезних прильодовикових озер.

Водно-льодовикові елементи рельєфу властиві також Східному Полісся, розташованому в межах Східно-Білоруської рівнини Лівобережжя Дніпра. Для його розчленованого рельєфу характерні як моренні пагорби, так і останці, складені з лесових суглинків та супісків. Основна маса мезолітичних пам'яток Полісся пов'язана з уступом піщаної першої надзаплавної або борової тераси Прип'яті, Березини, Дніпра, Сожу, Десни, Іпуті, Беседі, яка сформувалася в Аллереді [Якушко, Махнач, 1973].

Південне або Українське Полісся охоплює всю південну підпровінцію і південь східної. Воно ділиться на шість фізико-географічних областей: 1) Волинську, 2) Житомирську, 3) Київську, 4) Чернігівську, 5) Новгород-Сіверське Полісся, 6) Мале Полісся (Маринич, 1963, с. 113). Південне Полісся менш заболочене і має дещо м'якіший клімат, порівняно з північнішими територіями. Внаслідок людської діяльності природні змішані ліси поступилися сільськогосподарським угіддям. Інтенсивна господарча діяльність спричинила ерозію піщаних ґрунтів, що призвело до руйнації культурного шару пам'яток, що, в свою чергу, зумовило відкриття численних мезолітичних стоянок.

Прип'ять – одна з головних річок Полісся перетинає низовину із заходу на схід і має довжину 761 км. В широкій річковій долині простежується заплава та дві надзаплавні тераси.

На заплавної рівнині, середня ширина якої коливається від 15 до 8 км, розташовані численні болота, торфовища та піщані дюнні узвищення. Перша надзаплавна або борова тераса складена пісками, простежується уздовж усієї річки та її допливів, має ширину всередньому від 1 до 10 км. Висота тераси над заплавою зростає із заходу на схід від 1 до 7 м. Друга надзаплавна тераса Прип'яті простежується не скрізь. Має висоту над рівнем води у верхів'ях річки 7-10 м, а в її пониззі 10-20 м.

Північніше Поліської низини з південного заходу на північний схід простяглася Білоруська височина, що відділяє Полісся від басейнів Німану та Західної Двіни. Височина сформувалася як крайове утворення останнього льодовика і складається з моренних гряд з численними озерами льодовикового походження між ними. Подібне ж льодовикове походження має Балтійська гряда моренних узвищень, що тягнеться паралельно балтійському узбережжю з північно-східної Польщі через Литву, Латвію до Естонії. Гряди прорізають ріки Німан та Даугава (Західна Двіна), з басейнами яких пов'язано більшість фінально-палеолітичних та мезолітичних стоянок Литви та Латвії. Одна з головних водних артерій регіону р. Німан. Її довжина 937 км, ширина долини всередньому 2,5-5 км. Простежуються два головні терасові рівні над заплавною рівниною. Спорадично фіксуються і більш високі тераси доголоценового часу.

Території Північної Білорусі, Литви, Латвії, що лежать північніше Поліської низовини мають характерний моренний ландшафт, сформований льодовиком, водними потоками з льодовика, еоловими процесами. Танення похованої в ґрунтах криги (термокарст) протягом Аллереду, Дріасу III та Пребореалу призвело до формування величезної кількості озерних западин між моренними грядами. Як і в Поліссі, стоянки прив'язані до краю піщаної першої надзаплавної тераси річок, формування якої відбулося в Аллереді, а також піщаних узвищень в заплаві. Частина пам'яток розташована на берегових терасах великих озер.

На заході Східної Європи відомі великі родовища кременю: верхньоприп'ятське, німанське, житомирське, новгород-сіверське, сожське, які зробили регіон особливо привабливим для людей кам'яного віку. У басейні Верхньої Прип'яті і її допливів відомі численні відслонення конкрецій високоякісного темно-сірого туронського кременю в первинних крейдяних і вторинних моренних родовищах.

Численні відслонення аналогічного якісного кременю з туронського геологічного горизонту відомі в басейні Західного Бугу, на Німані в Литві та у Північно-Західній Білорусі. На Житомирщині є відслонення риських морен, що містять конкреції грубозернистого кременю жовтих і сірих відтінків. У крейдяних відкладах Новгород-Сіверщини, що відкриваються ерозією на дні балок і ярів долини Десни, у великій кількості зустрічається сірий з дрібними білими цятками крейди деснянський кремін. Схожий на нього плямистий сірий кремін поширений у Східній Білорусі. Особливо численні відслонення такої сировини відомі в басейні Сожу. Тому в літературі цей кремін фігурує під назвою сожського.

Полісся та прилеглі до нього низинні території є східною частиною зони зандрових Середньоевропейських низовин, що охоплюють величезні простори від Великобританії через північ Німеччини, Польщу, Полісся на Верхню Волгу. Зандрові ландшафти на Верхній Волзі поширені на Мещерській, Балахнінській, Ветлужській, Камсько-Вятській низинах. Ця зона заболочених піщаних низин середньої смуги Європи, що простяглася від Темзи до Верхньої Волги на 3000 км, примикає з півдня до моренної області вюрмського зледеніння. Вона формувалася водно-льодовиковими потоками з льодовика. Наприкінці плейстоцену в межах Північно-Німецької, Польської, Поліської та Верхньоволзької низин, складених переважно пісками льодовикового походження, панували еолові процеси, коли піски перевідкладалися вітром у вигляді параболічних дюн. Дрібна пилова фракція неслася вітром на південь і випадала на південній периферії зандрових низовин, на вищих гіпсометричних відмітках. У передгір'ях Судет, Західних Карпат, на підвищеннях Східноєвропейської рівнини йшло накопичення лесових відкладів, які чітко обмежують зандрові низовини з півдня [Величко, Морозова, 1969, с. 588]. Холодні вітри з льодовика на початку раннього голоцену змінилися вологими й теплими вітрами з Атлантики, що зумовило відносно м'який і вологий клімат Середньоевропейських зандрових низовин у голоцені.

Під впливом і внаслідок цих процесів на зандрових низовинах Європи на початку голоцену склалася єдина природно-ландшафтна зона лісів помірного поясу зі схожими природно-кліматичними умовами. Вони характеризуються низинним малорозчленованим рельєфом, розвитком піщаних відкладів, залишених льодовиком і перевіяних вітром, значною

зволоженістю та заболоченістю регіону, м'яким і вологим помірним кліматом, поширенням соснових та змішаних лісів. Належність до єдиної природно-кліматичної зони в ранньому голоцені створило передумови для поширення на величезних просторах Середньоевропейських рівнин схожих типів господарської діяльності, а також для розселення культурно спорідненого населення.

Зупинимося докладніше на історії клімату, рослинного і тваринного світів зандрових низовин заходу Східної Європи у ранньому голоцені.

Мезолітичний епосі передувала радикальна перебудова природно-ландшафтною обстановки на Європейському континенті. Різке потепління супроводжувалося катастрофічними повеннями і радикальними змінами клімату та ландшафтів.

І. КАТАСТРОФИ ЕПОХИ ТАНЕННЯ ЛЬДОВИКА

Людство протягом трьох мільйонів років своєї історії пережило велику кількість різноманітних катастроф. Були навіть періоди, коли кількість природних негараздів різко збільшувалася. Такою добою катастроф для прильдовикової Європи, зокрема її зандрової зони, можна вважати час інтенсивного танення останнього льодовика 14-10 тис. років тому, за некаліброваною шкалою, коли відступаючий на північ льодовик звільнив від криги ложе Балтії (рис. 1). Ця заключна сторінка льодовикової епохи за археологічною періодизацією відома під назвою фінальний палеоліт або епіпалеоліт (Final Paleolithic, Terminal Paleolithic, Epipaleolithic). Вона має численні палеогеографічні термінологічні відповідники – дріасовий період, фінальний плейстоцен, пізньольдовиків'я, пізній чи фінальний гляціал, тардигляціал.

На території України фінальний палеоліт розпочався катастрофічним потоком з Поліського озера, що прокотився долиною Дніпра до Чорного моря. Закінчилася ця епоха відомою Білінгенською катастрофою, коли близько 10300 років до наших днів, за некаліброваною шкалою, холодне Балтійське прильдовикове озеро прорвало крижану греблю в районі Данських проток. Внаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного басейну сталося різке потепління, і в Європі сформувався сучасний помірний клімат.

Швидке танення льодовиків у фінальному плейстоцені зумовило надходження величезних мас талої води у світовий океан, рівень якого різко підвищився. Це стало причиною затоплення

низинних ділянок суші і утворення сучасних материкових шельфів. Зокрема узбережжя Чорного моря просунулося у північно-західному напрямку на 200-250 км і залило величезні ділянки надчорноморських степів, які в наш час лежать на дні Одеської затоки, між Західним Кримом та гирлом Дунаю. Існує навіть катастрофічна версія раптового затоплення чорноморського шельфу внаслідок прориву через гірську грядку в районі Босфору океанічних вод із Середземного моря [Ryan, Pitman, 1999; Залізник, 2005б, 2008б].

Тривале нарощування маси льодовиків у періоди похолодань, за своєю суттю, було накопиченням величезної потенційної енергії, яка надовго консервувалася в тілі льодовиків у холодні періоди. Потепління призводили до швидкого танення льодовиків, тобто звільнення накопиченої в них потенційної енергії, яка за короткий час переходила в кінетичну енергію бурхливих водних потоків.

Уздовж південного краю льодовика формувалися гігантські гряди фронтальних морен. Маючи висоту до кількох десятків метрів, вони паралельними рядами тяглися на сотні кілометрів уздовж краю льодовикового щита, підпружуючи воду з його танучої поверхні. Як наслідок, в моренній зоні зледеніння, що тяглася на тисячі кілометрів у широтному напрямку через північ Німеччини, Польщу, Білорусію на Верхню Волгу і далі на північний схід, виникали численні прильдовикові озера, які нерідко утворювали цілі каскади між паралельними моренними грядами. У періоди потеплень поверхня крижаного щита інтенсивно танула. Величезні маси води переповнювали озера і, прориваючи моренні загати, утворювали катастрофічні потоки. Потрапляючи в долини річок, грандіозні потоки з льодовика спричинювали потужні гідравлічні удари, які суттєво переформлювали не тільки русла рік, а й борти їхніх долин.

Таким чином, періоди танення та деградації льодовиків супроводжувалися катастрофічними повеннями, грандіозними зсувами та селевими потоками, затопленням величезних ділянок материкових шельфів через різке підняття рівня світового океану, що відбувалося внаслідок надходження сотень тисяч кубічних кілометрів води з танучих льодовиків.

Наслідки танення великого льодовика залежали від рельєфу прильдовикових регіонів. Так, територія Німеччини та Польщі мають ухил у північно-західному напрямку. Тому талі води з льодовика накопичувалися біля його підніжжя в Померанії та Польському Помор'ї і стікали

уздовж його краю на захід, в басейн Нижньої Ельби, і далі в бік Північного моря. Оточена узвищеннями Поліська низовина на південному сході має вихід в долину Дніпра, що було передумовою утворення в Поліській западині прильодовикових озер та їх дренажу Дніпром у Чорне море. Останній прорив Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра стався наприкінці льодовикової доби [Пазинич, 2007, Залізник, 2008а, б]. Нещодавно цю важливу для археологів України проблему підняв викладач географічного факультету Київського національного університету ім. Т.Шевченка В.Г.Пазинич – у своїй книзі «Геоморфологічний літопис великого Дніпра» [Ніжин, 2007].

Полісько-дніпровська повінь

Прип'ятьська низовина, якою нині тече р. Прип'ять та її допливи, має форму блюдця, східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі міста Мозир, що на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 300-250 тис. років тому. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятьської западини на 30-50 м, перекриваючи вихід на схід, в долину Дніпра, який несе води у південному напрямку до Чорного моря. Фактично мозирська морена тривалий час служила вододілом між басейном Балтійського та Чорного морів. Блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її допливів з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера (рис. 2).

Концепція Поліського озера та його періодичних проривів у долину Дніпра протягом плейстоцену розроблялася геологами протягом усього XX ст. Значний доробок у цю проблематику вніс Д. Соболев [1931], який дійшов висновку, що загальний ухил поверхні Поліської низовини створює умови для стоку води з сучасної долини Прип'яті не на схід, у Дніпро, а на захід, у басейн Західного Бугу. Він же припустив можливість існування в минулому у басейні Прип'яті замкнутого озера. Цю ідею розвивав П. Тутковський, який звертав увагу на поширення в Поліссі озерних відкладів і розробив концепцію озерних лесів [1912]. У другій половині XX ст. білоруські дослідники М.Цапенко [1960] та Е.Мандер [1973], спираючись на геологічні дані про наявність потужних плейстоценових озерних відкладів у басейні Прип'яті, визначили приблизні межі Поліського озера, що мало стік в басейн Західного

Бугу у напрямку від Пінська на Брест. На сході озеро підпружувалося в районі м. Мозиря моренною грядою дніпровського зледеніння. Останній прорив озера в долину Дніпра стався, за визначенням згаданих білоруських дослідників, у кінці Валдайського зледеніння. Сліди цього прориву М.Цапенко відшукав за 20 км на південний схід від Мозиря, біля білоруського села Юровичі на Нижній Прип'яті (рис. 2).

В.Г.Пазинич [2007, с.108-118] не тільки узагальнив напрацювання попередників, а й зробив власний суттєвий внесок у розвиток концепції Поліського прильодовикового озера. Зокрема він вважає, що це озеро протягом плейстоцену та голоцену виникало і дренивалося в долину Дніпра неодноразово, таким чином суттєво впливаючи на формування долини головної річки України. При чому останній пізньовалдайський прорив не був наймасштабнішим. Західний край озера В.Г.Пазинич розміщує в районі нижньої течії р.Стоход (де абсолютна висота сягає 143 м над рівнем моря), з якої відбувався стік надлишків озерної води у Західний Буг. Окресливши межі водойми по цій гіпсометричній відмітці (рис. 2), дослідник отримав приблизні межі озера: 300 км із заходу на схід (від гирла р.Стоходу до с. Юровичі), та 130 км в меридіональному напрямку, при максимальній глибині більше 20 м у східній частині водойми. Отже, озеро було відносно неглибоким, зате мало величезну площу і накопичило великі маси води з танучих льодовиків. Якщо взяти за середню глибину водойми 10 м, то виявиться, що обсяг води в ній сягав приблизно 400 кубічних кілометрів.

Придніпровська низовина, якою тече Дніпро, є реліктовою западиною на місці древнього палеогенового моря. Як зазначалося, протягом плейстоцену долина Дніпра зазнала кількох потужних гідравлічних ударів внаслідок прориву Поліських прильодовикових озер, що утворювалися в Прип'ятьській западині в різні періоди льодовикової доби.

Зрозуміло, що прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Наприкінці льодовикової доби потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля с. Юровичі на Нижній Прип'яті величезну кількість мореного матеріалу (піску, гравію, глини). В.Г.Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу [Пазинич, 2007, с. 112- 113]. На них видно пасма мореного

матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку, в долину Дніпра (рис. 2). Внаслідок занесення матеріалом з дна озера русла ріки, річище Дніпра було відсунуте на 10-12 км східніше. У наш час старе русло Дніпра являє собою систему боліт, які з'єднує невеличка річка Брагинка, що впадає у Київське море між гирлами Дніпра та Прип'яті.

Насичена піском, гравієм, глиною величезна маса води з Поліського озера покотилася долиною Дніпра на південь, у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади піску, гравію, глини. Геоморфологи бачать сліди цього руйнівного потоку в рельєфі сучасної долини Дніпра. Зокрема, на думку В.Г.Пазинича, слідами селевого потоку з Полісся є багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва. У наш час на ньому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа [Пазинич 2007, с.261-269]. Сліди цієї ж катастрофічної події дослідник бачить у гирлі р.Самари під Дніпропетровськом.

Катастрофічний потік з Полісся міг бути одним із важливих факторів формування Ігреньського півострова, що в гирлі Самари, на східній околиці Дніпропетровська. Відомий у науці численними землянками доби мезоліту півострів має гранітну основу, вкриту кількома метрами намитих річковим потоком алловіальних пісків. Піски були нанесені ще у кінці льодовикової доби, про що свідчать зуби мамонтів, знайдені у білому стерильному піску, в який були впущені котловани жител найдавніших мешканців півострова – мезолітичних мисливців 9-8-го тисячоліть до наших днів [Телегін, 2002; Залізняк, 2005, с.76-79]. Досить вірогідно, що поліський потік фінального плейстоцену налив принаймні якусь частину ігреньських пісків. Тим більше, що сліди цього потоку В.Г.Пазинич [2007, с.242-261] відзначає поруч з Ігреньським півостровом у гирлі р. Самари. Інакше кажучи, гранітна основа Ігреньського півострова опинилася на шляху потоку і була замита кількома метрами алловіальних пісків в процесі грандіозної повені.

Схожу генезу, вірогідно, мали піщані відклади островів Кізлевий, Шулаїв, Сурський та ін. у порожистій частині Дніпра. До їх затоплення Дніпрогесом вони являли собою гранітну скелю («голову») з довгим піщаним «хвостом». Про давній вік піщаних шлейфів островів свідчать численні стоянки доби мезоліту та неоліту на них. Особливо показовими є матеріали стоянки №5 на

пісках острова Сурський. За типологією виробів пам'ятка датується не пізніше рубежу плейстоцену та голоцену. Цей факт, а також відсутність на острові більш ранніх знахідок, свідчить на користь утворення піщаного шлейфу острова у самому кінці палеоліту.

Можливо тим же потоком з Полісся, і у той же час, утворено піщаний шлейф південної частини острова Хортиця в Запоріжжі.

Катастрофічна повінь з Полісся, на думку В.Г.Пазинича [2007, с. 336-338], сформувала неподалік від гирла Дніпра під Херсоном відомі Олешківські піски. При проходженні через Надпоріжжя потужний потік набув імпульсивного характеру. Це пояснюється тимчасовим блокуванням насиченої піском води на гранітних порогах вузької долини Дніпра в місцях прориву ріки через кристалічний масив. Імпульси потоку з Поліського озера вихлюпувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Внаслідок розтікання окремих вихлопів потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешші. Так на південь від гирла Дніпра утворилося п'ять (за іншими даними сім) піщаних арен. Вони перекрили суглинки більш давньої рівнини і місцями піднімаються над нею на кілька метрів.

Датувати час катастрофічної повені, що прокотилася долиною Дніпра з Полісся до Чорного моря дозволяють археологічні пам'ятки, розміщені безпосередньо на піщаних відкладах потоку [Залізняк, 2008а, 2008б]. Раннім мезолітом (9,5-8 тис. р. тому) датуються стоянки кудлаївської культури Білосороки [Исаенко, 1976, с.16, 46] на Нижній Прип'яті та Таценки [Залізняк, 1976; 1984, с.36-40] південніше Києва. Мезолітом датується стоянка Ігрень 8 та численні пам'ятки Олешківських пісків [Оленковський, 1984, с.75-90]. Отже, подія сталася раніше початку голоцена. Про це ж свідчать знахідки фінальнопалеолітичних речей на полишених поліським потоком пісках південніше Києва, біля с.Чапаївка (свідерський наконечник) [Телегін, 1966, с.102, рис. 2, 15] та біля с.Підгірці (азильський сегмент) [Залізняк, 1981, с.10, рис. 37]. Аналогічний сегмент фінальнопалеолітичного часу походить з Нової Каховки на Олешківських пісках.

На час дренажу Прип'ятського озера вказують знахідки типових знарядь свідерської культури (11 тис. р. тому) на піщаних узвищеннях над Середньою Прип'яттю, де колись розміщувався центр озера. Зокрема вони знайдені поблизу с.Дорошевичі та с.Лясковичі [Исаенко, 1976, с.16,

46-49; Залізняк, 2008а, рис. 3, 12]. А біля с.Мойсейовичі, на піщаному пагорбі при впадінні р.Уборть в Прип'ять знайдені не тільки свідерські, а й більш давні черешкові наконечники типу Красносілля та Лінгбі, які датуються кінцем 12 – початком 11 тис. тому [Залізняк, 2008а, рис. 3, 13, 14].

Знахідки показових виробів свідерської культури по Нижній Прип'яті біля сіл Рожавка та Білосорока [Залізняк, 2008а, рис. 3, 6-11], на досить низьких гіпсометричних рівнях краю першої надзаплавної тераси річки також свідчать про дренаж озера ще до 11 тисячоліття. Інакше б ці пам'ятки були б змиті селевим потоком з місця прориву.

Великий науковий інтерес являє собою власне місце прориву Поліським озером Мозирської моренної гряди, що розташована за 20 км на південний схід від Мозиря (рис. 2). Води прильодовикового озера промили у довгій гряді заввишки у кілька десятків метрів своєрідні ворота шириною 2,5 км, через які в наш час тече Прип'ять. Безпосередньо у воротах прориву розташоване с.Юровичі, на південно-західній околиці якого на піщаному узвищенні, що на кілька метрів піднімається над заплавою Прип'яті, зібрана виразна серія характерних наконечників [Залізняк, 2008а, рис. 3, 1-5] свідерської культури [Исаенко, 1976, с. 16, 46, 47], яка датується 11 тисячоліттям до наших днів. Зрозуміло, що свідерці могли мешкати безпосередньо у воротах прориву озера лише коли його вже не існувало, а по колишньому озерному дну протікала Прип'ять.

Таким чином, виразні свідерські матеріали зі стоянок по Нижній та Середній Прип'яті (Лясковичі, Мойсєєвичі, Юровичі, Дорошевичі, Білосорока), зображені на рис. 3, переконливо свідчать, що в останньому тисячолітті льодовикової доби (11 тис. р. тому) Поліського озера вже не існувало, а його територію усядавала річка Прип'ять з допливами.

Визначення точної дати прориву Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра є справою майбутнього. Разом з тим, можна припустити, що цю катастрофічну подію стимулювало надходження до озера великої кількості води. Адже греблі рвуть великі повені. На нашу думку, спричинити прорив Поліського озера могло потепління Рауніс, що сталося в 14-му тис. до наших днів. З ним пов'язують значні природні зміни в Європі. Саме в цей час вимирають мамонти і небувало поширення набувають північні олені. Починається доба північного оленя в прильодовиковій Європі або

фінальний палеоліт чи епіпалеоліт [Залізняк, 1989; 2005, с.29].

Прямим наслідком Рауніського потепління був відхід Валдайського льодовика на північ від кінцевих морен у Померанії (Північна Німеччина), в Помор'ї (північ Польщі), від брацлавської морени на півночі Білорусі (рис. 1). Деградація льодовика супроводжувалася надходженням величезної маси талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, що тяглася через північ Німеччини, Польщу, на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика зумовили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку [Пазинич, 2007, с.113, рис. 3.13]. Це понизило рівень дна східної частини озера, що поліпшило стік води з території колишнього озера не на захід, як раніше, а на схід в долину Дніпра. Так створилися умови для формування сучасного басейну річки Прип'яті, яка власне й утворилася після і внаслідок полісько-дніпровської катастрофи фінального палеоліту. Грандіозна повінь, викликана проривом Поліського озера 14-13 тис. р. тому, була останнім природним фактором, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Звільнення від льодовика близько 13 тис. р. тому Південної та Південно-Східної Балтії, в процесі чого сталося осушення, дренаж величезної кількості прильодовикових озер, в тому числі Поліського, створило умови для заселення людиною безкраїх зандрових низин, що тяглися уздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак придатними для мешкання людей Середньоевропейські низини (Північнонімецька, Польська, Поліська, басейн Німану) стали не одразу, а лише в середині фінального палеоліту (або дріасового періоду) близько 12,5-12 тис. р. тому.

Палеогеографічні дані свідчать, що у ранньодріасовий час Середньоевропейські зандрові низини, внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміни водного режиму, перетворилися в непридатну для життя, заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом. Сучасна гідросистема лише починала формуватися, і недостатній вріз русел річок заважав дренажу зандрових рівнин. Інтенсивне танення льодовика в умовах низинного рельєфу зумовлювало заозерення та заболочення низинних територій, які були непридатними для життєдіяльності людей.

Зокрема подібна ситуація реконструйована палеогеографами для початку дріасового періоду в Поліссі [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79].

Поліпшення природно-кліматичних умов на зандрових низинах, зокрема в Поліссі, сталося лише в середині фінального палеоліту. Поглиблення річкових долин в Аллереді, сприяло дренаванню низинних територій, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке і, особливо, Аллередське потепління 12 тис. р. тому сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів.

Біллінгенська катастрофа

Вже говорилося про тисячі великих і малих озер, що в кінці льодовикової доби утворилися уздовж підніжжя танучого льодовика і живилися талими водами з його поверхні. Найбільшим з них було не згадане Поліське, а Балтійське прильодовикове озеро, яке в останнє тисячоліття льодовикової епохи займало ложе сучасного Балтійського моря (рис. 1).

Відступ південного краю Скандинавського льодовика з Південної та Південно-Східної Балтії, що розпочався 14 тис. р. тому і спричинив прорив Поліського озера в долину Дніпра, призупинився приблизно через три тисячоліття. На початок 11 тисячоліття до наших днів його південний край стабілізувався на півдні Скандинавського півострова, а східний – на території Фінляндії (рис. 1). Величезний крижаний язик перегородив гирло Балтії на півдні Швеції. Гігантська крижана гребля відокремила Балтійський басейн від Світового океану і стала причиною утворення холодного Балтійського озера біля підніжжя Скандинавського льодовика. Воно жилося холодними льодовиковими водами і мало стік на схід, у Біле море. За північний берег водойми правила суцільна крижана стіна. Від неї відколювалися айсберги, що плавали Балтійським льодовиковим озером, рівень якого був на 20-30 м вищим за рівень світового океану [Долуханов, 1969].

Величезний холодний басейн на півночі Європи зумовив надзвичайно холодний і сухий клімат північніше Альп, Карпат, надчорноморських степів. Цей холодний і сухий період фінального гляціалу відомий під назвою Діас III і датується 11800-11300 тис. р. тому за некаліброваною шкалою. Безкраї низини середньої смуги Європи від Англії на заході до

Верхньої Волги на сході займали холодні тундростеми, заселені незчисленими стадами північних оленів. Панівне становище у фауні та в мисливському господарстві тундрового оленя в останні тисячоліття льодовикової епохи дало підстави назвати фінальний палеоліт добою північного оленя [Залізник, 1989].

Кінець льодовикової доби ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де ще у XIX ст. було виявлено гігантське сточище, яке виявилось наслідком прориву вод Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відділяла Атлантику від Балтії, і швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі й солоні води Атлантики проникли в Балтійський басейн, і холодне озеро перетворилося у відносно тепле солоне море.

Утворення теплого Балтійського морського басейну спричинило різке пом'якшення клімату над Європейським континентом, стимулювало подальший відступ льодовика, який у горах Норвегії проіснував ще 2 тисячі років до остаточного свого зникнення.

Деградація Скандинавського льодовика спричинила зникнення зони високого тиску над Скандинавією. Скандинавський антициклон зумовлював холодний сухий і різкоконтинентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Євразійським континентом. На зміну холодним і сухим вітрам з льодовика прийшли теплі й вологі повітряні маси з Атлантики [Хотинський, 1977, с.183]. Різке пом'якшення клімату зумовило радикальну перебудову природного середовища.

Біллінгенська катастрофа знаменувала кінець льодовикової доби (плейстоцену) та початок післяльодовиків'я – голоцену. За археологічною періодизацією ця подія розмежовує в Європі палеоліт і мезоліт.

Геологам вдалося визначити дату Біллінгенської катастрофи шляхом підрахунку стрічкових глин на дні льодовикових озер Південної Скандинавії. Спочатку роком прориву крижаної греблі льодовиковими водами визнали 8213 р. до н.е. Пізніше цю дату переглянули у бік подавлення на 430 років, що дає підстави поглибити в часі і початок голоцену [Matiskainen, 1996, p.252]. А новітні дослідження

крижаного щита Арктики та рифових утворень світового океану дають підстави для подавлення початку голоцену більш ніж на 1500 років, порівняно з конвенційними радіокарбовими датами.

Внаслідок потепління безкраї холодні тундростепи прильодовикової Європи швидко заросли сосново-березовими лісами. Замість північного оленя поширилися нестадні лісові копитні: лось, тур, благородний олень, косуля, кабан. Тундрові олені відійшли далеко на північ до Льодовитого океану. Слідом за ними на звільнені від льодовика обшири рухалися первісні колективи, що спеціалізувалися на промислі оленів.

Однак найважливішим наслідком доби катастроф кінця льодовиків'я (13,5–10,3 тис. р. тому за некаліброваною шкалою) була різка трансформація природної обстановки північної півкулі. На зміну холодному, різкоконтинентальному клімату прильодовиків'я прийшов помірний, відносно теплий клімат сьогодення. Відбулася зміна геологічних та історичних епох. Плейстоцен змінився голоценом, а на зміну палеоліту прийшов мезоліт – доба лучних мисливців лісів післяльодовикової Європи. Внаслідок швидкого танення льодовиків піднявся рівень Світового океану, що призвело до затоплення материкових шельфів і суттєвого зменшення площі материків, в тому числі Європи. Зокрема в межах України водами Чорного моря затоплені величезні степові простори між Кримом та гирлом Дунаю. Внаслідок дренажу Поліського озера величезні низинні простори басейнів Прип'яті та Верхнього Дніпра були заселені мисливцями на північного оленя свідерської та красносільської культур, нащадки яких близько 10 тис. років тому заселили лісову смугу півночі Східної Європи від Балтії до Північного Уралу.

Таким чином, масштабні природно-кліматичні зміни фіналу льодовикової доби, що супроводжувалися грандіозними катаклізмами, сформували сучасні контури Європи, створили природні передумови для заселення півночі континенту, заклали підвалини його етнокультурної карти.

2. ПРИРОДНІ УМОВИ У РАНЬОМУ ГОЛОЦЕНІ

Низини заходу Східної Європи з Поліссям у центрі, що, по суті, були східною частиною Середньоевропейських низин, у фінальному плейстоцені і ранньому голоцені розвивалися в природно-кліматичному відношенні тими ж шляхами, що й Північно-Німецька та Польська

низовини. На безкраїх просторах лісової зони Північної Євразії встановлені синхронні етапи розвитку природи, тісно пов'язані із згасанням льодовикових явищ у Північній півкулі [Хотинський, 1977, с. 57, 184]. Ці кліматичні злами збігаються з основними рубежами схеми розвитку рослинності Блітта-Сернандера, розробленої в кінці XIX ст. на палінологічних матеріалах Прибалтики [Blitte, 1896].

Спільний напрям розвитку природних процесів наприкінці плейстоцену і початку голоцену в Європі – це перехід від однорідних гіперзональних прильодовикових безлісних ландшафтів до сучасних різко диференційованих ландшафтних зон. Унаслідок потепління і зволоження клімату відбулася деградація відносно однорідної перигляціальної ландшафтно-ї зони, бурхливий розвиток лісової рослинності та становлення трьох основних рослинних зон помірного поясу Європи – лісової, степової, тундрової [Хотинський, 1977; Долуханов, 1977, с. 14].

Прогресуюче потепління в кінці плейстоцену – на початку голоцену не було поступовим і рівномірним, а носило стрибкоподібний характер, зумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. У цей час простежується декілька потеплінь, що змінювалися періодичними похолоданнями, обумовленими новими настаннями льодовика в південному напрямі. Причому якщо потепління стають все більш інтенсивними, то сила похолодань поступово слабшає. Так, у фінальному плейстоцені, після потужного похолодання Дріас I, настало слабке потепління Беллінг, що змінилося дуже холодним періодом Дріас II, за яким настало інтенсивне потепління Аллеред, що змінилося відносно холодним і коротким Дріасом III. Могутнє половецьке потепління на початку голоцену змінилося невеликим похолоданням у кінці Пребореалу [Хотинський, 1977, с. 40], а потім новим потеплінням в Бореалі, що досяг максимуму в Атлантикумі (Таблиця).

Причини цих пульсуючих змін клімату в Північній Європі не завжди прямо пов'язані з пульсацією льодовиків Скандинавії, але дуже часто зумовлені змінами рівня Балтики, що супроводжували етапи деградації льодовика. Важливу роль в трансформації клімату відігравали суттєві зміни у циркуляції повітря над Європою. Так, пребореальний, бореальний і атлантичний періоди розвитку клімату і рослинності на Середньоевропейських низовинах тісно пов'язані з юддієвою, анциловою та літориновою стадіями розвитку Балтії.

Таблиця.

Періодизація фінального плейстоцену та раннього голоцену

	<i>B.P.</i>	<i>BC (cal)</i>	<i>Період</i>	<i>Епоха</i>
	7 000 p.	5 800 p.	Атлантикум	
	8 000	7 000	Бореал	МЕЗОЛІТ
	9 000	8 000	Пребореал	
1	0 300	10 000	Дріас III	
	10 900	11 000	Аллеред	
	11 800	12 000	Дріас II	ФІНАЛЬНИЙ
	12 200	12 500	Беллінг	ПАЛЕОЛІТ
	12 800	13 300	Дріас I	
	13 300	14 000	Рауніс	

Як зазначалося, при черговому відступі льодовика на північ води холодного прильодовикового Балтійського озера проривали крижану перемичку, що відділяла його від Атлантичного океану. В результаті цих подій, що сталися близько 8213 р. до н.е. за старою хронологією (за новими даними значно раніше), в Середній Швеції, біля гори Біллінген, рівень Балтійського озера падає на 20-30 м і зрівнюється з рівнем Світового океану. До Балтії починають надходити теплі й солоні води Атлантики, що посилює різке потепління клімату в Північній Європі, пов'язане з черговим відступом льодовика. Так утворилося Іолдієве море, хронологічні рамки існування якого збігаються з Пребореалом [Долуханов, 1977, с. 35-40].

Проте відхід льодовика зумовив ізостатичне підняття земної кори Скандинавського півострова, внаслідок чого піднялося і дно протоки, що з'єднувала Іолдієве море з океаном. Так утворилося Анцилове прісноводне озеро, рівень якого був вищий за рівень океану. У бік останнього воно мало стік, сліди якого прослідкували в Південній Швеції. Анцилове озеро існувало в бореальний період голоцену. Близько 8000 р. тому в результаті прориву перемички в районі Данських проток, рівень

Анцилового озера впав за рік на 13 м, до рівня Світового океану. Так сформувалося тепле Літоринове море, що існувало в Атлантичний період голоцену. У Південній Прибалтиці відмічені сліди кількох трансгресій Літоринового моря [Долуханов, 1969, с. 56].

До чинників, що істотно вплинули на історію клімату Середньоевропейських низовин у ранньому голоцені, відноситься зміна циркуляції повітряних мас над Європейським континентом. Холодний, сухий і різко континентальний клімат кінця плейстоцену значною мірою був зумовлений наявністю стійкого антициклону над скандинавським льодовиком. Тому у цей час над Європою панували холодні й сухі вітри з льодовика [Палеогеография Европы..., с. 136]. Внаслідок деградації льодовика зникла і зона високого тиску над Скандинавією. На відміну від льодовикової епохи з пануючими сухими і холодними вітрами з півночі і північного сходу, в голоцені над Європою переважають вітри західного напрямку, що несуть вологу і тепло з Атлантики. Але сучасна атлантична циркуляція повітряних мас над лісовою зоною Європи встановлювалася в ранньому голоцені поступово. Так, відносно сухий і прохолодний клімат Північної Європи в Пребореалі, ймовірно, був

зумовлений залишками скандинавського льодовика і антициклону над ним, що продовжував частково блокувати надходження на північ Європи вологих повітряних мас з Атлантики. Остаточне зникнення льодовика відбулося в кінці Бореалу, що зумовило завершення формування атлантичної циркуляції повітря над Північною Європою лише в Атлантикумі [Хотинский, 1977, с. 183].

Усі ці процеси спричинили істотні зміни у рослинному і тваринному світі Середньоевропейських зандрових низовин, зокрема Полісся та басейну Німану, у фінальному плейстоцені і ранньому голоцені. У кінці плейстоцену зандрову зону Європи вкривав холодний і сухий степ з трав'янистою рослинністю і перелісками низькорослих беріз і сосен у долинах річок та інших пониженнях рельєфу. На зміну мамонтовому фауністичному комплексу у фінальному плейстоцені приходить північний олень, який у цей час був основним об'єктом полювання мешканців прильодникового тундростепу.

Різке потепління і зволоження клімату більш як 10 тис. років тому призвело до деградації перигляціального тундростепу з відповідною флорою і фауною і розквіту деревної рослинності в голоцені. Оскільки в ранньому голоцені сучасна диференційована структура лісової зони лише починала складатися, лісова зона всієї зандрової смуги в Пребореалі і Бореалі була досить однорідною [Хотинский, 1977].

Пребореальний період голоцену (13000 – 9000 р. тому) характеризується значним потеплінням на початку і похолоданням у кінці, які фіксуються по всій лісовій зоні Європи. Такі представники прильодовикової флори, що деградували в ранньому Пребореалі, як карликові берези, полин, мареві, в другій його половині знов набули деякого поширення. Протягом усього цього періоду значну роль у ландшафтах сучасної лісової зони продовжували відігравати відкриті ділянки, вкриті трав'янистою рослинністю прильодовикових тундростепів. Повсюдно поширилися березові ліси з ділянками сосни. Прохолодний клімат Пребореалу понад усе сприяв розвитку цих порід дерев [Хотинский, 1977, с. 40, 59]. На думку деяких дослідників, у результаті відтавання вічної мерзлоти в цей час набувають поширення заболочені ґрунти, особливо сприятливі для берези і, в меншій мірі, сосни.

Бореальний період голоцену (9000–8000 років тому) характеризується подальшим потеплінням, хоча в цілому клімат залишився

досить прохолодним і сухим, оскільки в горах Скандинавії все ще зберігалися залишки льодовика. У помірній зоні Європи повсюдно поширюються ліси, які складаються з сосни, в меншій мірі берези. З'являються широколисті породи дерев. Певну роль у поширенні сосни в Бореалі зіграло пониження рівня ґрунтових вод в Північній Європі у зв'язку з регресією Анцилового озера [Хотинский, 1977, с. 40]. У густих сосново-березових лісах Південної Прибалтики поширилася ліщина. Шкаралупа лісових горіхів у великій кількості знайдена на бореальних мезолітичних стоянках Данії [Долуханов, 1969, с. 71].

Атлантичний період (8000–5000 років тому) носить також назву кліматичного оптимуму голоцену, оскільки середньорічна температура в помірній зоні Європи була вищою від сучасної на 2–3°. Унаслідок подальшого потепління клімату остаточно зникає Скандинавський льодовик і встановлюється сучасна циркуляція повітря з Атлантики на Європейський континент. Зволоженню клімату в Європі сприяло також підняття рівня ґрунтових вод у зв'язку з трансгресією Літоринного моря [Хотинский, 1977, с. 40, 183]. Внаслідок потепління і зволоження клімату лісова рослинність в Атлантикумі досягла апогею свого розвитку. Особливо відчутно поширилися в цей час широколисті породи, що потіснили темнохвойну тайгу, яка в Атлантикумі займала в Європі площу втричі меншу ніж зараз.

Деревна рослинність просунулася в цей час на північ на 200–300 км і вийшла на узбережжя Льодовитого океану. У підсумку тундрова зона майже повністю зникла з Євразійського материка. Судячи з наскельних зображень Карелії, в Атлантикумі лісові тварини були основним об'єктом полювання в районах, зайнятих нині лісотундрою. Межа між тайгою і широколистяними лісами проходила на 500–600 км північніше від сучасної [Палеогеография Европы..., с. 122].

Проте соснові, в меншій мірі березові ліси, будучи реліктами пребореальної і бореальної рослинності, продовжували міцно утримувати свої позиції на піщаних Середньоевропейських низинах, попри поширення широколистяних порід. Пояснюється це тим, що соснові ліси тяжіють до районів бідних піщаних ґрунтів, тоді як листяні породи віддають перевагу плінистим, тому в Поліссі, басейнах Німану та Західної Двіни, починаючи з Бореалу до наших днів, переважає сосна, хоча в Атлантикумі роль широколистяних порід зростає.

Розквіт лісової рослинності в голоцені зумовив поширення в помірній зоні Європи нестадних лісових тварин: лося, тура, благородного оленя, косулі, кабана. Судячи з фауни мезолітичних стоянок Північно-Західної Європи, на початку мезоліту людина полювала на лося, тура, благородного оленя. У атлантичний період основну роль в мисливській економіці грає промисел благородного оленя, косулі, кабана [Petersen, 1973, p. 87; Clark, 1975, p. 191].

Березові ліси і прохолодний клімат раннього голоцену були сприятливим середовищем для зростання чисельності популяції лося. Тур – тварина лісостепу і лісових узлісь – поширилася в пребореальних лісах у зв'язку з розрідженістю останніх і наявністю ділянок реліктового тундростепу. Благородний олень, косуля, кабан особливо широко представлені у фауні стоянок атлантичного періоду, що пояснюється загальним потеплінням і зволоженням клімату, розповсюдженням широколистяних порід.

У зв'язку з несприятливими умовами збереження органічних матеріалів в зандровій смузі Європи, фауністичні залишки на мезолітичних пам'ятках Польської, Поліської низовин, басейну Німану за невеликим винятком нечисленні.

Фінал палеоліту, зокрема Дріас III, характеризувався надзвичайним поширенням північного оленя на півдні Балтії та на заході Східної Європи. Вважається, що на зазначених територіях північний олень лишався об'єктом полювання принаймні до середини Пребореалу. Доказом цього є численні знахідки кісток оленя,

а також знарядь з його рогів у Східній Пруссії (Калінінградська обл. РФ) [Gross, 1938, 1940, 1943; Kozłowski, 1977] та в кар'єрі біля міста Сморгонь в Білорусі [Калиновский, 1983].

Потепління клімату зумовило відхід північних оленів на північ і поширення в регіоні лісових нестадних копитних, які стали головним об'єктом мисливського промислу в Бореалі та Атлантикумі – лось, тур, зубр, благородний олень, кабан, косуля, а також бобер, заєць. Саме про такі зміни в фауні регіону свідчать фауністичні рештки з ранньоголоценових стоянок Звейнієки 2 в Литві [Zagorskis, 1987], Старі Войковичі 5 та Сморгонський кар'єр в Білорусі.

Кістяні вироби з поховання атлантичного часу в Яніславицях (Польща) були виготовлені з кісток турів, благородних оленів, косуль, кабанів і бобрів. Їх аналіз засвідчив, що розміри цих тварин у ранньому голоцені були в середньому більші від сучасних [Lasota-Moskalewska, Kobrin, Swieczynski, 1985, s. 287–309].

Маємо підстави стверджувати, що мезолітичні мисливці заходу Східної Європи належали до господарсько-культурного типу лісових мисливців помірної зони, в основі господарства яких лижав промисел нестадних лісових копитних [Залізник, 1991].

Археологічні матеріали свідчать про наявність на заході Східної Європи стоянок чотирьох мезолітичних культур: кундської, пісочнорівської, кудлаївської, яніславицької. Але їх появі передував період первинного заселення регіону у другій половині фінального палеоліту, приблизно 12,5-10 тис. р. тому.

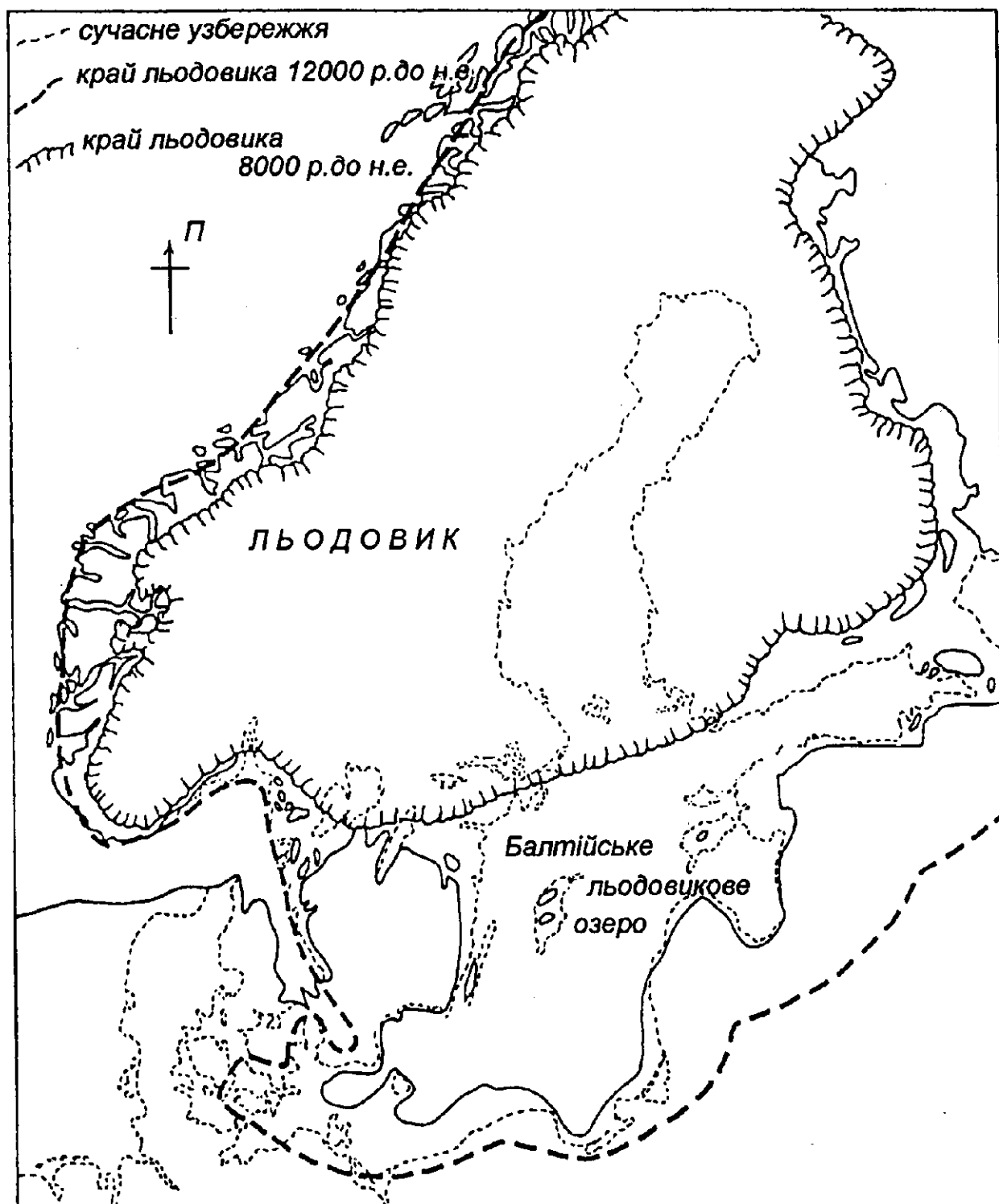

Рис. 1 Балтія у фіналі льодовиків'я.

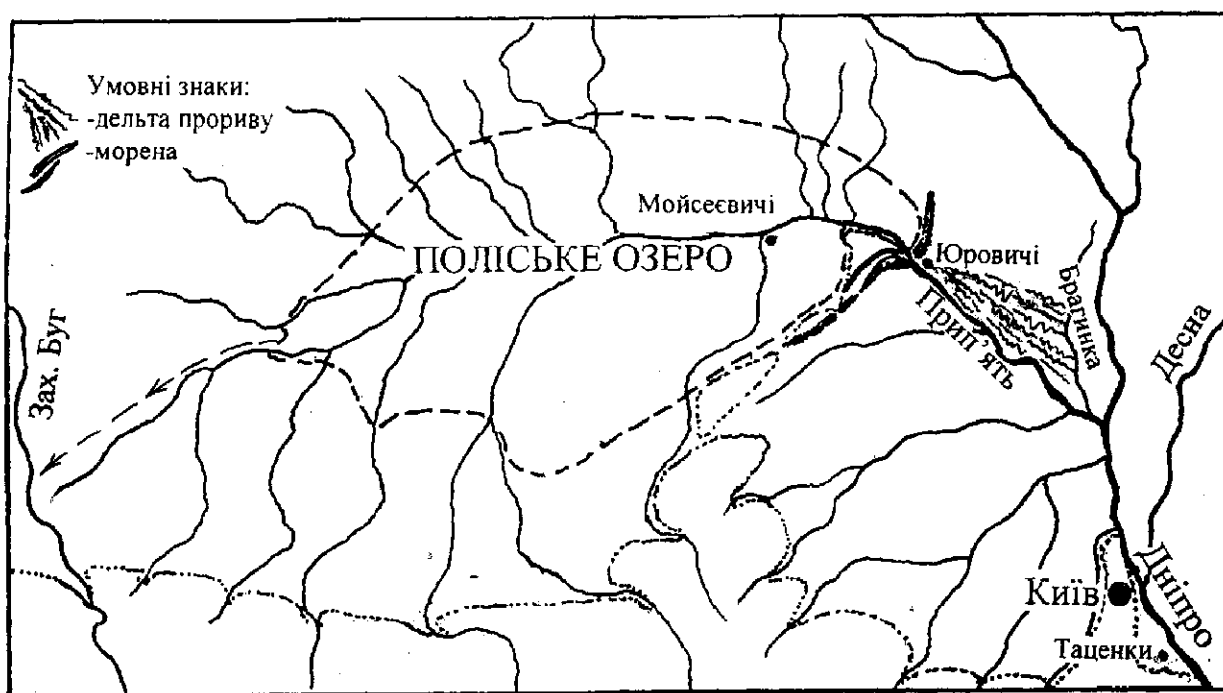

Рис. 2 Поліське прильодовикове озеро 14 тис. р. тому.

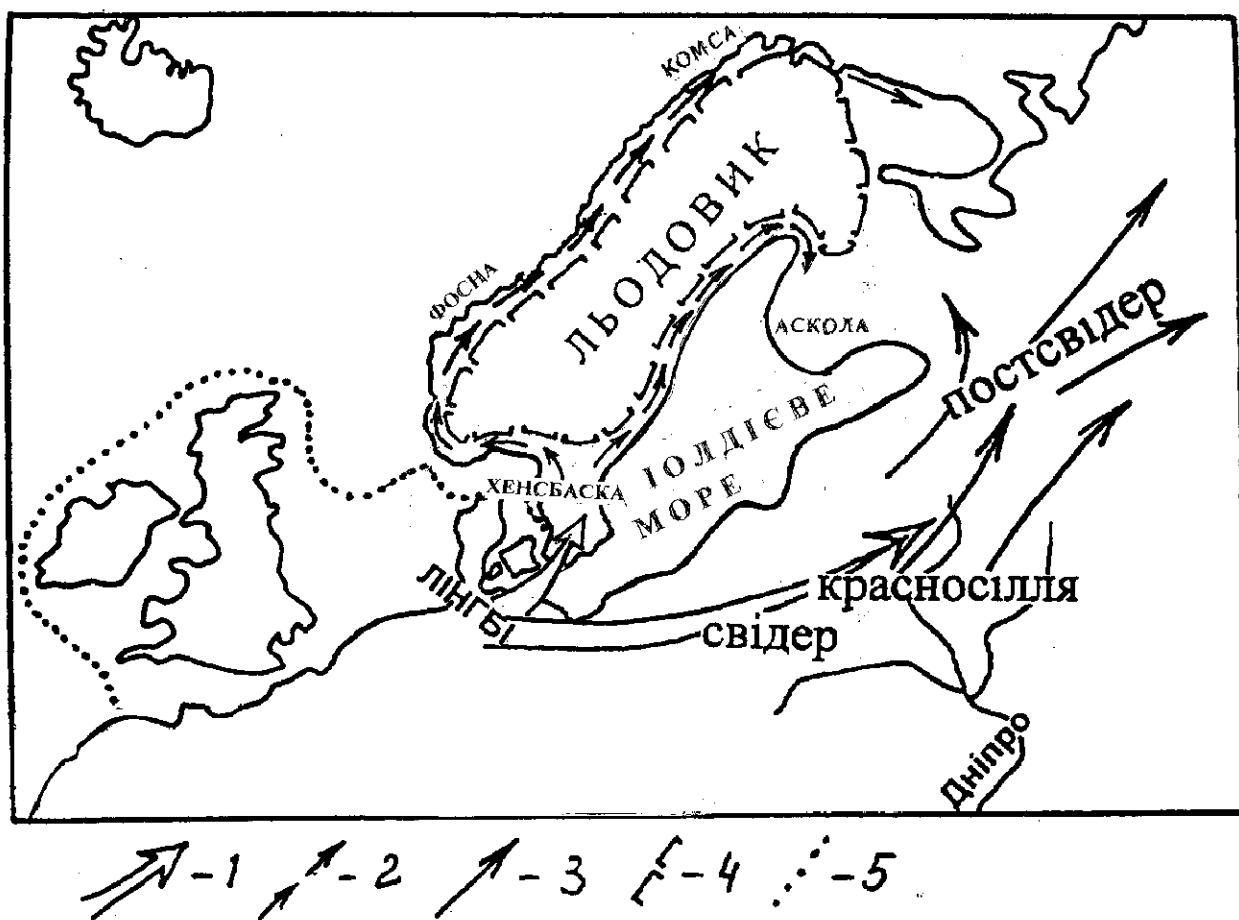

Рис. 3 Карта заселення півночі Європи 11-9 тис. р. тому.

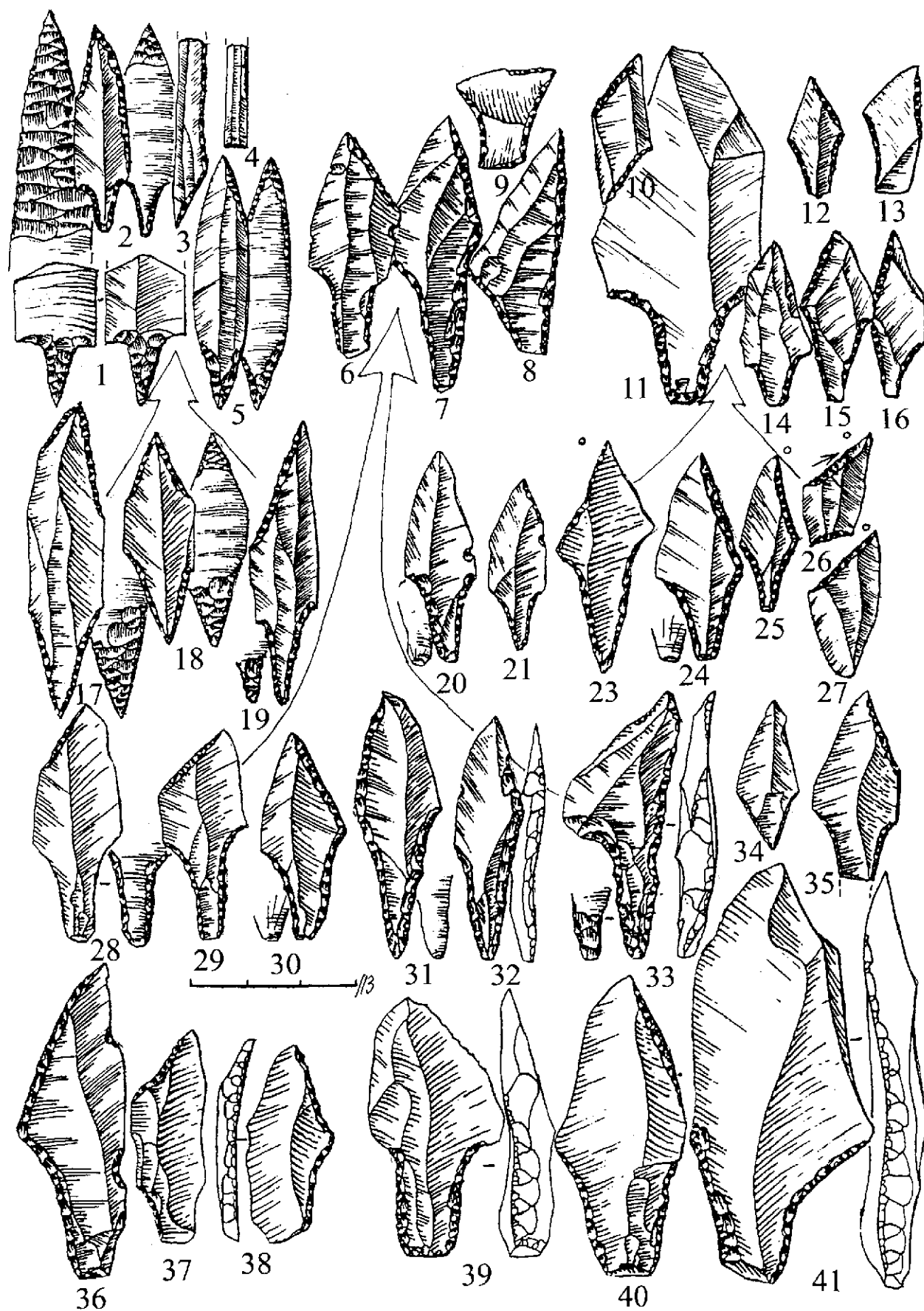

Рис. 4 Наконечники стріл лінгбійської (39-41), гамбурзької (36-38), красносільської (28-35), аренсбурзької (20-27), свідерської (17-19), пісочнорівської (6-9), постсвідерської (1-5) традицій та культур Фосна і Комса Скандинавії (10-16).

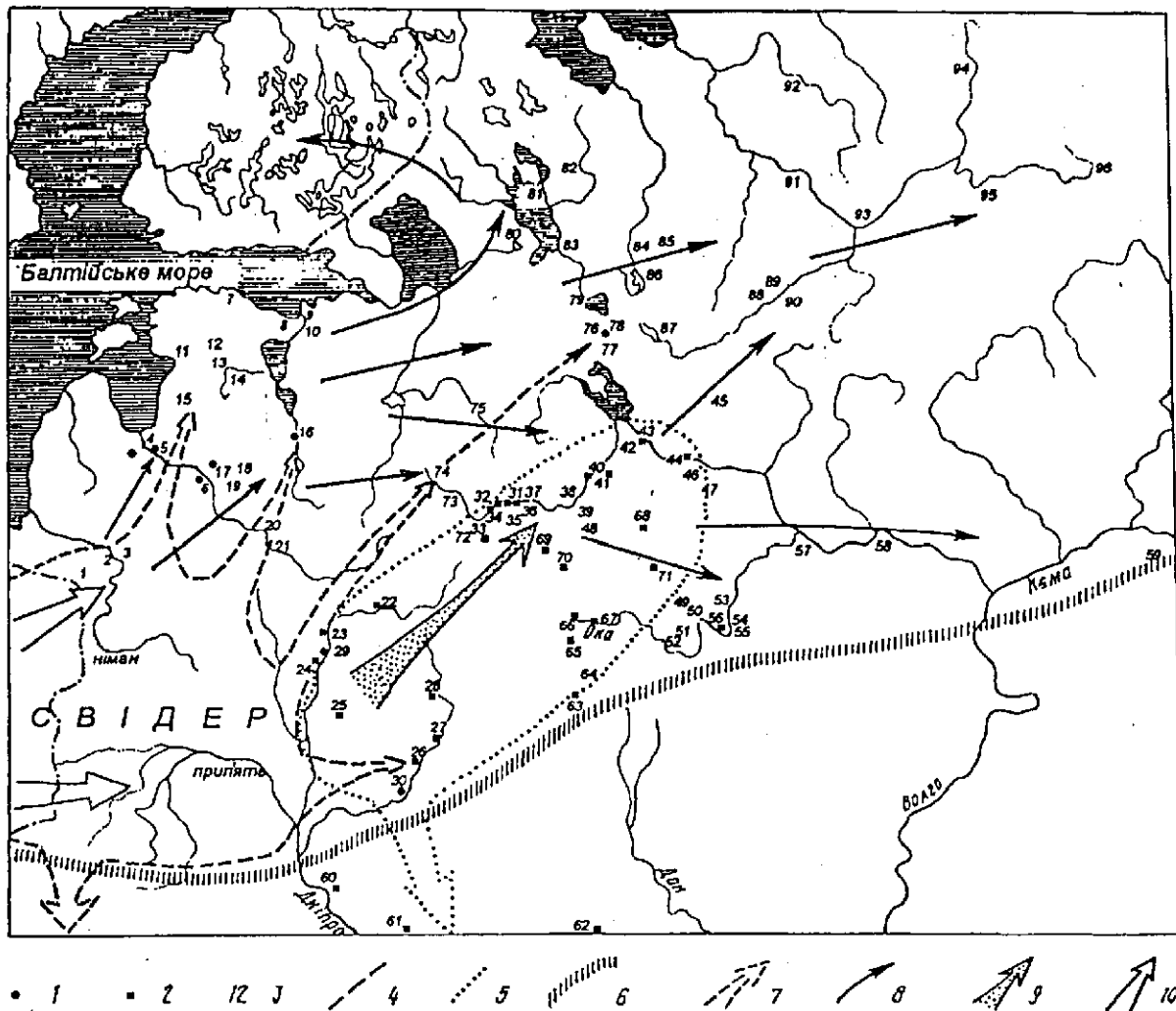

Рис. 5. Карта поширення постсвідерських та посткрасносільських пам'яток у мезоліті Східної Європи.

Умовні позначення: 1- свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2- мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), 3 - постсвідерські стоянки, 4- кордони свідерської культури, 5- кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6- південний кордон лісової зони, 7- міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8- міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9- міграція красносільської людності на межі Дріасу III та Пребореалу, 10- міграція кудлаївського та маглемезького населення на початку мезоліту.

СТОЯНКИ: 1- Паштува, 2-Лампеджай, 3-Канюкай, 4- Лаукскола, 5- Ліелрутулі, 6- Селпілс, 7- Кунда, 8- Сійвертсі, 9- Тирвала, 10- Нарва, 11- Пуллі, 12- Лепакозе, 13- Ялевере, 14- Симусаре, 15- Звейнієкі, 16- Іванців Бір, 17- Звідзе, 18- Оса, 19- Лубанське Озеро, 20- Крумплево, 21- Зелений Хутір, 22- Катинь 21, 23- Боровка, 24- Коромка, 25- Гренськ, 26- Пісочний Рів, Гридасово, 27- Ком'ягіно, 28- Черістово, 29- Баркалабове, 30- Смячка, 31- Староконстантинівська IV, Чорна Грязь, Дмитрівська, Титово I, Ієнево, 32- Журавець, 33- Високіно, 34- Бутово, 35- Кошево, 36- Красново VI, 37- Лукіно, 38- Соболево, 39- Скнятино, 40- Алтиново, 41- Богоявлення, 42- Копріно, 43- Пеньково 2, 44- Сільце, 45- Умілення, 46- Некрасово, Кострома, 47- Мордовське, 48- Іванівська III, 49- Микуліно, 50- Петрушино, 51- Русаново III, 52- Борки, 53- Єлін Бір, 54- Новошино, 55- Угольново, 56- Істок, 57- Стара Пустинь, 58- Яндашево, 59- Мілліярово, 60- Загай I, 61- В'язівок 4а, 62- Зимівники, Сабівка, 63- Жабинь, 64- Грем'яче, 65- Ладизжино III, 66- Брагіно, 67- Мітіно, 68- Єлівка, Шильцева Заводь, 69- Дальній Острів, 70- Заозер'я, 71- Белево, 72- Настасіно, 73- Суконцево, 74- Ланіно, 75- Боровичі, 76- Ягорба, 77- Лотова Гора, Лиственка III, 78- Мар'їно IV, 79- Анд озеро М, 80- Піндуші XIV, 81- Оленячий Острів, 82- Ілекса III, 83- Муромське 7, 84- Нижнє Вереття I, 85- Попово, 86- Сухе, 87- Бір, 88- Яснопольська, 89- Єденга, 90- Колупайвська, 91- Приозерна 4, 92- Явронга, 93- Філічайвська, 94- Віс, 95- Пезмог I, 96- Парч, Пожсег, Петрушинська.

ІІІ. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАХОДІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В МЕЗОЛІТІ

1. ЕПІПАЛЕОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ МЕЗОЛІТУ

Проблемі первинного заселення заходу Східної Європи присвячено низку робіт знаних дослідників, в тому числі дві монографії автора цих рядків [Залізняк, 1989, 1999]. Саме у фінальному палеоліті (епіпалеоліті) сформувалося підгрунття мезолітичних спільнот регіону. Сучасний стан наших знань дозволяє реконструювати наступну послідовність культурно-історичних процесів в епіпалеоліті регіону.

Захід Східної Європи став доступним для заселення мисливськими колективами з середини фінального палеоліту (Беллінг, Аллеред), тобто не раніше 12,5 тис. років тому за некаліброваною шкалою. Судячи з археологічних матеріалів, терени зандрової смуги Східної Європи у середині фінального палеоліту зайняли мігранти з заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах (культури Гамбург, Лінгбі, Східний Аренсбург або Красносілля, Свідер) (рис. 3- 4). Витоки цих культурних явищ сучасна археологія бачить у пізньому Мадлені Франції. Зокрема на багатошаровій стоянці Ля П'єр о Фе (Північна Франція) шар фінального Мадлену перекритий горизонтом із типовими вістряма з плечем гамбурзького типу. Вважається, що під час беллінзького потепління фінальномадленські мисливці з Паризького басейну просунулися на північ, започаткувавши споріднені культури Крезвель Англії та Гамбург Північної Німеччини [Burdukiewicz, 1987, s.176-180]. Носії традицій гамбурзької культури з пониззя Ельби під час беллінзького потепління 12,5 тис. р. тому почали просуватися на схід, в басейни Одеру, Вісли, Німану, Прип'яті (рис. 4, 36-38).

Вважається, що культура Лінгбі Західної Балтії сформувалася під час аллередського потепління внаслідок просування мадленського населення групи Тейет з півночі Франції у Південну Скандинавію [Taute, 1968, s.282; Залізняк, 1999, с.211-216]. Припускають, що Лінгбі могла бути пов'язана з Мадленом

Північної Франції через похідну від нього гамбурзьку культуру. Північний варіант останньої (група Хавелте) Данії, Швеції та Нідерландів, схоже, доживає до Аллереду, коли з'являються найдавніші лінгбійські стоянки типу Броне. Висловлено припущення, що наконечники типу Лінгбі можливо походять від черешкових вістер типу Хавелте [Satavicius, 2002, s.185].

Розселення лінгбійської людності на схід Південною Балтією (рис. 3), схоже, почалося ще під час аллередського потепління. У басейнах Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та на Верхній Волзі матеріальна культура прибульців набула певної специфіки, що стало підставою появи терміну Східне Лінгбі [Римантене, 1971; Залізняк, 1989, 1999]. Зокрема поширилися великі лінгбійські наконечники з суцільно ретушованим крутою ретушню одним краєм (Ежярінас 17, Подол Ш), які набули подальшого розвитку пізніше в красносільській культурі Полісся, а також у пісочнорівській та ієневській мезолітичних культурах (рис. 4). Різка похолодання на початку Дріасу Ш додатково стимулювало відхід лінгбійської людності з Ютландії на південь і її розселення у лісотундрах басейнів Одеру, Вісли [Schild, 1975, s.333; Kozłowski, 1975], Німану [Римантене, 1971], Прип'яті, Верхнього Дніпра [Залізняк, 1984 б, с.15; 1986, с.141; 1989, с.12-20; 1999] до верхів'їв Волги [Синицина, 1996]. Саме на цьому підґрунті в останнє тисячоліття льодовикової доби (11 тис. р. тому) на Північно-Німецькій низовині формувалася аренсбурзька культура; на Верхній Віслі, Західному Бuzі та на Верхній Прип'яті – свідерська, а ще східніше, в Поліссі, на Верхньому Німані та Дніпрі – красносільська (рис. 3-4).

Стан джерел дає можливість реконструювати чотири послідовні і наростаючі за інтенсивністю хвилі фінальнопалеолітичних мігрантів, що рухалися з заходу – через басейни Вісли, Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра – на Верхню Волгу. Маються на увазі носії культурних традицій Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер. Цей же напрямок міграцій зберігся на межі плейстоцену і голоцену та в ранньому голоцені.

Носії культур з наконечниками стріл на пластинах (аренсбурзької, свідерської, красносільської) в останньому тисячолітті плейстоцену були найпівнічнішими мешканцями континенту, які полювали на тундрового оленя.

На північ від заселених ними в Дріасі III Середньоевропейських низин тяглися холодні і безлюдні прильодовикові пустелі або ж води Балтійського льодовикового озера.

Різке потепління на самому початку голоцену поліпшило кліматичні умови на Півночі Європи. Лісотундрова природно-ландшафтна зона зсунулася далеко на північ. Слідом за стадами тундрового оленя у північному напрямку рушили і фінальнопалеолітичні мисливці на оленя аренсбурзької, свідерської та красносільської культур. Просування на північ відбувалося в обхід Балтійського озера двома головними напрямками – західним та східним (рис. 3). Західним шляхом з Ютландії на південь та захід Скандинавського півострова рушили носії культур Лінгбі та Аренсбург [Larson, 1994]. З басейнів Німану та Прип'яті Східною Балтією на північ рухалася свідерська людність. Красносільське населення

мігрувало на північний схід – з Верхнього Подніпров'я на Верхню Волгу (рис. 5).

Відігравши провідну роль у заселенні Півночі Європи, ці далекі нащадки лінгбійських мисливців з наконечниками стріл на пластинах стали генетичною основою ранньомезолітичних спільнот лісової зони від Скандинавії до Північного Уралу. Внаслідок відходу постлінгбійського та аренсбурзького населення з Північнійонімецької низовини в Скандинавію сформувалися найдавніші ранньомезолітичні спільноти Норвегії та Швеції – Фосна та Комса [Clark, 1936, 1975]. Двом фінальнопалеолітичним культурам заходу Східної Європи (Свідер, Красносілля) відповідають дві своєрідні культурні єдності раннього мезоліту півночі Східної Європи: постсвідерська (Кунда – Бутово тощо) та посткрасносільська (Тренськ – Пісочний Рів – Ієнево).

Так, на початку голоцену нащадки епіпалеолітичних мисливців на північного оленя культур Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля заселили лісову північ Європи від Скандинавії до Північного Уралу, аналізуючи кундські пам'ятки доводиться торкатися проблем усього Постсвідеру півночі Східної Європи.

2. КУНДСЬКА КУЛЬТУРА

Кундська культура (від стоянки Кунда Ламесмягі в Естонії) є локальним проявом масштабного культурного явища, відомого під назвою постсвідерська культурна область. Остання розкинулася на величезних обширах – від східного узбережжя Балтійського моря до Північного Уралу – і включає в себе низку споріднених культур: Кунда, Бутово, Веретьє, оленеострівська, сухонська, валдайська, пургасівська та ін. – від Східної Балтії (рис. 44) до Північного Уралу [Burov, 1999, fig. 10]. Постсвідерське населення в мезоліті мешкало в природно-ландшафтній зоні тайги, полюючи на лося та інших лісових тварин. Наявність постсвідерських старожитностей на крайньому північному сході Східної Європи в тундрі (Сандибей та ін.), вірогідно, пояснюється просуванням північного кордону зони тайги під час атлантичного потепління далеко на північ, до узбережжя Льодовитого океану. Разом з тим, на півночі полювання на північного оленя очевидно було важливою складовою мисливського господарства. Південний кордон спільноти проходить через північний схід Польщі, басейн Німану (Паштува, Лампіджай), по Даугаві (Крумплєво, Семенів хутір, Замошшя), через Верхній Дніпро (Кринична) та Сож (Дедня) (рис. 9), по Оці (Борки, Петрушино, Микуліно) на Нижню Каму (Мінніярово) (рис. 5).

Самим західним проявом Постсвідеру була кундська культура. Її пам'ятки зі своєрідним інвентарем, найпоказовішим елементом якого є наконечники типу Пуллі з двома шипами в черешковій частині, поширені на території Литви (Паштува, Лампіджай), Латвії (Звейнієкі 2), Естонії (Кунда, Умбузі, Лепакозе, Сімусааре, Ялевере, Нарва, Моксі), на північному заході Білорусі (Крумплєво, Семенів хутір, Замошшя), можливо Дедня та Кринична на Сожі. У басейнах Німану та Даугави досліджені як пізні свідерські, так і ранні кундські стоянки, що робить цей регіон можливим місцем трансформації Свідеру в пам'ятки типу Пуллі.

Отже, кундські пам'ятки відомі лише на півночі регіону даного дослідження – в басейнах Німану та Північної Двіни, на Верхньому Дніпрі, причому, переважно в ранній їх модифікації (пам'ятки типу Пуллі). Як зазначалося, культура є західною частиною величезного постсвідерського масиву мезолітичних пам'яток, що простягся від Східної Балтії до Уралу. Тому

Історія дослідження.

Дослідження явища розпочалося з відкриття у кінці XIX ст. стоянки Кунда в Естонії. Р.Індреко в 30-ті рр. XX ст. розкопав, а 1948 р. монографічно видав матеріали цієї видатної пам'ятки [Indreko, 1948]. Саме він першим побачив у багатому кістяному інвентарі пам'ятки паралелі з матеріалами більш західних територій Балтії, звідки він виводив мезоліт півночі Східної Європи. Протилежної думки дотримувався О.Я.Брюсов [1952], який, спираючись на аналогії Кунді в матеріалах Шигирського торф'яника, відстоював думку про первинне заселення півночі Європи зі сходу, із Зауралля.

Давнім прибічником західних витоків мезоліту тайгової зони Європи є відомий польський дослідник С.К.Козловський, що виводив його від Свідеру Польщі, Західної України, Литви. Разом з тим, він бачив східний «сибірський компонент» у постсвідерській індустрії – відтискна техніка, конічний нуклеус, пазові наконечники з мікропластинками, різці на куті зламаних пластин [Kozłowski, 1972, 1973, 1975].

Обережнішим відносно безпосереднього генезису Постсвідеру на свідерській основі був Л.В.Кольцов, який у роботі 1977 р. (с.134) характеризував кундську культуру як продукт синтезу Свідеру, Маглемезе та Асколи Скандинавії. Пізніше він, разом з М.Г.Жилиним, пристав до думки про генезу Постсвідеру на основі «пізньосвідерських стоянок типу Саласпілс Лаукскола» [Кольцов, Жилин, 1999, с.75]. Останнім часом дослідники схилиються до версії автохтонного походження бутівської культури Верхнього Поволжя на основі місцевих фінальнопалеолітичних пам'яток типу Золоторуччя I [Жилин, 2007, с.48; Жилин, Кольцов, 2008, с.108].

Значний внесок у проблематику кундських пам'яток Естонії зробили вчені з м. Таллінн Лембіт та Карел Янітси, які у 60-70 рр. розкопали, видали та інтерпретували головні постсвідерські стоянки Естонії: Кунду, Пуллі, Сімусааре, Нарва, Лепакозе, Умбузі, Ялевере [Jaanits L., Jaanits K., 1975, 1978, Jaanits K., 1981]. Дослідники заклали основу сучасної періодизації кундської культури, яка має три фази розвитку. До найранішого пребореального етапу віднесені пам'ятки типу Пуллі (рис. 6), куди крім епонімної пам'ятки

потрапили нижні шари Звейнієкі ІІ, Лепакозе, Крумплево. Бореальну фазу представляють матеріали Кунди-Ламасмягі, Сімусааре, Моксі, Умбузі, головна маса знахідок Звейнієкі ІІ, Лепакозе. До атлантичних пам'яток кундської культури віднесені нижні мезолітичні шари стоянки Нарва та могильника Звейнієкі. Враховуючи використання мешканцями стоянки Пуллі крем'яної сировини з Білорусі, К.Янітс пов'язував культуру з південнішими територіями Литви та Білорусі, а також з Верхнім Поволжям. Не виключаючи можливість походження стоянок типу Пуллі від Свідеру, дослідники припускали генезу культури Кунда від верхнього палеоліту Десни та Дніпра.

Ф.А.Загорскіс та І.О.Загорська дослідили і видали пізньосвідерську стоянку Саласпілс-Лаукскола у гирлі Даугави та багатопарову стоянку кундської культури Звейнієкі ІІ. Нижній шар пам'ятки дав матеріали раннього пребореального етапу кундської культури типу Пуллі, а верхній – численні знахідки бореального часу (рис. 10). Генезу пам'ятки дослідники пов'язали зі свідерськими стоянками типу Лаукскола [Загорская, 1981; Загорська, Загорскіс, 1977, с.62; Zagorskis, 1987; Zagorska, 1994, 1996 а,б].

Відома московська дослідниця С.В.Ошибкіна розкопала та видала численні постсвідерські стоянки басейну р.Сухони, що на схід від Онезького озера. На її думку, багата кістяна індустрія пам'яток має прямі аналогії не тільки в кундських матеріалах Естонії та Латвії, але і в Маглемезе Західної Балтії. Це дало підстави дослідниці робити висновок про генезу веретинської культури Прионежжя та спорідненої з нею кундської культури Східної Балтії від північноєвропейського населення фінального палеоліту Балтії, що просунулося далеко на схід [Ошибкина, 1983, с.269; 1997, с.152; 2006, с.118]. С.В.Ошибкіна не знаходить паралелей між крем'яним інвентарем кундської та веретинської культур і заперечує їх зв'язок зі Свідером [Ошибкина, 2006, с.118].

О.М.Сорокін вважає підґрунтям Постсвідеру півночі Східної Європи ресетинську культуру, яку він датує фінальним палеолітом. Зокрема дослідник пише: «Поява індустрії типу Пуллі в Прибалтиці пов'язана з сезонними міграціями ресетинського населення з Волго-Окського басейну по Західній Двіні на північний захід, маршрутом міграцій північних оленів» [Сорокін, 2004, с. 74].

Л.Л.Залізник неодноразово розглядав проблему походження Постсвідеру, в тому числі

двічі в монографічних виданнях [Залізник, 1989, с.80-89; 1999, с.232-248]. Дослідник пояснює генезу явища міграцією пізньосвідерського населення басейнів Німану, Даугави, Верхньої Прип'яті у північно-східному напрямку. Стверджується, що вдосконалення свідерцями пластинчастої техніки обробки кременю закономірно привело їх до відтискної постсвідерської технології.

В.П.Ксензов дослідив і видав ранню кундську стоянку типу Пуллі на Західній Двіні – Замошшя (рис. 7-8). Дослідник, слідом за більшістю сучасних учених, виводив кундську культуру зі свідерської [Ксензов, 2006, с.60-74].

Т.Остраускас зробив значний внесок як у вирішення проблеми генези Постсвідеру, так і в розуміння раннього пребореального етапу розвитку цих пам'яток [Ostrauskas, 2000, 2002]. Шляхом картографування наконечників типу Пуллі дослідник окреслив регіон поширення цих пам'яток. Він дійшов висновку, що становлення найдавнішого етапу кундської культури (стоянки типу Пуллі) проходило в багатих на якісну сировину басейнах річок Німан і Нарев, на свідерській культурній основі. Під впливом кудлаївського населення кундська людність перейшла до виготовлення пазових наконечників з мікрівкладнями. Під тиском кудлаївців кундське населення залишило басейн Німану і в кінці Пребореалу мігрувало у північно-східному напрямку на територію Латвії, Естонії, а також заселило регіон Ладозького та Онезького озер, південь Фінляндії.

Найбільш дослідженим регіоном Постсвідеру Східної Європи у наш час є Верхнє Поволжя. Мабуть через це, а може, й через підсвідому повагу до всього, що пов'язане зі столицею величезної супердержави, багато радянських дослідників мезоліту пояснювали появу постсвідерської людності в різних регіонах півночі Східної Європи міграціями не з територій поширення класичного Свідеру, а з Верхньої Волги. У 1976 р. Л.В.Кольцов виділив тут окрему постсвідерську – бутівську культуру.

Так, Г.О.Панкрушев та Н.М.Гуріна виводили постсвідерське населення Карелії, в тому числі частину похованих на Оленеострівському могильнику, з Верхньої Волги [Панкрушев, 1978, с.65, 66]. З цим же регіоном генетично пов'язувала найдавніше населення басейну Сухони С.В.Ошибкіна [1983, с.266, 267]. Навіть людність найдавнішої постсвідерської стоянки Естонії – Пуллі виводили не безпосередньо від свідерців басейну Даугави та Німану, а від мігрантів з південного сходу [Jaanits L., Jaanits

К., 1978, s.63]. Дослідники постсвідерської стоянки Кринична на Сожі генетично пов'язували її з бутівською [Кудряшов, Липницкая, 1992, с.28]. Групу бутівських пам'яток на Сожі виділяє білоруський дослідник О.В.Колосов (Колосов, 2007а; 2007б, с.27).

В узагальнюючій праці "Мезолит СССР" 1989 р. затвердився саме цей погляд на генезу постсвідерських спільнот різних регіонів лісової зони Східної Європи – не безпосередньо від свідерських мігрантів з Німану, Прип'яті чи Верхнього Дніпра, а опосередковано, через бутівську культуру Волго-Окського межиріччя. У цьому виданні різні автори саме від бутівських пам'яток Верхньої Волги виводять Постсвідер Карелії (с.31), басейну Сухони (с.41), Печори (с.45), Середнього Поволжя (с.91). Та сама тенденція збереглася і в більш пізніх працях з мезоліту лісової зони Східної Європи. Розселенням бутівської людності з Верхньої Волги російські колеги пояснюють появу постсвідерського населення, що лишило Оленеострівський могильник та стоянки типу Ілекса III, IV у Карелії, формування сухонської та валдайської культур, мезоліту Печори, камської та романо-ільмурзинської культур Середнього Поволжя [Кольцов, 1996, с.73; Кольцов, Жилин, 1999, с.76-79].

Не заперечуючи роль бутівського населення в поширенні постсвідерських традицій на північний схід від Верхнього Поволжя (Сухона, Вичегда, Печора, Кама), зазначимо, що міграція з Верхньої Волги на захід та північний захід суперечить домінуючому в регіоні у фінальному палеоліті та мезоліті напрямку міграційних потоків – з південного заходу на північний схід [Зализняк, 1989, рис. 44; 1999, с. 233].

Походження Постсвідеру

Кундська культура є локальним проявом масштабного культурного явища, відомого під назвою постсвідерська культурна область. Вона розкинулася на величезних обсягах – від східного узбережжя Балтійського моря до Північного Уралу – і включає в себе низку споріднених культур: Кунда, Бутово, Веретьє, оленеострівська, валдайська, пургасівська та ін. Подібність їх крем'яного інвентаря свідчить про їх спільну генезу.

В археології питання генези культурних явищ завжди було великою проблемою, що важко піддається вирішенню. Не даремно походження переважної більшості відомих археологічних культур, незважаючи на перманентні дискусії, лишається не з'ясованим. Причина такого стану

лежить у специфіці археологічних джерел, які добре фіксують існування якогось явища, але не показують процес його зародження. Особливо якщо процес генези не був тривалим у часі. Постсвідер з'явився раптово, сформувавшись за короткий проміжок часу. Найдавніші постсвідерські стоянки – Пуллі в Естонії та Станово на Верхній Волзі, з розвиненим, сформованим крем'яним та кістяним інвентарем – раптово з'являються на самому початку Пребореалу, коли свій вік доживали останні свідерські пам'ятки. Короткотривалість генези явища не дає можливості прослідкувати висхідну форму його трансформації, тобто виявити безпосереднього прашура Постсвідеру.

Як зазначалося, дослідник постсвідерської стоянки Кунда Р.Індреко [1948] перший дійшов висновку про заселення півночі Східної Європи із заходу. Протилежної точки зору дотримувався О.Я.Брюсов [1952], який виводив найдавніших поселенців європейської тайги із Зауралля. Подальші дослідження переконали більшість сучасних учених у визначальній ролі в заселенні територій між Східною Балтією та Північним Уралом нащадків свідерських мисливців басейнів Вісли, Прип'яті та Німану.

Однак суттєва типологічна різниця між власне свідерським крем'яним комплексом та постсвідерськими матеріалами мезоліту півночі Східної Європи породжувала сумніви щодо прямого генетичного зв'язку цих явищ. Навіть такий прибічник свідерських витоків мезоліту півночі Східноєвропейської рівнини, як С.К.Козловський, висловлював сумніви щодо можливості вивести Постсвідер виключно з класичного Свідеру і припускав участь у цьому процесі «сибірського елементу».

В основі різниці свідерської і постсвідерської індустрій лежать принципово різні техніки первинного розколювання кременю. Якщо свідерці отримували пластинчасті заготовки шляхом зустрічного сколювання з двоплощинних однобічних нуклеусів, то постсвідерці – відтиском правильних пластинок з конічного ядрища. Відтискна техніка зумовила виразну морфологічну специфіку постсвідерських комплексів. Завдяки їй масово поширилися мікрівкладні на мікропластинках, кінцеві скребачки та кутові різці на зламаних правильних пластинках, специфічні постсвідерські наконечники, форма яких обумовлена морфологією відтискних пластинчастих заготовок.

Разом з тим, ця своєрідна індустрія, на думку автора, закономірно і органічно виросла зі

свідерської, що неодноразово підкреслювалося [Залізняк, 1989, с.83-84; 1999, с.234-235]. Очевидне прагнення свідерців до вдосконалення пластинчастих заготовок знарядь не могло не привести і, врешті решт, привело їх до винайдення оптимального і найбільш ефективного способу отримання пластин – техніки відтиску з конічного нуклеуса. Остання мала ще одну вагому перевагу над свідерською технологією отримання пластинчастих заготовок знарядь – вона була значно економнішою і не потребувала великого обсягу якісного кременю у великих конкреціях. Нова технологія відкривала перед нащадками свідерців перспективу освоєння бідних на крем'яну сировину величезних просторів півночі Східної Європи.

Археологічні факти свідчать на користь викладених принципів трансформації класичної свідерської техніки кременеобробки у постсвідерську. Перехідний етап між ними зафіксований на пам'ятках у зоні поширення найпізнішого Свідеру та найдавнішого Постсвідеру. Мається на увазі поява правильних конічних нуклеусів для відтискних пластин у типово свідерських комплексах Українського Полісся (Прибір 13 А, В, Е, Ж, Березно 6), перехід до одноплощинних нуклеусів на свідерських стоянках Верхнього Дніпра (Горки), поширення досконалої відтискної техніки поряд з архаїчною відбивною на стоянці Смячка XIV на Десні. Сам факт накладання території поширення найдавніших постсвідерських пам'яток на територію найпізніших свідерських в басейнах Німану, Західної Двіни, Верхнього Дніпра опосередковано свідчить на користь генетичного зв'язку між цими культурними явищами.

Разом з тим, останніми роками спостерігається тенденція нових пошуків російськими колегами місцевих коренів мезоліту лісової смуги Східної Європи. Так, відома московська дослідниця постсвідерських пам'яток басейну Сухони С.В.Ошибкина [1997, 2006] не вбачає ніякої схожості пам'яток виділеної нею культури Вереття зі Свідером, а термін «постсвідерський наконечник» вважає беззмисловим. Висловлено думку про випадковий характер схожості форми свідерських наконечників з постсвідерськими. Стверджується, що поширення останніх в мезоліті Східної Європи нібито не пов'язано зі свідерською традицією, а пояснюється конвергентним розвитком культури різних груп первісного населення в однакових природних умовах.

Про вплив на формування постсвідерської в основі бутівської культури місцевих традицій

типу Алтиново-Золоторуччя неодноразово писали Л.В.Кольцов і М.Г.Жилин [1999, с.74, 2008]. М.Г.Жилин останнім часом змінив свою точку зору на постсвідерську суть бутівської культури і пише про «формування бутівської культури на основі пам'яток золоторучеської традиції вже у кінці пізнього дріасу» [Жилин, 2004, с.100, 2008].

Автохтонним вважають підґрунтя постсвідеру Східної і відомі російські дослідники Г.В.Синиціна та А.М.Сорокін. Останній заперечує «свідерську» версію походження Бутово Л.В.Кольцова і вважає, що «класичний бутівський ансамбль міститься в матеріальній культурі аборигенного населення Волго-Окського басейну, відомого за пам'ятками ресетинської культури» [Сорокін, 2004, с.82], від якої виводить і пам'ятки типу Пуллі Східної Балтії [Сорокін, 2009, с.166, 167]. Цей дослідник допускає можливість витоків плаского ретушування постсвідерських вістер не в свідерській традиції, а в пам'ятках «східного гравету» – Гагаріно, Хотилеве 2 [Сорокін, 2006, с.43]. Але якщо плоска підтеска кінців стріл мезоліту півночі Східної Європи зародилася ще 20 тис. років тому, у східному граветі, то чому вона ніяк не проявилася у безпосередніх прашчурів бутівського мезоліту (за О.М.Сорокіним) – в ресетинській культурі? Чомусь не сприймаючи цілком природної і логічної можливості трансформації відбивної свідерської техніки розщеплення кременю в досконалішу відтискну постсвідерську [Сорокін, 2009, с.157, 158], О.М.Сорокін пропонує саме такий шлях появи останньої – з відбивної технології пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів стоянки Гагаріно [Сорокін, 2009, с.164].

Усі ці автохтоністські тенденції в пошуках витоків мезоліту лісової смуги європейської частини Росії поки що не спираються на достатню аргументацію. Як постсвідер може бути нащадком «східного гравету» (стоянка Зарайськ, Авдееве тощо), якщо між ними перерва тривалістю принаймні 7 000 років? Чому конвергенція у формі наконечників стріл з підтескою кінців проявилася саме в регіонах, що безпосередньо контактували з територією поширення у попередній період морфологічних прототипів постсвідерських наконечників? До того ж, як зазначалося, зародки постсвідерської технології простежені у власне свідерських комплексах (Прибір 13, Березно 6, Горки, Смячка XIV). Не випадковим видається і факт появи найдавніших постсвідерських пам'яток типу Пуллі в регіоні поширення наймолодших

свідерських комплексів з елементами постсвідерської технології.

Основним підґрунтям для автохтоністських концепцій походження мезоліту півночі Східної Європи є наявність на Верхній Волзі та Оці нечисленних пам'яток, які різні дослідники з перемінним успіхом пов'язують з фінальним палеолітом. Маються на увазі стоянки Золоторуччя, Шатрище 1, 2, Заозер'я I, Алтиново, нижній шар, Скнятино, Федюково 1. Більшість із них (крім Золоторуччя) дали досить невиразні комплекси, зв'язок яких з фінальним палеолітом недостатньо доведений. Стоянки Шатрище 1, 2, Заозер'я I типово епігравецькі і, судячи з мамонтової фауни, морфології виробів, радіокарбонів дат, датуються не пізніше 14 тис. р. тому.

Окремо слід зупинитися на чисельному і доброті виданому М.Г.Жиліним [2007] комплексу стоянки Золоторуччя. Слід визнати, що представницькі серії нуклеусів, у тому числі для відтискних пластинок, різців, скребачок, мають певні паралелі в бутівських пам'ятках. Разом з тим, комплекс не зовсім повноцінний, оскільки майже позбавлений оснащення метальною зброєю (вістер, вкладнів, мікролітів), які, як відомо, є головною культуровизначальною категорією виробів. Не можна вирішити питання генетичних зв'язків явища спираючись лише на паралелі між фоновими виробами колекцій, без урахування типології метального озброєння. До того ж лишаються певні сумніви відносно гомогенності колекції багатопарової і значної за площею пам'ятки. Тому комплекс Золоторуччя недостатній, щоб остаточно вирішити питання походження Постсвідеру усієї півночі Східної Європи на базі фінального палеоліту Верхньої Волги. Потрібні додаткові археологічні факти та аргументи. Однак якщо вони навіть будуть знайдені, цілковито відкинути участь Свідеру в генезі постсвідерського мезоліту лісової смуги буде важко.

На нашу думку, фінальнопалеолітичні пам'ятки Верхньої Волги та Оки поки що не достатньо численні і показові («скудні», за висловом О.М.Сорокіна), щоб успішно претендувати на прасура такого масштабного культурного явища як Постсвідер, що простягся на 2000 км від Литви на заході до Північного Уралу на сході.

У цьому відношенні, масив свідерських пам'яток басейнів Вісли, Прип'яті та Німану виглядає значно більш представницьким і перспективним, порівняно з поодинокими, а часом і сумнівними, пам'ятками фінального

палеоліту Верхньої Волги. Уже згадуваний факт накладення території поширення найстарших постсвідерських стоянок типу Пуллі на регіони з наймолодшими свідерськими: Німан, Верхній Дніпро (Горки), Даугава (Лаукскола), Псковщина (Іванцев Бор), Молога (Мар'їно IV) говорить на користь генези Постсвідеру за активної участі свідерських мігрантів. Також не випадкова тенденція тяжіння давніших бутівських стоянок до західних регіонів Поволжя, звідки пізніше бутівці розселилися на схід, про що писали Л.В.Кольцов та М.Г.Жилін [1999, с.91].

Разом з тим, слід визнати, що певні сумніви щодо свідерських витоків мезоліту півночі Східної Європи мають об'єктивне підґрунтя. Зокрема лишається невідомою доля носіїв епігравецької традиції, які 14-13 тис. років тому населяли лісостепову смугу Східної Європи до Верхів'їв Десни, Дону, басейну Оки (Тимонівка 1, 2, Шатрище 1, 2, Заозер'я 1, Борщеве 2 тощо). Звільнення від льодовикових явищ півночі Східної Європи внаслідок ранньоголоценового потепління створило умови для розселення епігравецьких мисливців у північному напрямку. Однак останнє не фіксується археологічними даними, які натомість переконливо свідчать про масштабну інвазію в західні регіони Східної Європи у фінальному палеоліті та мезоліті носіїв культурних традицій Південної Балтії.

Відтискна мікропластинчаста техніка обробки кременю постсвідерських пам'яток півночі Східної Європи має прямі паралелі в технології обробки кременю мезоліту Зауралля, Сибіру, Далекого Сходу. Важко повірити, що всі ці гігантські обшири заселили нащадки свідерських мисливців басейнів Вісли, Прип'яті та Німану. На нашу думку, грандіозне поширення в мезоліті тайгової смуги Євразії прогресивної відтискної техніки отримання правильних пластин є явищем стадіального характеру. У різних частинах своєї ойкумени ця технологія, схоже, формувалася на різному генетичному підґрунті. Зокрема на заході її коріння сягає свідерських традицій, на користь чого свідчать викладені вище факти і аргументи.

Можна дискутувати про походження мікропластинчастої техніки розщеплення кременю постсвідерського мезоліту Східної Європи. Однак немає альтернативи свідерським витокам його визначальних виробів – наконечників з характерною підтескою кінців. Тому неможливо заперечувати очевидну участь Свідеру в генезі мезоліту з такими наконечниками. Питання можливих співучасників цього процесу лишається відкритим через «скудність», за

О.М.Сорокіним, аборигенного фінального палеоліту центру Східної Європи.

І насамкінець зазначимо, що визначаючи генетичні витоки мезоліту заходу Східної Європи слід враховувати генеральний напрямок міграційних процесів в регіоні. Наявні археологічні дані свідчать про безсумнівне домінування з фінального палеоліту по середньовіччя міграційних потоків із заходу в басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра, часом до витоків Волги. Докладніше ця тенденція буде висвітлена в останньому розділі роботи.

Періодизація

Сучасна періодизація кундської культури є наслідком багаторічних зусиль різних дослідників [Indreko, 1948; Jaanits L., 1966; Лозе, 1966, 1984; Загорскис, 1984, 1987; Загорска, 1981; Загорска, Загорскис, 1977; Кольцов, 1977; Jaanits, 1981; Ошибкина, 1983, 1997, 2006; Зализняк, 1989, 1999; Ostrauskas, 2002]. В основі уявлень про періодизацію кундської культури автора цих рядків [Зализняк, 1989, с.85, 86] лежить особисте знайомство з матеріалами мезоліту Прибалтики, зокрема стоянки Звейнієкі 2 (Латвія) (рис. 10), добутих та інтерпретованих І.А.Загорською та Ф.А.Загорскісом, а також Пуллі (Естонія), дослідження Л.Янітса та К.Янітса (рис. 6).

Рання пребореальна фаза культури представлена пам'ятками типу Пуллі [Jaanits L., Jaanits K., 1975, 1978, Jaanits K., 1981]. За підрахунками Т.Остраускаса [2002, с.95, 105] на території Литви, Північно-Східної Польщі, Північно-Західної Білорусі, Латвії, Естонії, Півдня Фінляндії відомо 32 стоянки та 43 місць одиничних знахідок наконечників типу Пуллі. Крім стоянки Пуллі в Естонії до цього типу пам'яток належать нижні шари Звейнієкі II та Лепакозе, Крумплево, Замошшя, Паштува, Біржулі, Сулягаліс, Мілуки.

Найбільша концентрація ранньокундських пам'яток типу Пуллі спостерігається в басейні Німану та прилеглих територіях багатих на якісну крем'яну сировину [Ostrauskas, 2000, 2002]. Пояснюється це досконалою відтисковою технікою отримання правильних пластин, що могла бути реалізована лише на якісному кремені, родовища якого відомі у регіоні. На віддалених від родовищ естонських стоянках зафіксований імпорт кременю з півдня. Показово накладання пам'яток типу Пуллі на територію поширення найпізніших свідерських стоянок (Лаукскола, Іванців Бір, Мар'їно). Наявні факти свідчать на користь генези найдавніших кундських пам'яток на початку Пребореалу на півдні Східної Балтії,

за Т.Остраускасом, в басейні Німану та прилеглих територіях [Зализняк, 1989, с.84, 85, Ostrauskas, 2000, 2002].

Хронологічні рамки раннього етапу культури окреслюються радіокарбонowymi некаліброваними датами в межах Пребореалу: Пуллі [Jaanits K., 1981] – 9600±120 BP (Ta-245), 9545±115 BP (Ta-176), 93000±75 (Ta-175), 9350±60 BP (Ta-949), 9285±120 BP (Ta-284); Мілуки – 9280±50 BP Gd-7595), 9160±50 BP (Gd-7594); Сулягаліс (Loze, 1988) – 9575±80 BP (Ta-1375) [Ostrauskas, 2000, 2002].

У колекціях пребореальних стоянок типу Пуллі Східної Балтії домінують конічні нуклеуси, багато тонких відтискових пластин з правильним, паралельним грануванням (рис. 6-8). Скребачки кінцеві на правильних пластинах (рис. 6, 19-30, 7, 1-25), рідше на відщепках (рис. 7, 26-50). Різці нечисленні, переважно на куті зламані пластины (рис. 6, 31-33, 8, 67-86). Наконечники стріл черешкові з підтескою насадку та вістря пласкою ретушшю з черевця (рис. 6, 3, 17) або з напівкрутою ретушшю по краю черешка знизу (рис. 6, 1, 2, 18). Вони діляться на дві категорії: малі та великі. Великі мають шипи по обидва боки від черешка (рис. 6, 3), оформлені напівкрутою ретушшю зі спинки. Малі вістря таких шипів не мають (рис. 6, 1, 2, 18).

Впливом кудлаївської культури на носіїв свідерських традицій Південно-Східної Балтії Т.Остраускас пояснює поширення технології виготовлення наконечників з пазами для крем'яних мікрівкладнів. Вкладні виготовлялися з відтискових мікропластин крутим чи напівкрутим ретушуванням, нерідко з черевця (рис. 6, 4-16, 8, 31-63). Такою ретушшю притуплювався як край мікропластини (рис. 6, 4-11), так і торець, який часом скошувався (рис. 6, 12-16, 8, 30-36). Часом мікрівкладні набували форми витягнутих трикутників (рис. 6, 12, 15-16).

Кістяні вироби представлені різними наконечниками стріл: голкоподібними (рис. 6, 45), з пазами для крем'яних мікрівкладнів, грубими біконічними, часто видовжених пропорцій (рис. 6, 50). Знайдені сплюснені наконечники списів (рис. 6, 41, 46), уламки однобічних гарпунів з великими зубцями (рис. 6, 43), численні жолобчасті тесла з уламків великих трубчастих кісток (рис. 6, 42), невеликі сплюснені кістяні леза тесел з пришліфовкою та рогові муфти з просвердленим отвором для їх кріплення (рис. 6, 49), пішні, шила (рис. 6, 48), фаланги лося з отворами («коробочки»), підвіски з різців лося з нарізками (рис. 6, 40), кінджали з ліктьових

кісток лося, складні риболовні гачки (рис. 6, 47) [Jaanits, 1981, Загорська, 1981].

Т.Остраускас відносить до найдавніших постевідерських пам'яток Литви комплекс Біржулі. У ньому немає мікровкладнів з притупленим краєм, що свідчить про його формування ще до контактів з кудлаївським населенням, від якого, на думку дослідника, кундське населення перейняло ідею пазового наконечника з мікровкладнями [Ostrauskas, 2000, 2002]. Наявність у комплексі Замошшя на Західній Двіні виразної серії дрібних скребачок на відщеплах (рис. 7, 26-50), можливо, свідчить про відносно пізній, у межах пам'яток типу Пуллі, вік згаданої стоянки. Адже такі скребачки властиві наступному бореальному періоду розвитку культури [Зализняк, 1989, с.85] (рис. 10, 40-48).

У кінці Пребореалу носії ранніх кундських традицій полишають південь Східної Балтії і переселяються на територію Латвії, Естонії, у Прионежжя, де формується культура Вереття [Ошибкина, 1983, 2006]. На думку Т.Остраускаса [2000, 2002], сталося це внаслідок тиску кудлаївського населення, що просувалося в басейн Німану з півдня (рис. 45). Пам'ятки культури Вереттьє у Східному Прионежжі, що за 500 км на схід від стоянки Пуллі, є найближчими аналогами кундським Східної Балтії [Ошибкина, 1983, 1998, 2006]. На думку С.В.Ошибкіної та Т.Остраускаса, вони постали внаслідок міграції ранньокундського населення у Пребореалі на схід.

Ще одним напрямком інфільтрації кундського населення на початку Бореалу був рух через Карельський перешийок у Фінляндію (рис. 5), яка щойно звільнилася від льодовикових явищ і стала доступною для людини. Про це пишуть вже більше 50-ти років різні дослідники [Indreko, 1948; Clark, 1975, р.226; Зализняк, 1989, с.86-87]. Проникнення постевідерців через Карелію у Фінляндію і далі на північ Скандинавії фіксують виразні постевідерські пам'ятки узбережжя Онезького озера, Карелії (Ілекса III) і навіть Лапландії. Тут, на крайній півночі Скандинавії, на березі озера Інварі досліджено дві пам'ятки з класичним постевідерським інвентарем. Якщо на стоянці Шуойніокі II Н.М.Гуріною знайдені характерні відтиски мікропластини, конічний нуклеус з негативами таких пластин, один наконечник постевідерського типу, то на стоянці Суйяла фінські колеги лише постевідерських наконечників та їх уламків знайшли 55 екз.

Пам'ятки другого, бореального етапу розвитку кундської культури на Німані та в Поліссі

невідомі. Щоправда не можна виключати, що саме так датується відома стоянка Кринична на Верхньому Дніпрі.

На нашу думку, матеріали цієї найпівденнішої постевідерської стоянки у Подніпров'ї дають певні докази міграції на схід у кінці Пребореалу постевідерського населення басейну Німану. Розташована на р.Сож, поряд з пізньосвідерською стоянкою Горки пам'ятка досліджена і видана О.В.Липницькою та В.Є.Кудряшовим [Липницкая, 1979; Кудряшов, Липницкая, 1992, с.27-29]. Крем'яний комплекс Кринична характеризується конічними відтисковими нуклеусами і похідними від них регулярними мікропластинками, кінцевими скребачками та різцями на кути зламаної відтискової пластини, мікровкладнями з притупленим краєм, постевідерськими наконечниками, які, однак, відрізняються від вістер типу Пуллі.

На походження цього, без сумніву, постевідерського комплексу, вказує сірий якісний кремій з родовищ басейну Німану. Тобто, постевідерський комплекс Кринична Верхнього Дніпра генетично пов'язаний не з місцевим Свідером типу Горки, тим більше не з Бутово Верхнього Поволжя, а скоріш за все, судячи з крем'яної сировини, є нащадком постевідерських мігрантів з Німану на схід. Оскільки постевідерське населення було витіснено на північний схід з басейну Німану кудлаївськими прибульцями з півдня в кінці Пребореалу [Ostrauskas, 1998, с.35], то постевідерці з Німану могли прийти на Верхній Дніпро ще у Пребореалі.

Білоруський дослідник О.В.Колосов останнім часом виділив у басейні р.Сож на сході Білорусі групу пам'яток бутівської культури, до яких зарахував крім відомих стоянок Кринична і Горки також Дедню, Коробчино, Попово (рис. 9) [Колосов, 2007а; 2007б, с.27]. На нашу думку, особливості крем'яних виробів стоянки Горки дають підстави вважати її фінальносвідерською. Колекція Криничної має постевідерський характер, однак не дозволяє точніше ідентифікувати пам'ятку в межах Постевідеру. Важливі матеріали отримані зі стоянки Дедня (рис. 9). Уламки наконечників стріл з шипами типу Пуллі (рис. 9, 9-10) свідчать на користь належності комплексу до ранніх кундських.

До нового, бореального етапу розвитку кундської культури належать стоянки Латвії та Естонії Кунда-Ламясмягі, Звейнієкі II (верхній шар), Умбузі, Сіімураре. Яскравий приклад матеріальної культури кундських пам'яток бореального часу дають багаті матеріали

верхнього шару стоянки Звейнієкі II, фундаментально досліджені і видані відомими латвійськими археологами І.О.Загорською та Ф.А.Загорскісом (рис. 10).

Розрив зв'язків з родовищами якісного кременю на Німані призвів до переходу на місцеву неякісну сировину і, врешті-решт, до деградації техніки обробки кременю. Різко знижується пластинчастість комплексів. Поряд із кінцевими (рис. 10, 30-39) поширюються невеликі скребачки на відщепках неправильної форми та дрібні підокруглі (рис. 10, 40-48). Поодинокі різці виготовлені з відщепів. Знайдені дрібні мікропластинки, окремі мікротрикути з ретушованим краєм та торцем (рис. 10, 16-29), поодинокі постсвідерські наконечники (рис. 10, 15), свердла (рис. 10, 26, 27) [Indreko, 1948; Кольцов, 1977; Jaanits, 1981; Zagorskis, 1987]. Ці зміни в інвентарі, а також поширення невеликих скребачок і характерних доліт з кварцу, шліфованих тесел зі сланцю у пізніх кундських комплексах Естонії (Кунда, Умбузі, Лепакозе тощо) можливо пояснюються впливами культури Аскола-Суомісарві з кварцево-сланцевим інвентарем Фінляндії та Карелії.

Кістяна індустрія демонструє подальший розвиток традицій попереднього періоду і, на відміну від кременю, відзначається надзвичайним багатством. На стоянках Кунда, Звейнієкі, Умбузі знайдено велику кількість вістер кундського типу з численними дрібними зубцями по одному краю (рис. 10, 1-5). Поширюються сплюснені наконечники дротиків з одним чи двома пазами для крем'яних мікротрикутів – так звані «пташині стріли» (рис. 10, 6-8), підтрикути в перетині наконечники з дрібними зубцями (рис. 10, 50) або імітацією трикутників по краю (рис. 10, 9, 49), кинджали з пазами для трикутників. Багато рогових муфт для тесел з просвердленими отворами для руків'я (рис. 10, 11). На зміну невеликим пришліфованим трикутникам пребореальних муфтових тесел приходять масивні, підокруглі в перетині рогові тесла з пришліфованими лезами (рис. 10, 13). З'являються кам'яні тесла з пришліфовкою. Як і в Пребореалі, поширені жолобчасті тесла з уламків великих трубчастих кісток, різноманітні шила, голчасті наконечники стріл, у тому числі з пазами (рис. 10, 10), біконічні наконечники (рис. 10, 12), підвіски з різців лося (рис. 10, 14), риболовні гачки, так звані «коробочки» [Indreko, 1948; Яните, 1975, 1976; Кольцов, 1977; Загорська, 1978; Jaanits, 1981; Zagorskis, 1987; Zagorska, 1981].

На пізньому, атлантичному етапі розвитку (стоянки Тирвала, нижні шари Нарва, Сийверсті, Ялавера, Лепакозе, нижні шари Оса та Звідзе, мезолітичні поховання могильника Звейнієкі) традиції обробки кістки зберігаються, і більшість попередніх форм продовжують функціонувати. Однак біконічні наконечники стають досконалішими, поширюються цільні риболовні гачки, Кам'яні тесла шліфуються по усій поверхні. Маркером атлантичних шарів Кунди є асиметричні сплюснені наконечники дротиків з одним великим зубом.

На думку більшості дослідників, у другій половині Атлантикуму кундська культура стала підґрунтям нарвської неолітичної [Яните, 1966; Загорскис, 1984; Лозе, 1984].

Історичні долі Постсвідеру

Таким чином, більшість сучасних фахівців схиляється до думки, що північ Східної Європи заселили нащадки лінгбійських та свідерських фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя. Про це свідчать не тільки археологічні, але й деякі антропологічні дані, які проливають певне світло на складну проблему генези пращурів саамів, фінів та інших народів уральської мовної сім'ї Північної Європи.

Переконалим аргументом на користь заселення півночі Східної Європи із заходу є антропологічний тип постсвідерського населення регіону. За антропологічними даними, найдавніші мешканці північного заходу лісової смуги Східної Європи були масивними північними європеоїдами, скоріш за все, нащадками кроманьйонців Центральної Європи. Про це свідчать антропологічні дослідження людських кісток із мезолітичних поховань, супроводжувані типовими постсвідерськими матеріалами. Так, у найдавніших мезолітичних могилах Оленячого острова на Онезькому озері [Гурина, 1956], в яких знайдено виразну серію постсвідерських наконечників, були поховані європеоїди архаїчного типу з добре профільованими, іноді злегка сплюсненими обличчями. Широколиций антропологічний тип з цього ж могильника, який раніше вважали монголоїдним, зараз відносять також до архаїчних масивних європеоїдів Східної Європи [Денисова, 1975, Гохман, 1986, Ошибкина, 1994, с.55] (рис. 11).

Череп з найдавнішого шару стоянки кундської культури Звейнієкі 2 в Латвії належав масивному, широколицьому північному європеоїду архаїчного типу. Подальший розвиток останнього простежується в пізніших остеологічних

матеріалах з неолітичного могильника Звейніекі [Zagorskis, 1987, Денисова, 1975, Potekhina, 1999]. За даними І.І.Гохмана [1984], постсвідерський могильник Попово, на схід від Онезького озера, залишили високі, масивні, широколиці північні європеоїди [Ошибкина, 1983, с.201; 1994; Гохман, 1984].

Таким чином, за даними палеоантропології, найдавнішим населенням північного заходу Східної Європи були високі, масивні, досить широколиці північні європеоїди, генетично пов'язані з кроманьйонцями пізнього палеоліту Центральної Європи [Денисова, 1975, Гохман, 1984, Potekhina, 1999]. Оскільки ці рештки знайдено у супроводі наконечників стріл постсвідерського типу, згадане населення асоціюють з нащадками свідерських мисливців басейнів Німану, Даугави та Прип'яті, які на початку мезоліту заселили північ Східної Європи [Ошибкина, 1983, с.267, 280; Зализняк, 1989, с.82; Potekhina, 1999]. Науці невідомі антропологічні рештки свідерців. Однак їхній генетичний зв'язок через культуру Лінгбі з Мадленом дає підстави вважати їх нащадками кроманьйонців прильодовикової Європи.

Отже, зазначені антропологічні особливості постсвідерських попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Зализняк, 1999 а, с.244; 2001, с.51-54].

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі схоже були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх із деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маємо на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апеннін, деякі групи басків, ірландців, валлійців [Тищенко, 2001, с.78].

Схоже, що нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, які на межі палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами і фінські народи півночі Східної Європи

хоча й окремі, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними кроманьйонцями прильодовикової Європи [Cavalli-Sforza L. e.a., 1994]. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський, бо 75% генів фінів мають європейське, а не сибірське походження [Carpelan, 1997, p.2].

Таким чином, дані сучасної археології та антропології дають підстави припускати, що фінальнопалеолітична людність Західної і Південної Балтії є генетичним предком саамів та фінських народів півночі Європи.

З протофіно-уграми пов'язував постсвідерський мезоліт Верхньої Волги дослідник мезоліту Карелії Г.А.Панкрушев [1978, с. 91]. Вчений виділяв два типи карельського мезоліту: аборигенний кварцевий та прийшлий крем'яний, пластинчастий. Місцевий кварцевий мезоліт фактично є східною периферією культури Аскола-Суомісарві Фінляндії. Він був полишений протосаамами-самодійцями, які, схоже, прийшли в Карелію зі сходу, з самодійської батьківщини в Заураллі одразу ж після звільнення регіону від льодовика. Постсвідерські пам'ятки типу Ілекса III полишили фіно-угорські мігранти, які мабуть прибули з Верхньої Волги і пізніше асимілювали самодійську людність протосаамів Карелії [Панкрушев, 1978, с.86, 90-92].

Як відомо, саами, фіни, угри та самодійці складають уральську сім'ю народів, що мешкають на півночі Скандинавії, Східної Європи та Західного Сибіру. Однак однозначно стверджувати, що протоуральські діалекти були принесені на північ саме аренсбурзьким та свідерським населенням в процесі його просування за відступаючим льодовиком, було б передчасно.

Мовні зміни далеко не завжди супроводжуються змінами в матеріальній культурі чи в антропологічному типі населення. Поширення нової мови може супроводжуватися як радикальною зміною населення, так і розселенням серед аборигенів нечисленних, але домінуючих груп, мова яких поступово витісняє місцеві говірки. В останньому випадку радикальна зміна матеріальної культури чи антропологічного типу людності може й не статися. Тому археологія і антропологія значно краще фіксують міграційні процеси ніж мовні трансформації. Іншими словами, реконструйований процес заселення півночі Європи на початку голоцену скоріш відбиває прихід сюди генетичних пращурів сучасних саамів та фінських народів, ніж появу тут відповідних мов, які могли поширитися тут і

пізніше, без радикальної зміни населення і культури.

Тому й сьогодні лишається актуальною класична версія поширення фінських мов з їх прабатьківщини – обмеженого регіону Східної Європи чи навіть Зауралля [Напольських, 1997]. Однак більшість лінгвістів вважає прабатьківщиною народів уральської сім'ї Середнє Поволжя, обмежене на півдні степами, а на півночі великою лукою Волги, де фіксується значне скупчення фінських мов. Археологи поширення фіно-угорських мов традиційно пов'язують з культурою неоліту ямково-гребінцевої кераміки IV-III тис. до н.е. і похідних від неї волосівської культурою і культурою текстильної кераміки III-II тис. до н.е.

Вже згадувані висновки археологів та антропологів, щодо первинного заселення півночі Європи з Південної Балтії спонукають дослідників шукати витoki уральських мов у пізньому палеоліті Європи. Деякі лінгвісти [Тищенко, 2001, с.79-81] бачать сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валлійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах. Їх інтерпретують як наслідок дуже давніх контактів протофінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. Якщо лінгвісти не помиляються, то, на нашу думку, ці контакти мали місце ще у фінальному палеоліті, 12-10 тис. р. тому, коли на великих Європейських низинах, від Британії до Полісся, на основі Мадлену Західної Європи склалася єдність культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Як зазначалося, саме ця людність, рушивши після різкого потепління 10 тис. років тому на північ (рис. 3),

стала пращуром саамів та фінів Північної Європи. У процесі розселення постсвідерського населення з басейнів Німану та Прип'яті на північний схід Європи у мезоліті (VIII-V тис. до н.е.), схоже, стався розпад уральської прамови і відрив від неї самодійців. Формування окремої від протоугорських мов прафінської мови та її наступний розпад можливо якось пов'язані з поширенням у IV-III тис. до н.е. в лісовій смузі Східної Європи неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Отже, відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. р. тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Нова хвиля мігрантів із заходу, представлена ранньомезолітичними пам'ятками кудлаївської культури, стала додатковим стимулом інтенсивного руху постсвідерців у північно-східному напрямку, що врешті-решт призвело до заселення народами уральської мовної сім'ї не тільки півночі Східної Європи, але й Зауралля.

Так у загальних рисах реконструюється історія нащадків лінгбійських та свідерських культурних традицій, що близько 10 тис. років тому з басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра заселили північ Східної Європи. Зрозуміло, що серед викладених положень є проблематичні, які потребують нових фактів і додаткової аргументації. Зокрема без відповіді лишається питання: хто конкретно був пращуром фіно-угрів – постсвідерці чи посткрасносілля? А може обидві групи разом? Вирішення усіх цих складних проблем можливо лише за умови суттєвого поповнення джерельної бази і застосування нових методик наукових досліджень.

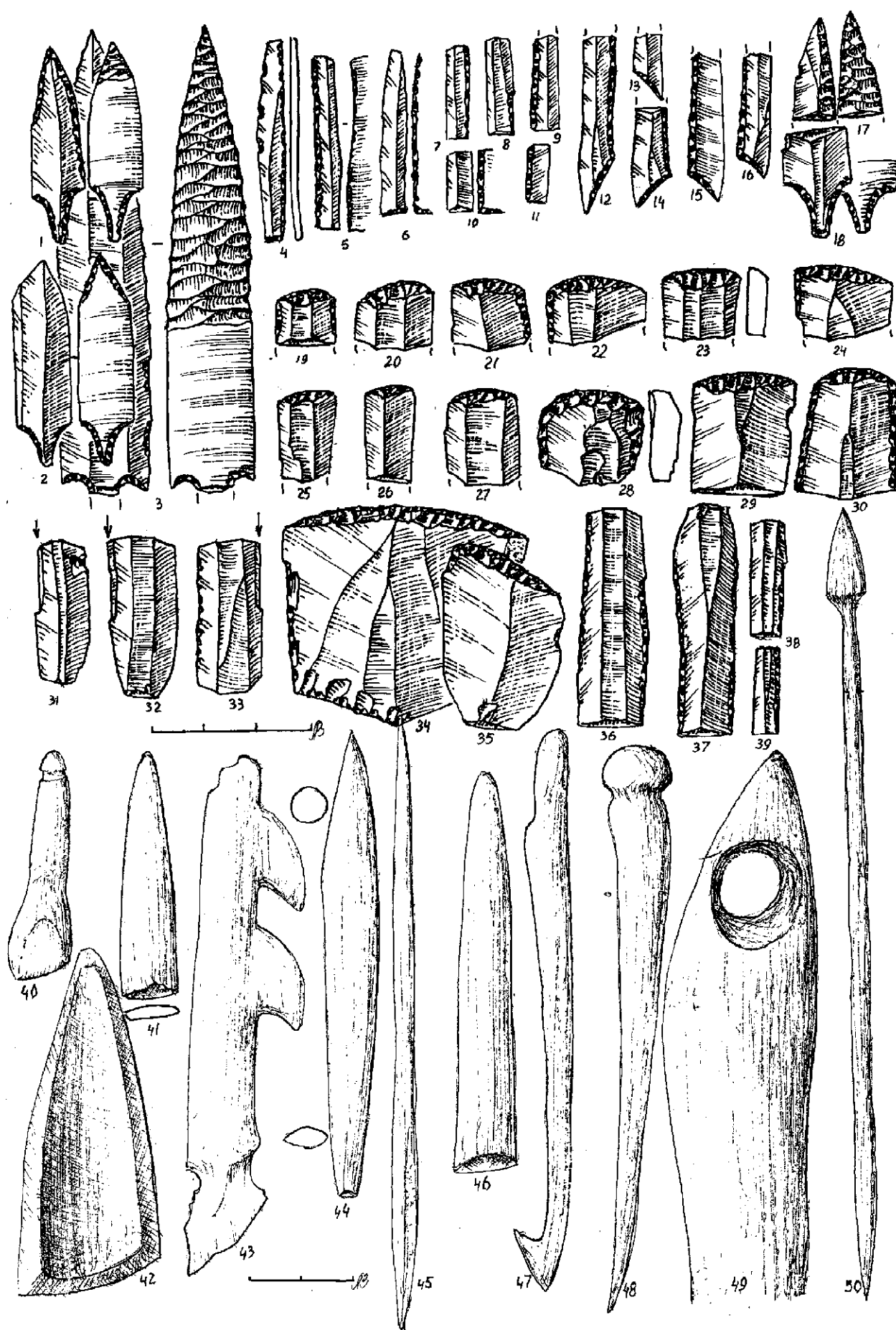

Рис. 6. Пуллі. Крем'яний та кістяний інвентар, за Л. Янітсом та К. Янітсом.

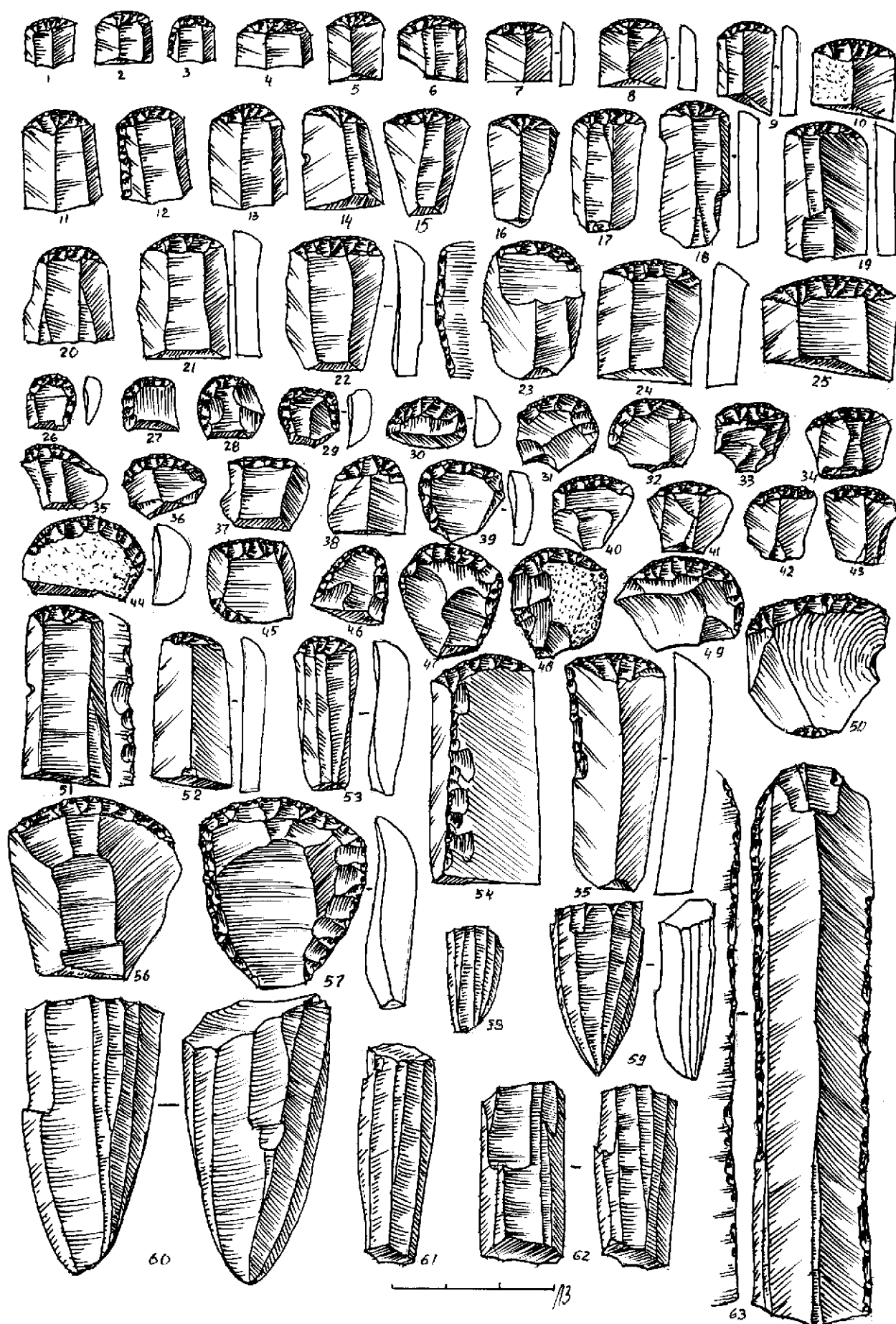

Рис. 7. Замоштя. Скребачки та нуклеуси, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

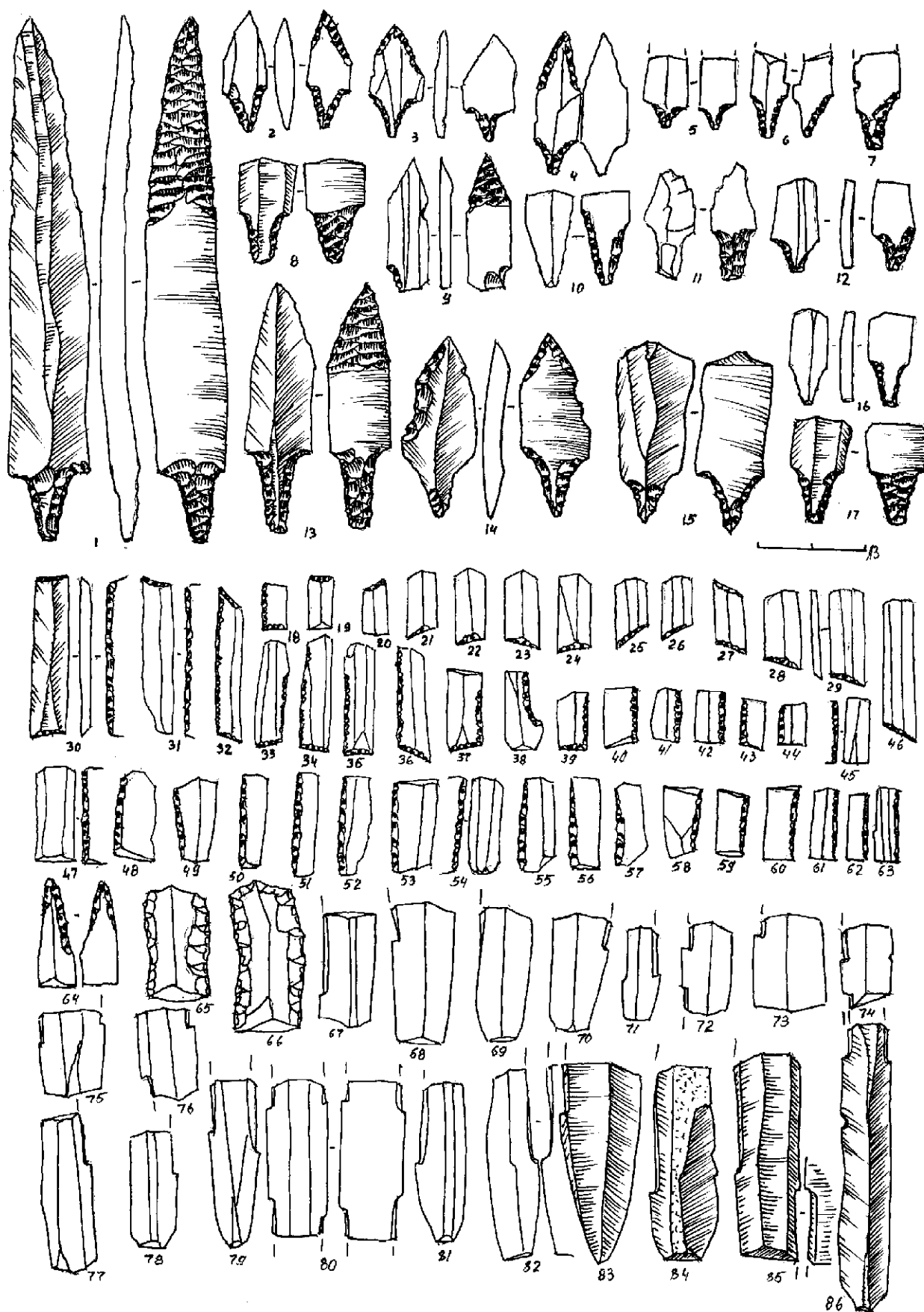

Рис. 8. Замощія. Наконечники, вкладні, різці, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

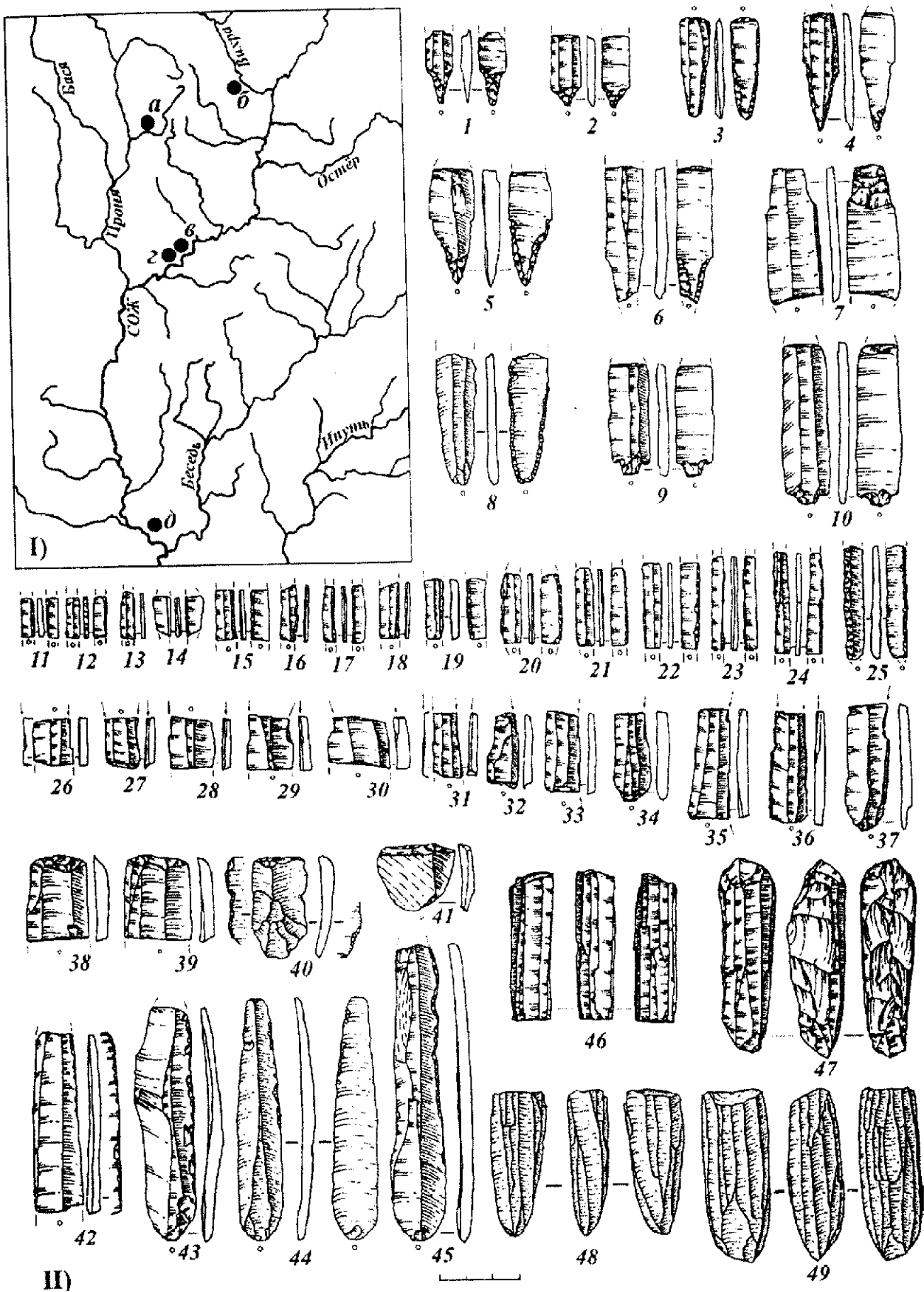

Рис. 9. Характерні вироби з постелідерських стоянок Північно-Східної Білорусі, за [Колосов, 2007б, с.30). Умовні знаки: І – постелідерські пам'ятки: а - Дедня, б - Коробчино, в - Горки, г - Кринична, д - Попово. II – Дедня, крем'яні вироби.

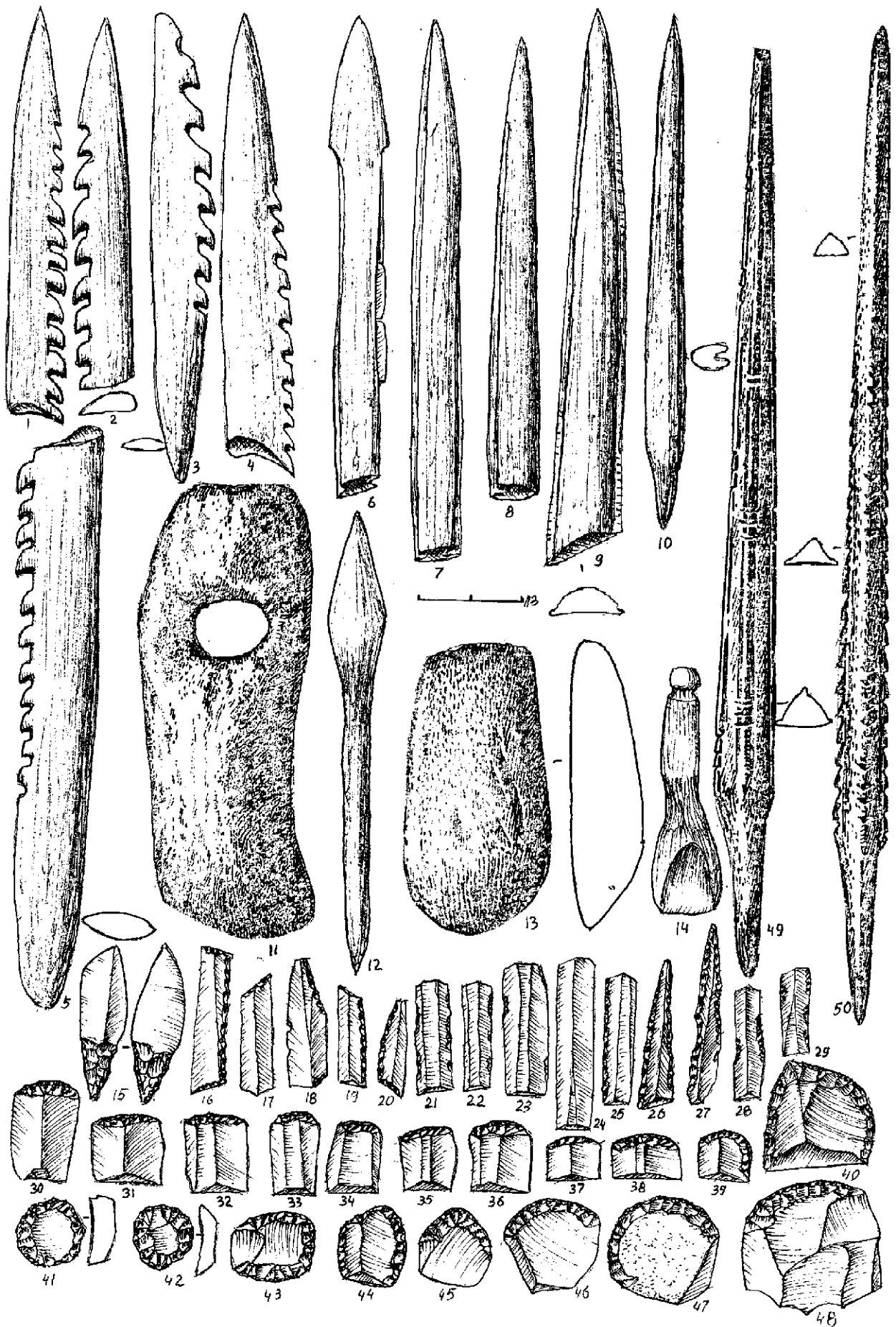

Рис. 10. Звейнієкі II. Кістяний та крем'яний інвентар культурного шару бореального часу, за Ф.А.Загорськісом та І.О.Загорською.

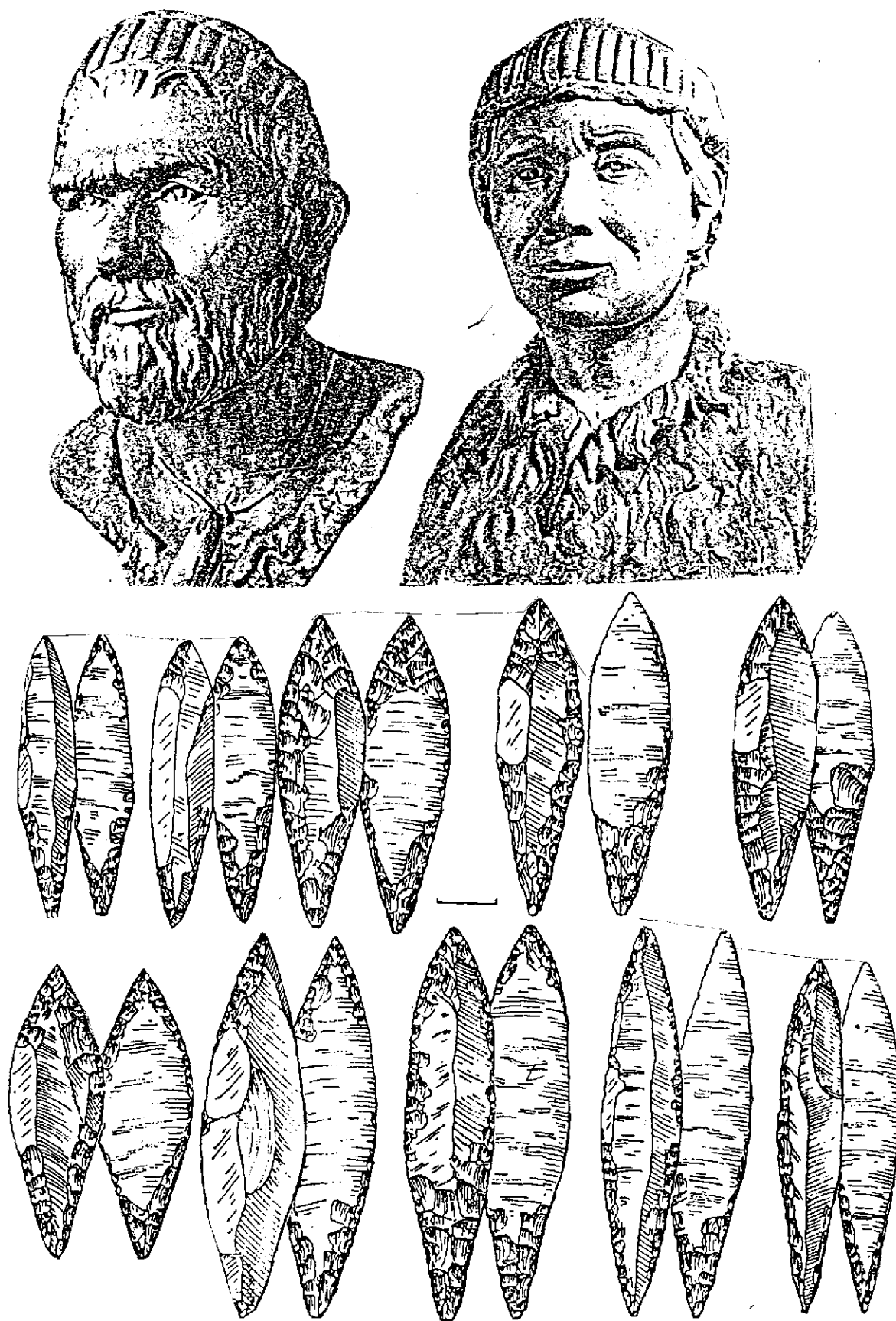

Рис. 11. Могильник Оленячий Острів. Антропологічні типи похованих та наконечники стріл постсвідерського типу з поховання №100. За Н.М.Гуріною [1956].

3. ПІСОЧНИЙ РІВ

Морфологічними попередниками мезолітичних комплексів пісочнорівської культури є фінальнопалеолітичні матеріали красносільської культури (рис. 12-14), в тому числі її греського різновиду Верхнього Подніпров'я (рис. 15-16) [Зализняк, 1986, 1991, 1999, 2005].

Історія дослідження.

Початком дослідження культури можна вважати відкриття М.Я.Рудинським 1925 р. мезолітичного шару на городищі Пісочний Рів у Середньому Подесенні (рис. 17). Пам'ятка розташована на високій терасі правого берега р. Десни біля с. Рогівка на Новгород-Сіверщині. Кремін'я залягав у лесоподібних супіщаних відкладах нижньої частини голоценового ґрунту.

Масштабні розкопки пам'ятки 1940, 1945-1947 рр. дали підстави М.В.Воеводському [1950] виділити своєрідну деснянську культуру, яку дослідник виводив від пам'яток типу Покровщина [Зализняк, 2005, рис. 7] і датував пізнім мезолітом [Воеводский, Формозов, 1951]. Подальший розвиток цих положень міститься в монографіях О.О.Формозова [1959, 1977].

Нові розкопки пам'ятки здійснив Л.Л.Зализняк у 1981, 1982 та 2002 рр. (рис. 17-21). Загальна площа розкопів Пісочного Рову за всі роки досліджень сягнула 450 кв. м, а чисельність колекції 37800 кременів, в т.ч. 572 з ретушшю (табл.). Поряд досліджені аналогічні пам'ятки Пісочний Рів 2, Гридасово, Городок, Лічмань, Мосолів Рів. Матеріали були опубліковані, а культурному явищу дана вичерпна на сьогоднішній день характеристика [Зализняк, 1984б, 1986, 1991, 1997, 1998, 2002].

Виявилося, що пам'ятки цієї культури на Середній Десні є крайнім південно-західним форпостом великої мезолітичної спільноти центральної частини Східної Європи. У її межах були виділені стоянки типу Греськ Верхнього Подніпров'я, ієневські Волго-Окського межиріччя та власне пісочнорівські Середньої Десни. Значний внесок у вивчення цієї великої культурної спільноти зробили білоруські та московські археологи. Вони вважають ці культури спорідненими, але окремими культурними явищами. Висловлена думка, що це локальні варіанти єдиної пісочнорівської культури [Зализняк, 1986].

Протягом останніх 40 років під керівництвом відомого московського археолога Л.В.Кольцова на Верхній Волзі та Оці відкрито понад 50 ієневських пам'яток, 20 з яких дали показові колекції виробів. Він же виділив ієневську культуру [Кольцов, 1979, 1989; Koltsov, Zhilin, 1999]. Плідно досліджують ієневські пам'ятки його учні [Жилин, Кравцов, 1991; Sorokin, 1999; Kravtsov, 1999]. Результативними були розкопки групи пісочнорівських стоянок на р. Судость біля с. Ком'ягіно Брянської області Росії, які розташовані за 100 км на північ від Пісочного Рову [Сорокин, 1981]. На жаль, ці важливі для мезоліту Подесення матеріали лишаються не виданими.

Дослідження греських пам'яток на Верхньому Дніпрі започаткував П.М.Полікарпович, який 1927 р. відкрив епонімну стоянку Греськ. 1959-1961 рр. її розкопував В.Д.Будько, який виділив греську культуру [Будько, 1966], своєрідно інтерпретувачи її. Однак найбільший внесок у дослідження греських пам'яток вніс В.Ф.Копитін, плідні розкопки якого протягом останніх тридцяти років створили потужну джерельну базу мезоліту Верхнього Подніпров'я та Посожжя. Ним відкриті і досліджені стоянки Боровка, Хвойна, а також розкопувалися на значній площі відомі пам'ятки Греськ та Коромка. Як зазначалося, генетичним підґрунтям греських стоянок дослідник вважав мізинську культуру пізнього палеоліту [Копытин, 1977, 1991, 2000].

Крем'яний інвентар

Характеристику крем'яного комплексу пісочнорівської культури подаємо за матеріалами епонімної пам'ятки. Крем'яні вироби характеризуються значними розмірами сколів, серед яких домінують грубі відщепи, отримані в техніці твердого відбійника (рис. 22-23). Техніка обробки кременю в цілому продовжує красносільську. Домінує одноплощинний однобічний нуклеус для грубих пластин і відщепів. Інші форми ядрищ, як правило, похідні від одноплощинних (рис. 22-23). Другорядну роль відіграють двоплощинні форми (рис. 22, 9-11; 23, 1). Багато аморфних нуклеусів та їх уламків. На пластинах виготовлено лише 20 % знарядь. Нехтування первинною технікою обробки кременю, схоже, пояснюється провідною роллю

в процесі оформлення знарядь глибокого ретушування краю заготовки. Реберчасті сколи свідчать, що експлуатація нуклеуса починалася з оформлення поперечними сколами ребра. На стоянках зрідка трапляються правильні відтискні пластини з якісного сірого кременю (рис. 28, 1-4), що свідчить про знайомство з досконалою відтискною технологією.

Оснащення метальної зброї (мікроліти) становлять до 40% знарядь. Виготовлялися крутим, грубим ретушуванням краю заготовки. Вістря часто оформлені в техніці псевдомікрорізця (рис. 29, 11-14). Наявна серія псевдомікрорізцевих сколів з кінчиків вістер (рис. 25, 15-27).

Вістря метальної зброї представлене поодинокими наконечниками красносільських типів (рис. 24, 1-6; 29, 1, 2), більш численними асиметричними пісочнорівськими чи алтинівськими вістрями (рис. 24, 7-22; 29, 4-6), ще численнішими асиметричними високими трапеціями (рис. 24, 23-49; 29, 3, 8, 10) та трикутниками (рис. 25, 1-14), симетричними трапеціями (рис. 24, 50-57). Більшість трапецій асиметричні, мають високі пропорції і злегка увігнуті круторетушовані бічні краї. Вірогідно перераховані мікроліти є ланками єдиної лінії розвитку. Досить багато пластин зі скошеним ретушню кінцем, що, схоже, були напівфабрикатами мікролітів (рис. 25, 28-48). Зустрічаються сегментоподібні вироби, що переходять у досить великі обушкові ножі з випуклою або прямою спинкою, сформовану крутою, обрубуючою ретушню (рис. 26, 8-37; 29, 7, 13). Обушкові ножі стоянки Пісочний Рів трасологічно визначені Г.В.Сапожниковою як ножі по м'ясу, гострий кінець яких також використовувався для проколювання шкіри та м'яса.

Більше половини знарядь складають скребачки, серед яких домінують кінцеві на пластинчастих відщепках (рис. 27, 29, 21-31), менше кінцевих на грубих пластинах, поодинокі подвійні та підокруглі. Нечисленні різці бічних ретушних та кутових типів виготовлені на грубих сколах (рис. 28, 5-19; 22-27). Зрідка знаходять грубі сокири з перехватом (рис. 30), або з круто ретушованими довгими краями і поперечним сколом на лезі (рис. 28, 20).

Спеціальної уваги заслуговує вже згадуваний феномен наявності в грубих, відщепових комплексах пісочнорівської культури окремих правильних пластинок з якісного кременю, знятих у досконалій відтискній техніці з правильного конічного нуклеуса (рис. 28, 1-4).

Причому такі пластинки і вироби з них у невеликій кількості зустрічаються як в ранніх (Пісочний Рів), так і в пізніх (Студенок, Мураги, Попове Озеро) комплексах культури. Подібна технологія обробки кременю в Східній Європі з'являється на самому початку мезоліту, тобто практично одночасно з появою самої пісочнорівської культури. Наприклад, схожа техніка властива найдавнішим пам'яткам кукрекської культури Надчорномор'я, які датуються Пребореалом (Вишенне II).

Однак, на нашу думку, відтискні пластини на Пісочному Рові з'явилися не з півдня, а від північних сусідів. Мається на увазі постевідерська мезолітична спільнота, яка протягом усього мезоліту розвивалася у лісовій смузі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу і якій властива саме зазначена технологія відтиску пластин з конічного нуклеуса. Цікаво, що в аналогічних пісочнорівським крем'яних комплексах ієневської культури Верхньої Волги, як правило, присутні виразні серії відтискних пластин та виробів з них, що більшість дослідників пояснюють прямими впливами сусідньої бутівської культури постевідерської єдності. Логічно припустити, що правильні відтискні пластинки у відщеповому мезоліті Середньої Десни є наслідком впливів Постевідеру, найпівденніші пам'ятки якого відомі поруч, на Верхній Десні, та на Сожу (Кринична, Дедня). Про постевідерські впливи на мезоліт Середньої Десни свідчать окремі наконечники стріл з характерною для Постевідеру підтескою черешків та вістер у комплексах типу Студенок (рис. 34, 50).

Пісочнорівські стоянки Середньої Десни відрізняються від ієневських Верхньої Волги та гренських Верхнього Дніпра досить численними трапеціями, в тому числі симетричними. Ця особливість пов'язує їх із зимівниківськими пам'ятками лісостепів Лівобережної України. На ієневських пам'ятках трапецій значно менше, зате присутні сліди впливу постевідерської бутівської культури – окремі нуклеуси для правильних відтискних пластин, наконечники постевідерських типів. На гренських стоянках Верхнього Дніпра (Гренськ, Боровка, Хвойна, Коромка) досить численні черешкові наконечники лінгбійських та красносільських типів, що надає їм архаїчного вигляду (рис. 15-16).

Характерні для пісочнорівської культури асиметричні алтинівські вістря, поодинокі черешкові наконечники, відщепова техніка тощо

властиві мезоліту Скандинавського півострова (культури Фосна, Комса, Суомісарві). На цій підставі С.К.Козловський [1975, р. 31, 36-38] об'єднав ці культури із деснянською в скандинавську групу мезоліту, яка пізніше отримала назву постаренбурзької культурної області. Схожість крем'яних виробів її культурних складових пояснювалася їх генезою на основі споріднених красносільської та аренбурзької культур, похідних від Лінгбі [Залізник, 1989а, с.77-81; 1991, с.48] (рис. 4).

Пісочнорівські комплекси мають певні типологічні паралелі в матеріалах зимівниківської культури лісостепового Лівобережжя. Особливо це стосується північних зимівниківських пам'яток типу В'язівки (Дніпровець, В'язівка 4а, Загай І) з грубими, асиметричними трапеціями [Залізник, 1998, с.154-157] (рис. 43).

Хронологія. Єдина дата, отримана для вулканічного заповнення лінзи 4 стоянки Пісочний Рів – 7620 ± 120 В.Р. (Кі-8298), припадає на ранній Атлантик і суперечить уявленню про вік пам'ятки. Зокрема, як зазначалося, типологічно близькі ієневські пам'ятки Верхньої Волги (Ладижино 3, Єловка 2, Беліво 6а, 4а, Брагино та ін.) отримали численні радіокарбоніві дати в межах другої половини Пребореалу – Бореалу [Кравцов, 1991]. Стоянка Мураги, крем'яний інвентар якої являє собою подальший розвиток пісочнорівських традицій, продатована часом 7860 ± 120 В.Р. (Кі-3037), тобто ще давнішим від самого Пісочного Рову. Скоріш за все, Пісочний Рів слід датувати, як більшість ієневських стоянок, доатлантичним часом, а пам'ятки типу Студенок – початком Атлантику.

Гене́за.

Версія М.В.Воеводського про походження пісочнорівської індустрії від пам'яток типу Покровщина була спростована розкопками 1981 р. на Покровщині. Матеріали останньої виявилися типово гравецькими [Залізник, 2005, рис. 7] і надто несхожими на креміль з Пісочного Рову. Домінування серединних різців на великих пластинах та кінцевих скребачок з ретушпо по довгому краю свідчать про відносно ранній вік Покровщини в межах верхнього палеоліту. Все це дало підстави заперечувати генетичний зв'язок пам'ятки з матеріалами типу Пісочного Рову [Залізник, 1986, с.121, 122].

Більшість сучасних дослідників генетично пов'язують пісочнорівську культуру з лінгбійською лінією розвитку у Східній Європі.

Як зазначалося, першими про лінгбійські пам'ятки на заході Східної Європи заговорили Р.К.Римантене [1966, 1971], Р.Шильд [1975], С.Козловський [1975], Л.В.Кольцов [1977], Л.Л.Залізник [1984, 1986]. Паралельно з просуванням лінгбійських мисливців із прильодовикового тундро-степу Південної Балтії на схід, в ліси Східного Полісся, відбувалася поступова трансформація класичного Лінгбі в красносільську культуру (Східний Аренбург) [Залізник, 1989, 1993, 1995 а, б, 1999]. Остання через ранньомезолітичні пам'ятки греського типу (Греськ, Боровка, Хвойна) трансформувалася у пісочнорівську та ієневську культури мезоліту Десни, Верхньої Волги та Оки [Залізник, 1984, 1986, 1991, 1998]. Очевидно з другої половини Дріасу III рух постлінгбійського населення у східному та північно-східному напрямках відбувався під певним тиском із заходу людності свідерської культури, яка, на нашу думку, сформувалася на початку Дріасу III в басейнах Верхньої Вісли та Прип'яті.

Трансформація лінгбійської традиції в процесі освоєння її носіями лісової смуги виразно проявилася в ускладненні набору вістер стріл. Найдавніші комплекси лінгбійської традиції заходу Східної Європи (східне Лінгбі), схоже, датуються кінцем Аллереду – початком Дріасу III і мають простий набір грубих черешкових наконечників (Гржибова Гура Х, Красносільськ 5, Ежярінас 15, 16, Аносово, Подол III). Нечисленність цих комплексів свідчить, що лінгбійські прибульці з заходу дуже швидко видозмінюють свій інвентар у бік його мікролітизації та ускладнення набору наконечників. З'являються пам'ятки типу Красносілья (Красносілья Е, Красносільськ 6, Вільнюс 1, Ежярінас 8, 17, Великий Мідеськ, Берестенево) з дрібнішими виробами, невеликими черешковими лінгбійськими та аренбурзькими наконечниками, а також видовженими асиметричними вістрями з суцільно ретушованим одним довгим краєм. Схоже формування пам'яток цього типу почалося на Верхній Прип'яті та Німані.

Просування далі на схід носіїв красносільських традицій під тиском свідерців призвело до формування у Східному Поліссі у верхів'ях Дніпра та на Сожі пам'яток греського типу (Греськ, Боровка, Хвойна). Їм властиве ще більше ніж у красносільців розмаїття наконечників стріл – невеликі черешкові лінгбійські, аренбурзькі, асиметричні довгі та короткі (пісочнорівські або алтинівські) вістря. Таким чином, греська культура білоруських

колег, по суті, є пізнім етапом красносільської, який, до того ж, розвивався на більш східних територіях Верхнього Подніпров'я. Гренські пам'ятки кінця Дріасу III на самому початку голоцену у Пребореалі трансформувалися у пісочнорівські басейну Десни та ієневські Волго-Окського межиріччя. Схоже, що трансформація крем'яного інвентаря лінгбійської культурної традиції, по суті, є наслідком адаптації її носіїв до лісового оточення, тобто поступового переходу лінгбійського населення від господарсько-культурного типу тундрових мисливців на оленя до ГКТ мисливців на нестатних лісових копитних (лось, олень, кабан тощо). Причому цей поступовий у часі перехід відбувався в процесі просунення носіїв лінгбійських традицій під тиском свідерців у північно-східному напрямку, в лісову смугу Східної Європи.

Більш віддаленими аналогами пісочнорівсько-ієневським пам'яткам є стоянки зимівниківської культури Східної України та усть-камської Поволжя. Їхньому крем'яному інвентарю не властиві асиметричні вістря з виїмкою в основі та асиметричні трапеції. Хоча в деяких комплексах (В'язівка 4а, житло 4) асиметричні наконечники присутні (рис. 43).

Відщепова техніка обробки кременю, черешкові та асиметричні з виїмкою вістря стріл, асиметричні високі трапеції культури Пісочний Рів мають паралелі в мезоліті Скандинавії, в матеріалах культур Фосна, Комса, Аскола (рис. 4). Причиною цього явища, на нашу думку, є спільна генетична основа скандинавського та пісочнорівсько-ієневського мезоліту, які через аренсбурзьку та красносільську культури генетично пов'язані з культурою Лінгбі (рис. 3).

Сучасні уявлення про первинну колонізацію Скандинавського півострова базуються на працях В.Лухо п'ятдесятилітньої давності [Luho, 1956], суттєво доповнених Л.Ларсоном [Larson, 1990, 1994, 1999] та іншими дослідниками. Процес освоєння Скандинавського півострова розпочався в останнє тисячоліття льодовикової доби, в Дріасі III, з приходом на крайній південь півострова мисливців на північного оленя культур Лінгбі та Аренсбург. На їх основі в Пребореалі в провінції Сканія на півдні Швеції сформувалася культура Хенсбаска з черешковими наконечниками лінгбійських та аренсбурзьких типів, сокирами.

До рубежу Пребореалу та Бореалу Південна Швеція була відділена від північних територій Середньо-Шведською протокою. Зникнення останньої відкрило на початку Бореалу людності

культури Хенсбаска шлях на північ, по західному норвезькому узбережжю Скандинавії та по її східному балтійському, в напрямку Фінляндії (рис. 3). Схоже, що саме ці мігранти в Бореалі започаткували культуру Фосна західного узбережжя Норвегії та Аскола Фінляндії. Пізній етап Асколи у Фінляндії отримав назву культури Суомусярві. Культура Комса північно-західного узбережжя Скандинавії та Кольського півострова походить від Фосни.

На пребореальних пам'ятках півдня Скандинавії знаходять черешкові наконечники лінгбійських та аренсбурзьких типів, пізніше поширюються асиметричні вістря з виїмкою в черешковій частині, ще пізніше в Атлантикумі – високі асиметричні трапеції. Усе це нагадує посткрасносільський мезоліт Східної Європи (культури Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), на що давно звертав увагу С.К.Козловський [Kozłowski, 1975, р. 31-32, 37-38, 180-181]. На цій підставі польський дослідник виділяв скандинавську групу мезоліту і висловлював припущення про міграцію мезолітичних груп зі Східної Європи в Скандинавію. На нашу думку, зазначені паралелі пояснюються спільною генетичною підосновою скандинавського мезоліту та посткрасносільської спільноти заходу й центру Східної Європи, генетичним пращуром яких є людність культури Лінгбі Південно-Західної Балтії (рис. 3).

Походженню пам'яток культурної спільності Гренськ – Пісочний Рів – Ієнево від лінгбійських мігрантів із заходу вже понад 30 років у Східній Європі існує автохтоністська альтернатива. Її фундатором був відомий білоруський дослідник В.Ф.Копитін, який виводив гренську культуру Східної Білорусі з мізинської культурної традиції [Копытин, 1977, 1991, 2000]. Х.А.Амірханов [2004, с.16] вважає «східногравецьку традицію Пооччя підосновою ієневської індустрії». Дослідниця з Санкт-Петербурга Г.В.Синіцина [2008] вбачає продовження мізинських пізньопалеолітичних традицій у ранньоголоценових горизонтах стоянки Вишегора на Верхньому Дніпрі. Їх нібито пов'язують схожі прийоми первинної обробки кременю та наявність у крем'яному комплексі Мізина поодиноких вістер, що нагадують лінгбійські форми. О.М.Сорокін останнім часом відніс згадані мезолітичні пам'ятки, разом з культурами Лінгбі та Аренсбург, до єдиної аренсбурзької культури Європи, яку виводить з усть-камської культури Поволжя [Сорокин, 2009, с.175].

Періодизація

Отже, в наш час домінує думка про належність пісочнорівської та ієневської культур до лінгбійської лінії розвитку. Її безпосереднім пращуром вважається красносільська культура (Східний Аренсбург) Полісся, басейнів Німану, Верхнього Дніпра, Десни [Залізник, 1984б; 1986, с.81, 121-124; 1991, с.48; 1998, с.147; Фролов, 1985; Сорокин, 1990, с.35; Кравцов, 1991, с.58-59; Koltsov, Zhilin, 1999, р.355]. Перехідними пам'ятками від красносільської до пісочнорівської культур вважаються греські стоянки типу Боровка (рис. 16) Верхнього Подніпров'я [Залізник, 1984, 1986, 1999, с.78]. Їх інвентар характеризується наконечниками лінгбійських та красносільських типів, а також асиметричними вістрями греського типу, що вважаються попередниками аналогічних, але коротших алтинівських вістрів. Прообрази цих асиметричних наконечників знаходимо в матеріалах Східного Лінгбі (Подол III, Ежярінас 8, 17, Великий Мідськ, Красносілля Є, Птиче 3) (рис. 12). Знахідки сегментоподібних мікролітів на стоянках пісочнорівської культури дали підстави говорити про можливу участь у її генезі якогось східноєвропейського аналога культури Федермессер (пам'ятки типу Борщеве II ?) [Залізник, 1984, с.15].

Пам'ятки типу Боровка на підставі архайчності крем'яного інвентаря традиційно датують Пребореалом і вважають першим етапом розвитку культури. Більш розвинені матеріали відомі зі стоянок типу Пісочний Рів, інвентар яких описаний вище. До них належать більшість комплексів культури, в тому числі Гридасово (рис. 31), Ком'ягіно 2Б, 3, 4. Серед мікролітів цих комплексів переважають алтинівські вістря, асиметричні та симетричні трапеції високих пропорцій, пластини зі скошеним кінцем, за

наявності окремих наконечників красносільського типу та сегментоподібних вістрів. Типологічні аналогії цим комплексам дають матеріали більшості ієневських стоянок Верхньої Волги, які надійно датовані радіокарбоним методом другою половиною Пребореалу – Бореалом.

Останній етап розвитку пісочнорівської культури представлений групою стоянок типу Студенок (рис. 32-41), розкопаних 1981 р. біля Новгород-Сіверського [Залізник, 1984, 1986, с.124-134; 1991, с.49-52]. Крем'яний інвентар цих пам'яток (Студенок, Мураги, Попове Озеро) за головними показниками є пізнім (атлантичним) етапом розвитку пісочнорівського. Вироби дрібніші, більш розвинені. Домінує відщеп як форма заготовки. Серед нуклеусів переважають одно та двоплощинні для нерегулярних пластин та відщепів рис. 33, 36, 39). У мікронаборі домінують високі асиметричні, рідше симетричні трапеції на відщепах (рис. 34, 37, 40). Зустрічаються окремі пісочнорівські вістря (рис. 34, 45; 40, 29), високі трикутники, пластини зі скошеним кінцем (рис.34, 46-48; 40, 30-32). Серіями представлені наконечники на пластинах (рис. 34, 49-57; 37, 46-48; 40, 34-38), масивні в перетині свердла (рис. 37, 52-59; 40, 39-43).

Численні скребачки – неправильної форми, підокруглі, кінцеві – виготовлені з відщепів (рис. 35, 38, 41). Серед різців переважають бічні ретушні на грубих відщепах (рис. 35, 38, 41). Виразною серією представлені двобічно-оброблені сокири, тесла, листоподібні наконечники (рис. 33, 36, 39).

Багато в чому подібний кремій ранньонеолітичних стоянок типу Вирчище Подесення дав підстави припускати участь пам'яток типу Студенок у генезі неоліту Десни [Залізник, 1984, с.13; 1986, с.134] (рис. 42).

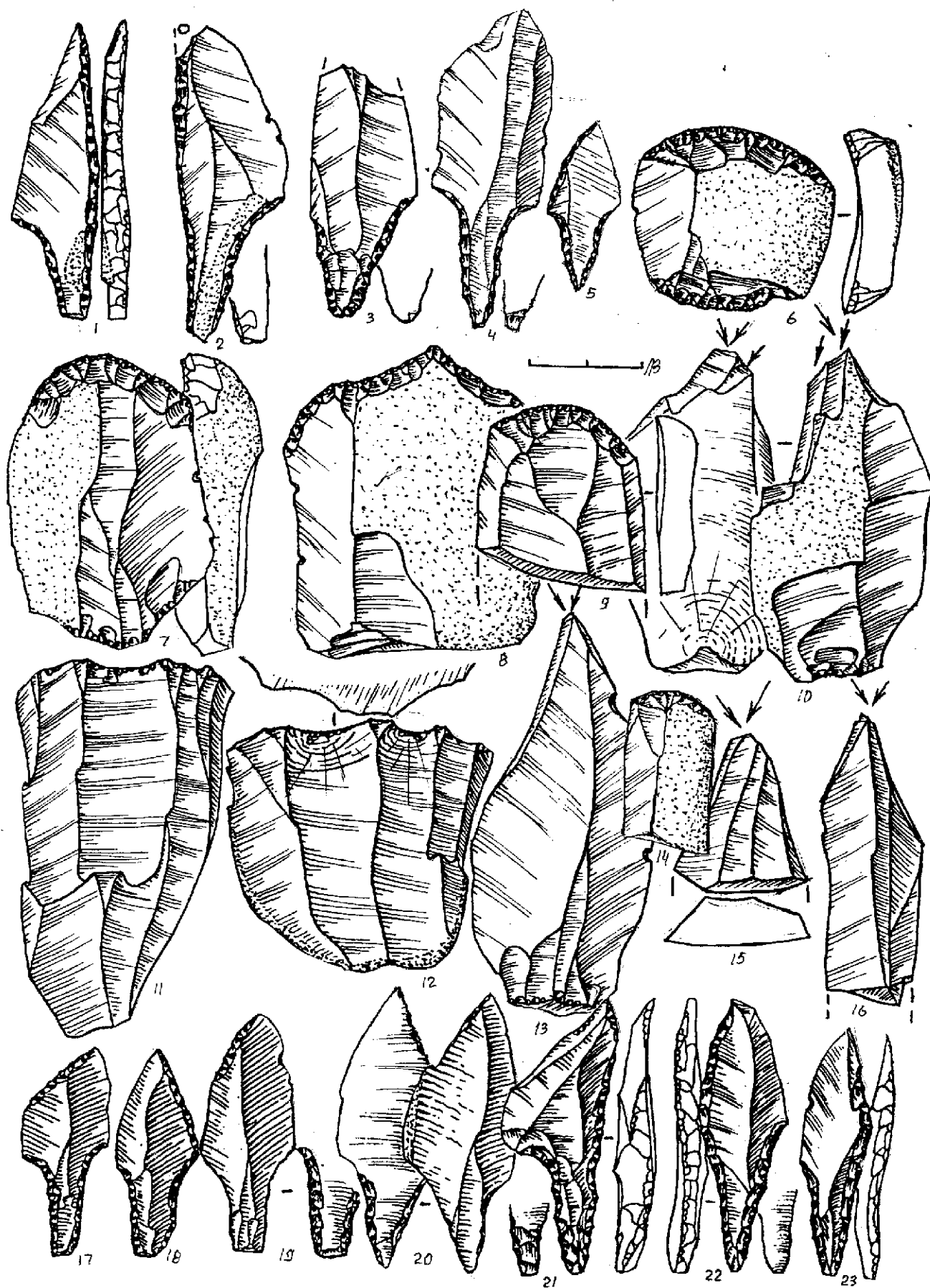

Рис. 12. Крем'яний інвентар стоянок красносільської культури Птиче 3 (1-16) та Красносілля Є (17-23), за [Залізняк, 2005, с.50, 52].

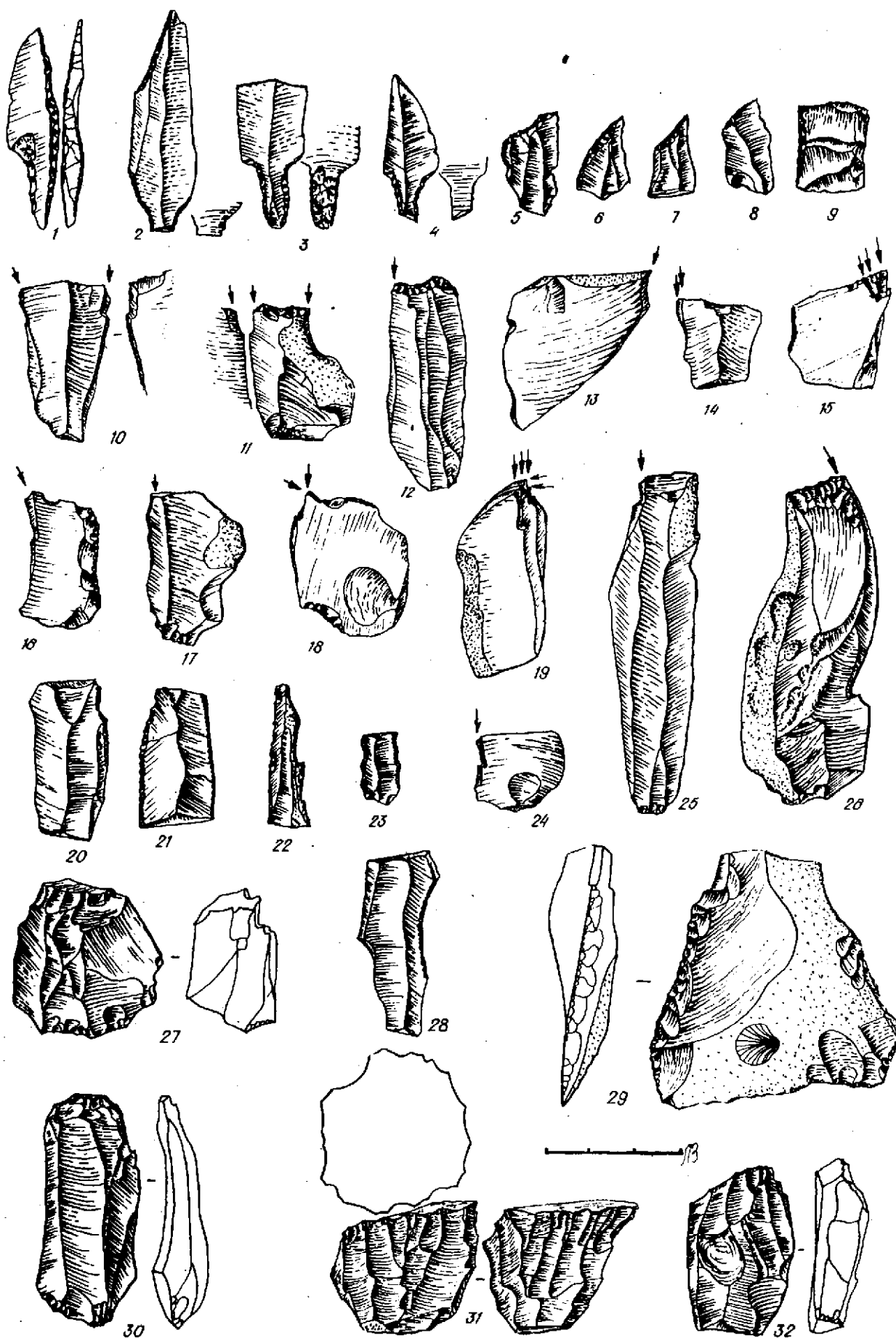

Рис. 13. Раска. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1984, с.25-29].

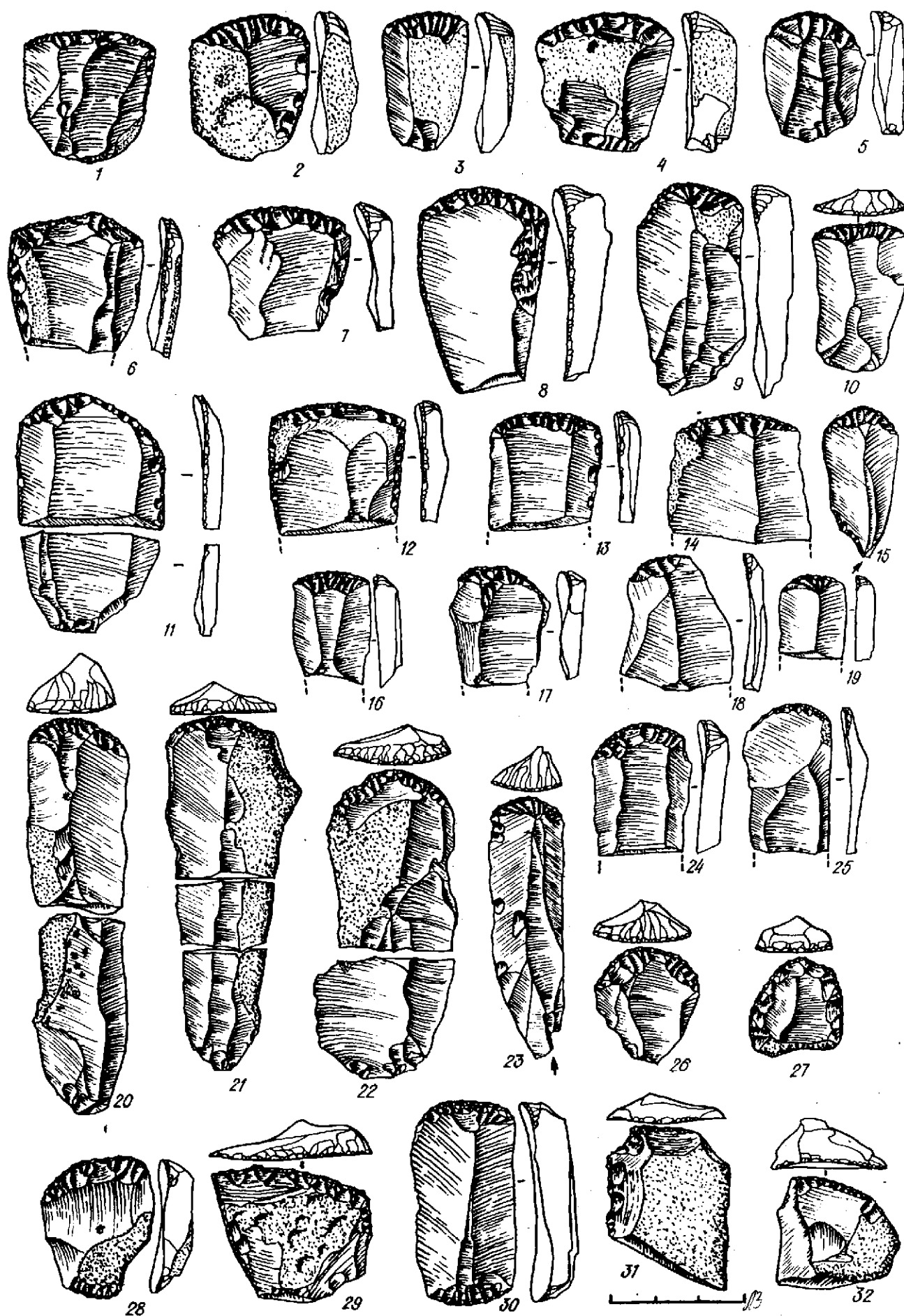

Рис. 14. Раска. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1984, с.25-29].

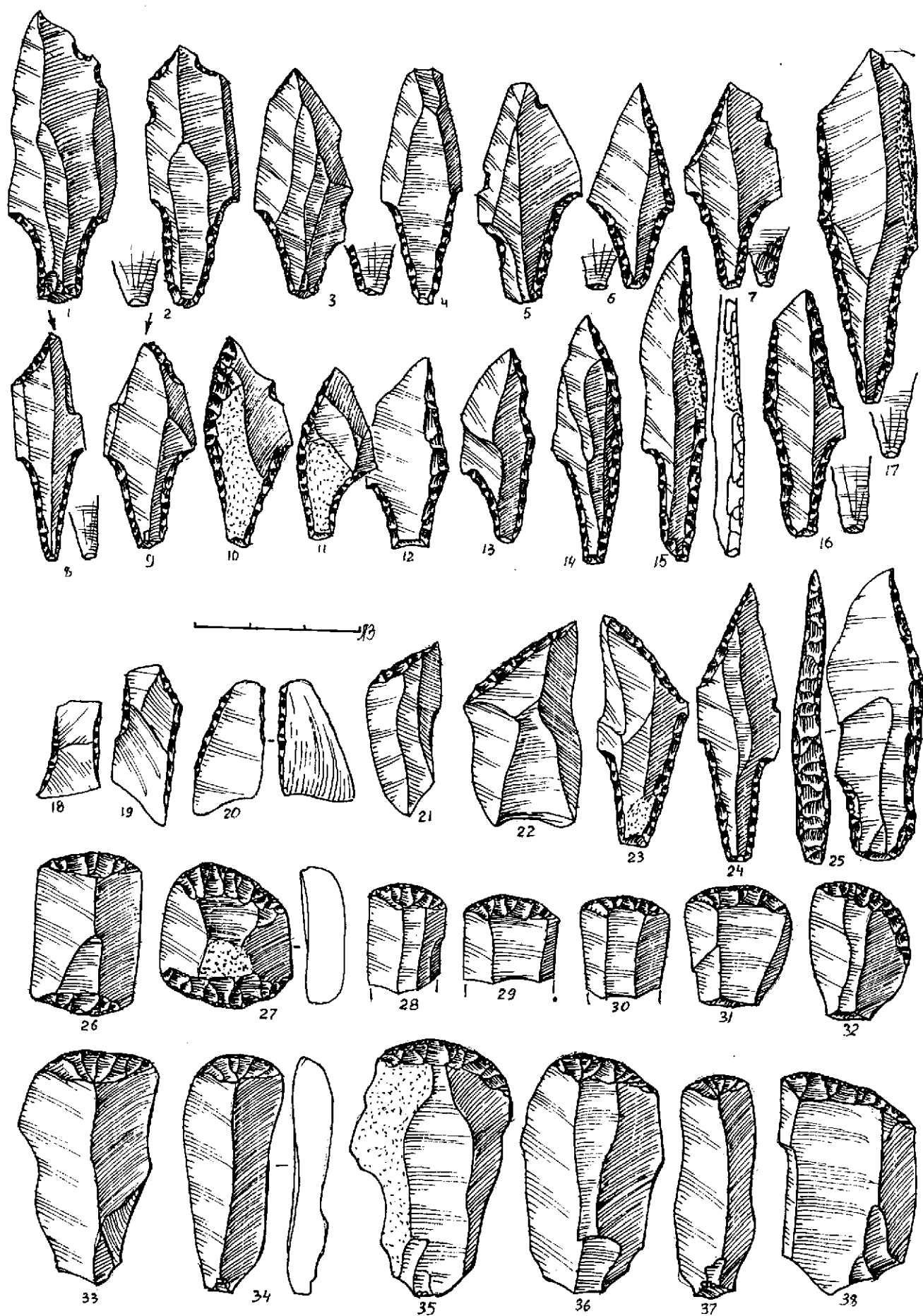

Рис. 15. Гренськ. Крем'яний інвентар, за [Копытин, 1994, с.34-60].

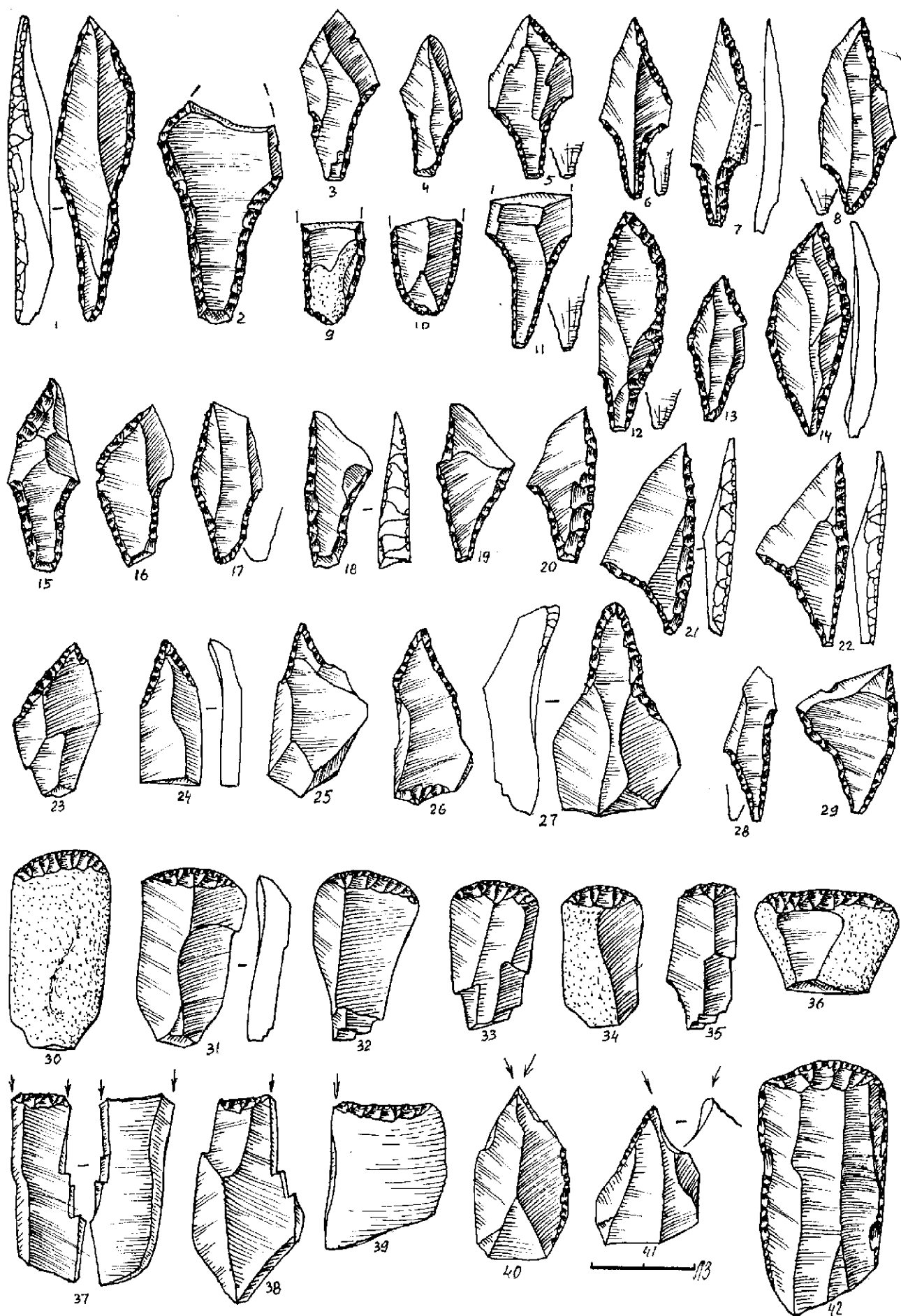

Рис. 16. Боровка. Крем'яний інвентар, за [Копытин, 2000].

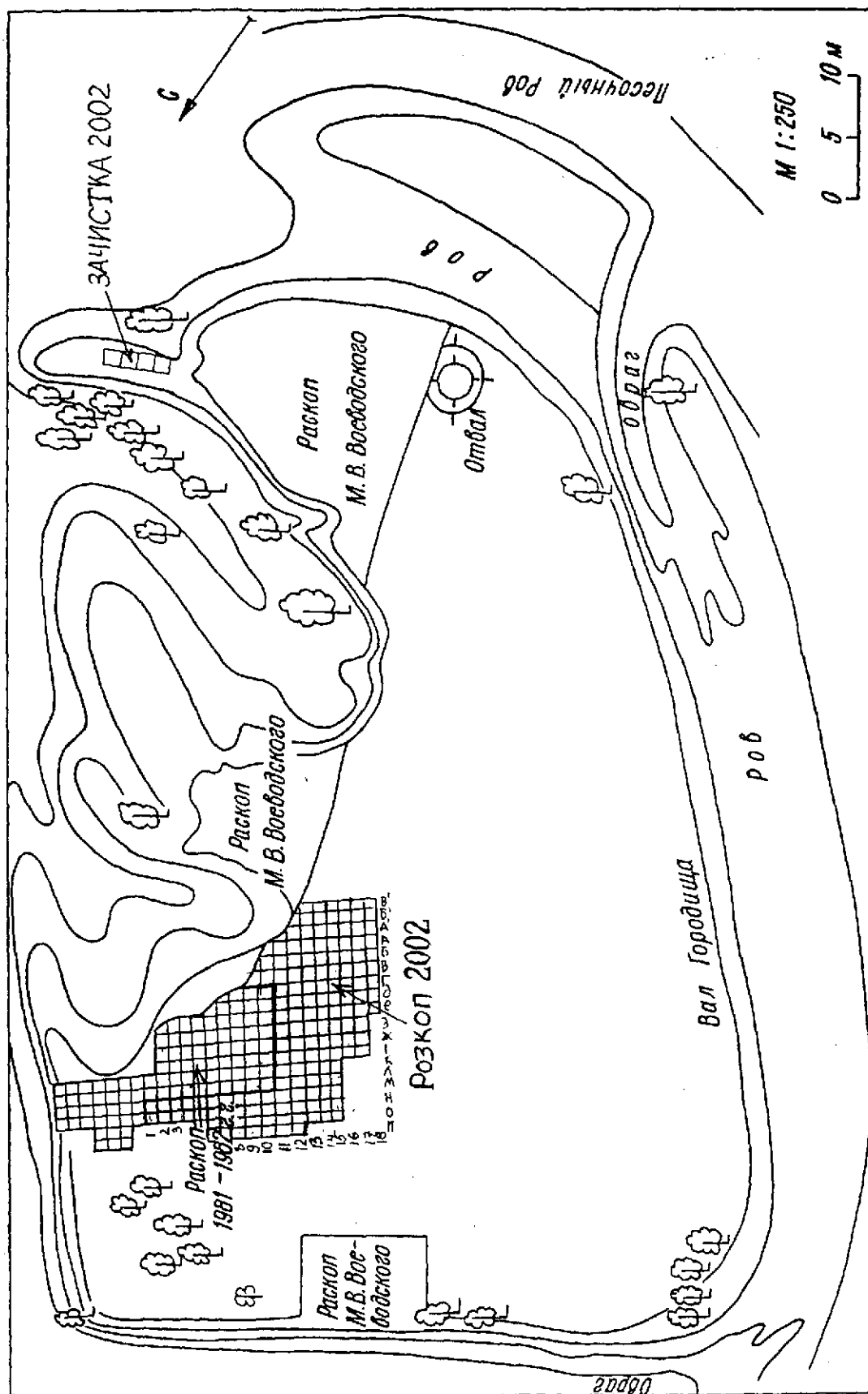

Рис. 17. План городища Пісочний Рів з розкопами різних років, за [Зализняк, 1986, с. 109].

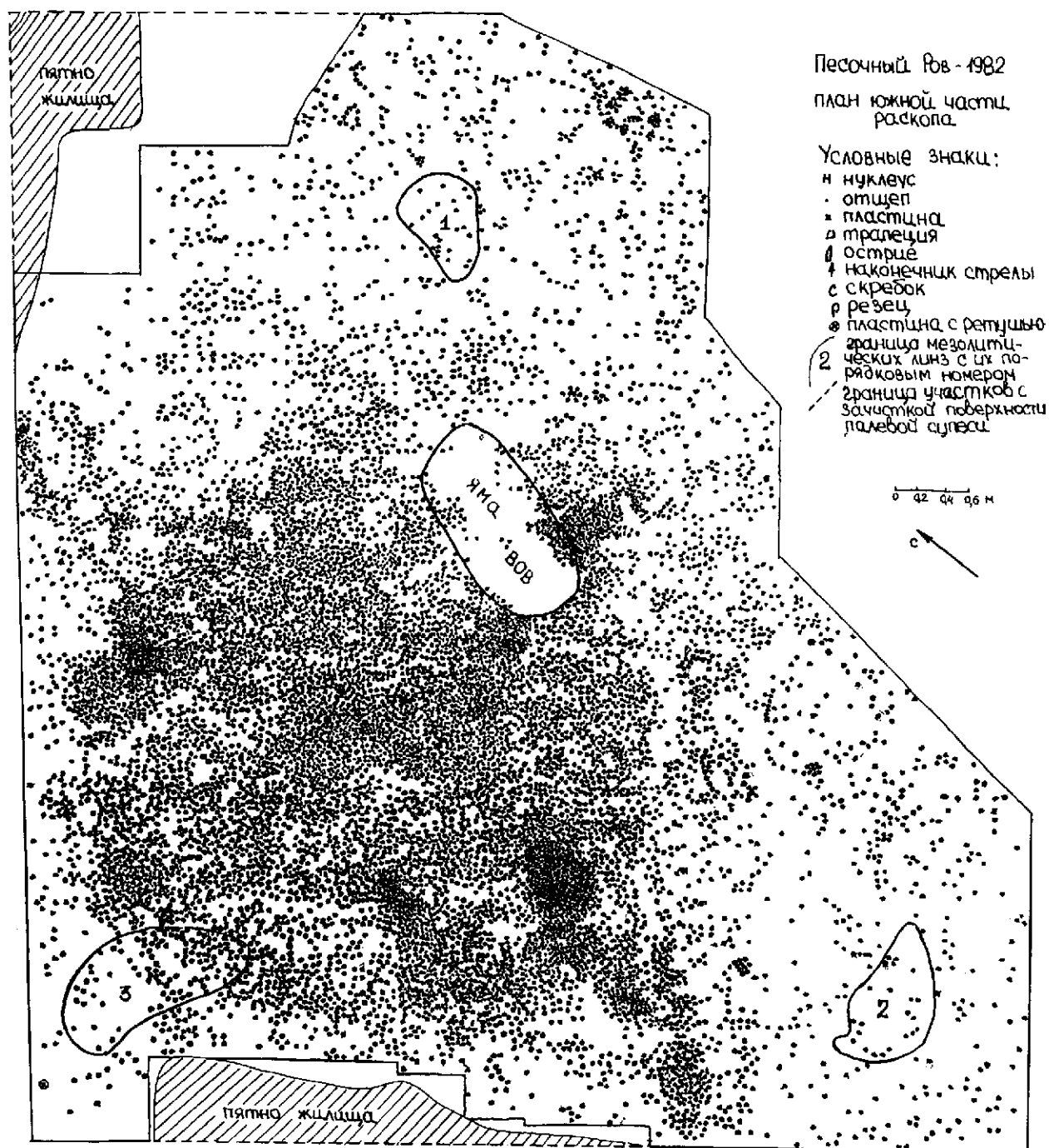

Рис. 18. Пісочний Рів. План південної частини розкопу 1982 р. за [Залізняк, 1986, с. 111].

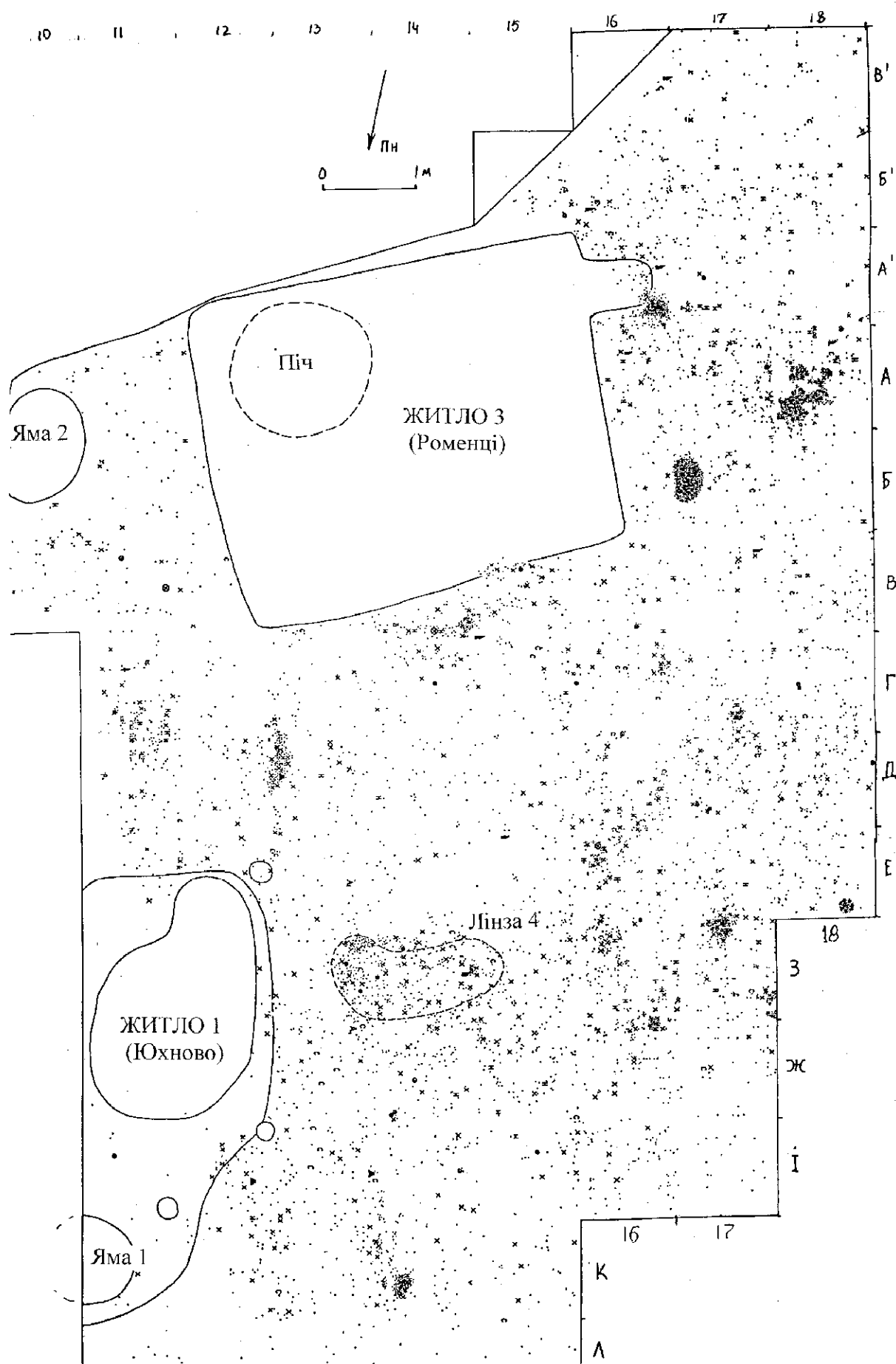

Рис. 19. Пісочний Рів. План мезолітичного шару західної частини розкопу 2002 р., за [Зализняк, 2003, с.6].

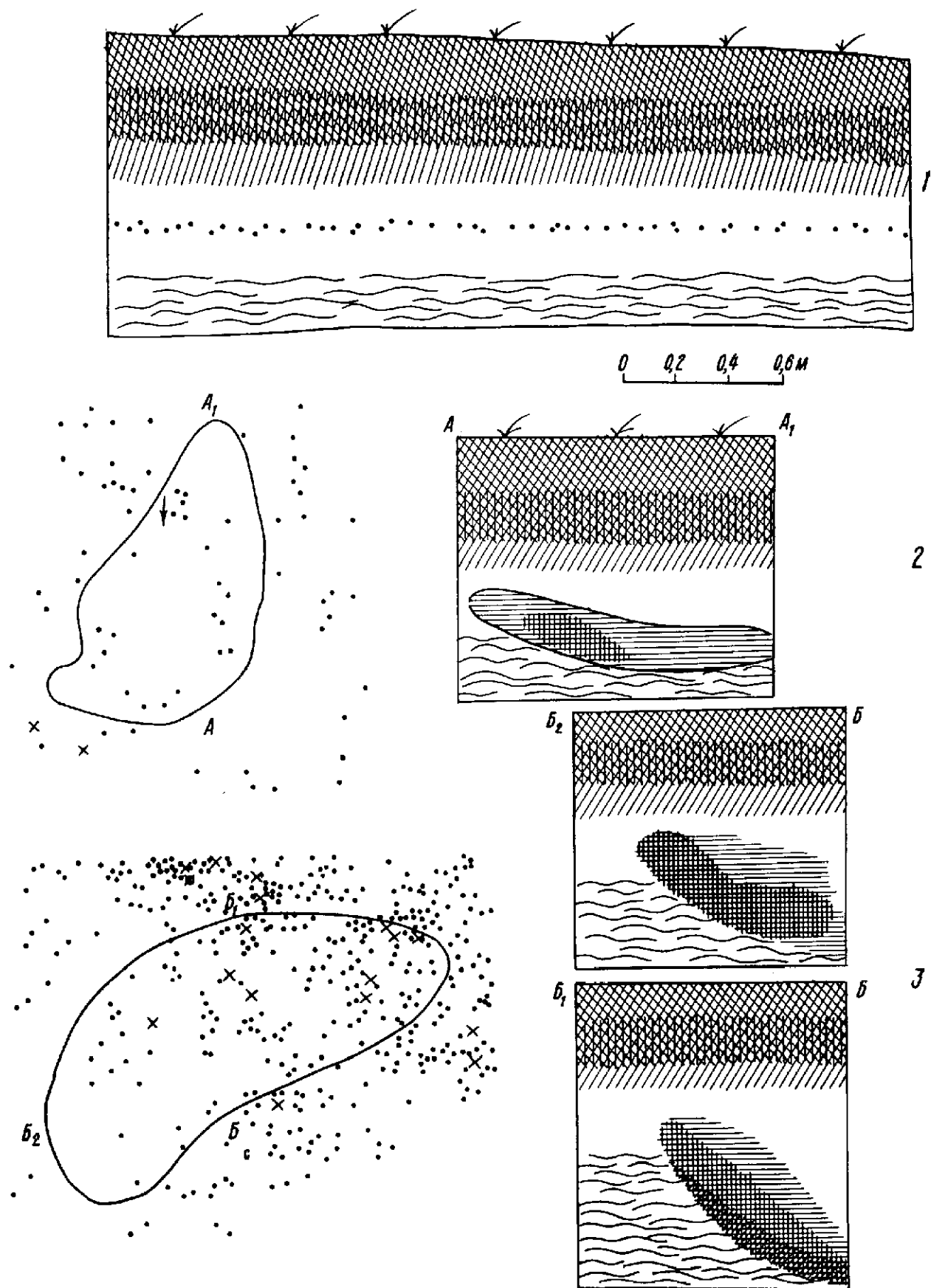

Рис. 20. Пісочний Рів - 1982. Стратиграфія нашарувань (1), план і профілі лінзи 2 (2) та лінзи 3 (3), за [Залізник, 1986, с. 110].

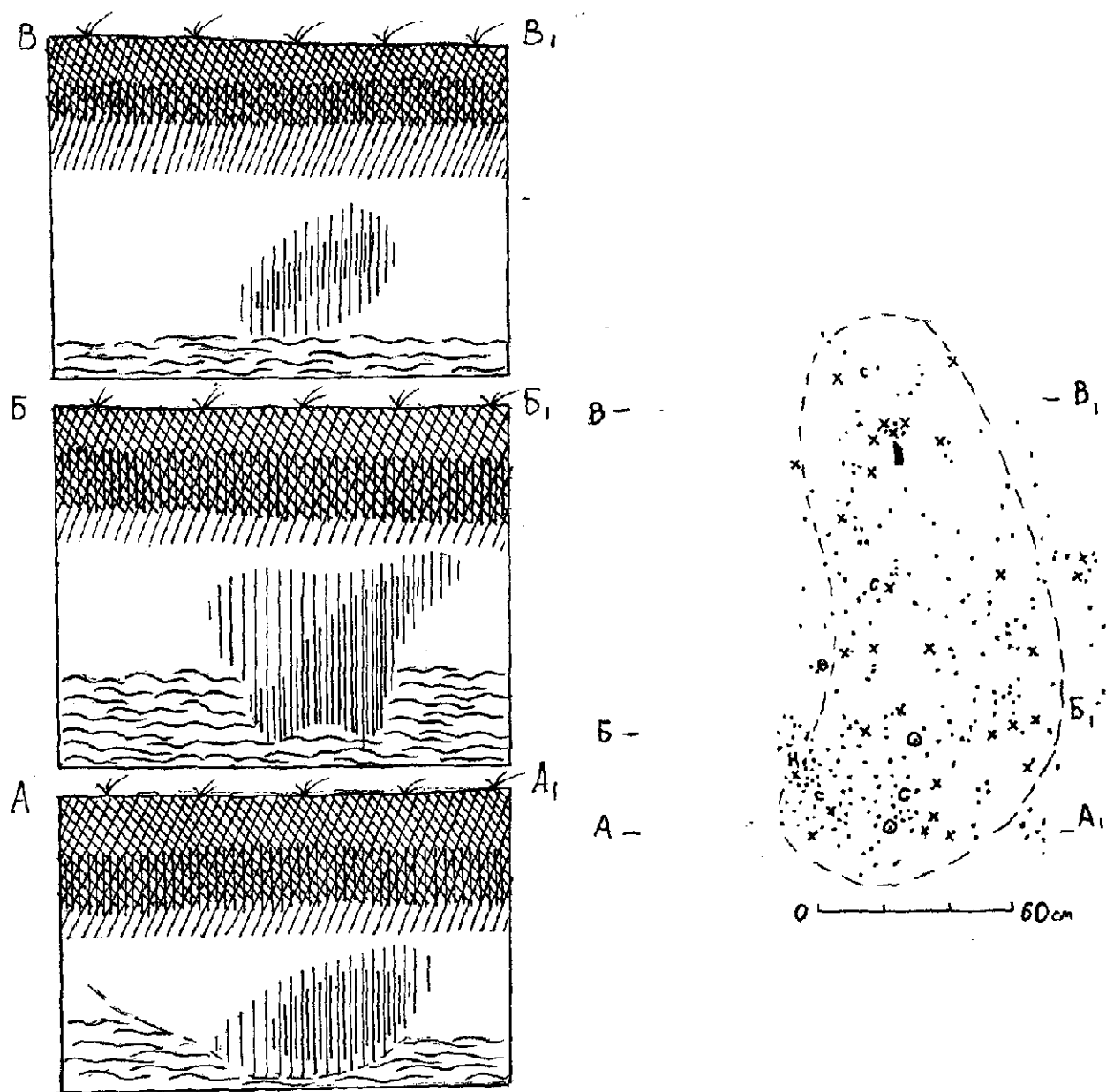

Рис. 21. Пісочний Рів - 2002. План і профілі лінзи 4, за [Залізняк, 2003, с. 7].

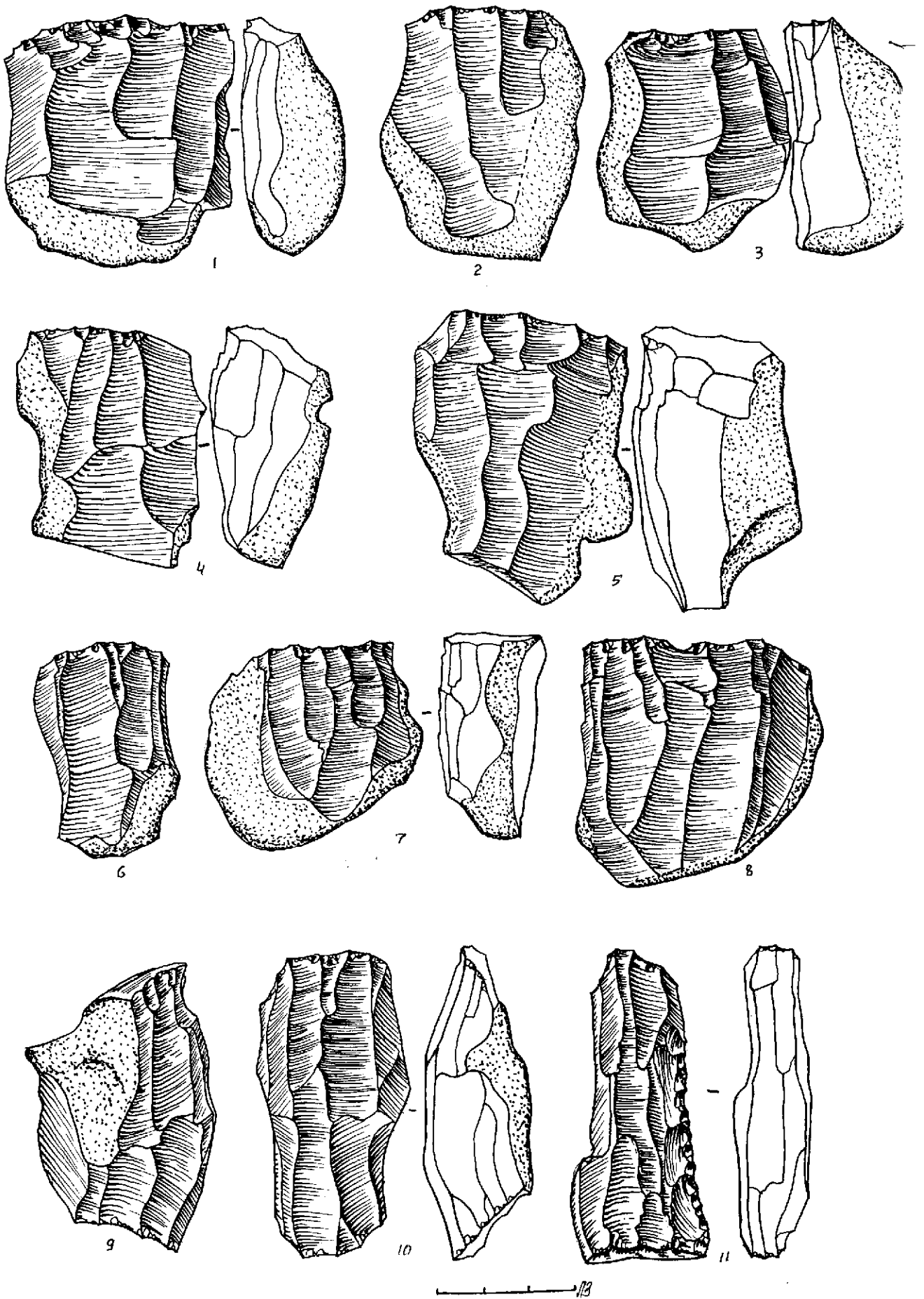

Рис. 22. Пісочний Рів - 1982. Нуклеуси, за [Залізняк, 1986, с. 114].

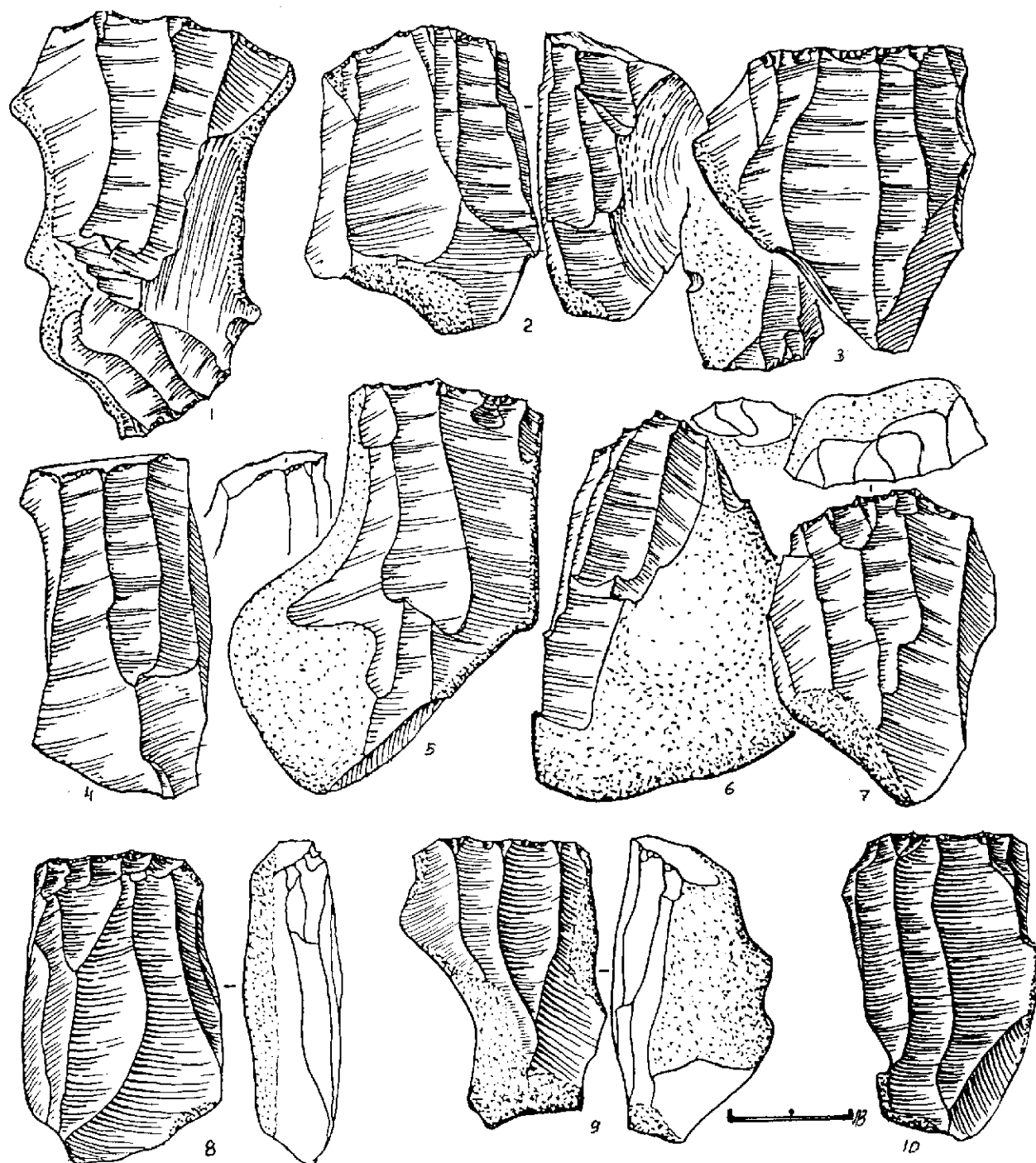

Рис. 23. Пісочний Рів -1982, 2002. Нуклеуси, за [Залізняк, 2003].

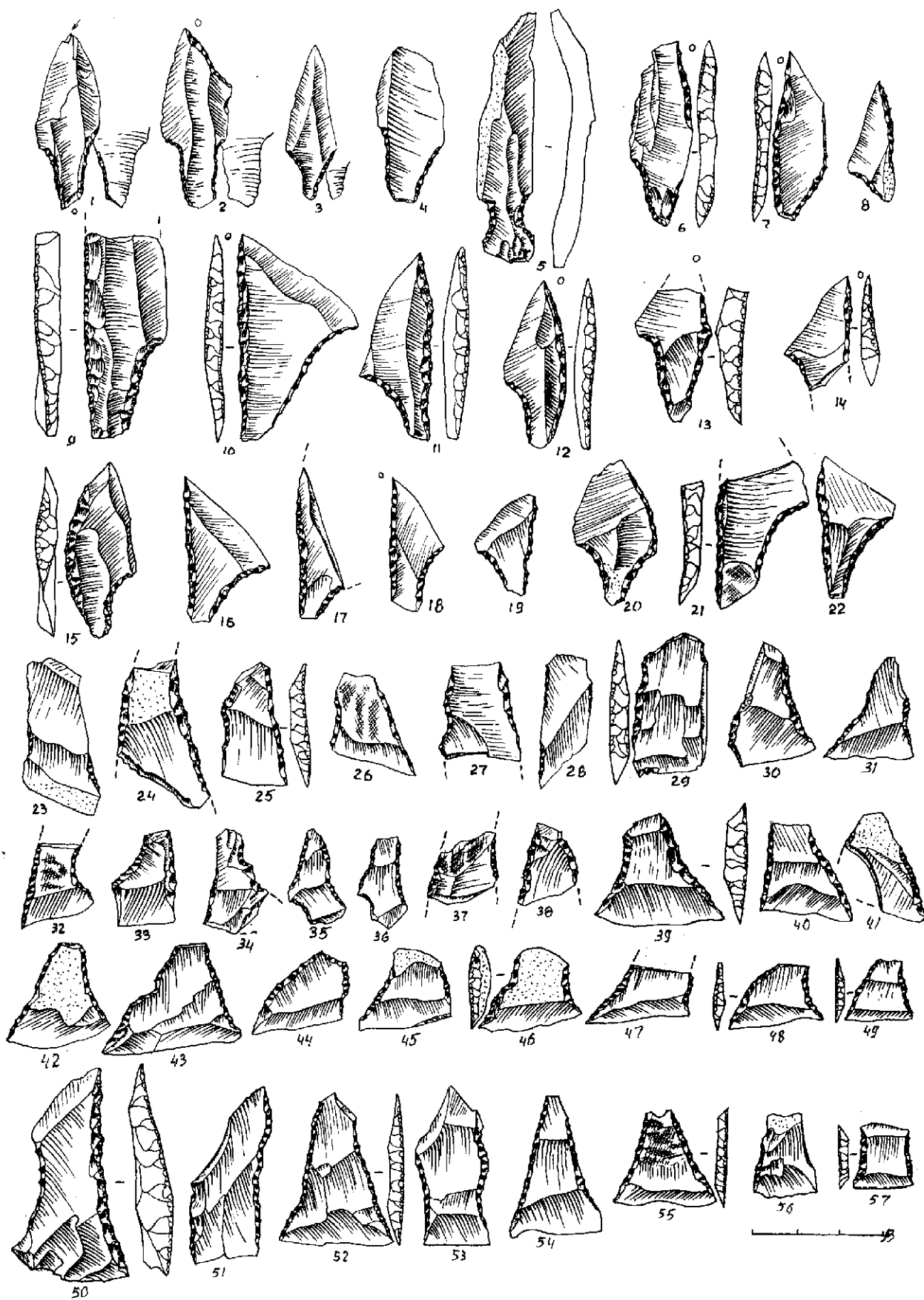

Рис. 24. Пісочний Рів. Вістря, трапепції, за [Залізник, 1986, с. 115].

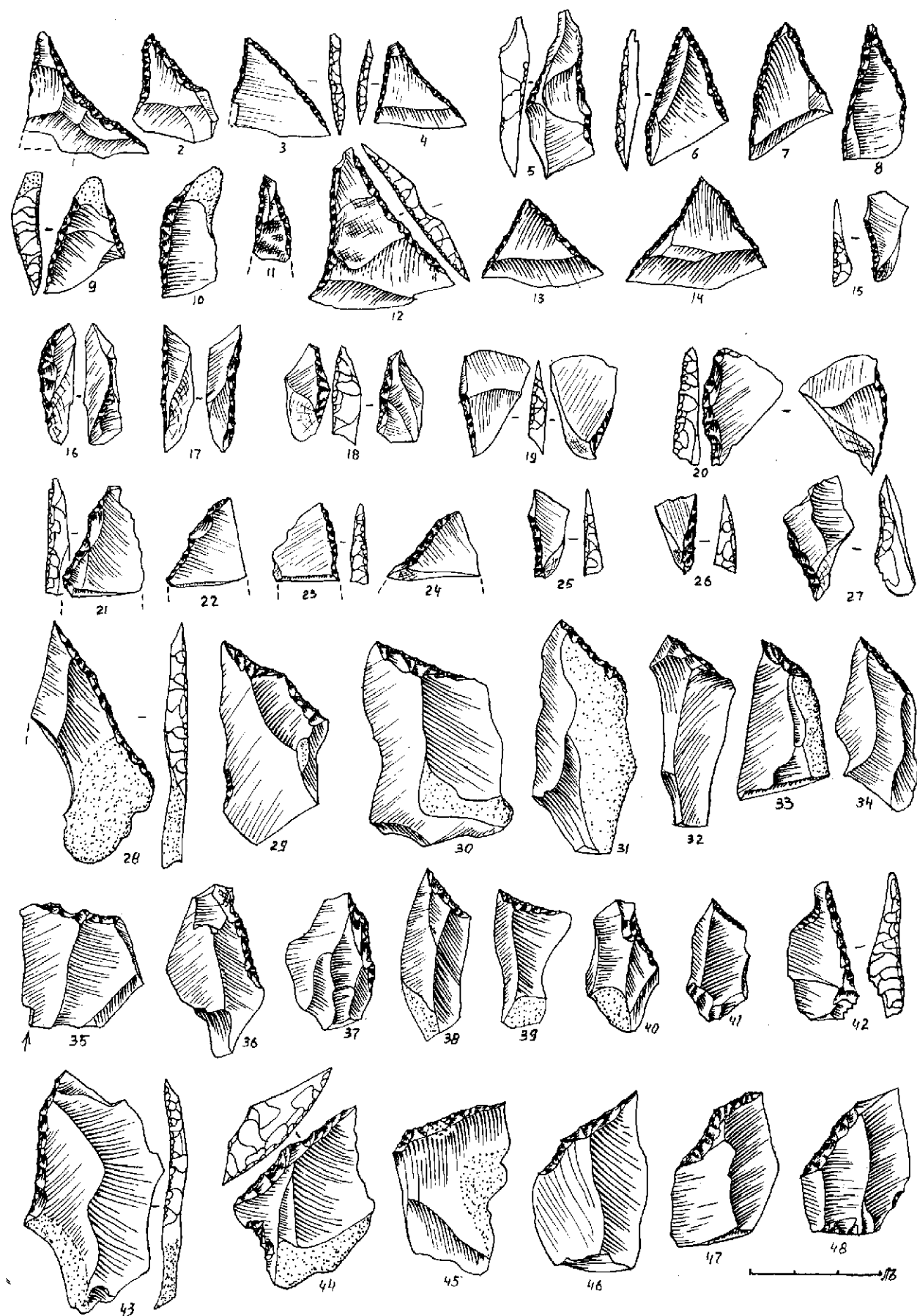

Рис. 25. Пісочний Рів. Трикутники, відщепи зі скошеним краєм, за [Зализняк, 1986, с. 116].

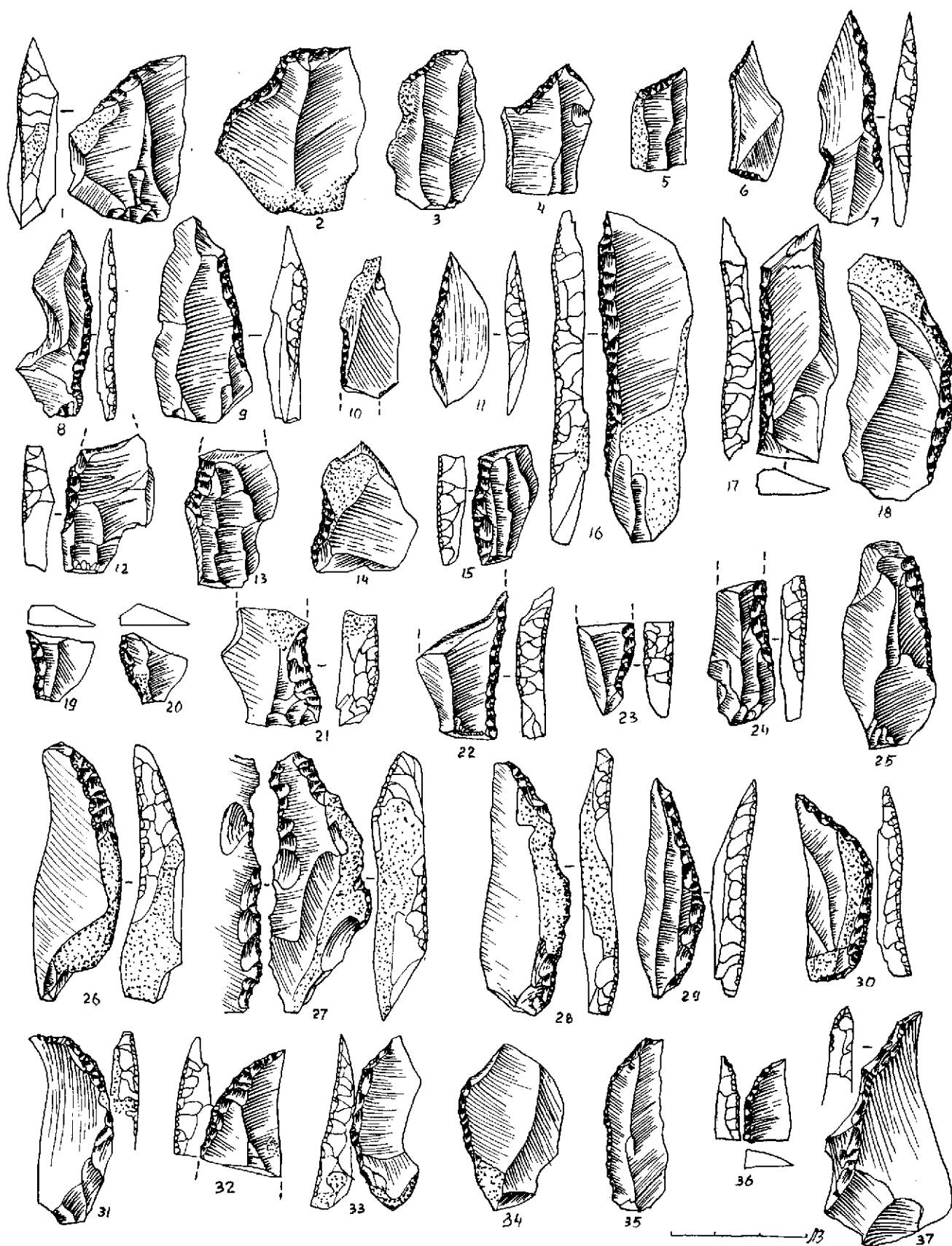

Рис. 26. Пісочний Рів. Обушкові ножі, за [Залізник, 1986, с. 117].

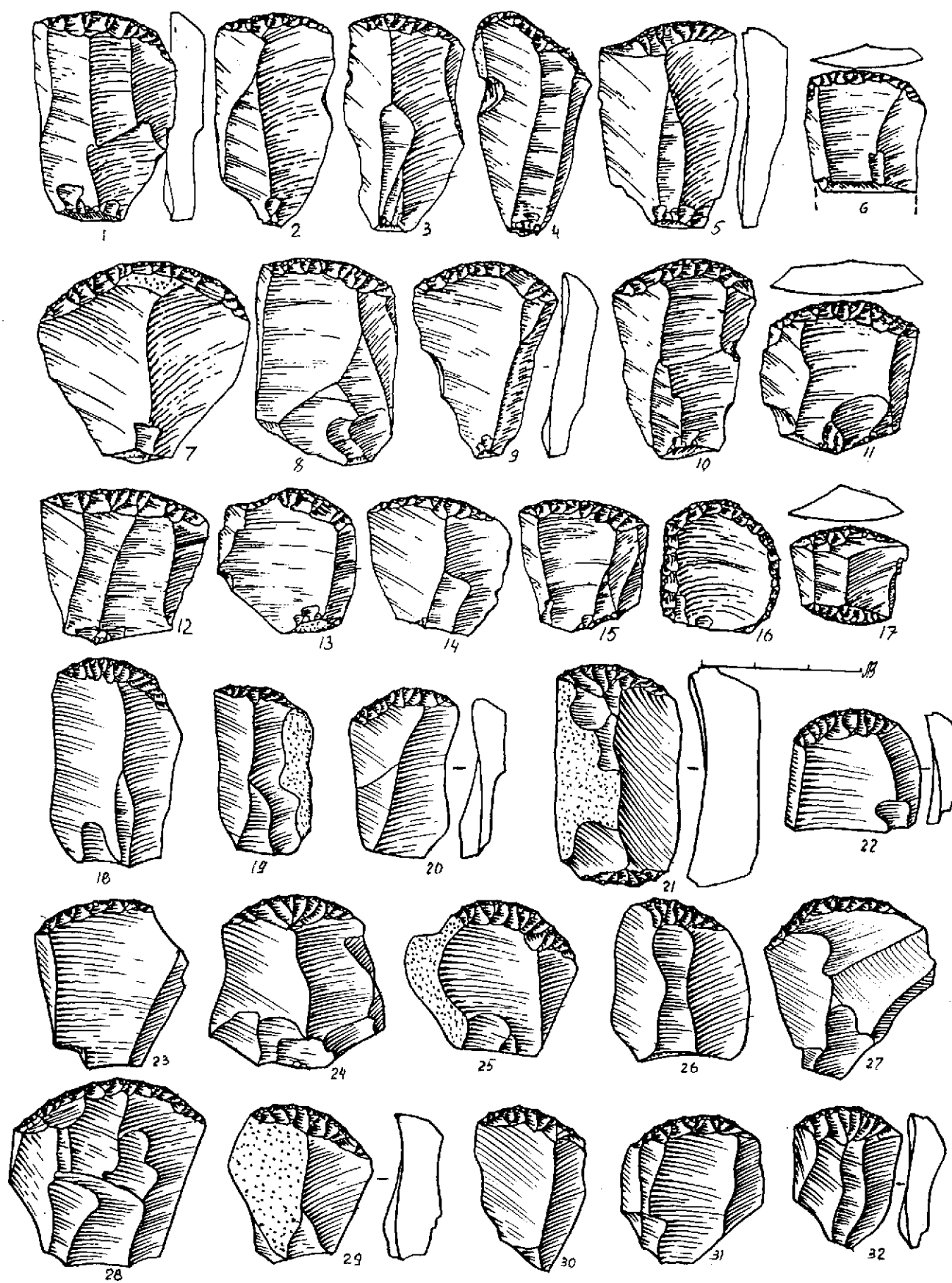

Рис. 27. Пісочний Рів. Скребачки, за [Зализняк, 1986, с. 119].

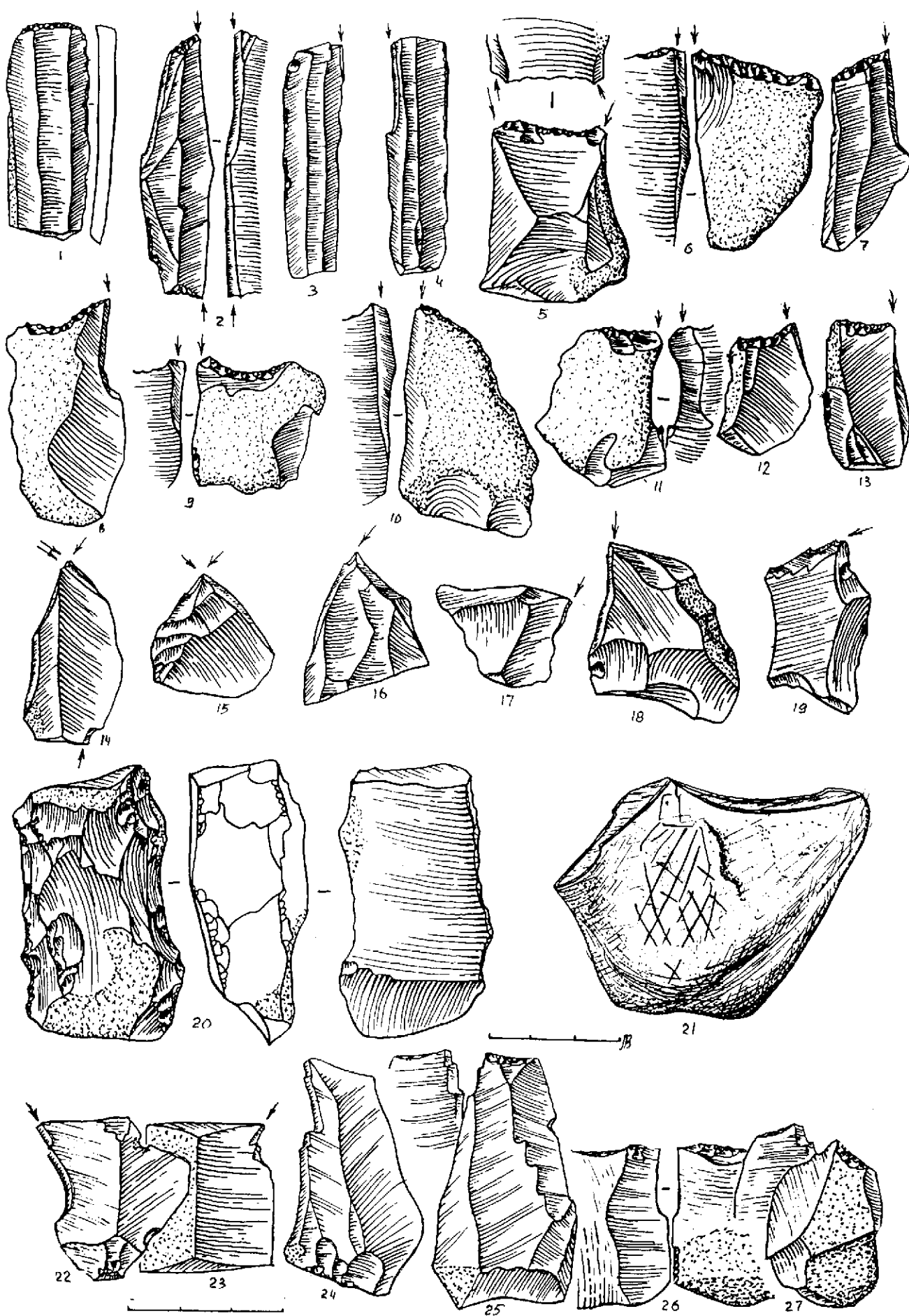

Рис. 28. Пісочний Рів. Різці, сокира, антропоморфне зображення, за [Залізняк, 1986, с. 112].

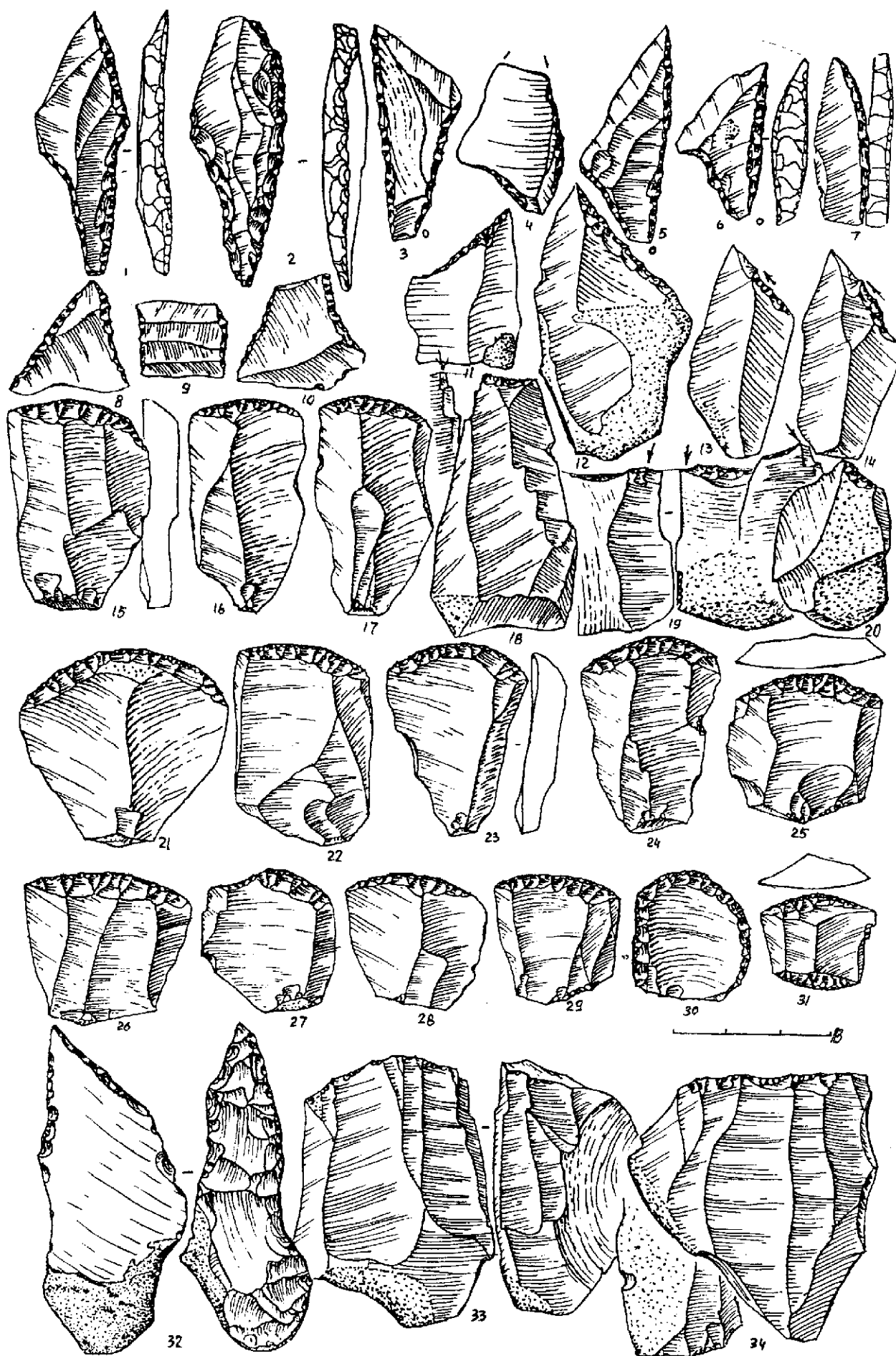

Рис. 29. Пісочний Рів - 2002. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 2003, с.8].

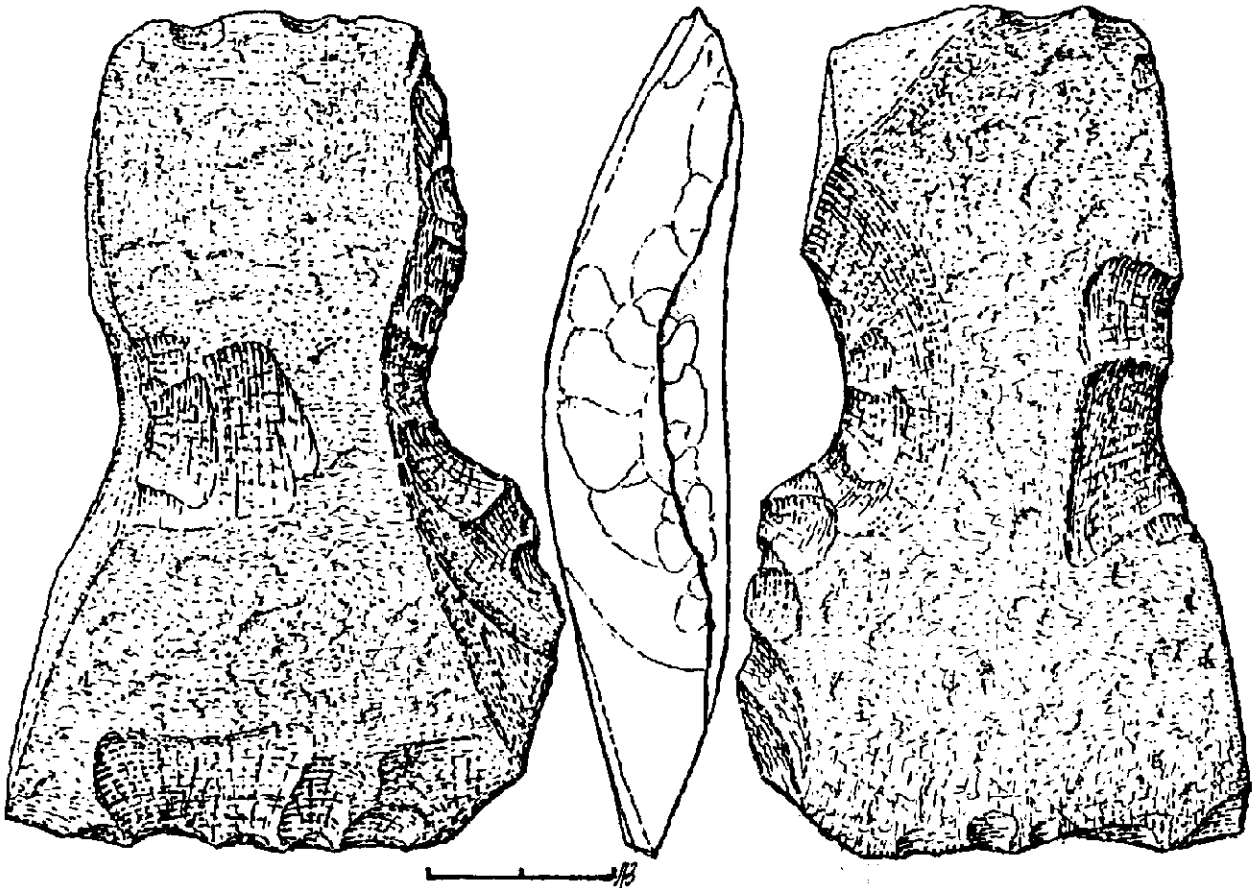

Рис. 30. Пісочний Рів - 2002. Сокира кварцито́ва, за [Залізняк, 2003, с.9].

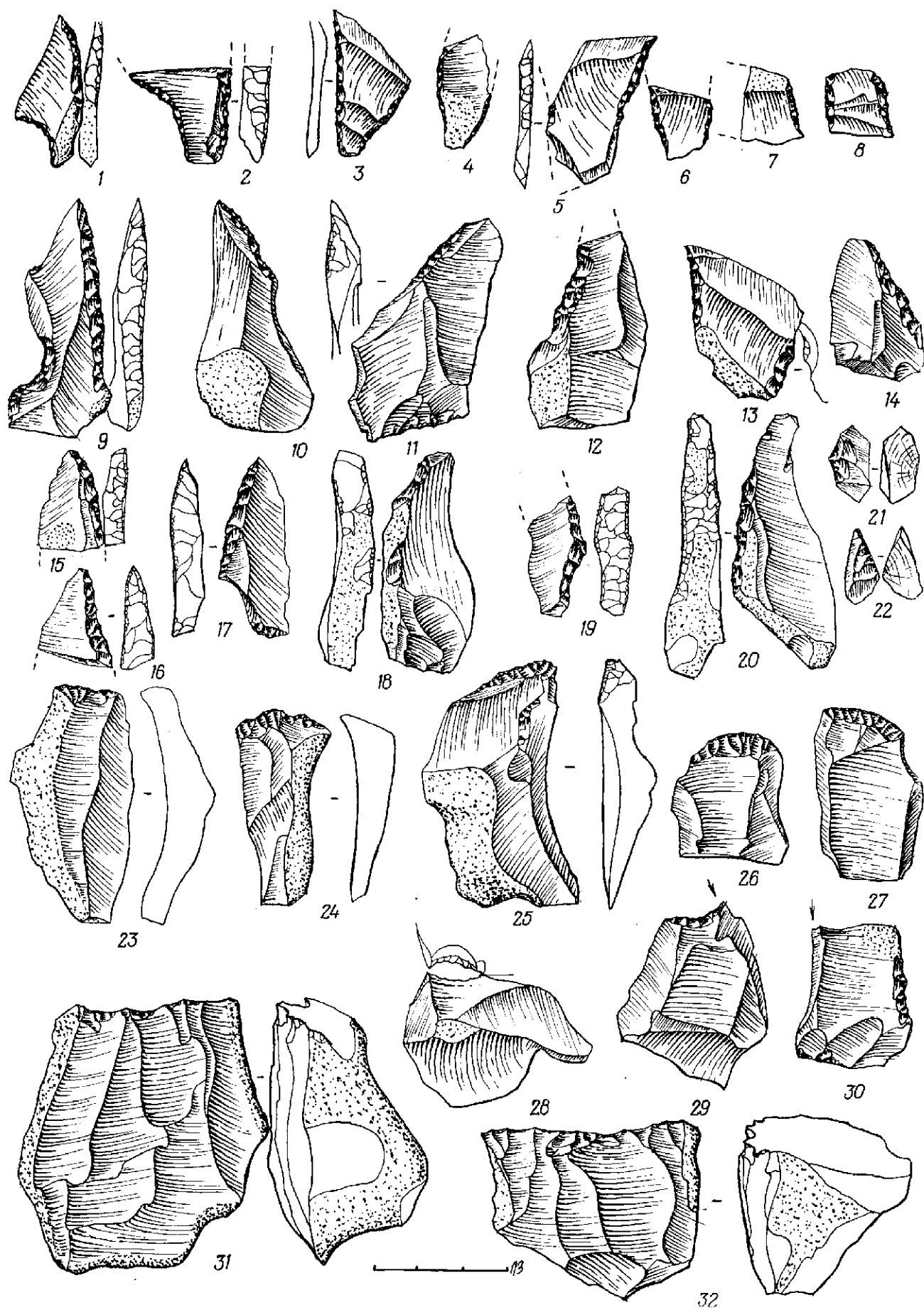

Рис. 31. Гридасове - 1982. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с.46].

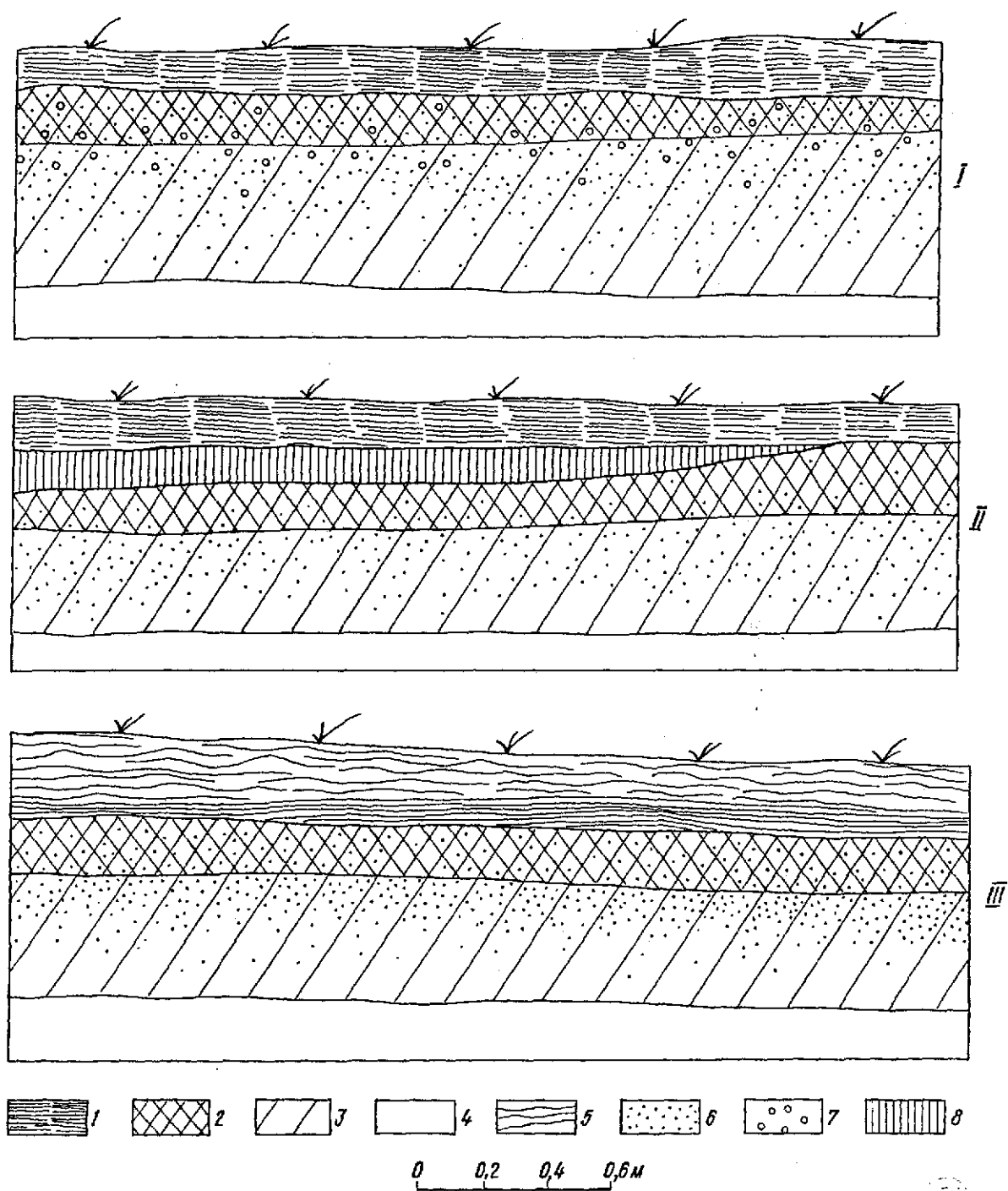

Рис. 32. Профілі нашарувань стоянок: Студенок (1), Мураги (2), Попове Озеро (3), за [Залізник, 1986, с.125].

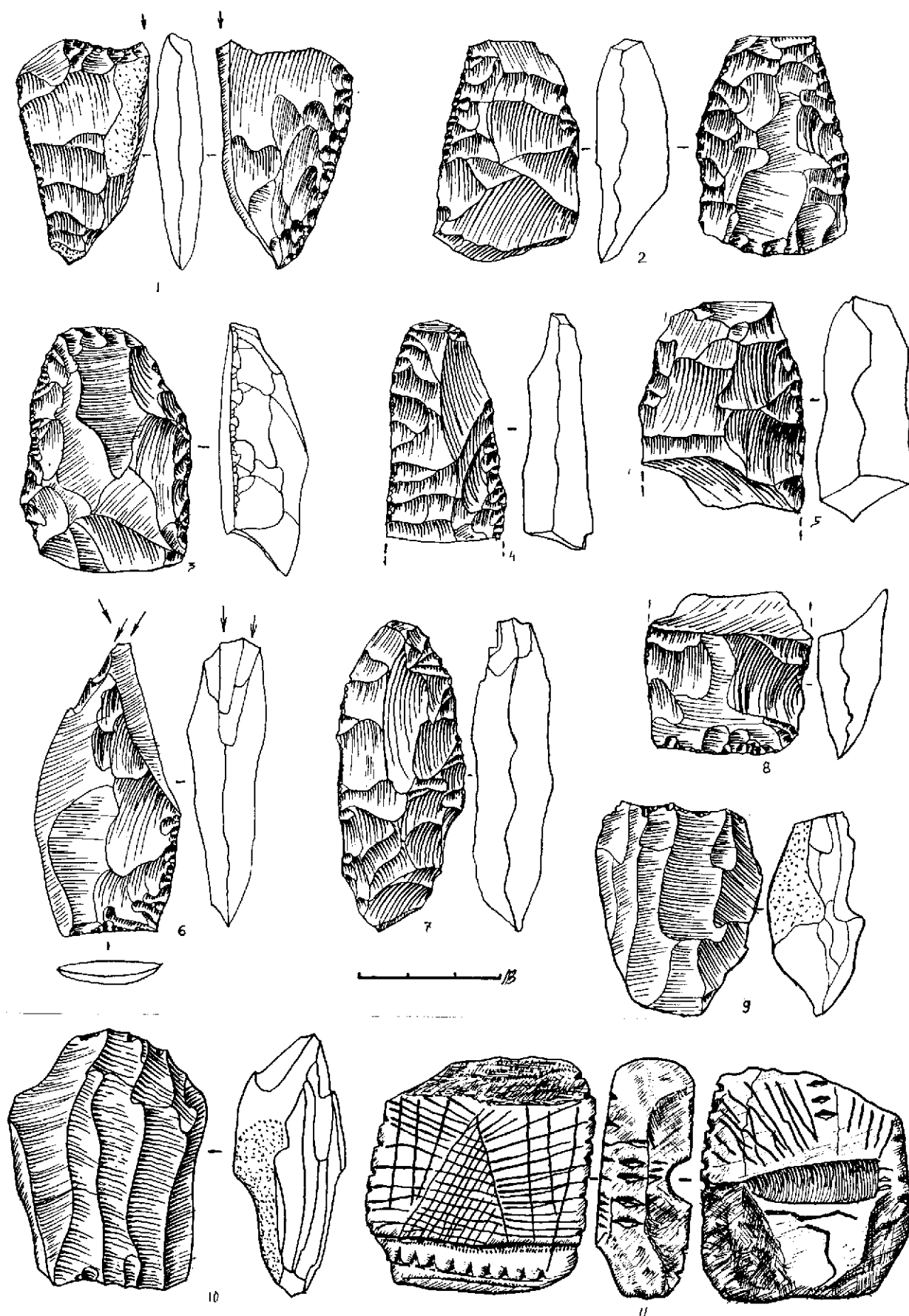

Рис. 33. Студенок. Крем'яний інвентар та «човник» з тальку (11), за [Зализняк, 1986, с.127].

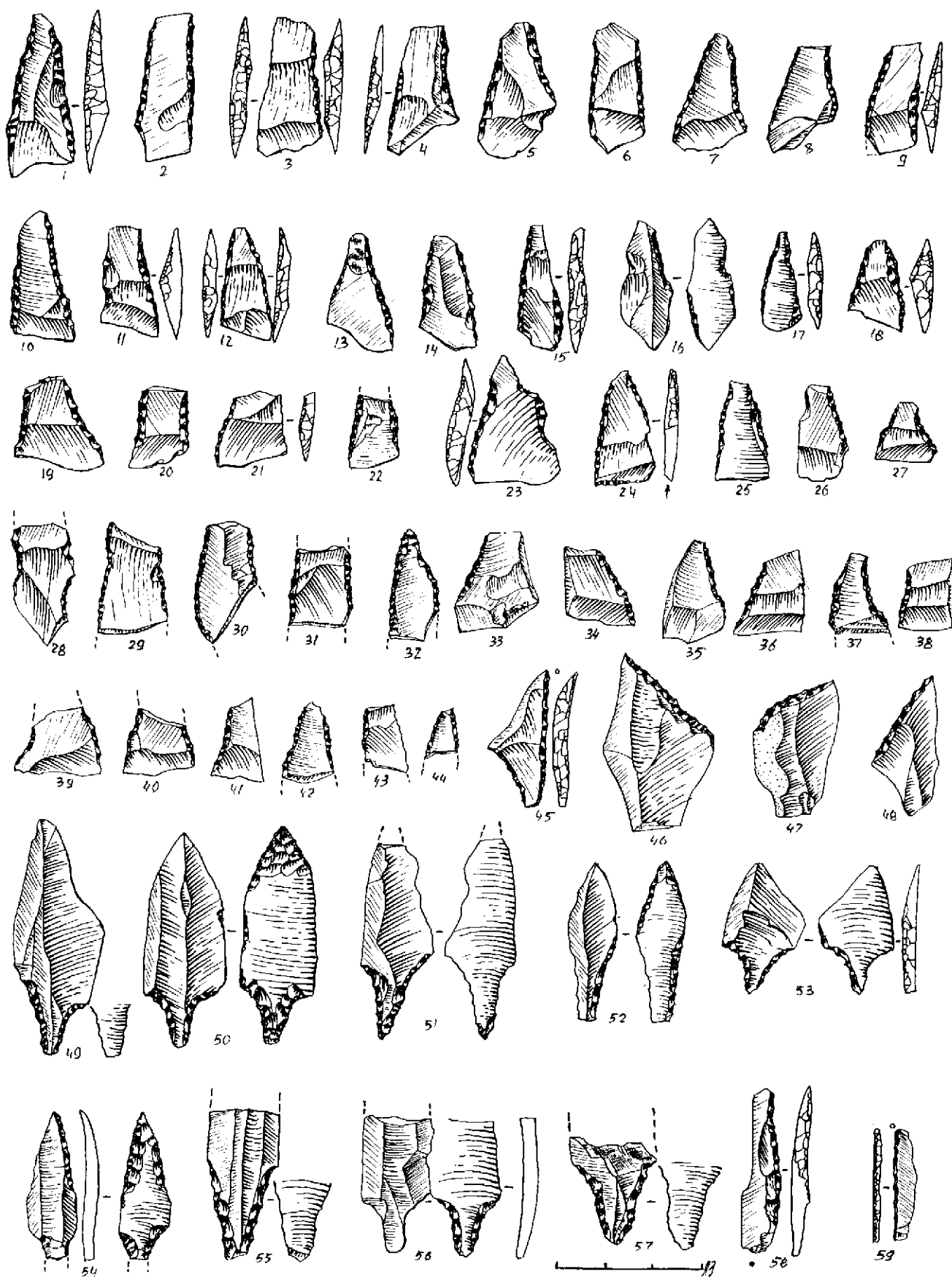

Рис. 34. Студенок. Трапеції та вістря, за [Залізник, 1986, с.128].

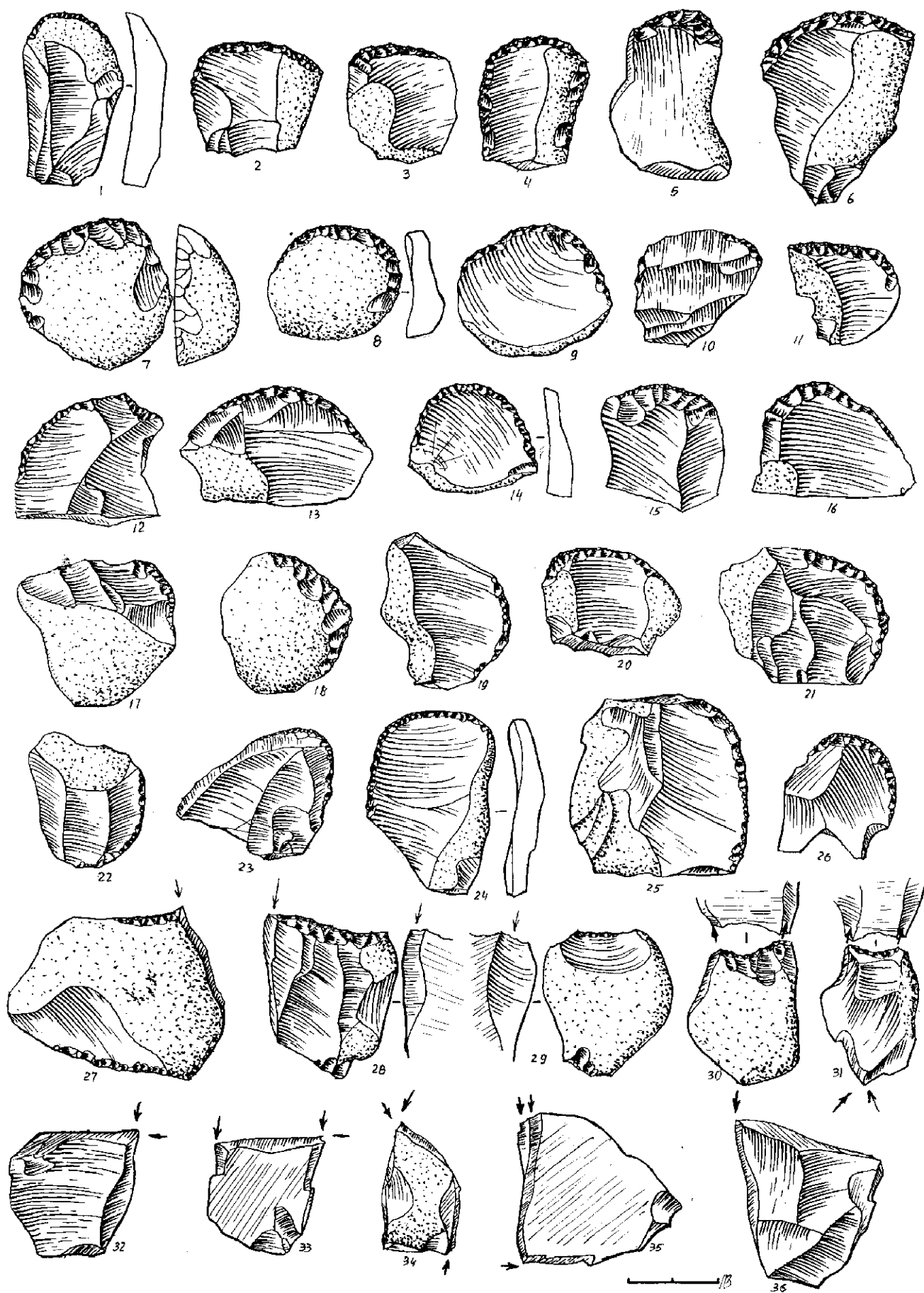

Рис. 35. Студенок. Скребачки та різці, за [Зализняк, 1986, с. 129].

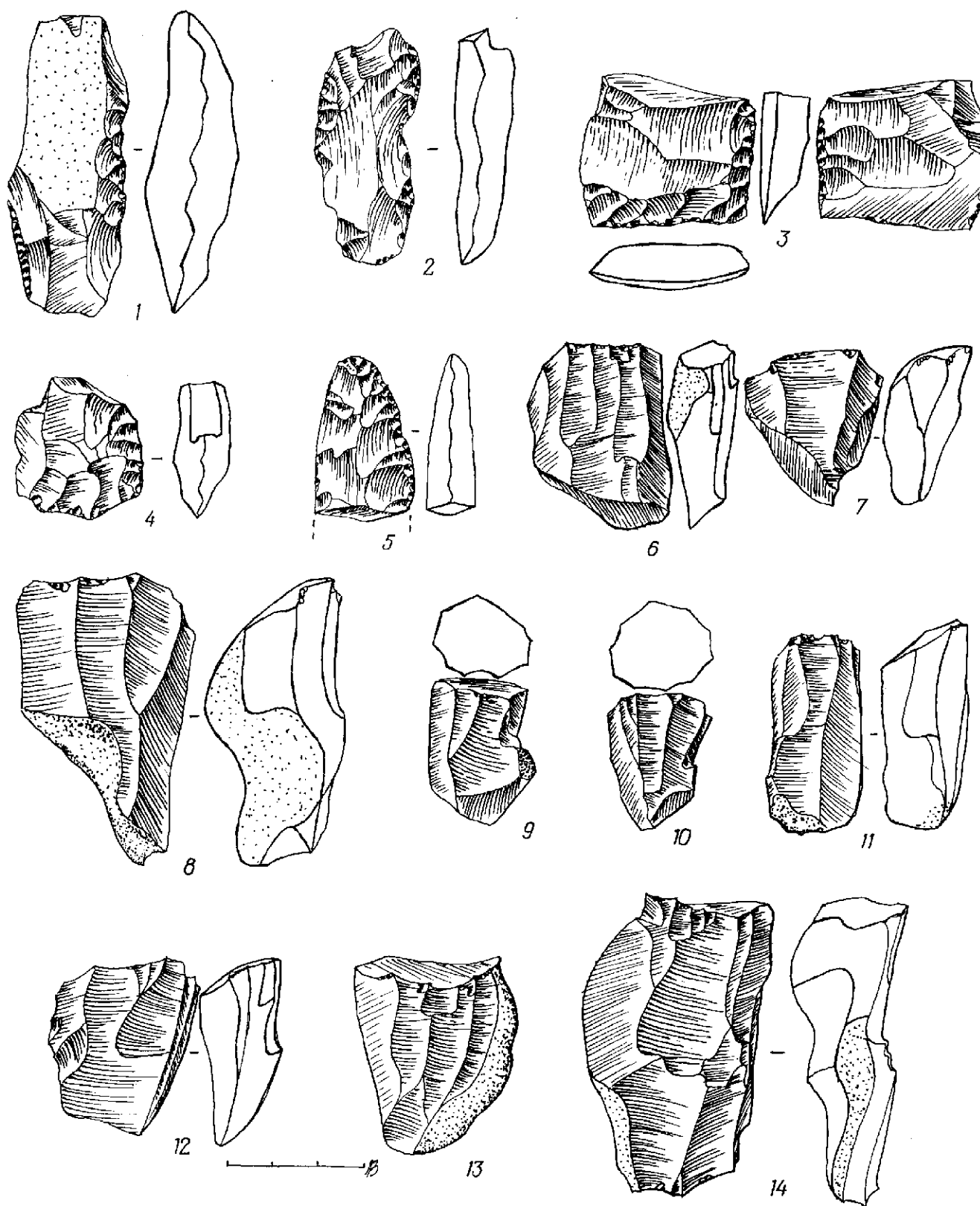

Рис. 36. Мураги. Нуклеуси та двобічно оброблені макроліти, за [Залізник, 1991, с.49].

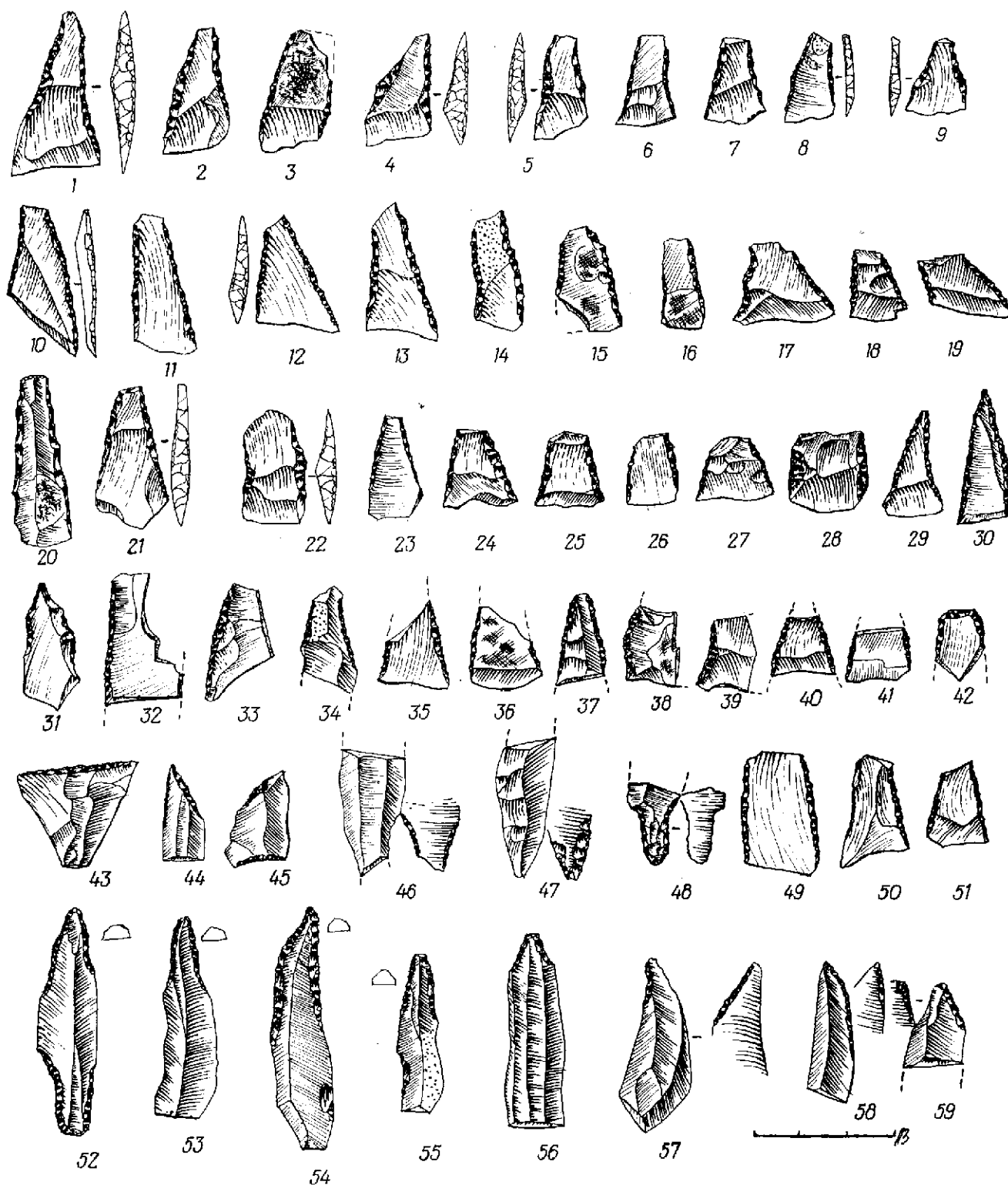

Рис. 37. Мураги. Трапеції та свердла, за [Зализняк, 1991, с.47].

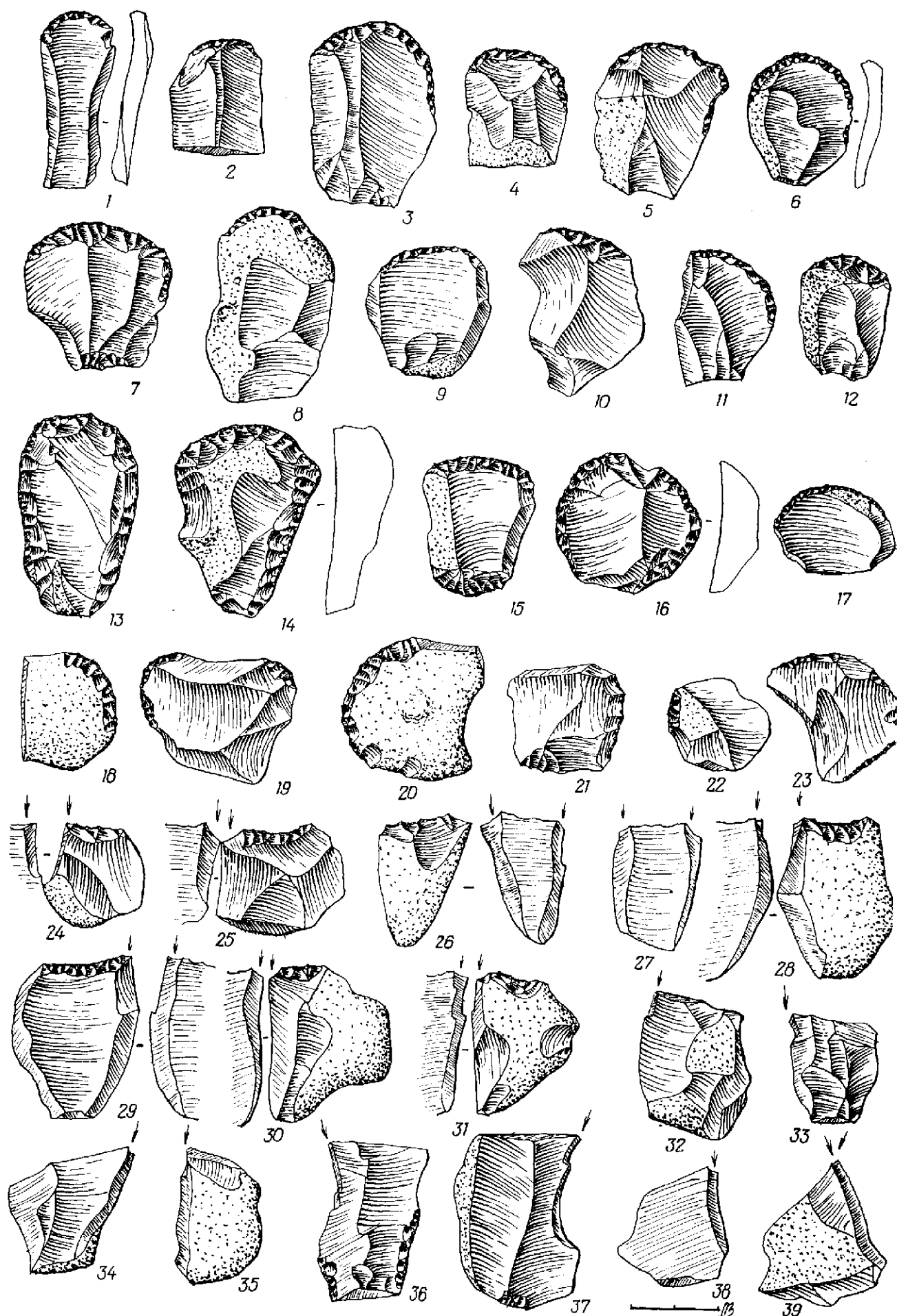

Рис. 38. Мураги. Скребачки та різці, за [Залізник, 1991, с.50].

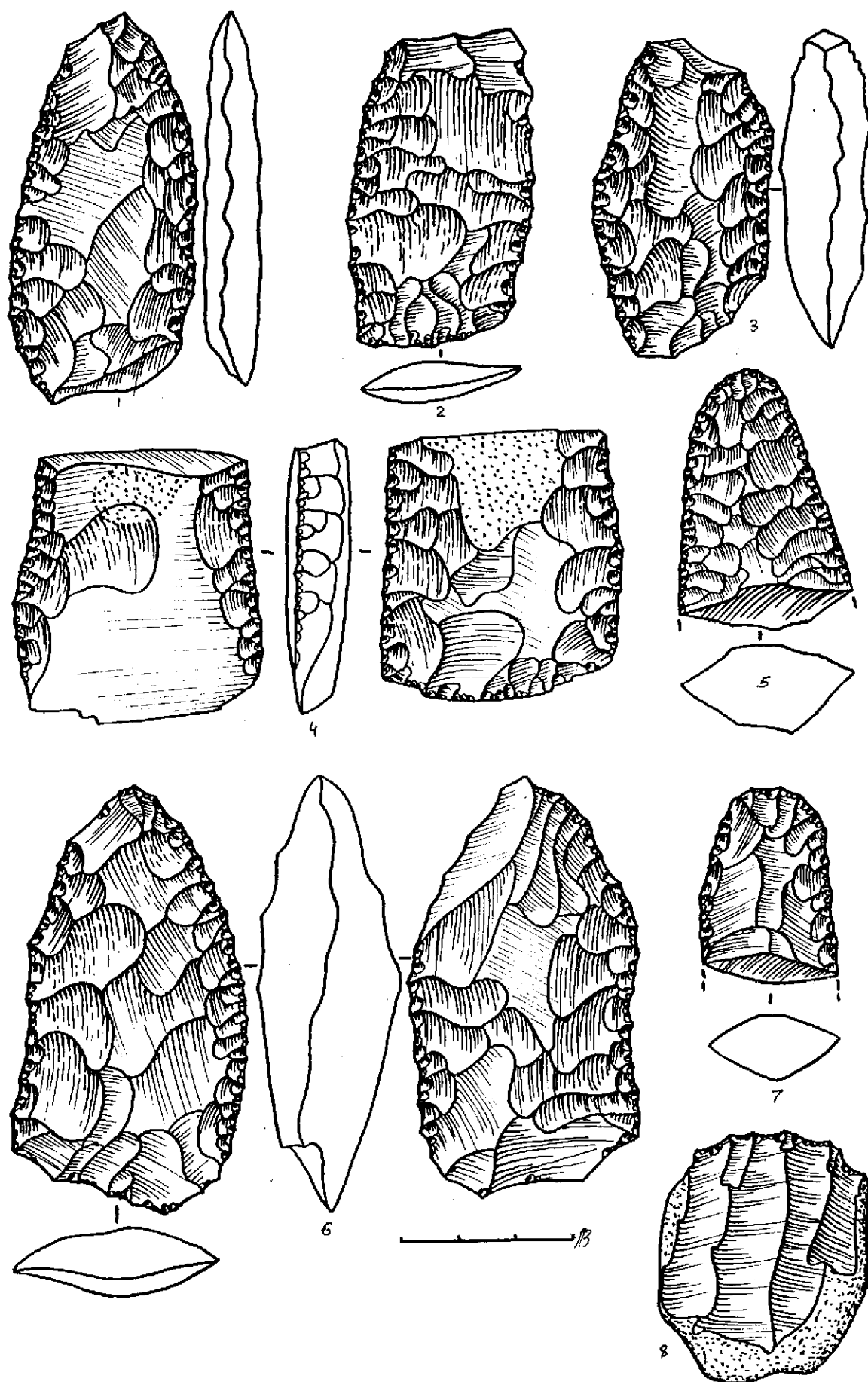

Рис. 39. Попове Озеро. Двобічно оброблені макроліти та нуклеус [8], за [Zaliznyak, 1997, p. 54].

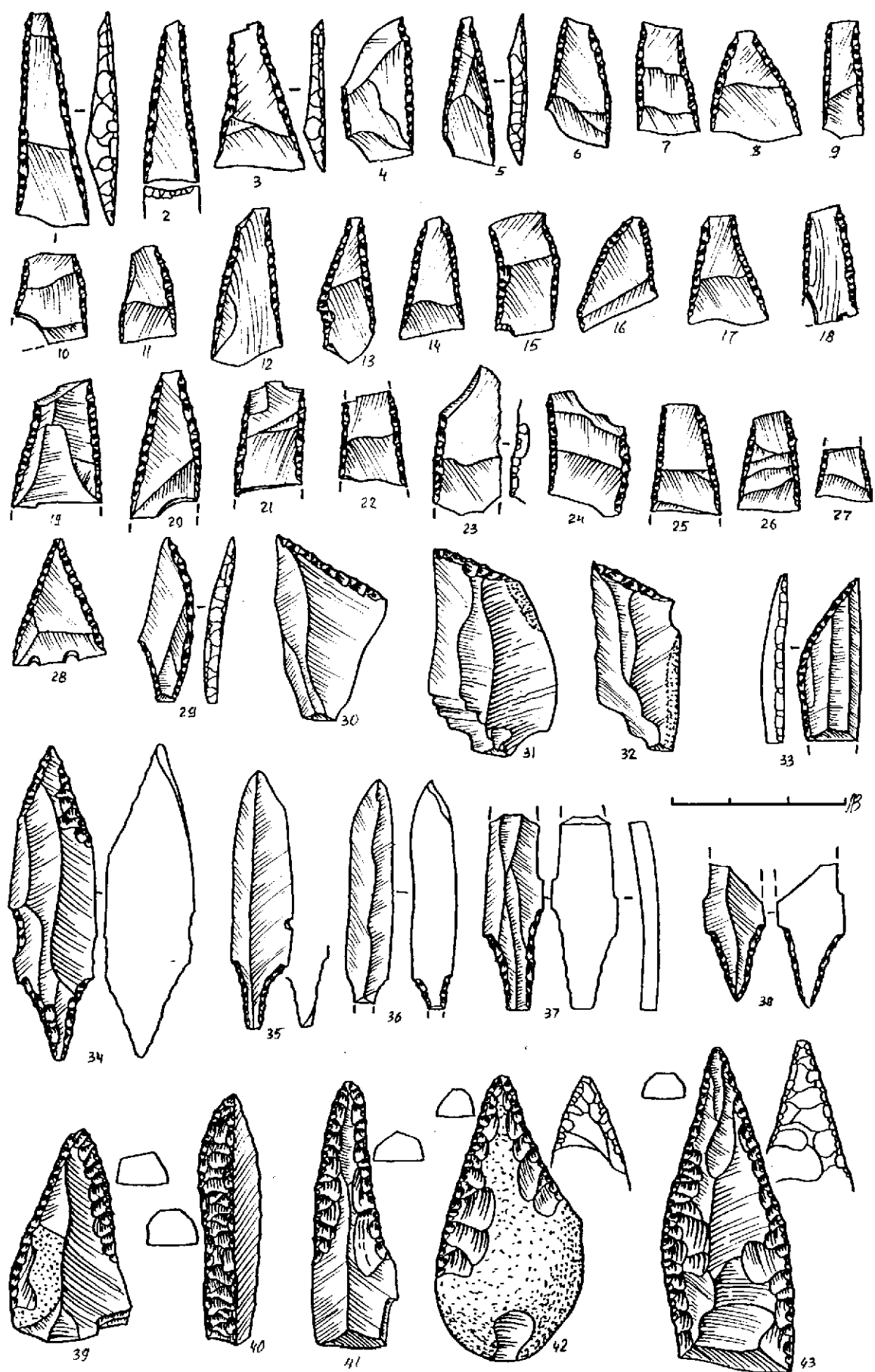

Рис. 40. Попове Озеро. Трапеції, вістря, свердла, за [Zaliznyak, 1997, p. 55].

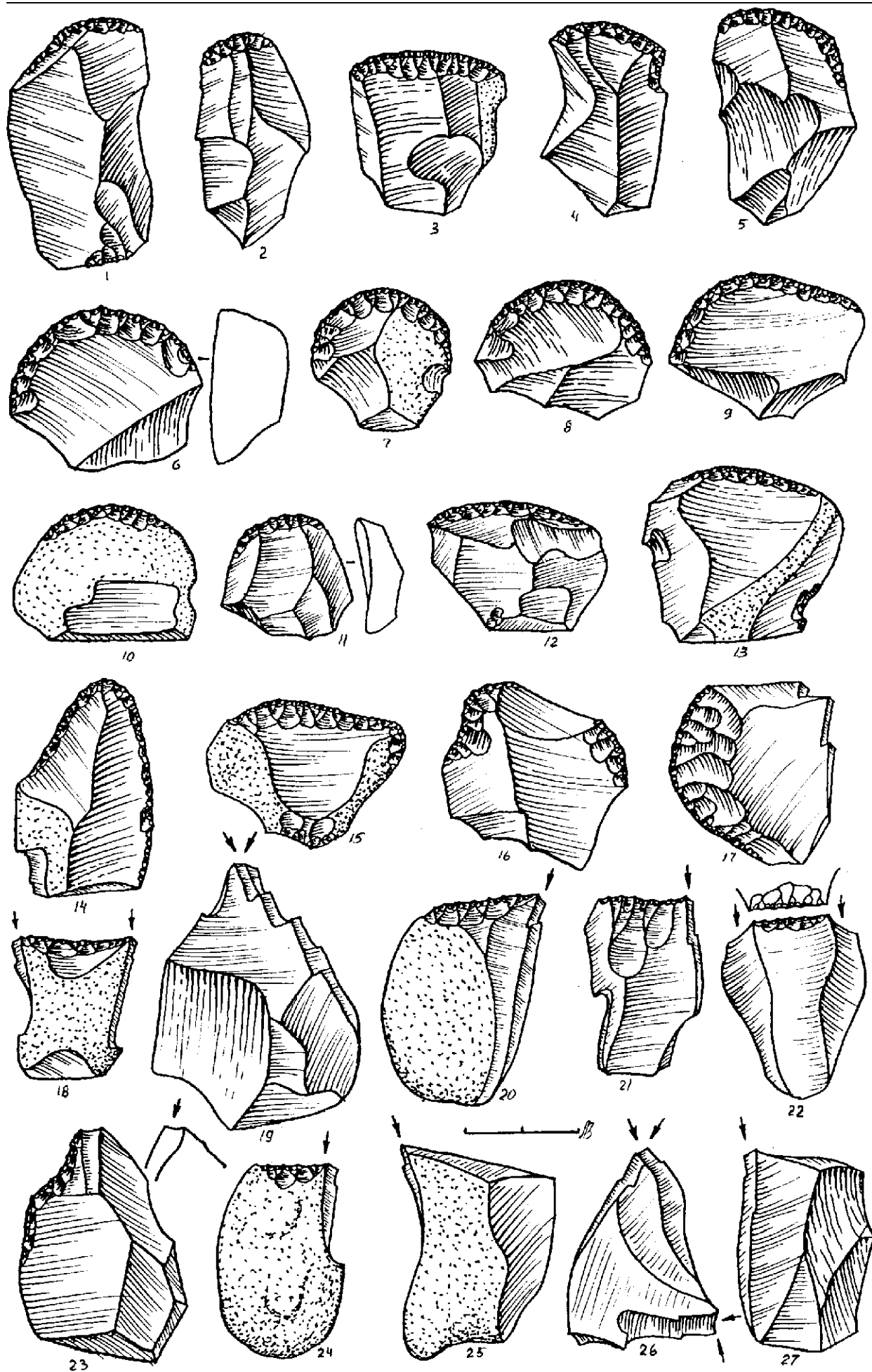

Рис. 41. Попове Озеро. Скребачки, різці, за [Zaliznyak, 1997, p. 56].

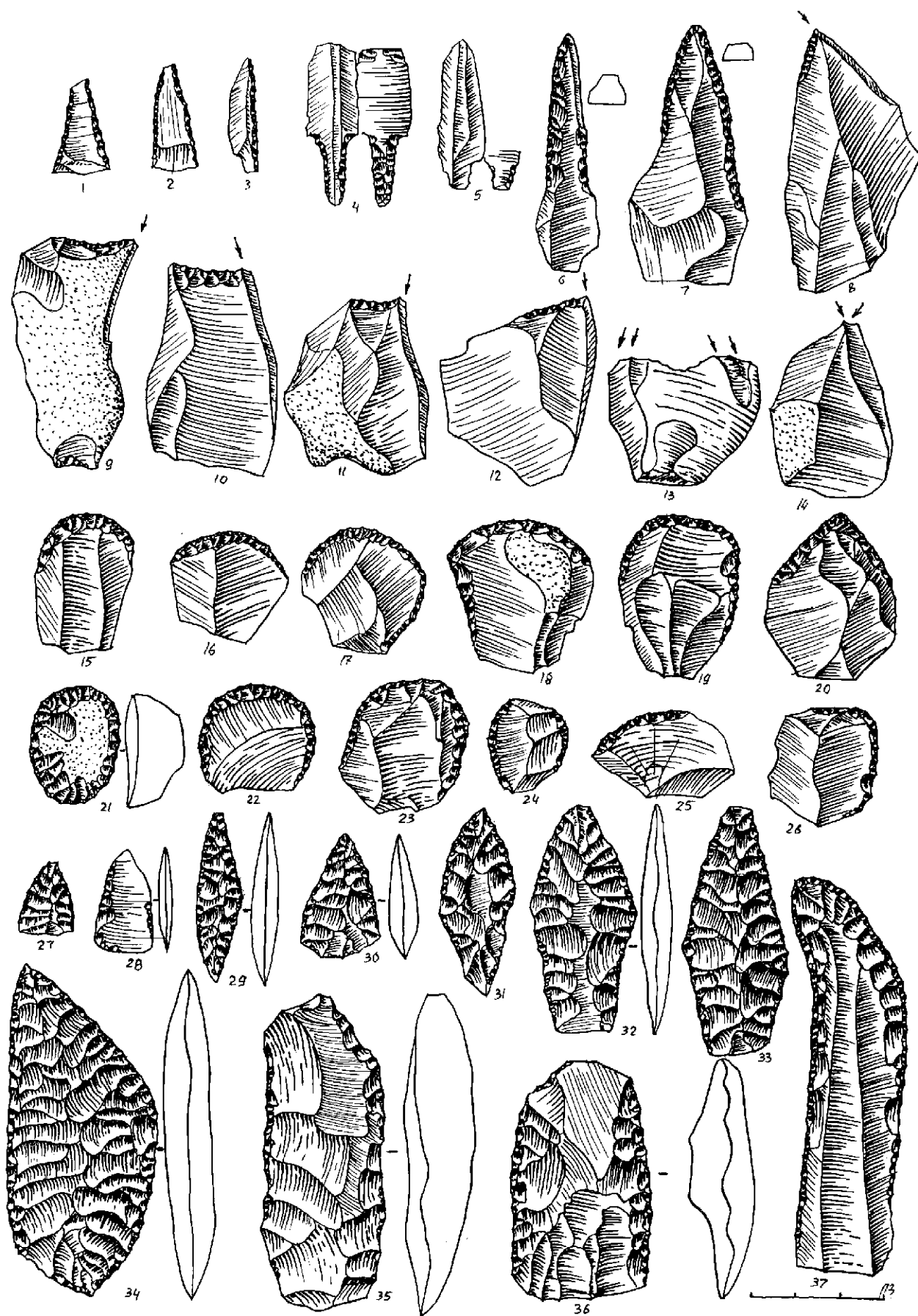

Рис. 42. Вирчище. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1986, с.135].

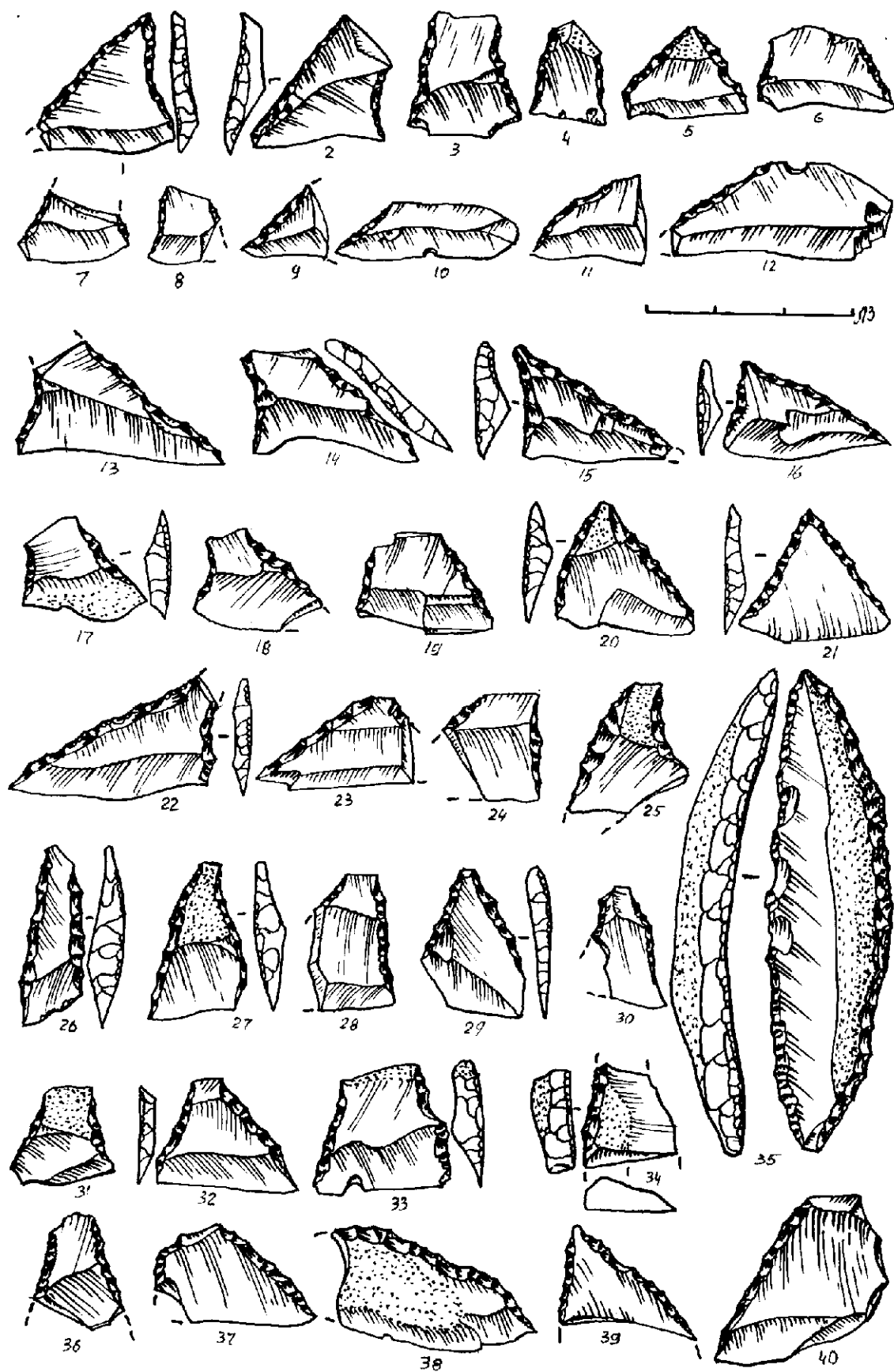

Рис. 43. В'язівка 4а, житло 4. Мікроліти, за [Залізняк, Гавриленко, 1995].

4. КУДЛАЇВСЬКА КУЛЬТУРА

Кудлаївська культура – складне, тривале і масштабне культурне явище, яке, народившись у Поліссі на зорі мезоліту, пройшло кілька історичних етапів розвитку. Воно має тривалу історію дослідження.

Створення джерельної бази

Джерельна база культури почала створюватися з відкриттям першої її стоянки – Кудлаївка на Новгород-Сіверщині – М.Я.Рудинським 1925 р. [Рудинський, 1925, с.13-32, 1931, фіг. 8]. У 70-ті рр. XX ст. стоянку шукали В.Є.Куриленко та Д.Я.Телегін, а у 1981 р. – Л.Л.Залізник. Автору цих рядків вдалося відшукати місцезнаходження М.Я.Рудинського. Однак, зібрана тут колекція мікролітичного кременю чисельністю 318 екземплярів хоч і нагадувала матеріали першовідкривача, проте була маловиразною, а шурфування показало цілковиту руйнацію культурного шару.

Д.Я.Телегін вважав, що колекція М.Я.Рудинського була втрачена в роки війни. Автор цих рядків її розшукав у фондах Державного Історичного музею УРСР у Києві у 1976 р., а пізніше перевидав [Залізник, 1986, с.134-141].

Схожі знайдені під Кудлаївкою мікрівістри з притупленим краєм, що пізніше навіть отримали назву кудлаївських, були зібрані 1928 р. на дюні, під Черніговом, співробітниками Чернігівського музею [Баран-Бутович, 1929, с.235]. У фондах Національного Історичного музею України збереглася колекція мікролітичного кременю, зібрана В.А.Товкачевським у 1937 р. в урочищі Борок біля с.Вигурівщина, яке зараз поглинуте масивом Троєщина, що на північно-східній околиці Києва [Залізник, 1984, с.42-43]. Два мікролітичні комплекси, що нагадують колекцію з Таценок, зібрав на дюнах долини р.Трубіж під селами Коржі та Селище на Переяславщині у 70-ті рр. XX ст. А.П.Савчук [Савчук, 1974, с.51; Савчук, Слюсар, 1975]. Подібну стоянку біля с. Білосорока на Нижній Прип'яті відкрив білоруський дослідник В.Ф.Ісаєнко [1966, с.46-49].

Переломним моментом у дослідженні пам'яток кудлаївського типу було відкриття у 1967 р. В.М.Гладилиним та дослідження у 70-х рр. XX ст. автором цих рядків стоянки Таценки південніше Києва [Гладилин, Станко, 1968, 1971; Залізник 1976, 1984, с.36-40].

У 70-ті рр., працюючи над темою кандидатської дисертації, автор цих рядків відкрив і дослідив на Київщині кілька мезолітичних стоянок з мікролітичним інвентарем типу Таценок. Це стоянки Кухарі на р.Тетерів [Залізник, 1977, с. 26-28; 1984, с.33-36], Мартиновичі, Вали, Броди, Речище на р.Уж [Залізник, 1984, с. 40-44; 1991, с.17, 24, 141-142, 146].

У 1983 автор цих рядків переніс пошуки мезолітичних стоянок у Західне Полісся, на територію північної Рівненщини та Волині. Два таких комплекси були зібрані Г.В.Охріменком ще у кінці 70-х біля сіл Великий Мідськ та Балаховичі на Рівненщині [Залізник, Охріменко, 1985, с.91, 92, 97]. Результатом семирічних робіт на заході Українського Полісся було відкриття і дослідження кількох стоянок з численними мікрівкладнями з притупленим краєм на р.Горинь (Криниця, Поляни, Рудня) та Прип'ять (Люботинь 3, Омит, Битьон та ін.) [Залізник, 1991, с.18-23, 143-146].

Завдяки зусиллям литовського дослідника Т.Остраускаса близько двох десятків аналогічних крем'яних комплексів стали відомі в басейні Німану – Піплай 1С, Кабеляй 2В, 23а та ін. [Ostrauskas, 2002].

Виразна серія пластинок та кудлаївських мікрівістр з притупленим краєм походить зі стоянки Речиця II у Білоруському Подніпров'ї [Ксензов, 1986, с.22] та Озерна I у Білоруському Поліссі [Кудряшов, Липницькая, 1992, с.28]. Молодий білоруський дослідник О.В.Колосов пише про наявність кудлаївських виробів на стоянках Абрамів Бугор, Прісно, Романовичі у Східній Білорусі на р.Сож [Колосов, 2007а, 2007б].

Польські колеги видали матеріали незавершеної через передчасну смерть дисертації молодого білоруського докторанта Варшавського університету В. Обуховського, де публікуються виразні кудлаївські комплекси із Західної Білорусі – Добриньово I, Кастрічніки I, Кожан-городок [Obuchowski, 2009, s. 113, 127-129, 160-165].

Картографування кудлаївських пам'яток дозволило окреслити територію поширення культури. Пам'ятки кудлаївської культури зараз відомі в межах Поліської низовини, а також на північному сході Польщі та у Південній Литві (рис. 44). Стоянки розташовані на невисоких піщаних підвищеннях річкових заплаव або мисах

борових терас. Кремені залягають у піщаному жовто-бурому підґрунті на глибині 0,2-0,6 м. Більшість відомих пам'яток зруйнована антропогенними та природними факторами, тому кремені залягав на поверхні.

Історія культурної інтерпретації

Паралельно з пошуками та дослідженням ранньомезолітичних пам'яток із численними мікровкладнями з притупленим краєм з часів відкриття стоянки Кудлаївка не припинялися спроби культурно-хронологічної інтерпретації цього своєрідного культурного прояву мезоліту Поліської низовини. Яскравими особливостями крем'яного комплексу Кудлаївки є його мікролітизм, відщепова техніка обробки кременю, яскраві серії мікровістер з притупленим краєм, що отримали назву кудлаївських, високі трапеції, наконечники стріл на невеликих пластинах з ретушованим, часом пласкою свідерською ретушпо, черешком.

М.Я.Рудинський в особливостях відкритого ним комплексу вбачав риси маглемезької культури Балтії [Рудинський, 1931, с.163]. Пізніше, в кінці 60-х рр. XX ст., намітилася тенденція відносити мікролітичні комплекси Східного Полісся – через відсутність в них макролітів – до південної, надчорноморської зони Східної Європи. Першим такого висновку дійшов Д.Я.Телегін, який виділив волино-донецьку групу південноруської мезолітичної області [Телегін, 1966, с.101]. У 1973 р. усі пам'ятки Київського Полісся та Нижньої Прип'яті (в тому числі Таценки, Білосорока, Коржі) він об'єднав у дніпро-прип'ятьську культурно-територіальну групу і відніс до південно-руської мезолітичної області [Телегін, 1973, с.533]. Його учень В.Ф.Ісаєнко пов'язував з півднем мікролітичний мезоліт Нижньої Прип'яті (в тому числі стоянку Білосорока) [Ісаєнко, 1966]. В.П.Левенок через мікролітизм інвентаря зв'язав з півднем і саму стоянку Кудлаївка [Левенок, 1966, с.98].

Згадані дослідники не виділяли стоянку Кудлаївка і їй подібні в якусь окрему мезолітичну спільноту. Першим таку спробу зробив польський дослідник С.К.Козловський, який побачив паралелі Кудлаївці в комплексах ранньомезолітичної коморницької культури території Польщі [Kozłowski, 1972]. Він зробив висновок, що пам'ятки типу Кудлаївка Східного Полісся виникли внаслідок міграції коморницької лодності з басейну Вісли долиною Прип'яті на схід, де мігранти перейняли традицію виготовлення наконечників постсвідерського типу у місцевої лодності кундської культури.

Польський дослідник вважав, що стоянку Таценки, відому йому за первинною публікацією В.М.Гладиліна та В.Н.Станко, полишили коморницькі мігранти ще до їх контактів з постсвідерцями.

Відкриття та дослідження стоянки Таценки понад 40 років тому стало переломним моментом у розумінні культурного явища, раніше відомого за матеріалами Кудлаївки та їй подібних. Спираючись на нові матеріали, автор цих рядків дав розгорнуту характеристику культури і суттєво розвинув припущення С.К.Козловського відносно культурно-історичного місця кудлаївської спільноти в мезоліті Східної Європи і її хронології. Порівняння кудлаївських пам'яток із крем'яною індустрією інших культур мезоліту Європи дозволило переконатися у своєрідності поліських комплексів з кудлаївськими вістрями і виділити їх в окрему таценки-кудлаївську культуру [Зализняк, 1976, 1977, 1980]. Подвійна назва вказувала на дві складові цього явища, а саме, два локальні варіанти культури: пам'ятки типу Кудлаївка – з вістрями стріл на пластинах та пам'ятки типу Таценки – без них [Зализняк, 1984]. Пізніше, враховуючи пріоритет стоянки Кудлаївка, подвійну назву було замінено на зручнішу – кудлаївська культура [Зализняк, 1991].

На сьогодні докладно опубліковані практично всі відомі кудлаївські стоянки України – Таценки, Кухарі, Мартиновичі, Вали, Броди, Кудлаївка, Кринична, Вигурівщина, Речище, Рудня 1а, Криниця, Поляни, Омит, Люботинь 3, Мульчиці, Балаховичі, Великий Мідськ. Вичерпну характеристику крем'яної індустрії цих типів пам'яток подано на широкому тлі мезоліту сусідніх країн [Зализняк, 1976, с.60-62; 1977, с. 26-28; 1979, с.14; 1980, с.113; 1984, 91; 1986, с.139; 1991, 12-17, 1998, с.158-165; 2005, с.69-74; Zaliznyak, 1997, р.8-30].

Кудлаївську культуру віднесено до культурної області Дювенсі зандрових рівнин Європи, в яку входять культури Стар-Кар Великобританії, Дювенсі Північнонімецької низовини, Коморниця Польщі [Зализняк, 1976, 1980, с.115]. Відкриття коморницької стоянки Броди під Чорнобилем, з характерними коморницькими трикутниками, підтвердило припущення С.К.Козловського про рух коморницького населення з басейну Вісли на схід, у Полісся [Зализняк, 1984, с.41; 1991, с.17]. Однак аналіз джерел показав, що кудлаївська культура – самостійне культурне явище, яке зародилося в Поліссі на початку мезоліту і зазнало західного впливу Коморниці пізніше. У межах культури було виділено кілька типів пам'яток, які

представляють як локальні варіанти, так і фази розвитку спільноти [Залізняк, 1991, с.15-17; 1998, с.161-163].

Значний внесок у визначення північного та східного кордонів кудлаївської культури зробили литовський дослідник Т.Остраускас [2000, 2002] та білоруський О.В.Колосов [2007а, 2007б]. Перший показав наявність кудлаївських стоянок на Німані, другий – у Східній Білорусі, на Сожі. Т.Остраускас зафіксував 18 пунктів знахідок кудлаївських матеріалів у Південній та Центральній Литві. Лише три з них (Пупляй 1С, Кабеляй 2В, 23А) дали достатньо численні і показові комплекси виробів [Ostrauskas, 2002, р. 155]. Литовський дослідник описав, видав та інтерпретував ці матеріали, віднісши їх до кудлаївської культури заходу Східної Європи [Ostrauskas, 1998, 1999 а, в, 2002 а, с].

Матеріальна культура.

Найвиразнішою рисою кудлаївських комплексів крем'яних виробів є їх крайній мікролітизм і відщеповість. Використовувався місцевий, часто низькоякісний кремій, який розколювали в грубій техніці твердого відбійника. Нуклеуси одноплощинні однобічні для невеликих, коротких, неправильних пластинок та відщепів (рис. 50, 142-147). Їх супроводжують численні спрацьовані багатоплощинні ядрища, які фактично є кінцевим продуктом остаточної утилізації провідної форми – одноплощинних нуклеусів. Зокрема зустрічні сколи на одноплощинних ядрищах часто являють собою спроби зняття небажаних заломів з протилежного кінця нуклеуса (рис. 50, 143-144). Індекс пластинчастості низький, не перевищує 10 %, оскільки головна увага при виготовленні знарядь приділялася не формі заготовки, а глибокому ретушуванню її країв.

Переважн більшість знарядь виготовлена на відщепі. Перш за все, це грубі невеликі скребачки – кінцеві, підокруглі, неправильної форми (рис. 50, 112-126). Різці, як правило, атипові, на грубих, масивних відщепі (рис. 50, 134-136). Постійно присутні свердла, виготовлені в техніці крутого ретушування (рис. 46, 52-58, 50, 127-131). На стоянках Волині (Люботинь 3, Поляни, Криниця) знайдено грубі сокири на відщепі з перехватом, або з крутою ретушшю на довгих краях і поперечним сколом на лезі.

Мікроліти складають близько половини виробів з ретушшю кудлаївських стоянок. З них до 80% мікролітів становлять мікрограветські вістря типу Кудлаївка (рис. 50, 57-72) та їх уламки (так звані мікропластинки з притупленим краєм)

(рис. 50, 73-101). Ці мікровкладні в пазові наконечники стріл та дротиків виготовлялися у техніці крутого ретушування довгого краю мікропластинки. Вістря знаходилося на місці зрізаного ретушшю відбивного горбка. На ранніх пам'ятках типу Криниця частина мікровкладнів має сегментоподібну форму (рис. 46, 4-7, 12-26). Зустрічаються нечисленні коморницькі трикутники та вістря (рис. 50, 1-34), невеликі серії мікрорізців (рис. 46, 41-51), а на пізніх пам'ятках – трапеції.

Лишається актуальним питання наявності в кудлаївських комплексах наконечників стріл постевідерського типу на дрібних пластинах. Вперше вони були зафіксовані на стоянці Кудлаївка, що на Середній Десні (рис. 67, 47-55). Дещо менше їх в комплексі Кожан-Городок на Прип'яті [Obuchowski, 2009, s. 160], ще менше в Мартиновичах (рис. 62, 63-65) та в Озерному 1 (рис. 69, 31-34). С.К.Козловський проголосив цей тип наконечників визначальною рисою пам'яток кудлаївського типу [Kozłowski, 1972]. Деякі з таких вістрів могли бути свідерською домішкою (рис. 69, 31, 32). Інші нагадують свердла з протилежною ретушшю. Такі вироби добре представлені в комплексах Кудлаївки (рис. 67, 47, 49, 50) та Кожан-Городка [Obuchowski, 2009, s. 160, рис. 9-12]. Однак деякі наконечники на дрібних пластинках мають справжню пласку підтеску з черевця (рис. 67, 48, 51-55) [Obuchowski, 2009, s. 160, рис. 13-16]. Нерегулярне огранення заготовок вказує на їх гомогенність у кудлаївських комплексах. Очевидно поява цих виробів на кудлаївських стоянках Полісся пояснюється впливами їх північних сусідів – носіїв постевідерських культурних традицій.

Локальні варіанти та типи пам'яток

За тривалий час свого існування кудлаївська культура пройшла декілька історичних етапів розвитку. Кожна з цих фаз розвитку в різних регіонах культури фіксується пам'ятками з певною своєрідністю інвентаря, які утворюють типи пам'яток та локальні варіанти кудлаївської культурної спільноти.

Залежно від ролі коморницьких трикутників та вістрів виділяються дві групи пам'яток: власне кудлаївські та кудлаївські з виразними коморницькими рисами. Типологічні особливості комплексів, передусім наявність та морфологія трапецій, дали підстави для поділу пам'яток на ранні та пізні. Таким чином, крем'яні комплекси кудлаївської культури типологічно групуються у 5 типів.

Серед власне кудлаївських стоянок з нечисленними коморницькими елементами виділяються архаїчні безтрапеційні типу Криниця (рис. 28), середньомезолітичні з нечисленними трапеціями типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлаївка з високими трапеціями. Кудлаївські стоянки з виразним коморницьким впливом вирізняються мікронабором, 30-40 % якого становлять коморницькі трикутники та вістря. Серед них – архаїчні безтрапеційні типу Броди (рис. 50) та пізніші, з трапеціями типу Люботинь, що мають прямі аналогії в коморницьких пам'ятках типу Ставиного Східної Польщі, зокрема в комплексі Лута на Західному Бузі [Залізняк, 1991, с. 15-16; 1998, с. 161-163].

Звертає увагу відсутність коморницьких трикутників та вістрів на пам'ятках басейну Німану, що зближує їх не з коморницькою культурою Польщі, а з кудлаївською Полісся. До того ж, литовські пам'ятки відносно ранні, бо не мають у комплексах трапецій.

Частина кудлаївських стоянок півночі Полісся (Кудлаївка, Кожан-Городок, Озерна 1, Мартиновичі I) демонструє впливи постевідерського мезоліту у вигляді наконечників на дрібних пластинках з пласкою підтескою з черевця.

Гене́за

Ще Г.Кларк [1936] висловив думку про велику подібність матеріалів пам'яток типу Дювенсі Північної Німеччини та Стар Кар Англії. С.К.Козловський на підставі схожості з матеріалами Дювенсі коморницьких комплексів Польщі об'єднав згадані культури в ранньомезолітичну спільність Дювенсі [Kozłowski, 1973, р.338, 1975]. Крем'яний інвентар кудлаївської культури Полісся має прямі типологічні паралелі як у матеріалах коморницької культури Польщі, так і Дювенсі Німеччини, Мелстед Південної Скандинавії, Стар Кар Англії. Це стало підставою для включення Кудлаївки в ранньомезолітичну область культур Дювенсі Середньоевропейських низин, а також для припущення про генетичний зв'язок культури з її західними коморницькими сусідами [Залізняк, 1976, 1977, 1980, 1984, с.93-97, 1991]. Враховуючи велику подібність, а значить і очевидну спорідненість Кудлаївки з Коморницею, яка постала внаслідок міграції на схід людності культури Дювенсі Німеччини, зроблено висновок про просування коморницького населення з басейну Вісли в Полісся [Kozłowski, 1972b; Залізняк, 1984, с.93] (рис. 44).

Визначальним виробом для кудлаївської культури є однойменні вістря, кількість яких різко зменшується на захід від Полісся. Трикутники та вістря типу Цонхофен-Коморниця є провідним типом мікролітів культур Стар Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниці Польщі. Їх число на стоянках Східної Польщі, а особливо Полісся, різко зменшується у напрямку із заходу на схід. Складається враження, що культурна область Дювенсі ділиться на західну спільноту з трикутниками й вістрями Цонхофен і східну – з мікрограветами типу Кудлаївка. Басейн Вісли виглядає своєрідною контактною зоною між ними, де обидва типи мікролітів добре представлені в єдиних комплексах типу Ставиного (рис. 44).

Поширення трикутників та вістрів у комплексі Дювенсі дало підстави генетично виводити останній з аренсбурзької культури фінального палеоліту Північної Німеччини, де такі трикутники і вістря з'явилися вперше [Shwabdissen, 1944]. За тим же принципом, специфіку мікронабору кудлаївської культури Полісся пояснювали її генетичним зв'язком із носіями епіграветських традицій кінця палеоліту Центральної та Південної України [Залізняк, 1976]. Адже мікрогравети типу Кудлаївка дуже подібні до мікрівістрів з притупленим краєм, які є визначальними для Епігравету України, що дожив до 13-12 тис. В.Р., тобто до середини фінального палеоліту. Припускалося, що зв'язуючою ланкою між власне Епіграветом і кудлаївською культурою могла бути якась фінальнопалеолітична спільнота з сегментоподібними мікролітами типу Борщеве II [Залізняк, 1980, с.116; 1981], тобто якийсь східноєвропейський аналог Федермессер Південно-Західної Балтії. Остання, на думку більшості дослідників, брала участь, разом із Аренсбургом, в генезі західних культур області Дювенсі [Shwabdissen, 1944; Kozłowski, 1975, s.117]. На користь участі в генезі Кудлаївки фінальнопалеолітичної спільноти з сегментоподібними вістрями свідчить поширення мікролітів подібної форми в ранніх, вірогідно пребореальних, комплексах типу Криниця (рис. 45-49).

Отже, велика подібність крем'яних виробів області культур Дювенсі від Англії до Східного Полісся, можливо, пояснюється спільною генетичною підосновою, якою могла бути область культур Федермессер з сегментодами в інвентарі. На генезу західних культур області Дювенсі, схоже, вплинули носії аренсбурзьких традицій, про що свідчать трикутники та вістря Цонхофен

на пам'ятках Англії, Північної Німеччини та Польщі. Поява цих мікролітів у Поліссі, вірогідно, пояснюється міграційними процесами через басейн Вісли на схід. На користь такої думки свідчить і традиційний напрям міграцій між Віслою та Дніпром у первісну добу – із заходу на схід. Саме цим шляхом прямували через Волинь та Полісся до Дніпра носії традицій Лінгбі, Свідеру, Яніславиці, культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, милоградської, пшеворської, вельбарської та ін. [Залізняк, 2001а, б].

Отже, умови для генези культур спільноти Дювенсі виникли на початку Пребореалу внаслідок відходу з зандрових низин на північ аренсбурзьких та свідерських мисливців на північного оленя. Спустилі Середньоевропейські низини, що заростали лісом, привабили з півдня нащадків традицій Федермессер з сегментоїдними вістрями, на основі яких у першій половині Пребореалу формується ранньомезолітична спільнота лісових мисливців Дювенсі. На півночі Німеччини у цьому процесі брали участь рештки аренсбурзького населення, крем'яному інвентареві якого притаманні трикутники та вістря Цонхофен, які вважаються прообразами коморницьких трикутників та вістер.

Не можна виключати певної ролі Совтеру Верхнього та Середнього Подунав'я в генезі культур області Дювенсі. В усякому разі, мікролітичні совтерські комплекси початку мезоліту з території Словаччини (Серед, Томашиково, Барца 1) [Barta, 1972] та Угорщини (Яжтелек 1, Яжберені I, IV) [Kertesz, 1996] дуже нагадують коморницькі матеріали з Польщі.

Періодизація

Показово, що найраніші кудлаївські комплекси Полісся типу Криниця, що мають серед мікролітів архаїчні сегментоподібні форми і датуються Пребореалом [Залізняк, 1991, с. 16, 22-23; Zaliznyak, 1997, р. 11-16], не несуть слідів коморницького впливу. У крем'яному інвентарі стоянки Криниця 2а на Волині практично відсутні як трапеції, так і коморницькі трикутники та вістря (рис. 46).

Басейн Німану кудлаївське населення з Полісся, схоже, заселило ще в Пребореалі. Адже тут відомі лише ранні стоянки без трапецій [Ostrauskas, 2002]. Разом з тим, відсутність у комплексах Пупляй 1С, Кабеляй 2, 23 як архаїчних сегментоїдів, так і коморницьких трикутників та вістер, можливо, свідчить, що

заселення Німану кудлаївською людністю Полісся сталося десь у другій половині Пребореалу, однак до початку коморницького впливу на переселенців, про що пише і Т.Остраускас [2002, s.261]. Окремі коморницькі трикутники в деяких комплексах свідчать, що коморницький вплив сягнув басейну Німану пізніше, вже після приходу сюди з півдня кудлаївців. Від останніх постсвідерське населення кундської культури Східної Балтії, за Т.Остраускасом [там само], навчилося виготовляти пазові наконечники із вкладнями з притупленим краєм. Під тиском кудлаївських мігрантів постсвідерці у кінці Пребореалу полишили басейн Німану і відійшли у північно-східному напрямку.

Найдавнішою пам'яткою Полісся з виразними коморницькими елементами є безтрапеційний комплекс Броди під Чорнобилем, половину мікролітів якого становлять дрібні коморницькі трикутники (рис. 50). Морфологічно він виглядає більш розвиненим, ніж колекція Криниця 2а [Залізняк, 1991, с. 17, 22-23]. За типологією виробів його можна датувати кінцем Пребореалу. Схоже, що коморницькі мігранти із заходу застали в Поліссі певною мірою споріднену їм кудлаївську людність, що мешкала тут до їх появи, починаючи з Пребореалу.

Судячи з матеріалів пізніших кудлаївських комплексів Полісся, в яких присутні трапеції, місцева кудлаївська людність зазнавала певних впливів з боку коморницьких прибульців. Так, серед пам'яток типу Таценки Київського Полісся зустрічаються як стоянки без коморницьких мікролітів (Таценки, Коржі), так і з поодинокими трикутниками (Мартинівичі, Вали). Судячи з нечисленних дрібних атипових трапецій, стоянки типу Таценки Київщини можна умовно датувати Бореалом. Очевидно цим же часом датуються стоянки з нечисленними трапеціями типу Ставиного Східної Польщі, де кудлаївські вістря присутні в тій же пропорції, що й коморницькі трикутники. У Західному Поліссі також відомі кудлаївські пам'ятки з поодинокими трапеціями та невеликими серіями коморницьких трикутників (Великий Мідськ, Омит).

Потужний коморницький вплив простежується на відносно пізніх стоянках Західного Полісся типу Люботинь (Люботинь 3, Лута), яким властиві великі серії трапецій переважно високої форми. Їх крем'яний інвентар без вагань можна назвати кудлаївсько-коморницьким, оскільки поряд із серіями кудлаївських мікрограветів присутні численні

коморницькі вістря та трикутники переважно пізніх, видовжених пропорцій (рис. 52-54).

Мабуть синхронна цим пам'яткам і стоянка Кудлаївка на Десні з численними трапеціями, але без коморницьких трикутників (рис. 67). Її матеріали свідчать про вірогідність доживання цього населення на Десні до початку Атлантикуму.

Хронологія

Значну проблему маємо з датуванням культури. Розташування стоянок на піщаних узвищеннях заплавлі поліських річок зумовило залягання їх культурних шарів в сипучих піщаних відкладах, що не герметизують рештки життєдіяльності первісного населення і не сприяють збереженню органічних матеріалів. Як наслідок не отримано жодної дати за С-14 для кудлаївських стоянок України. Датуються вони раннім мезолітом (Пребореал, Бореал та початок Атлантикуму) шляхом екстраполяції датувань коморницьких пам'яток Польщі та кудлаївських Литви, крем'яний інвентар яких морфологічно близький кудлаївському.

Радіокарбонові дати коморницьких та кудлаївських пам'яток

Коморниця

Calowanie. Lev.VIII	GrN 5409
8360±75 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VIII	Gd 3041
9030±50 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	GrN 5442
9200±75 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	GrN 5251
9250±55 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Calowanie. Lev.VII	Gd 2734
9410±110 B.P.	[Shild et al, 1999b, fig.8]
Chwalim, н.ш.	Gd 1164
9565±90 B.P.	[Kobusiewich., 1993]
Chwalim, н.ш.	Bln 1766
9500±75 B.P.	[Kobusiewich., 1993]
Chwalim, н.ш.	Gd 1165
9385±75 B.P.	[Kobusiewich., 1993]

Кудлаївка

Кабалай 2, ш.С	Ta 2600
9100±180 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ta 2604
8680±90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]

Кабалай 2, ш.С	Ki 7593
9120±85 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7591
8540±85 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7594
9230±90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]
Кабалай 2, ш.С	Ki 7595
8280±90 B.P.	[Ostrauskas, 2002, s.71]

Відсутність радіокарбонових дат для кудлаївських стоянок Полісся змушує застосовувати для датування цього явища недосконалі методи типологічної періодизації та залучати хронологічні дані, отримані для аналогічних матеріалів споріднених культур області Дювенсі. Як відомо, остання датується раннім мезолітом, а саме – пребореальним та бореальним періодами голоцену.

Виразні коморницькі матеріали без трапецій, що походять із трьох скупчень розкопу III у Цаловане, отримали 12 радіокарбонових дат – від 9400 до 8300 B.P. [Schild, 1999, p.263]. Три дати – між 9600 і 9350 B.P. (середина Пребореалу) – отримано для нижнього, досить бідного коморницького шару стоянки Хвалим на Одері [Kobushevich, 1993, p.77]. Три пребореальні дати – між 9420 і 9150 B.P. відомі з коморницької стоянки Лайти [Schild, 1996, p.288]. Ранньоатлантична дата, близько 7300 B.P., отримана для стоянки Лута, що дає певне уявлення про вік кудлаївських комплексів із серіями високих трапецій Люботинь 3, Кудлаївка.

Отже, найближчий аналог Кудлаївки – коморницька культура Польщі – датується за С-14 часом від середини VIII до початку VI тис. B.P., тобто від середини Пребореалу до початку Атлантикуму [Kozłowski, 1989, p.112, 130]. Серію ранньомезолітичних дат отримано для кудлаївського шару стоянки Кабелай 2 у Литві [Ostrauskas, 2002]. Ці дані з певними застереженнями можна екстраполювати на кудлаївські пам'ятки Полісся.

Археологічний матеріал свідчить про зміну кудлаївського населення в другій половині мезоліту яніславицьким. Можливо дещо довше воно мешкало на Десні, де лишило ранньоатлантичні пам'ятки типу Кудлаївка.

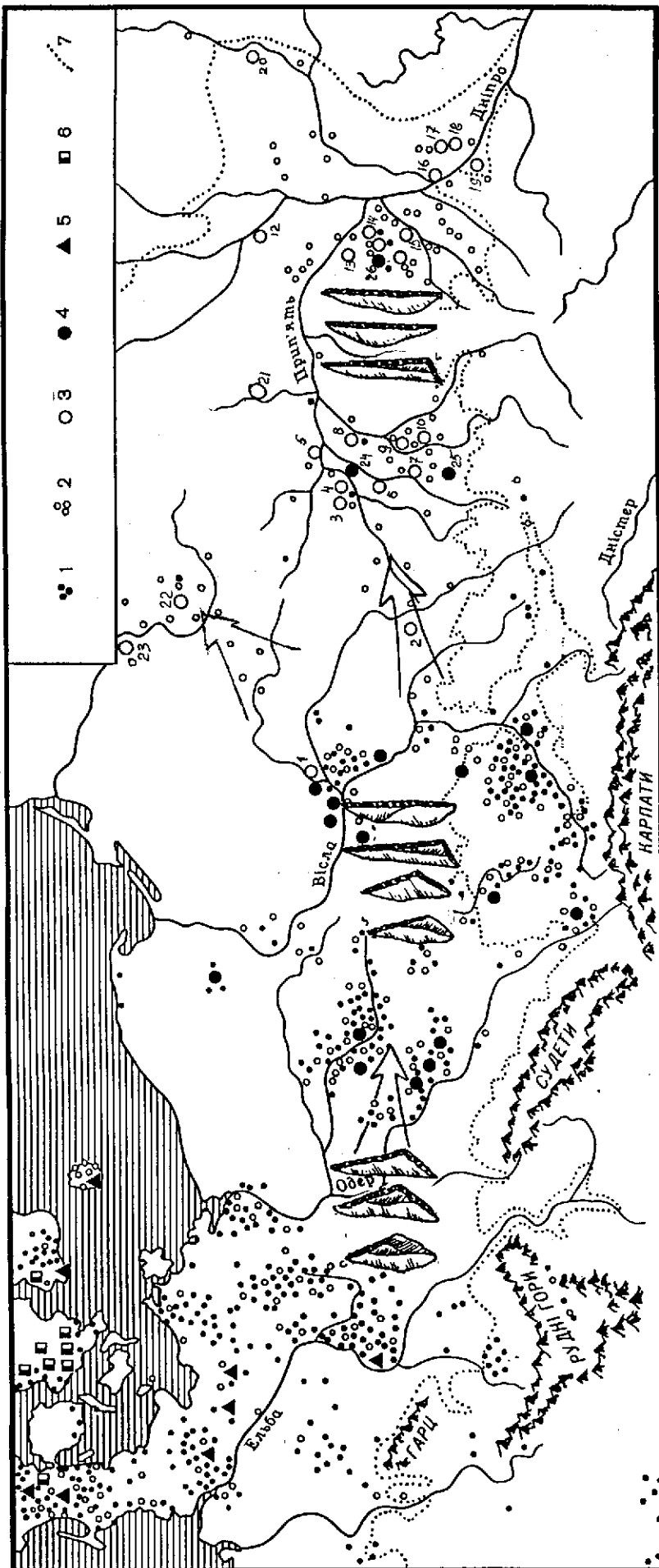

Рис. 44. Область культур Дювенсі VIII-VII тис. до н.е.

Умовні позначення: 1- коморницькі трикутники та вістря, 2- вістря типу Кудлаївка, 3- пам'ятки культур Кудлаївка, 4- Коморниця, 5- Мелстед (1-5) та Дювенсі (6-10), 6- Свідборг, 7- кордон зандрових низин.

КУДЛАЇВКА: 1- Ставиного, 2- Луга, 3- Битьон, 4- Омит, 5- Кожан-городок, 6- Мульчиці, 7- Балаховичі, 8- Рудня 3А, 9- Кришиця, 10- Поляни, 11- Озерне I, 12- Речина, 13- Білосорока, 14- Вали, Мартиновичі, 15- Кухарі, Річице, 16- Вигурівщина, 17- Коржів, 18- Селище, 19- Таценки, 20- Кудлаївка, 21- Озерна I, 22- Кабелі, 23- Пуллай, 24- Люботинь 3, 25- Великий Мінськ, 26- Броди.

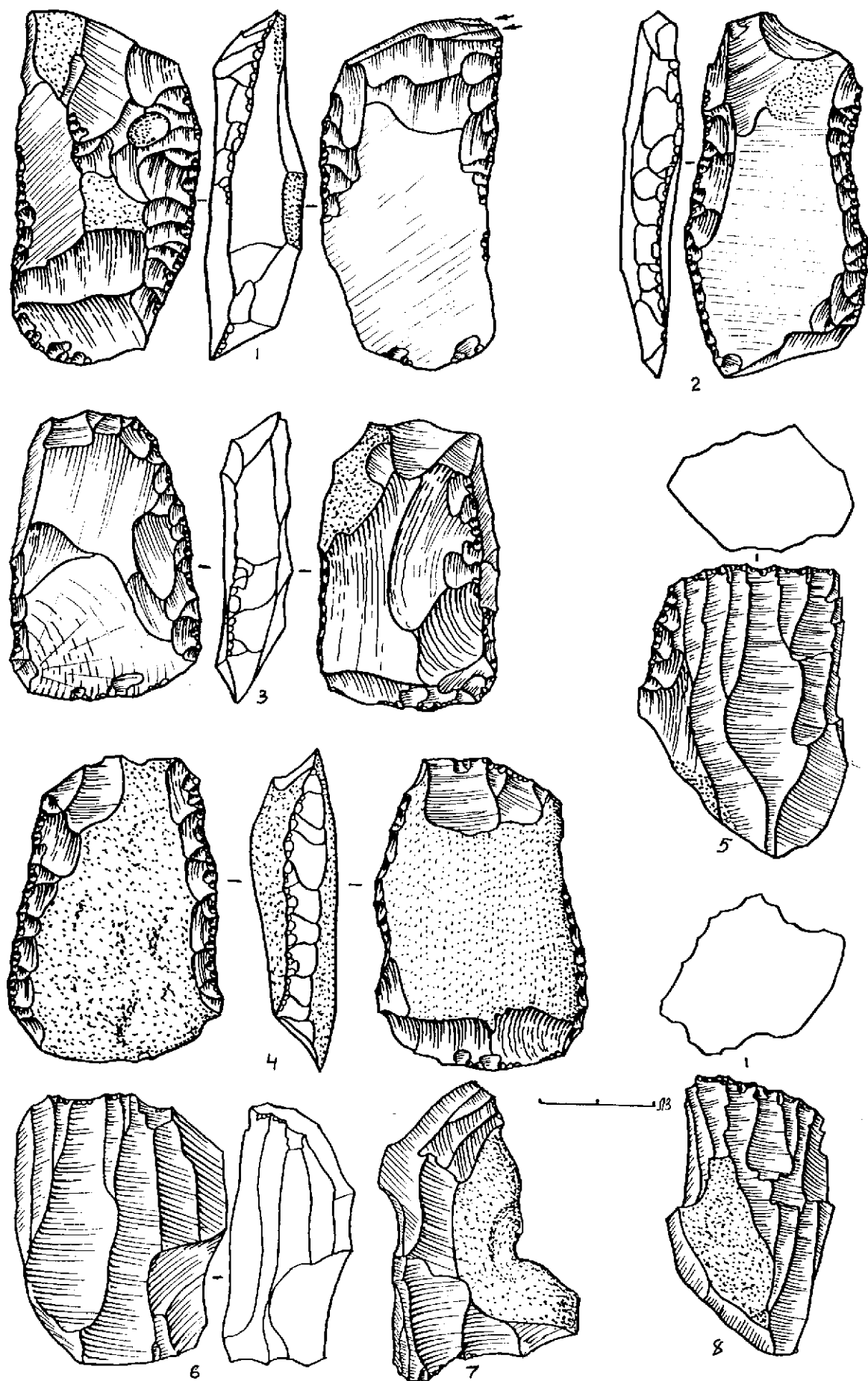

Рис. 45. Криниця 2а. Сокири та нуклеуси, за [Zaliznyak, 1997, р. 11].

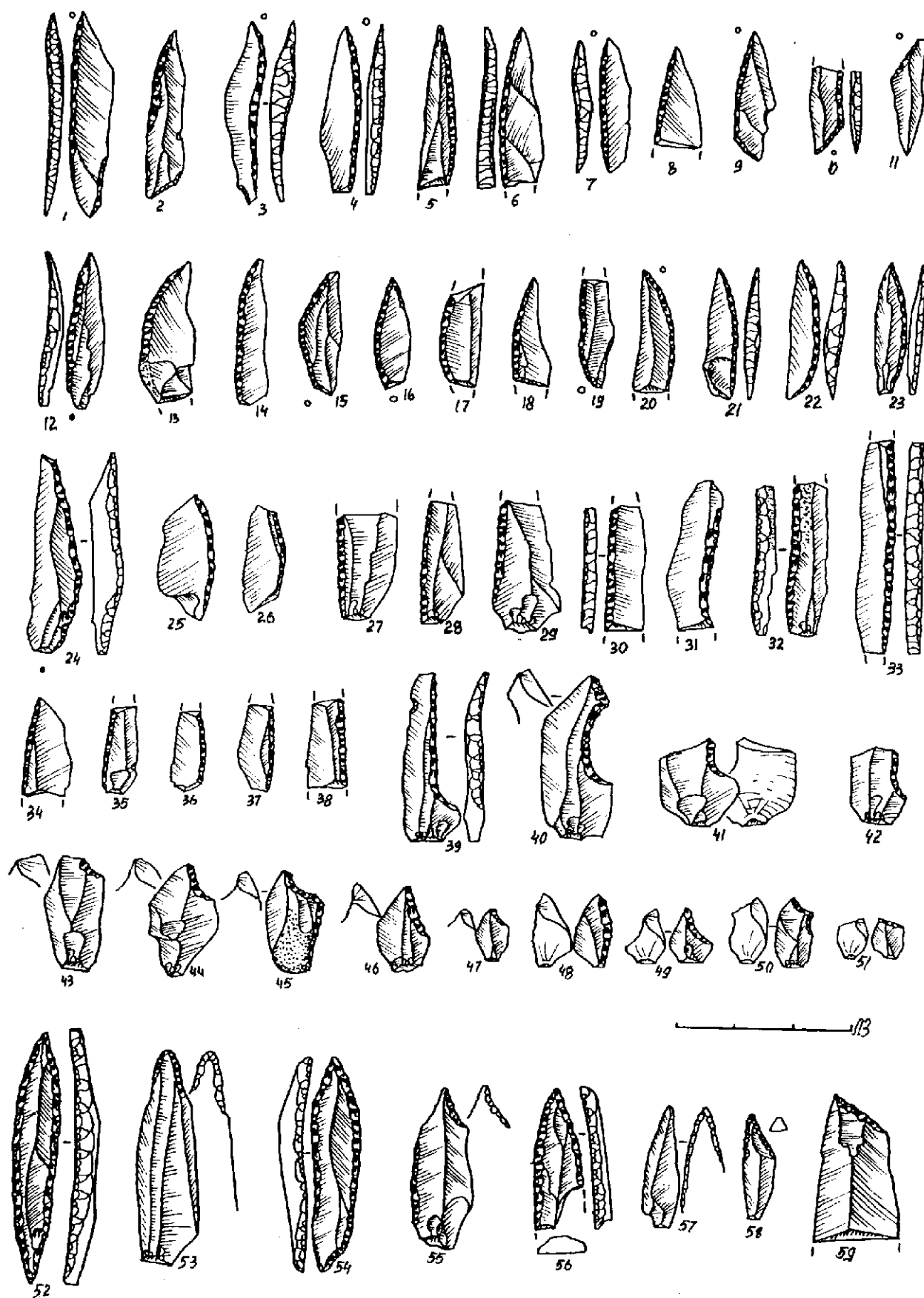

Рис. 46. Криниця 2а. Мікроліти та свердла, за [Zaliznyak, 1997, p. 13].

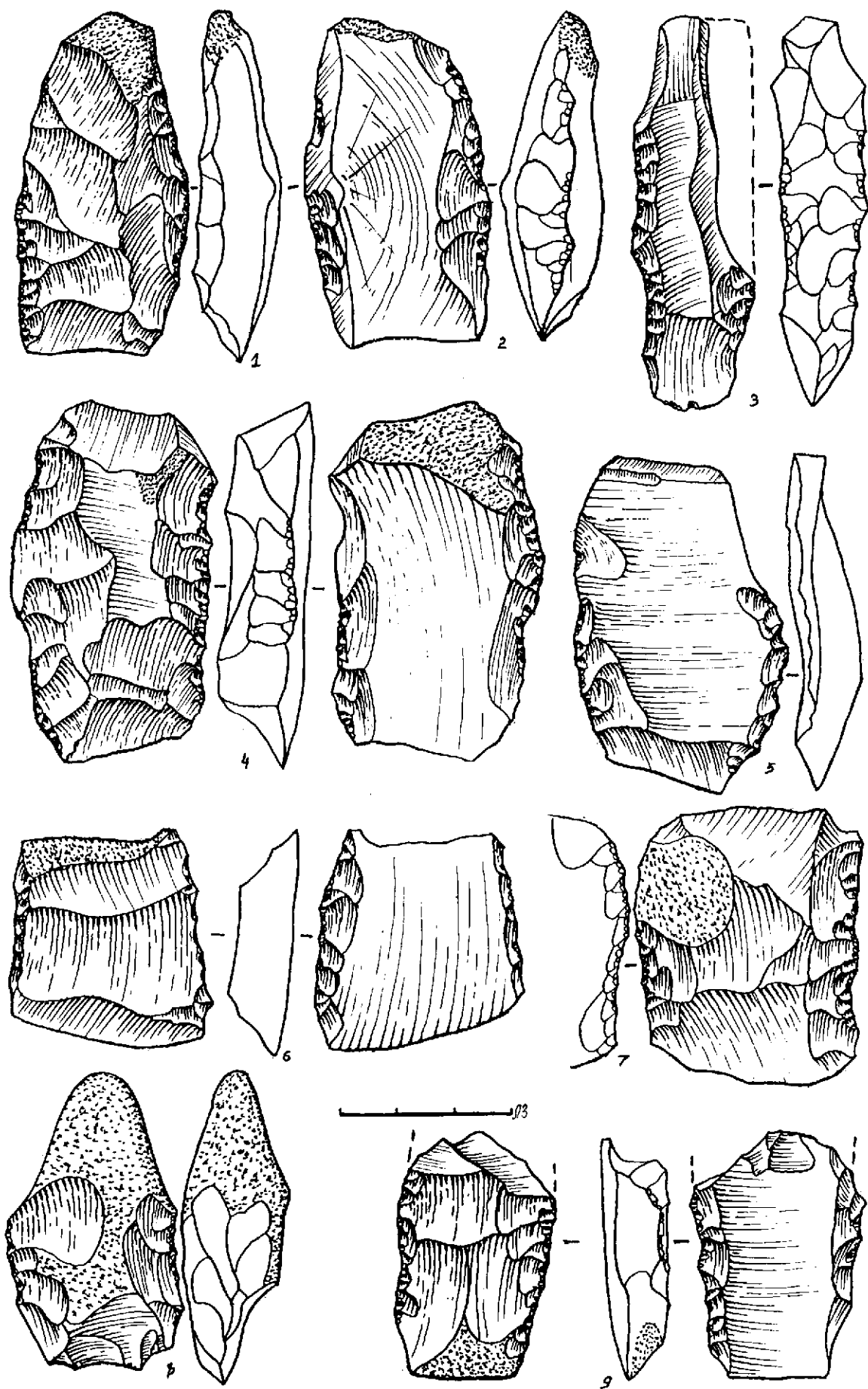

Рис. 47. Криниця 2а. Сокири, за [Zaliznyak, 1997, p. 12].

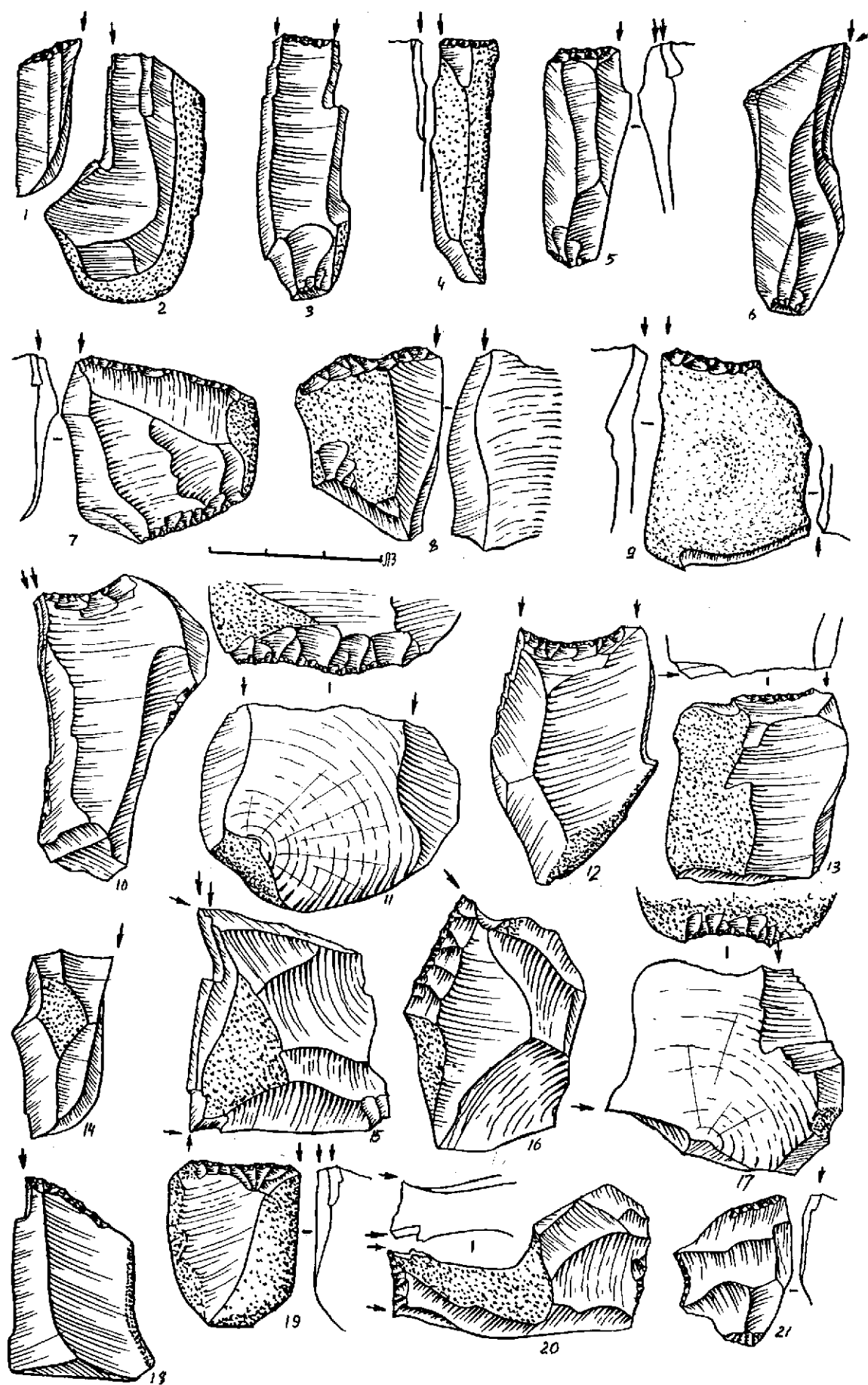

Рис. 48. Криниця 2а. Різці, за [Zaliznyak, 1997, p. 55].

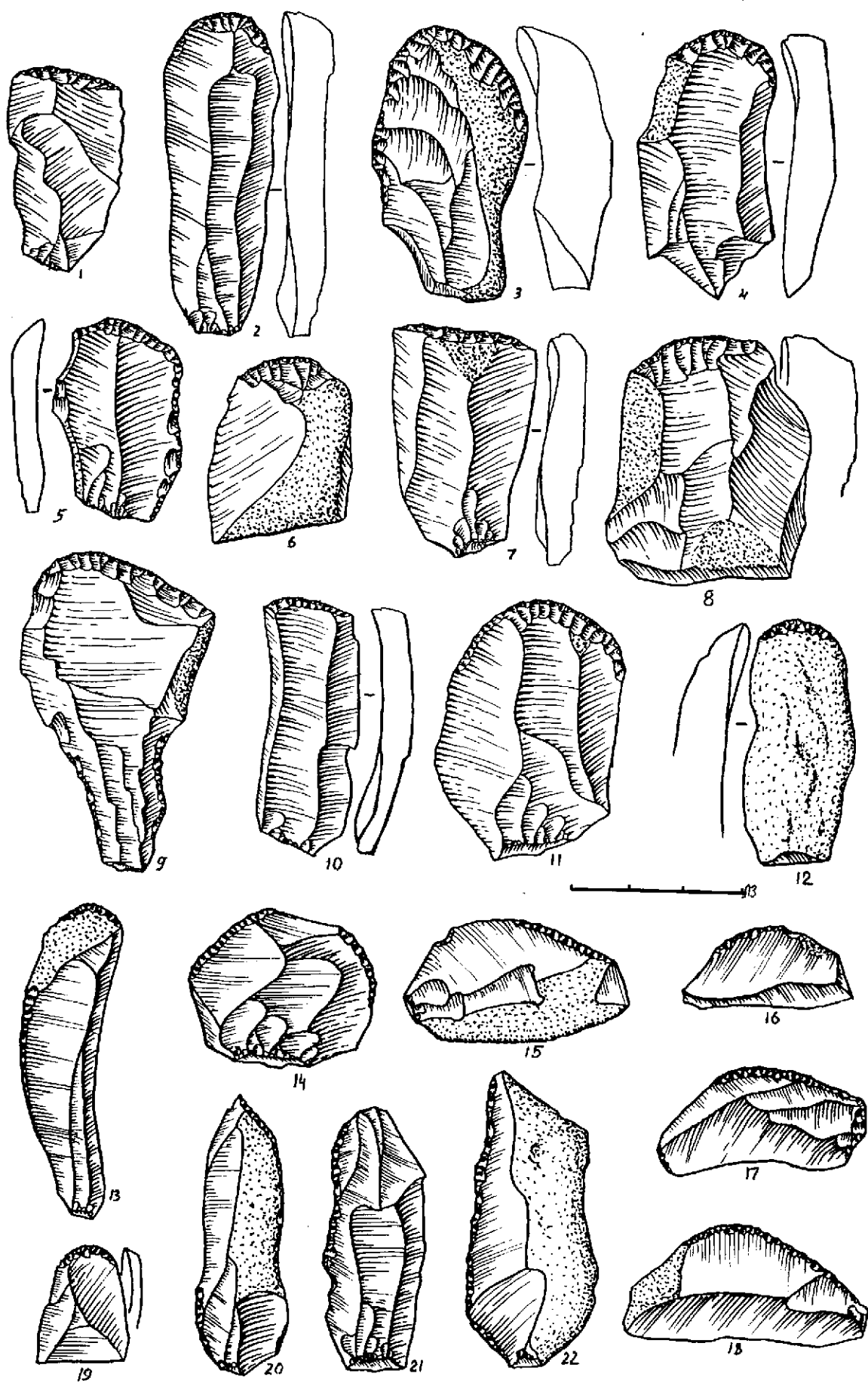

Рис. 49. Криниця 2а. Скребачки, за [Zaliznyak, 1997, p. 55].

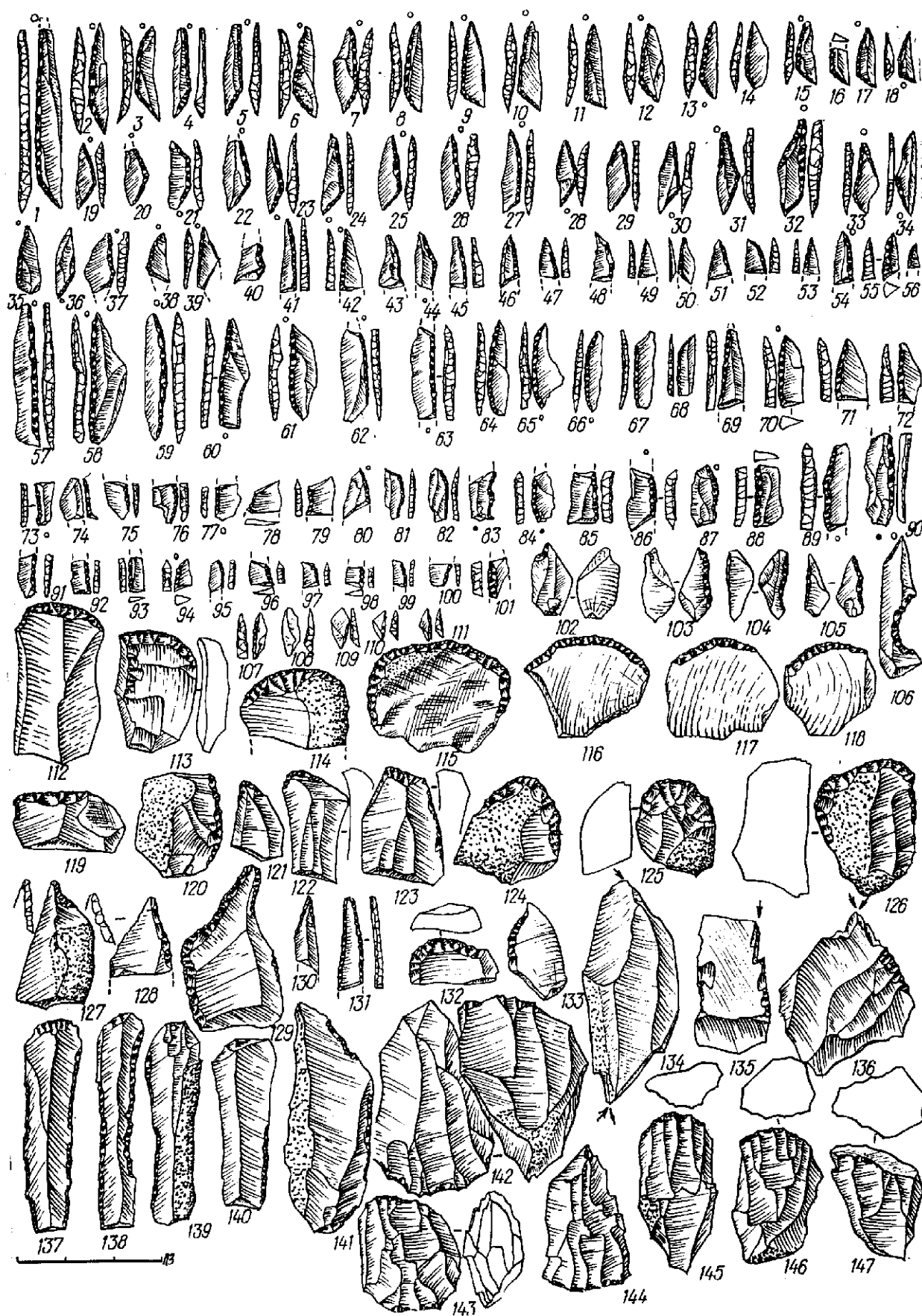

Рис. 50. Броди. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1991, с.17].

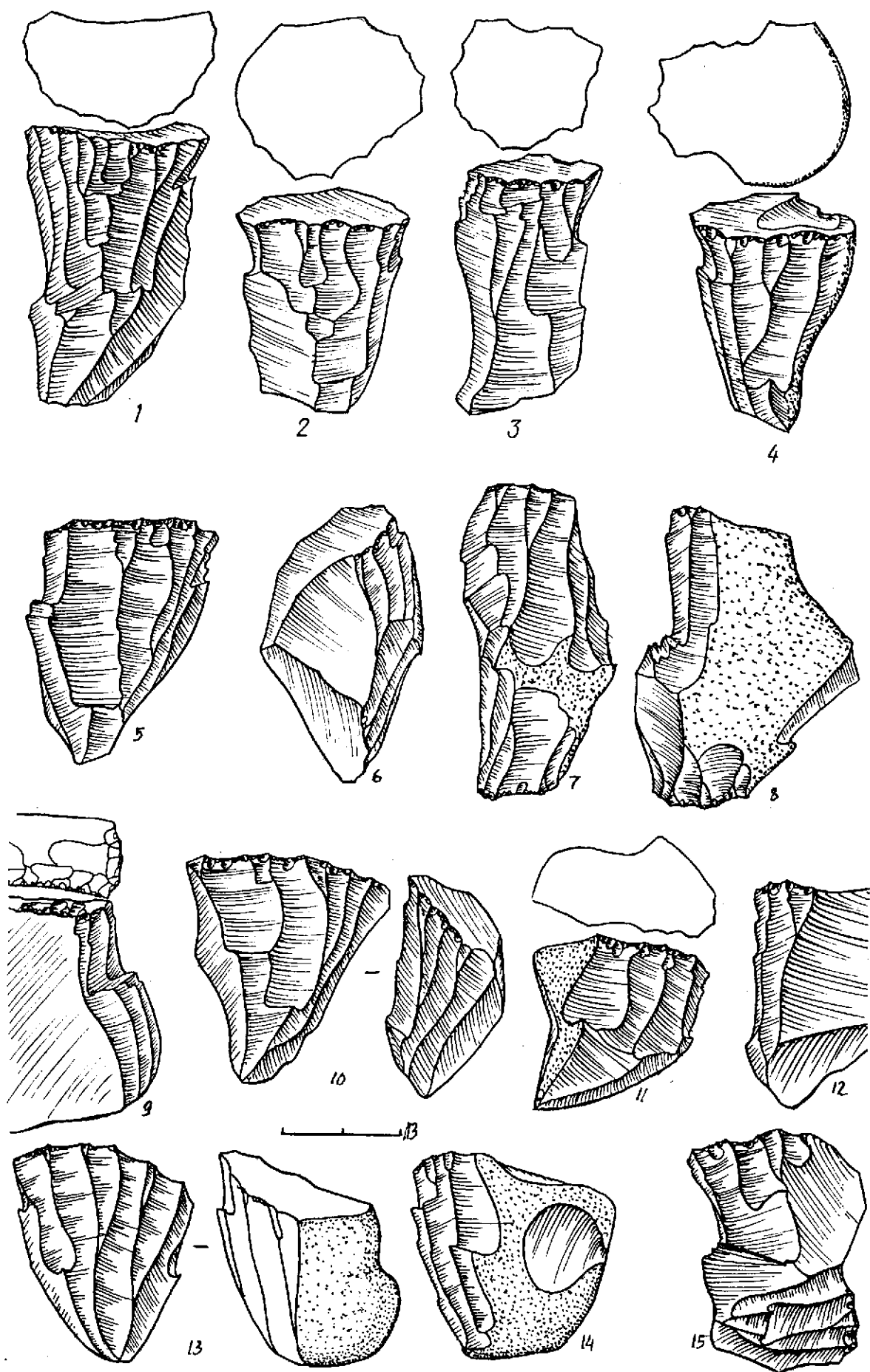

Рис. 51. Люботин 3. Нуклеуси, за [Zaliznyak, 1997, p. 18].

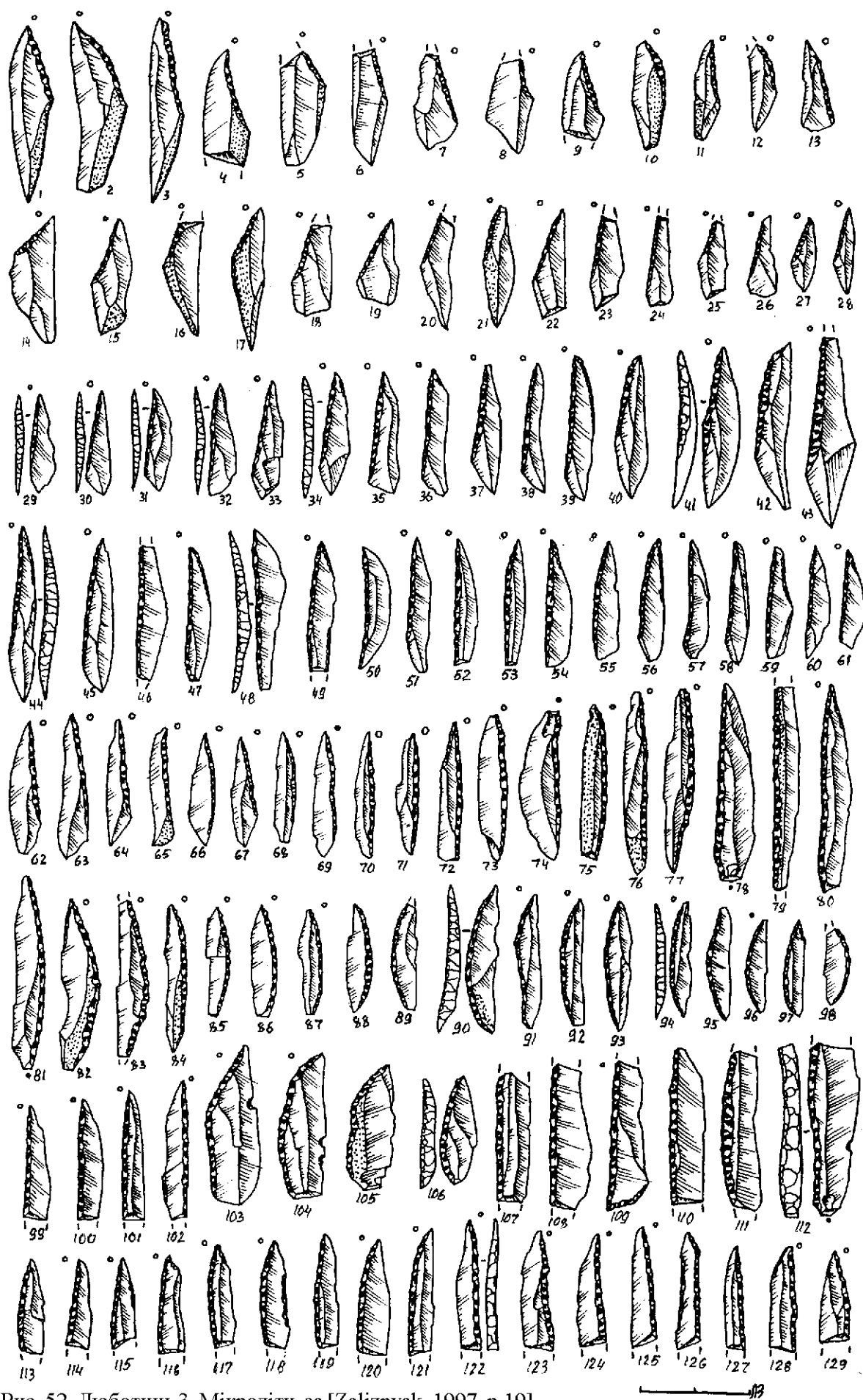

Рис. 52. Люботинь 3. Мікроліти, за [Zaliznyak, 1997, p.19].

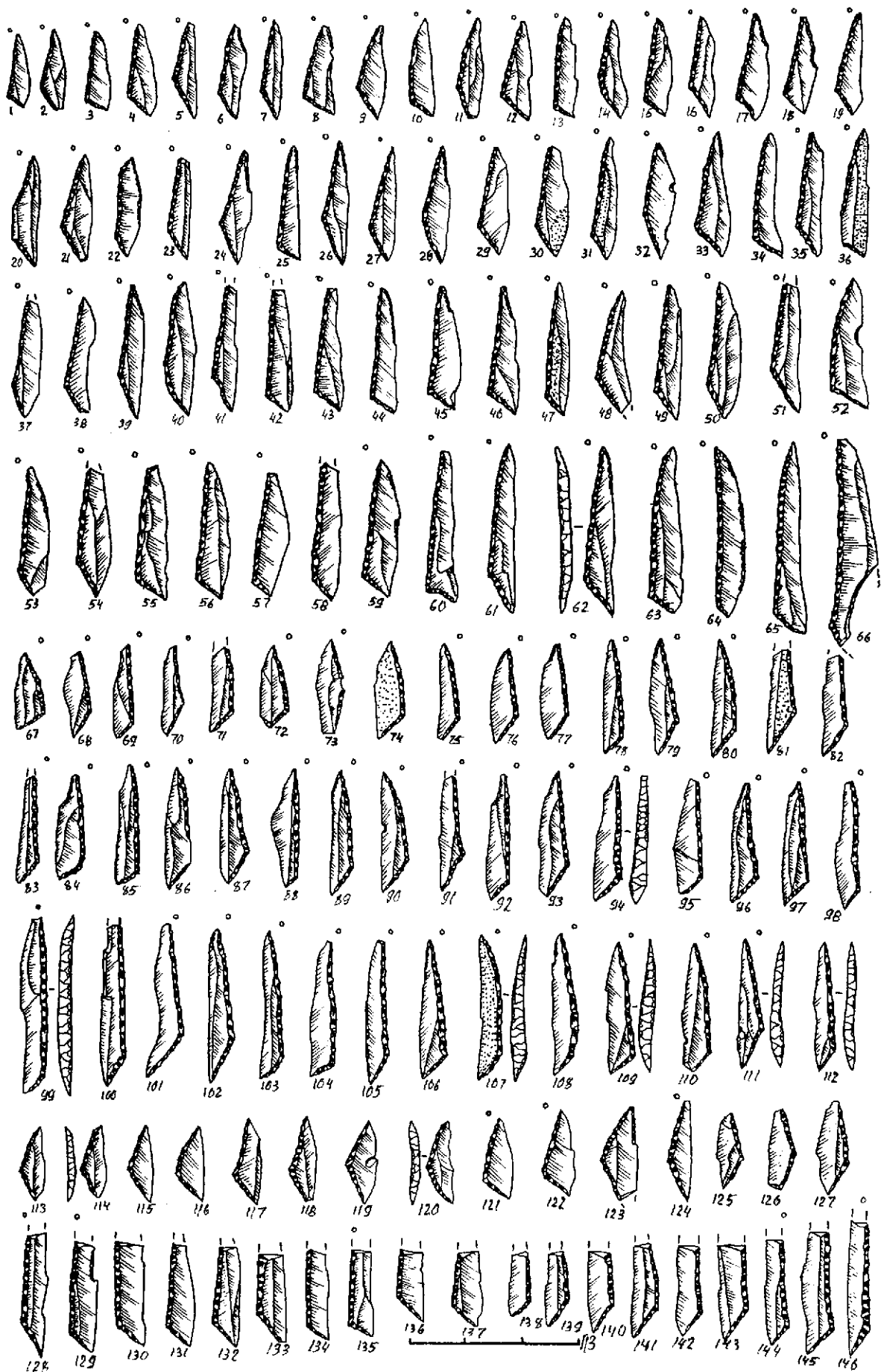

Рис. 53. Люботинь 3. Мікроліти, за [Zaliznyak, 1997, p. 20].

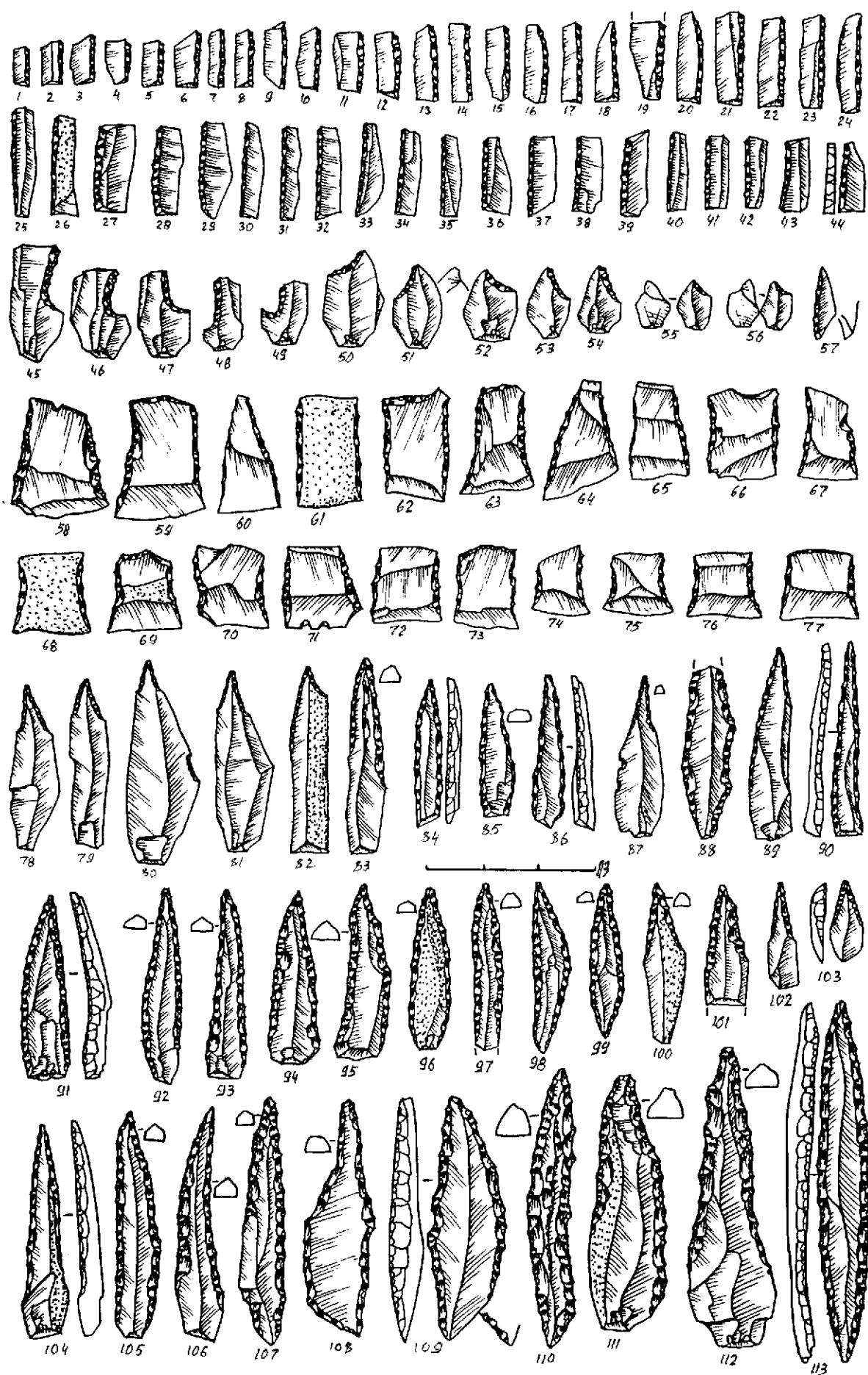

Рис. 54. Люботинь 3. Мікроліти, свердла, за [Zaliznyak, 1997, p. 21].

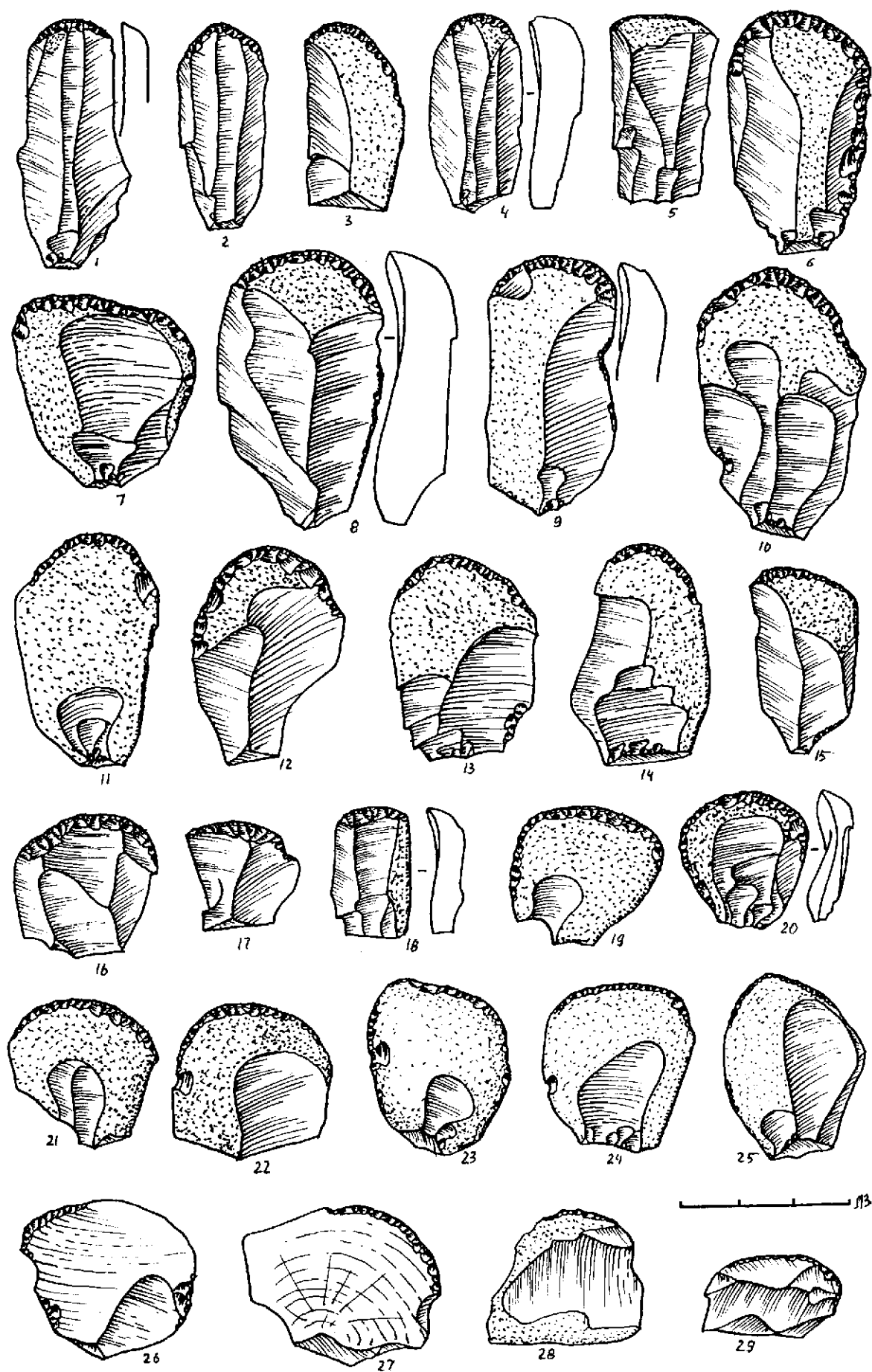

Рис. 55. Люботинь 3. Скребачки, за [Zaliznyak, 1997, p. 22].

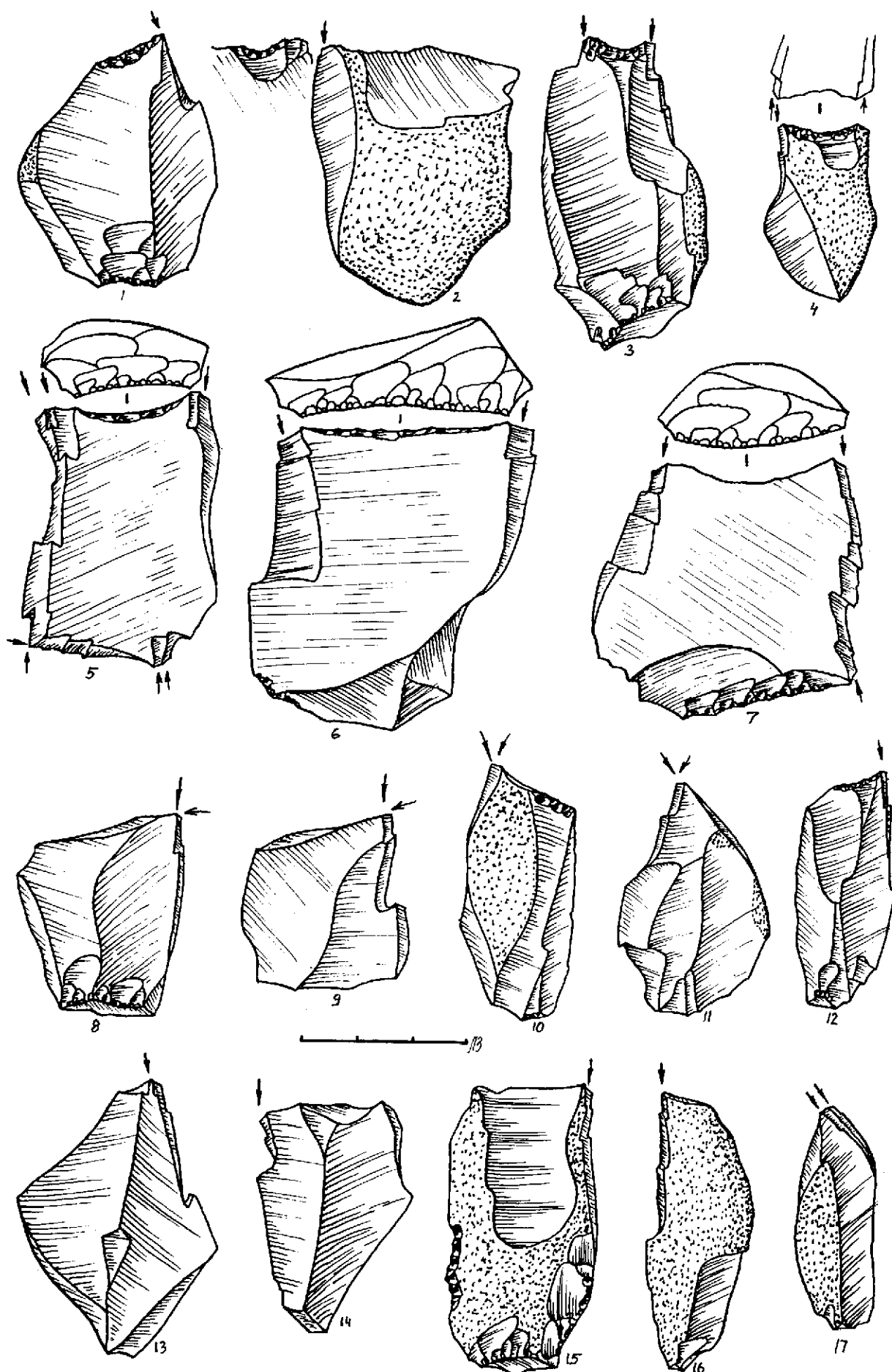

Рис. 56. Люботинь 3. Різці, за [Zaliznyak, 1997, p. 23].

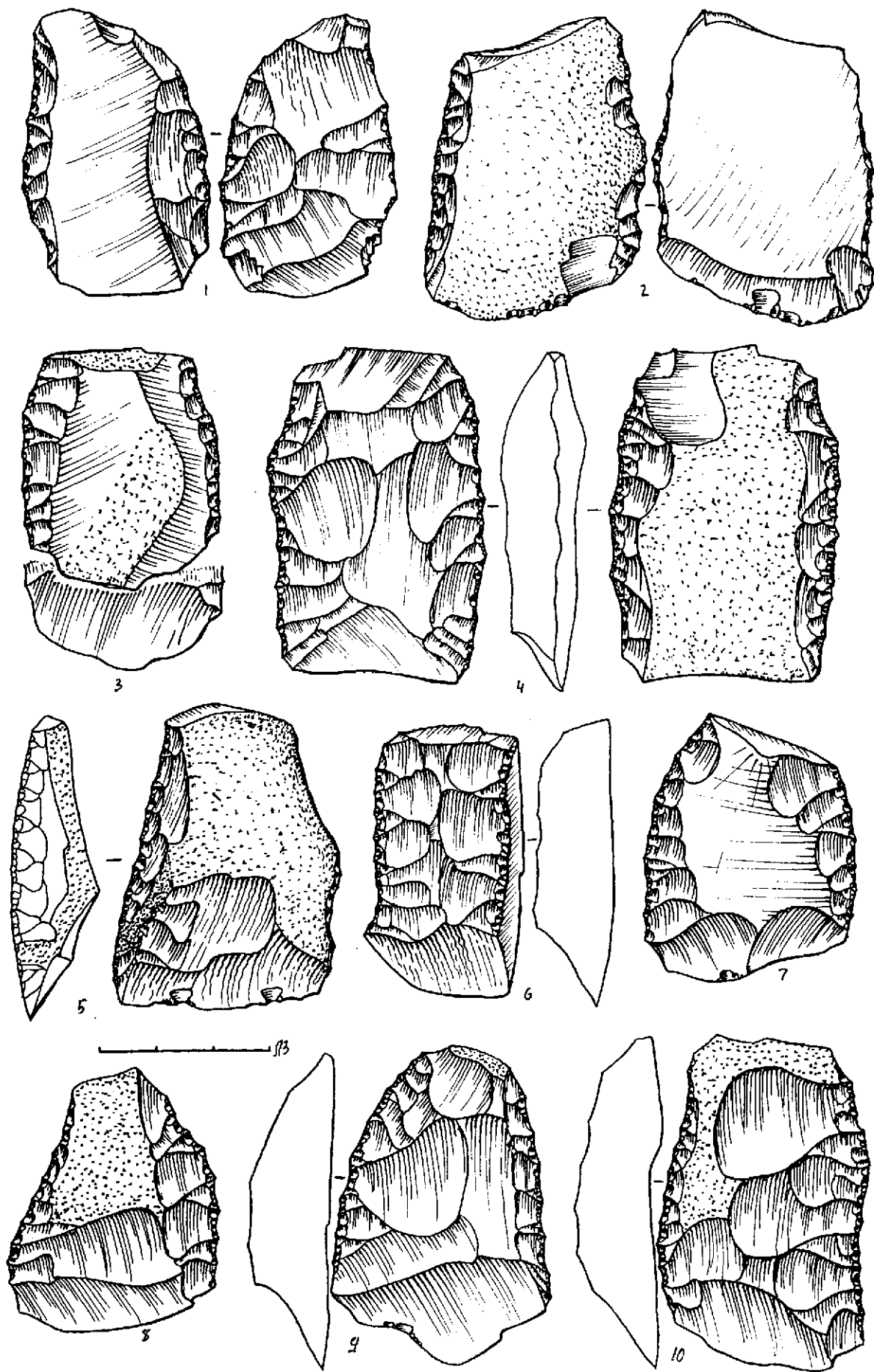

Рис. 57. Люботинь 3. Сокири, за [Zaliznyak, 1997, p. 24].

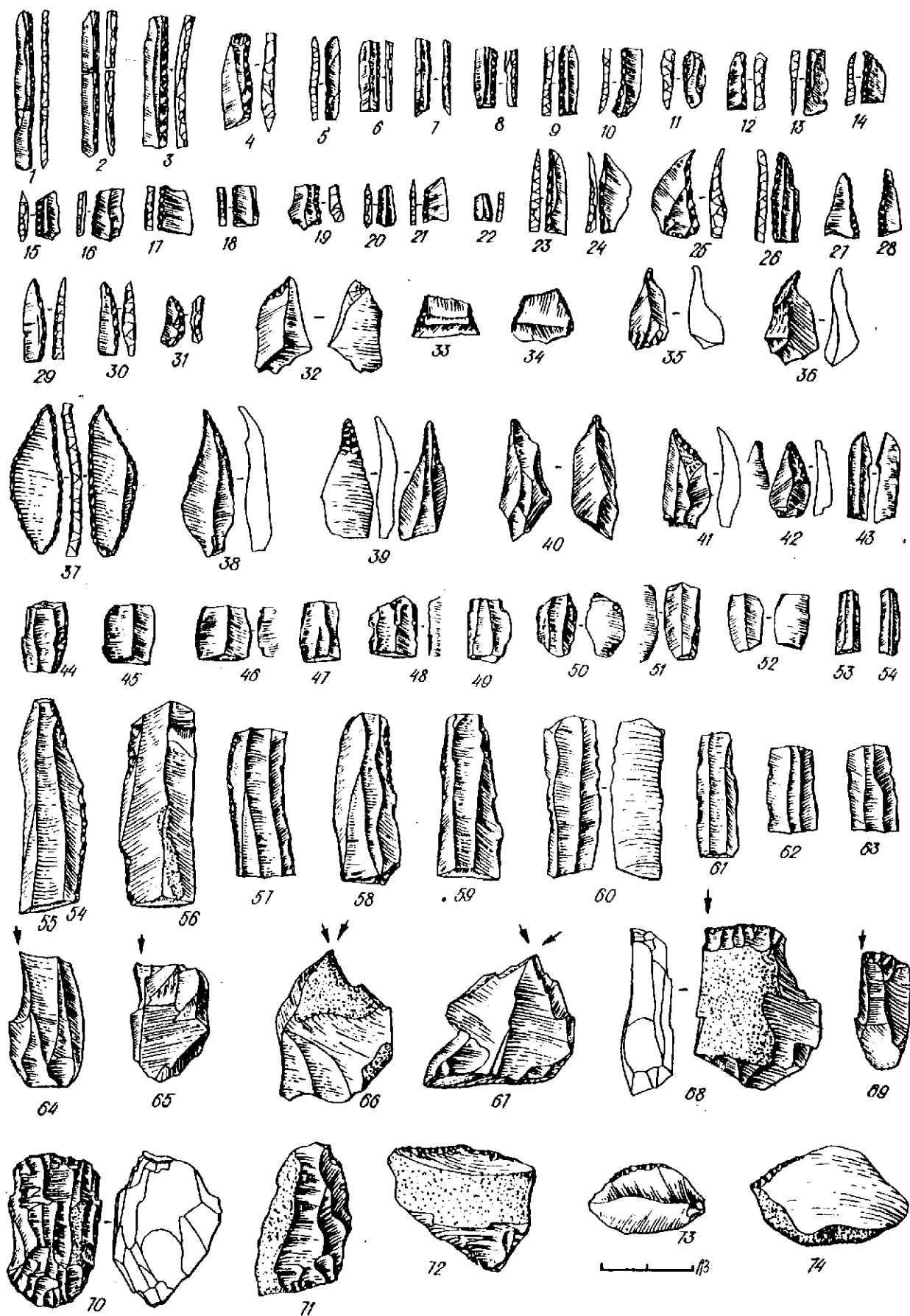

Рис. 58. Таценки. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1984, с.38].

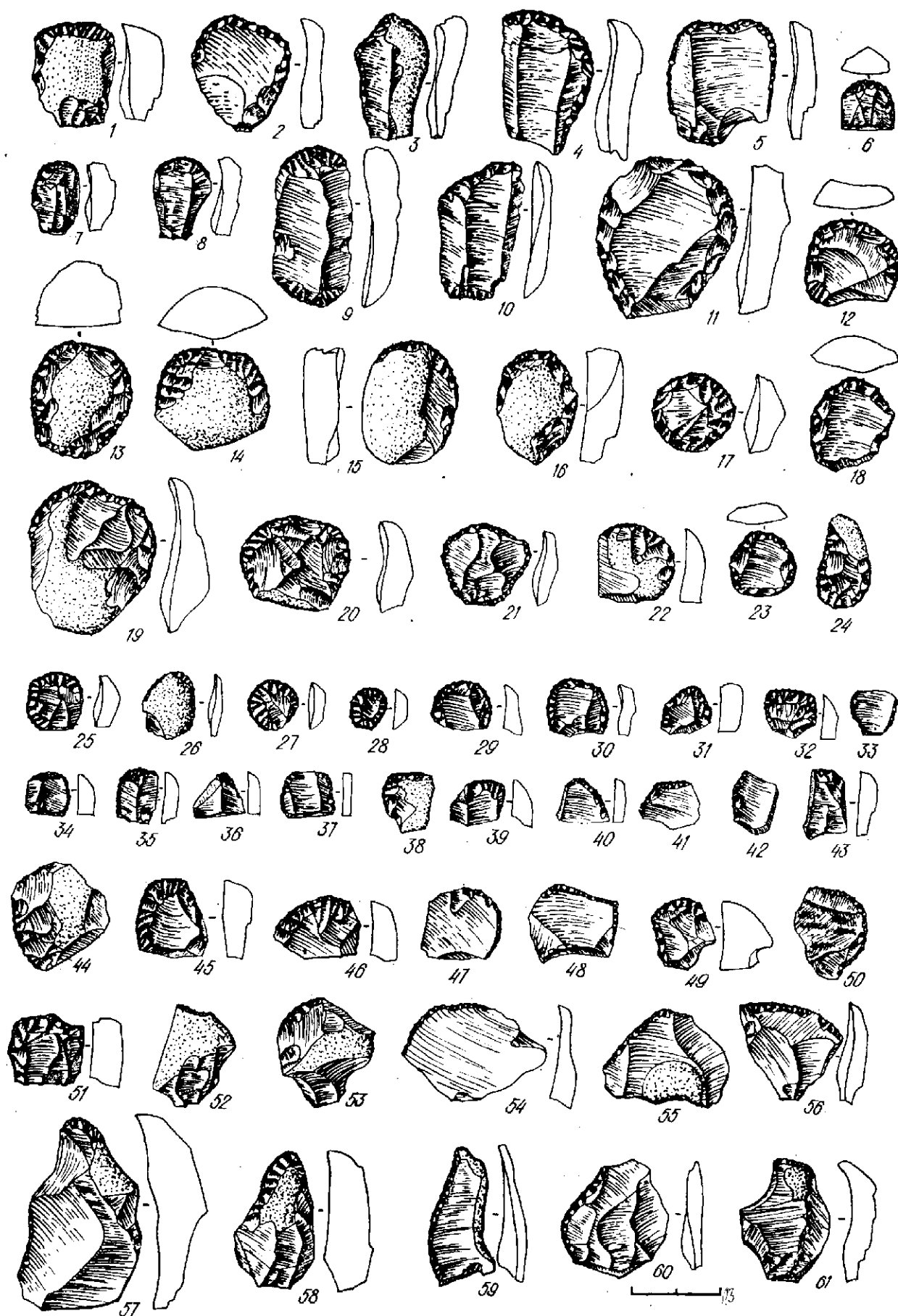

Рис. 59. Таценки. Скребачки, за [Зализняк, 1984, с.38].

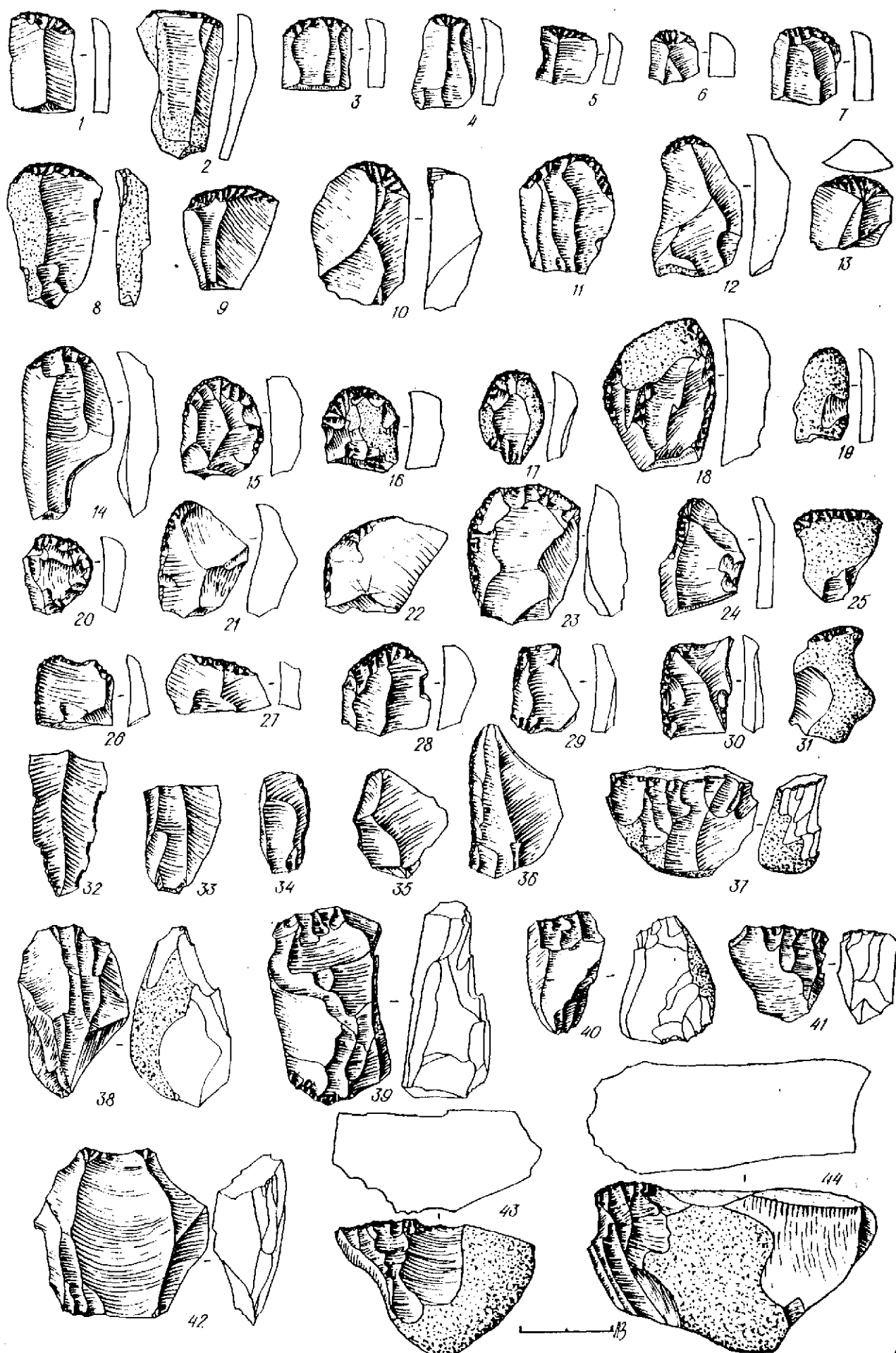

Рис. 60. Кухарі. Скребачки, нуклеуси, за [Залізник, 1984, с.34].

Д

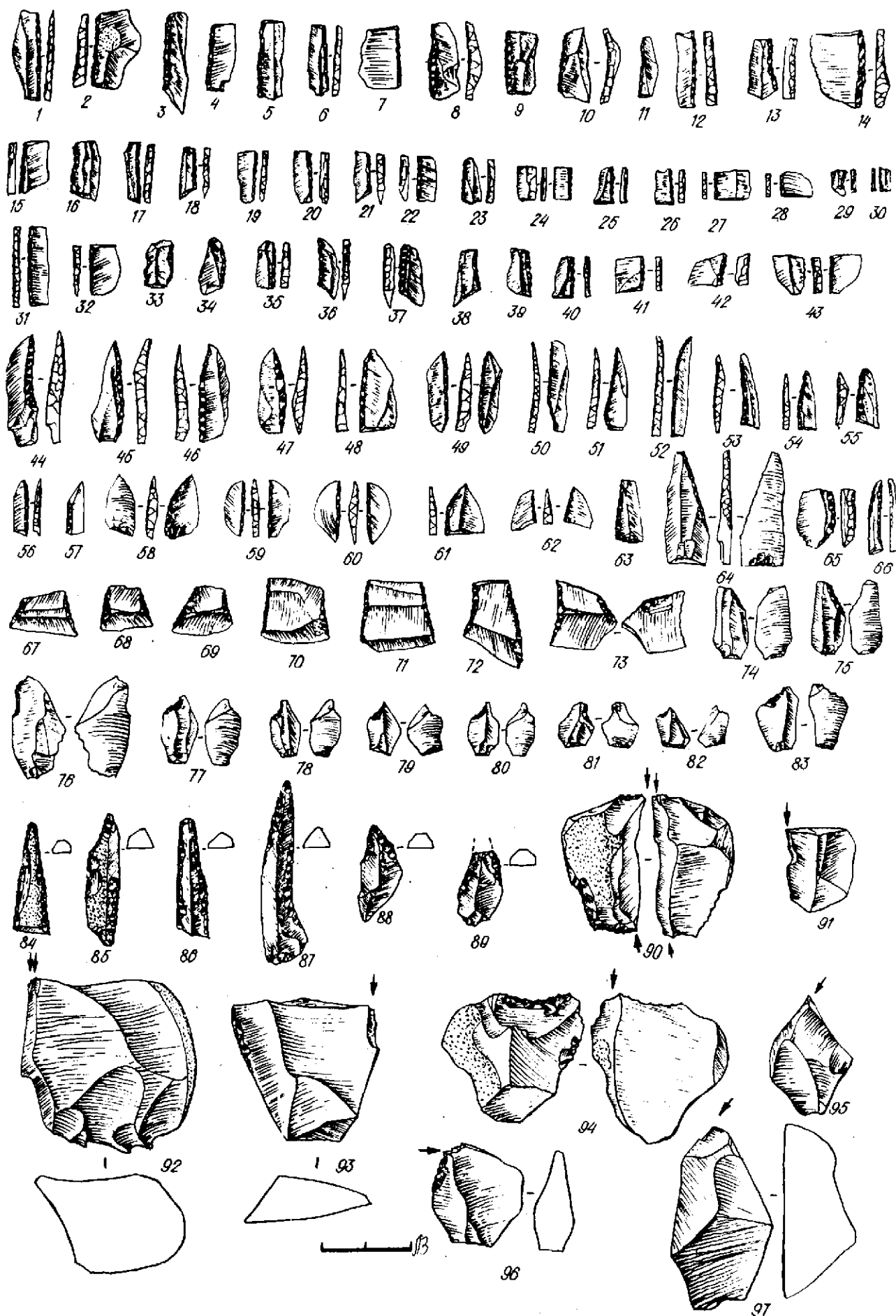

Рис. 61. Кухарі. Мікроліти, свердла, різці, за [Зализняк, 1984, с.35].

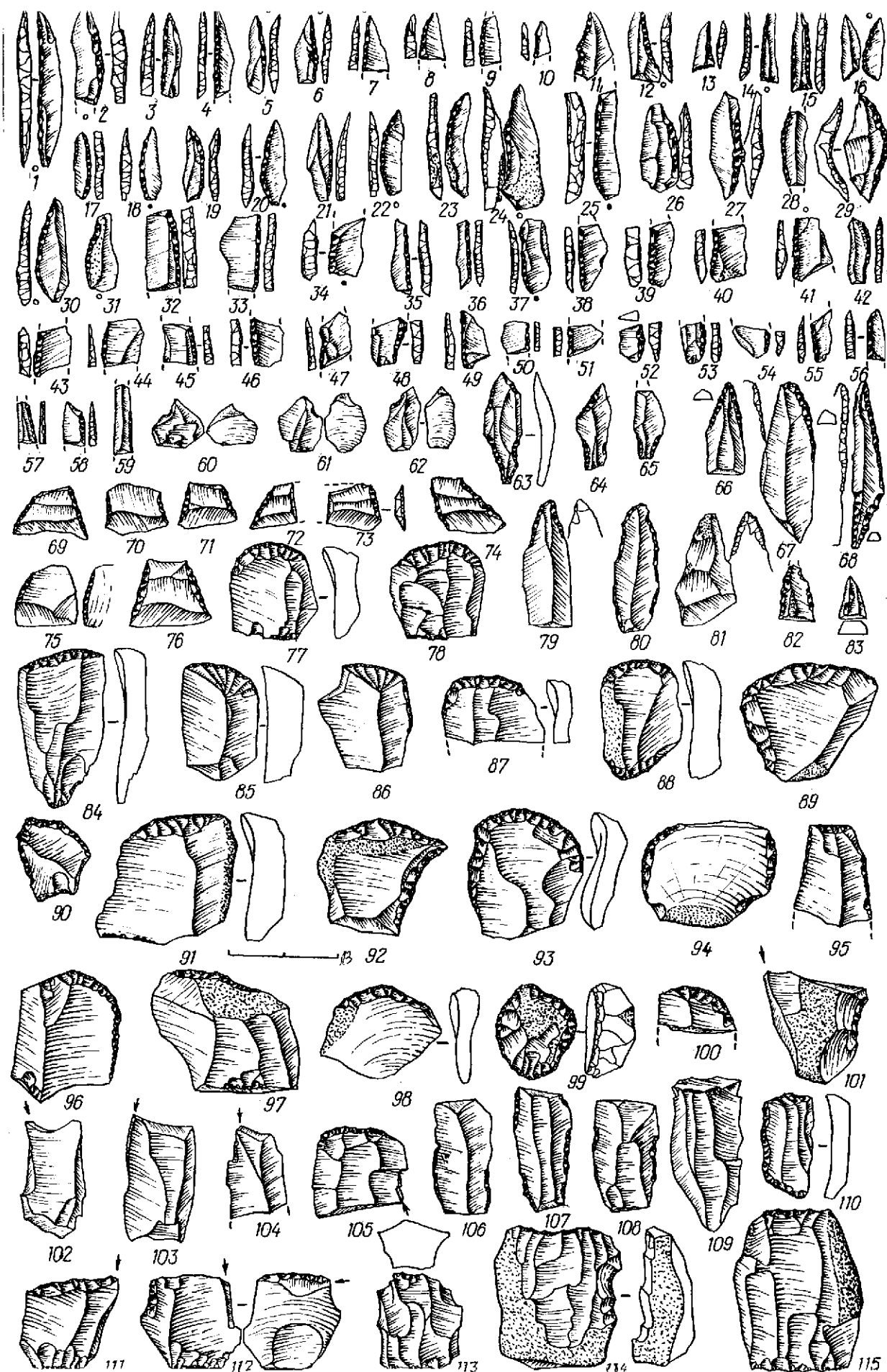

Рис. 62. Мартиновичі. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1991, с.24].

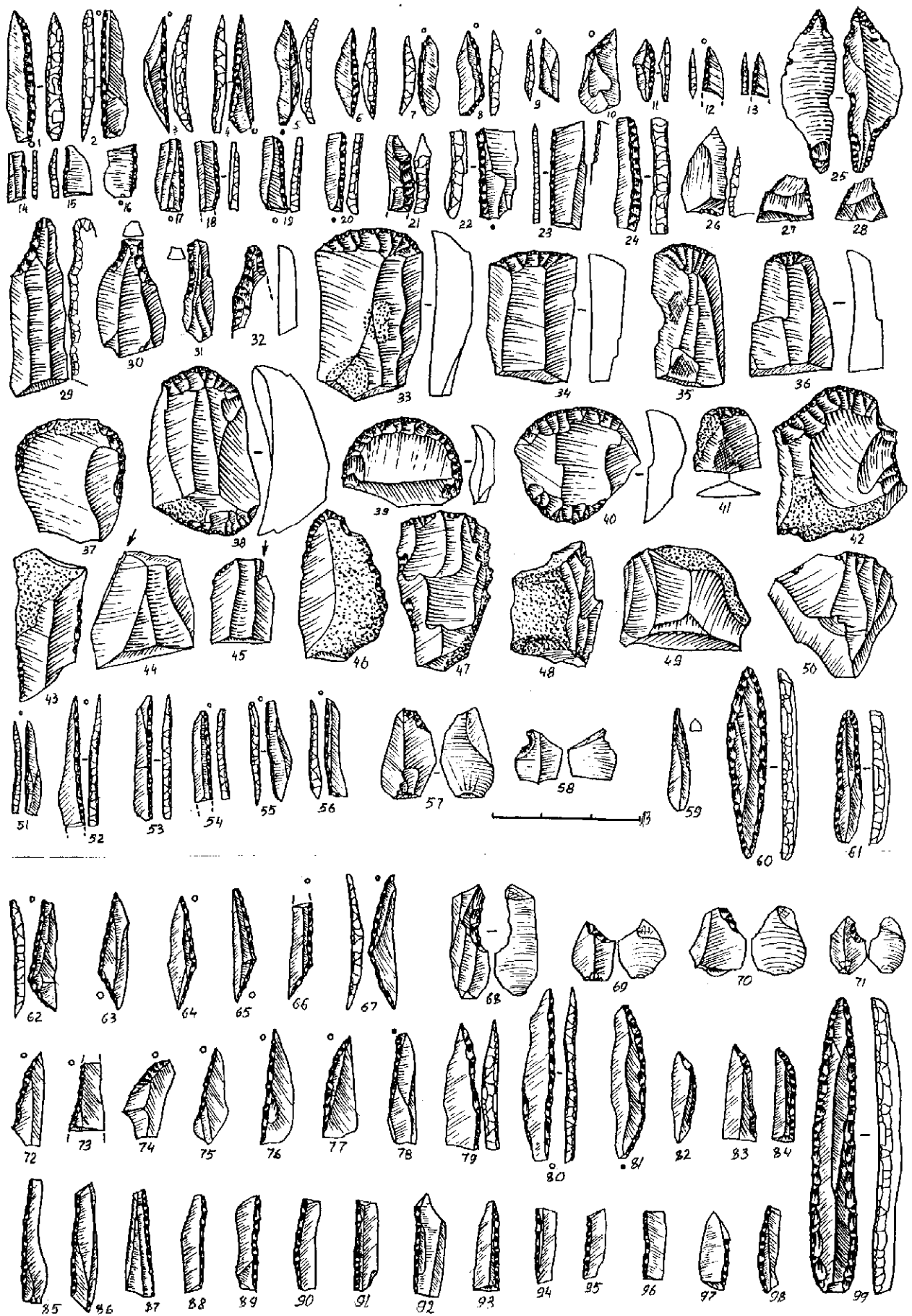

Рис. 63. Вали (1-50), Речище (51-58), Великий Мідськ (59-99). Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p. 26].

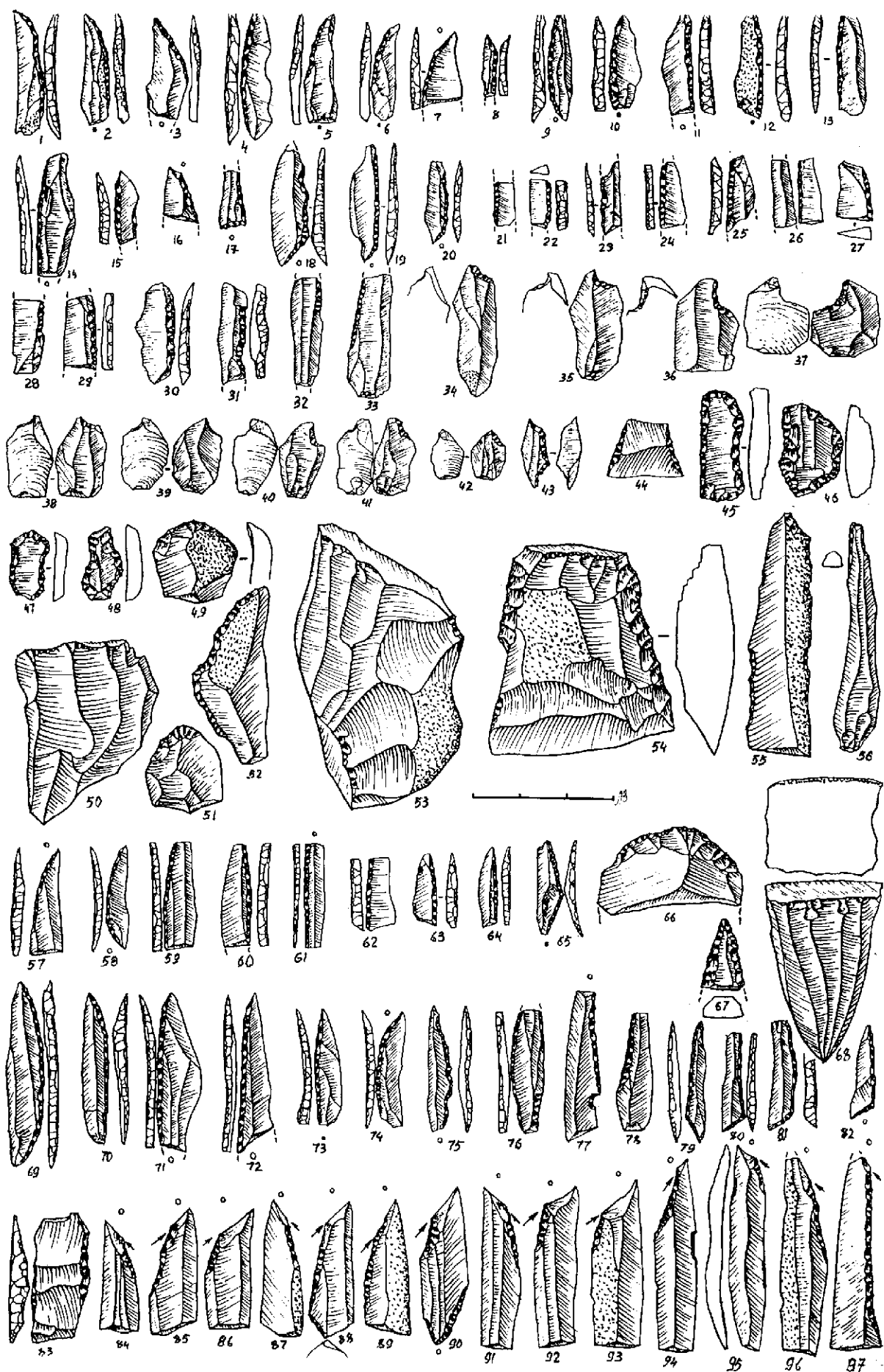

Рис. 64. Поляни (1-56), Рудня 1а (57-68), Омит (69-97). Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, р. 25].

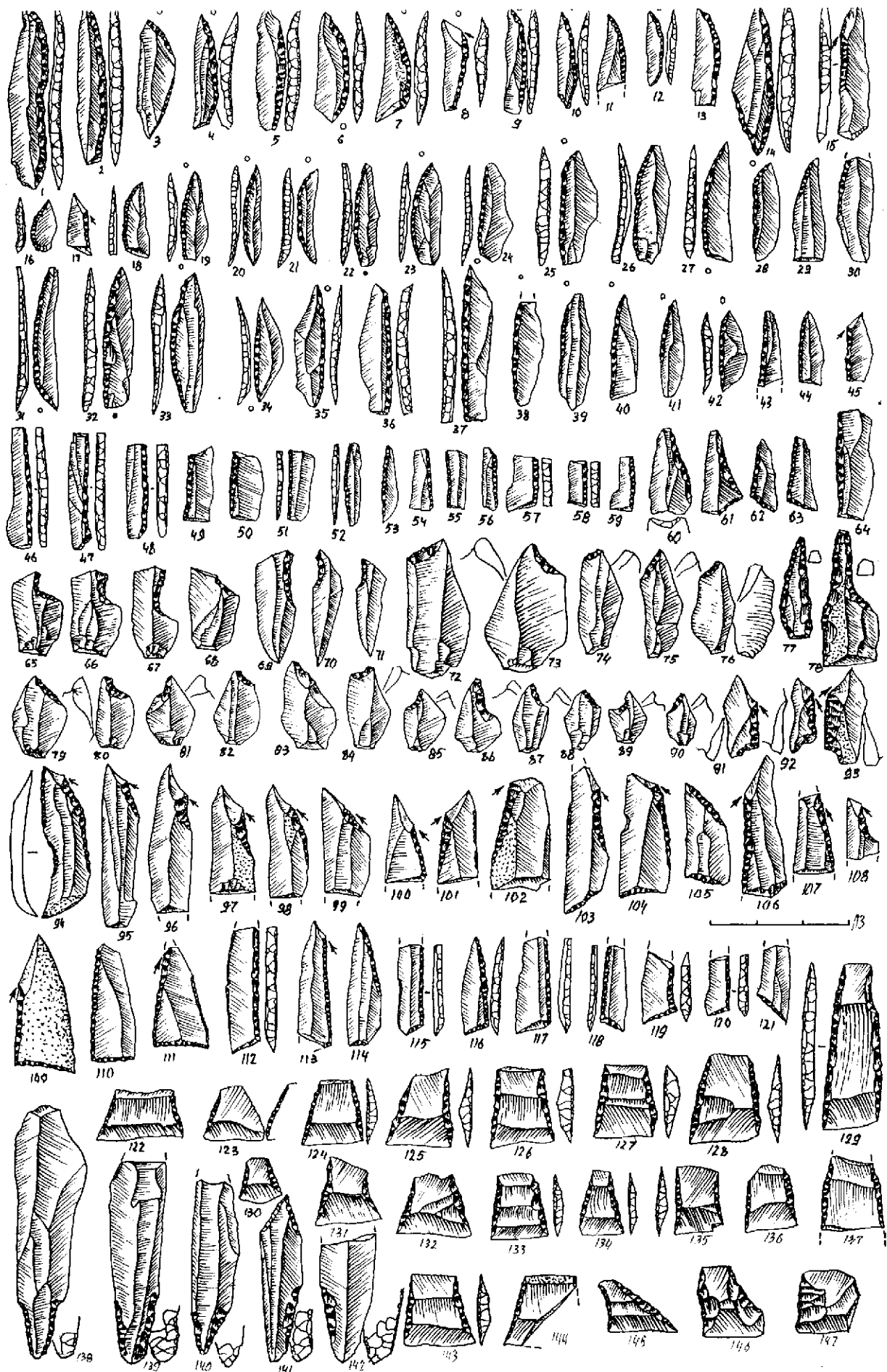

Рис. 65. Поляни. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p. 131].

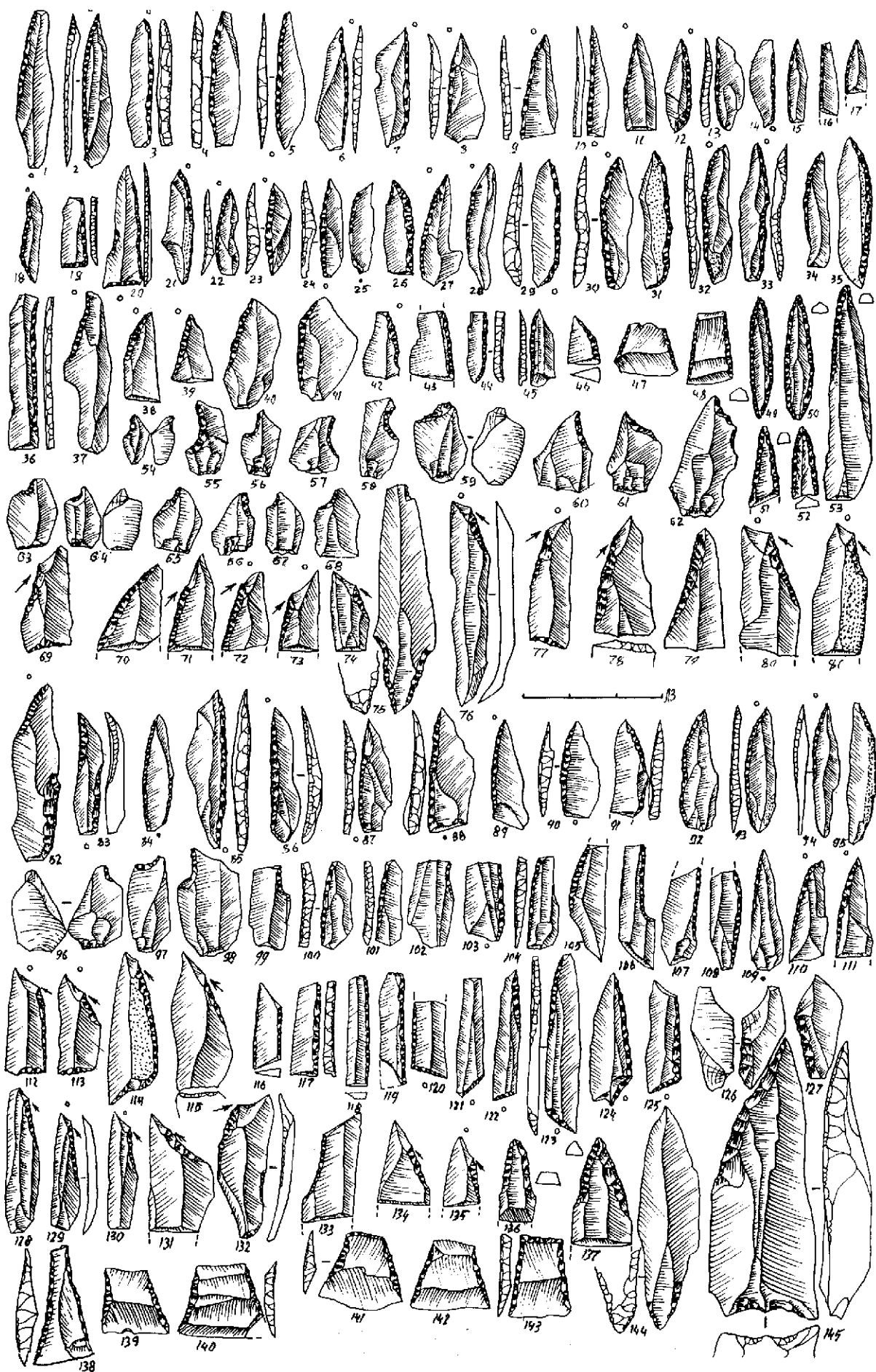

Рис. 66. Криниця 1 [1-81], Криниця 2 [82-150]. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p.129].

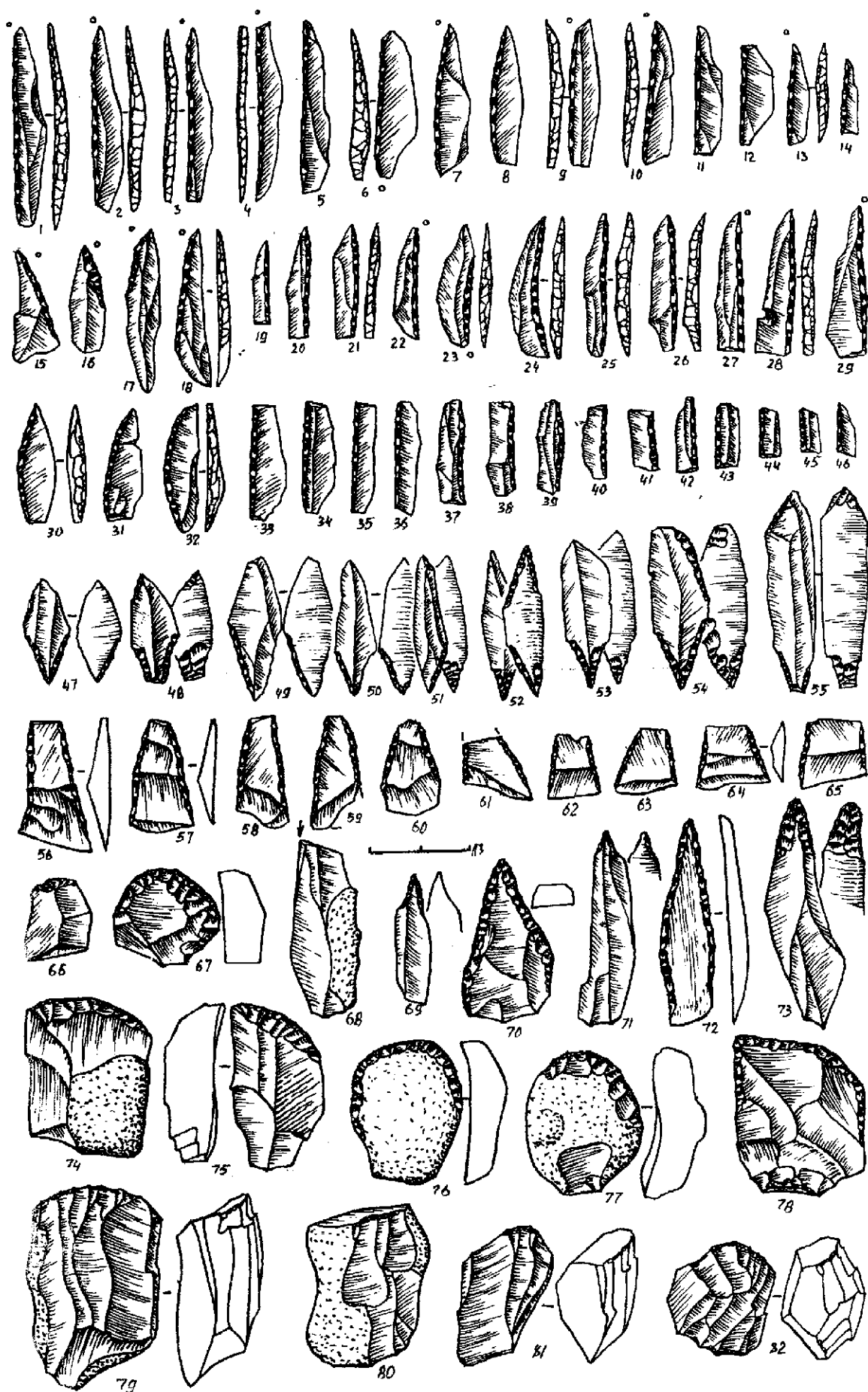

Рис. 67. Кудлаївка. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1998, с.158].

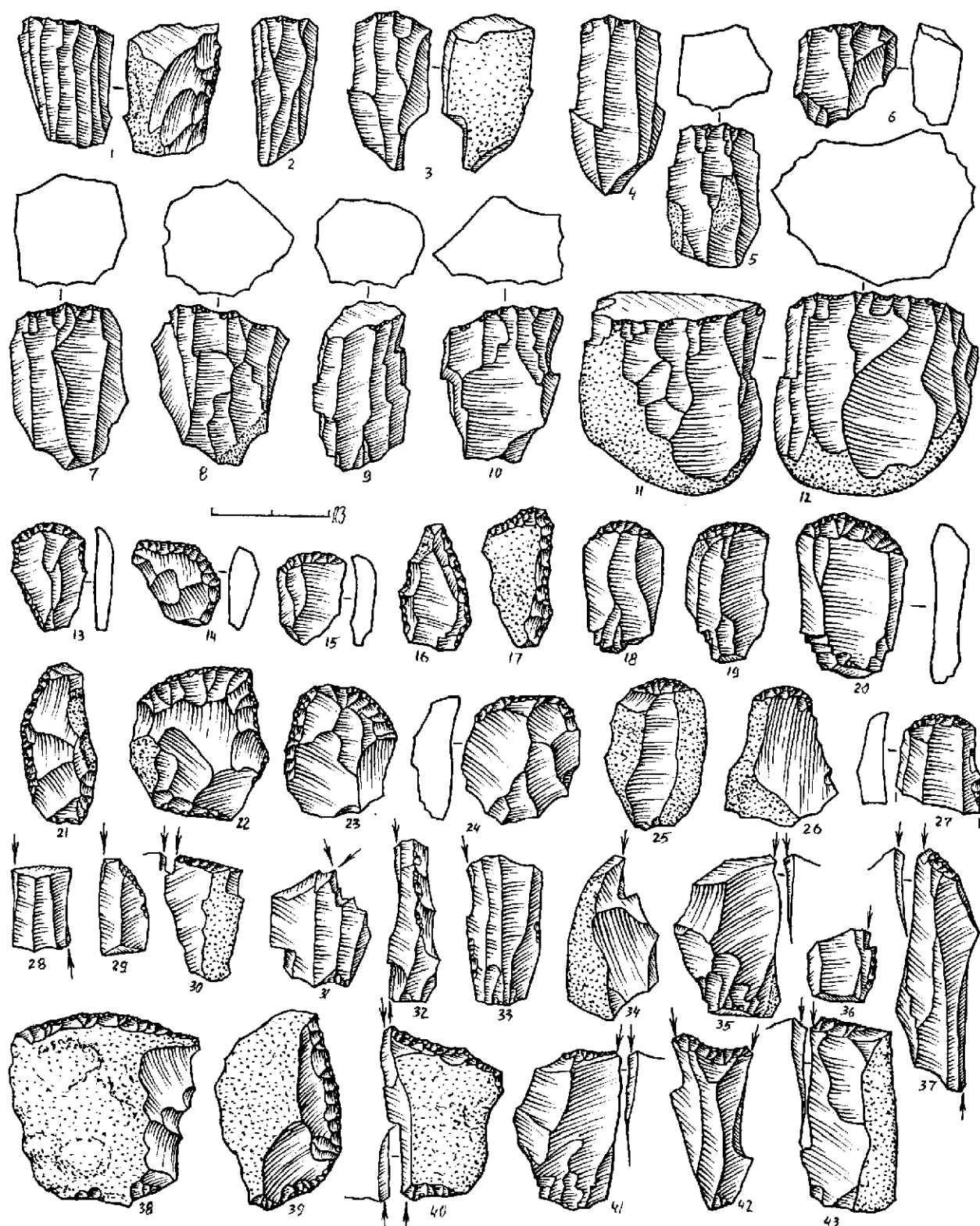

Рис. 68. Озерна 1. Нуклеуси, скребачки, різці, за [Кудряшов, Кривальцевич, 1984].

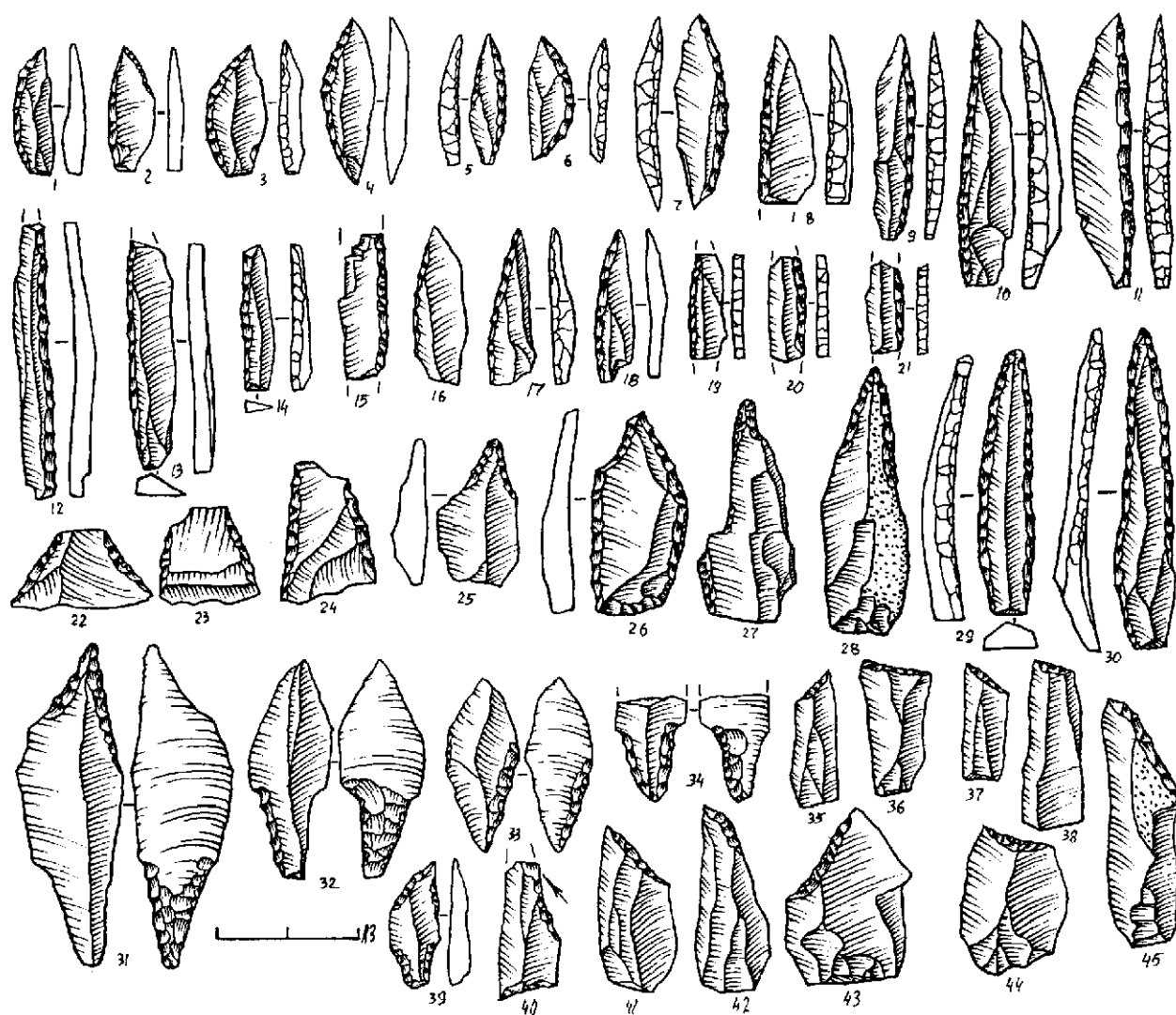

Рис. 69. Озерна 1. Мікроліти, вістря, свердла, за [Кудряшов, Кривальцевич, 1984].

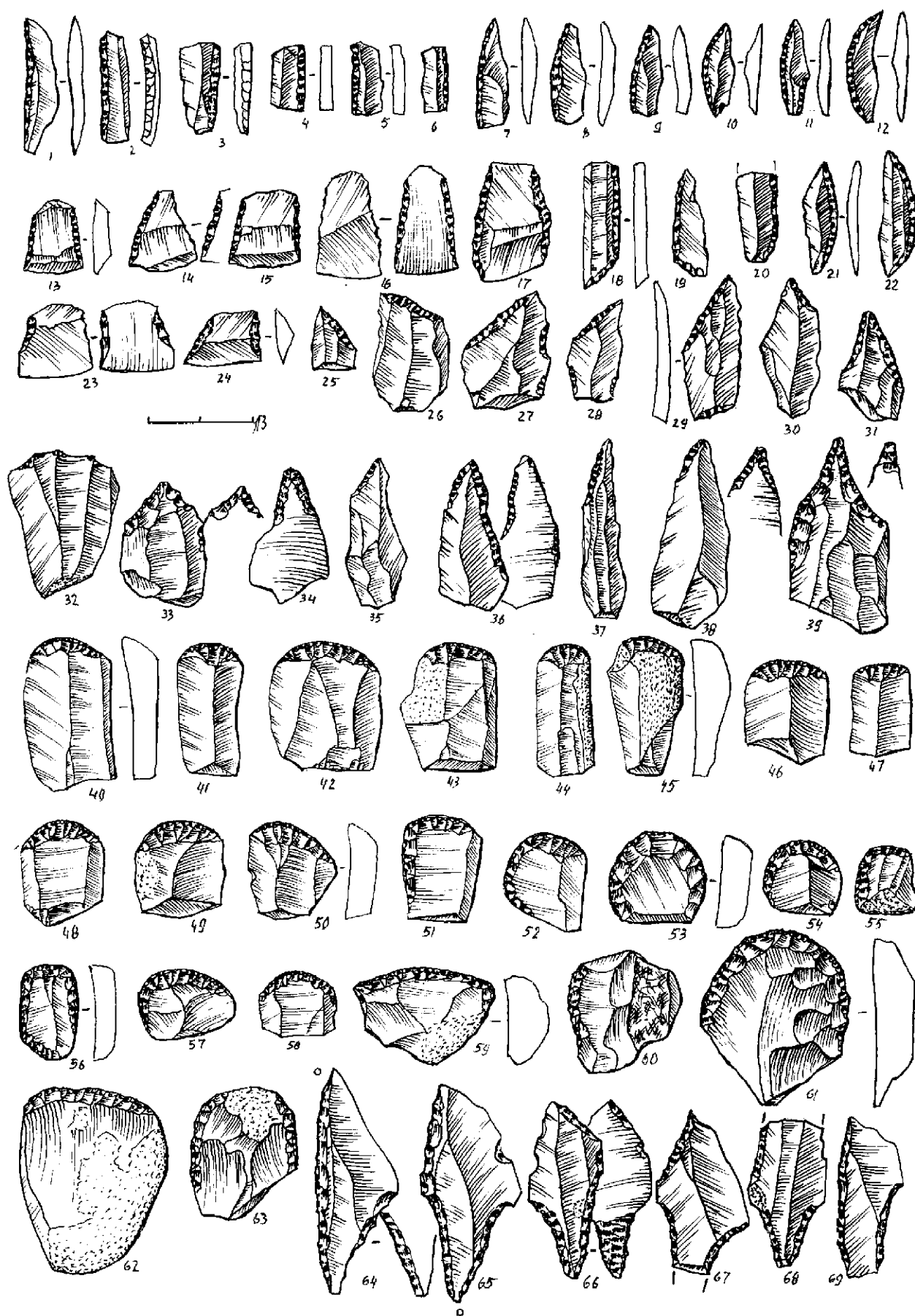

Рис. 70. Речиця 2. Крем'яний інвентар, за [Ксензов, 1988, с. 105-110].

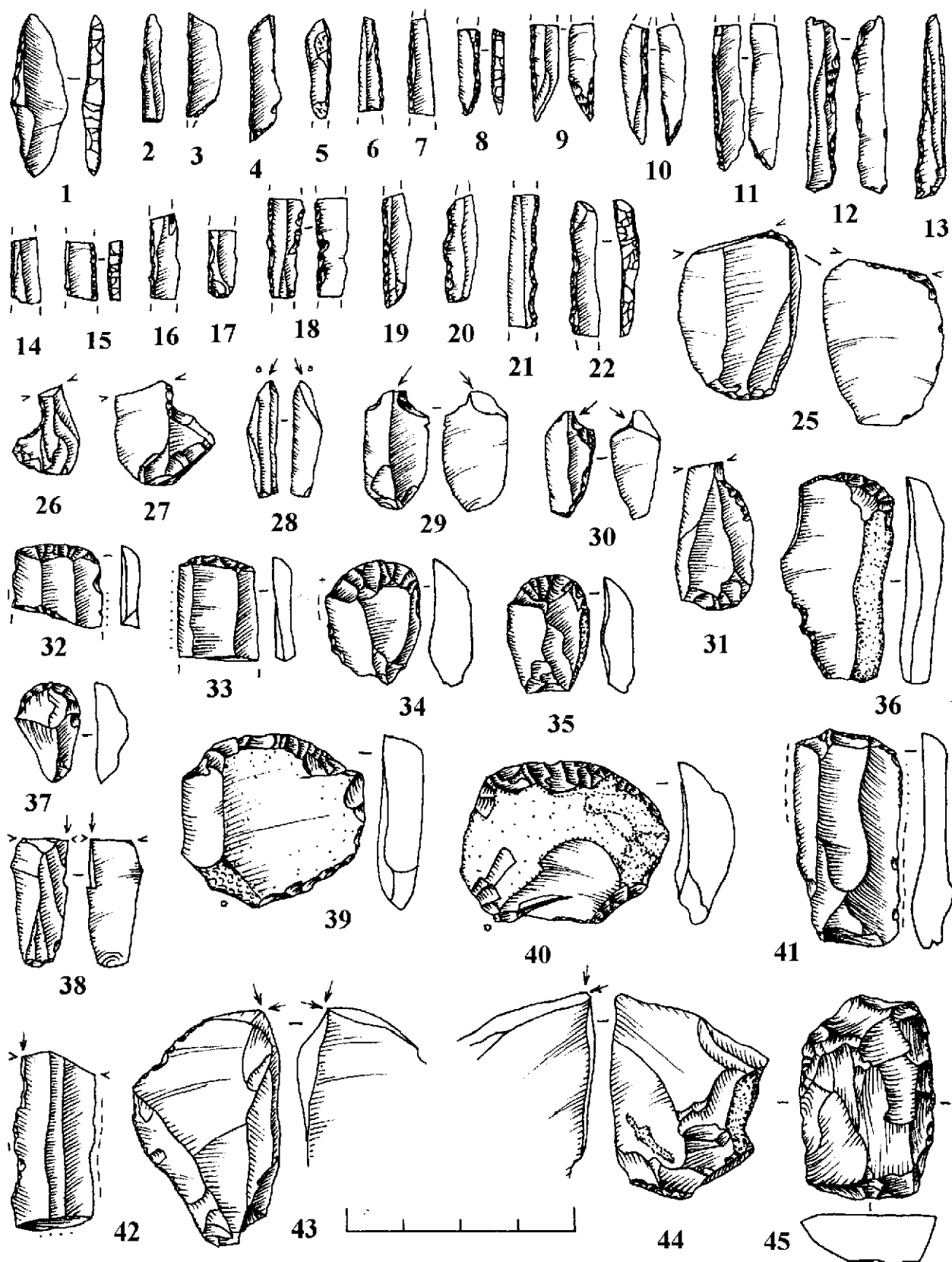

Рис. 71. Пушляй ІС. Крем'яний інвентар, за [Ostrauskas, 2002, p.141].

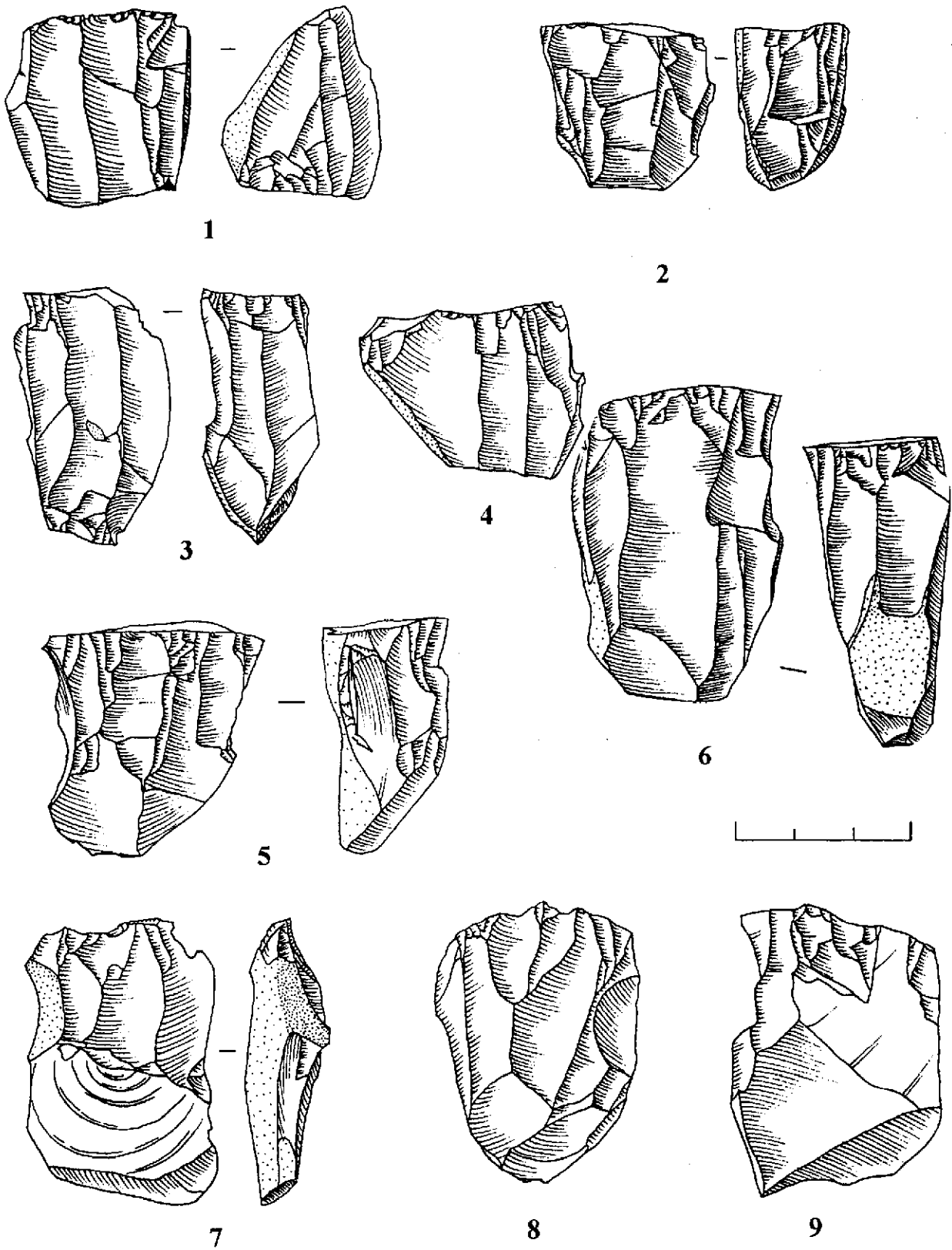

Рис. 72. Кабеляй 23. Нуклеуси, за [Ostrauskas, 2002, p.147].

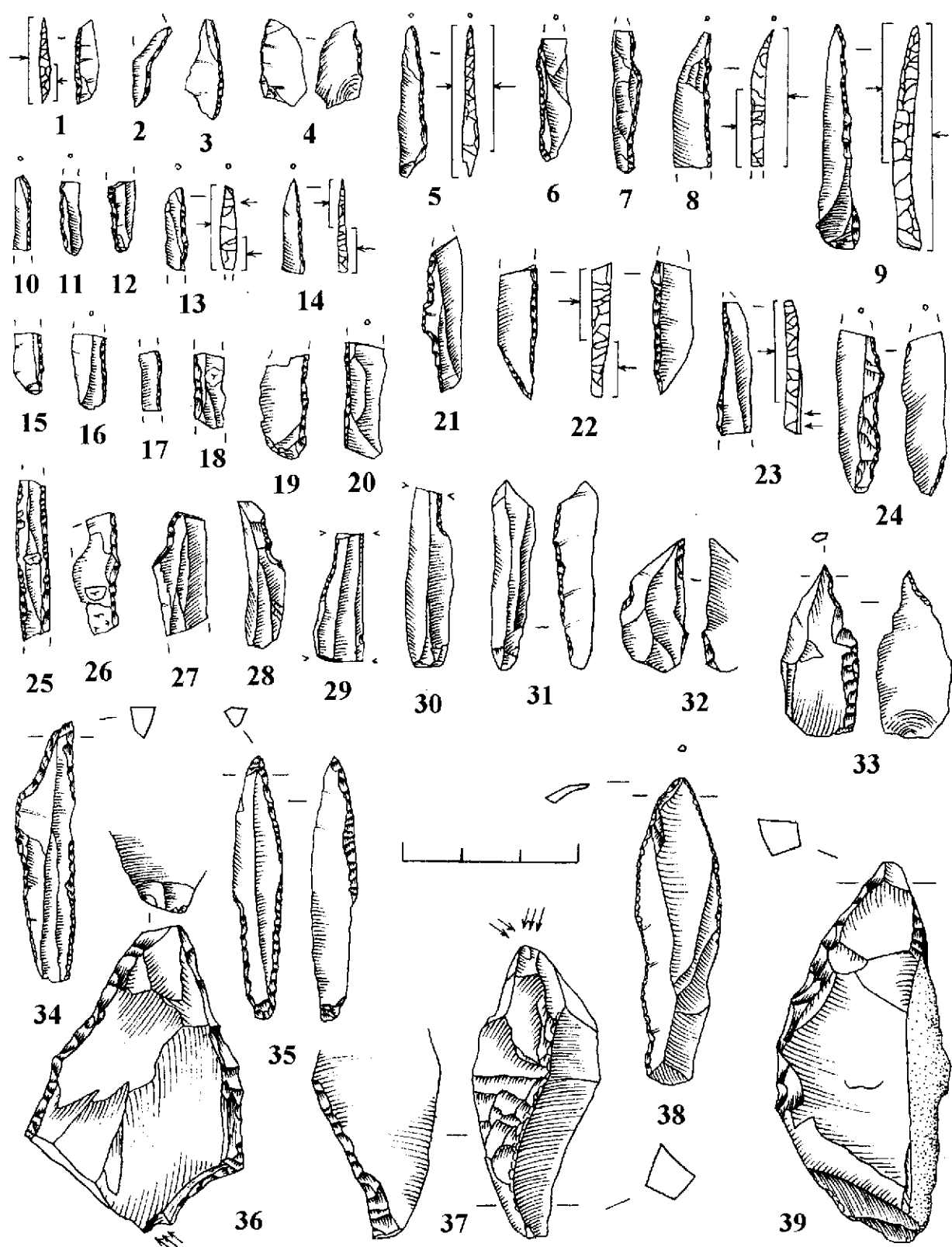

Рис. 73. Кабелій 23. Мікроліти та свердла, за [Ostrauskas, 2002, p.144].

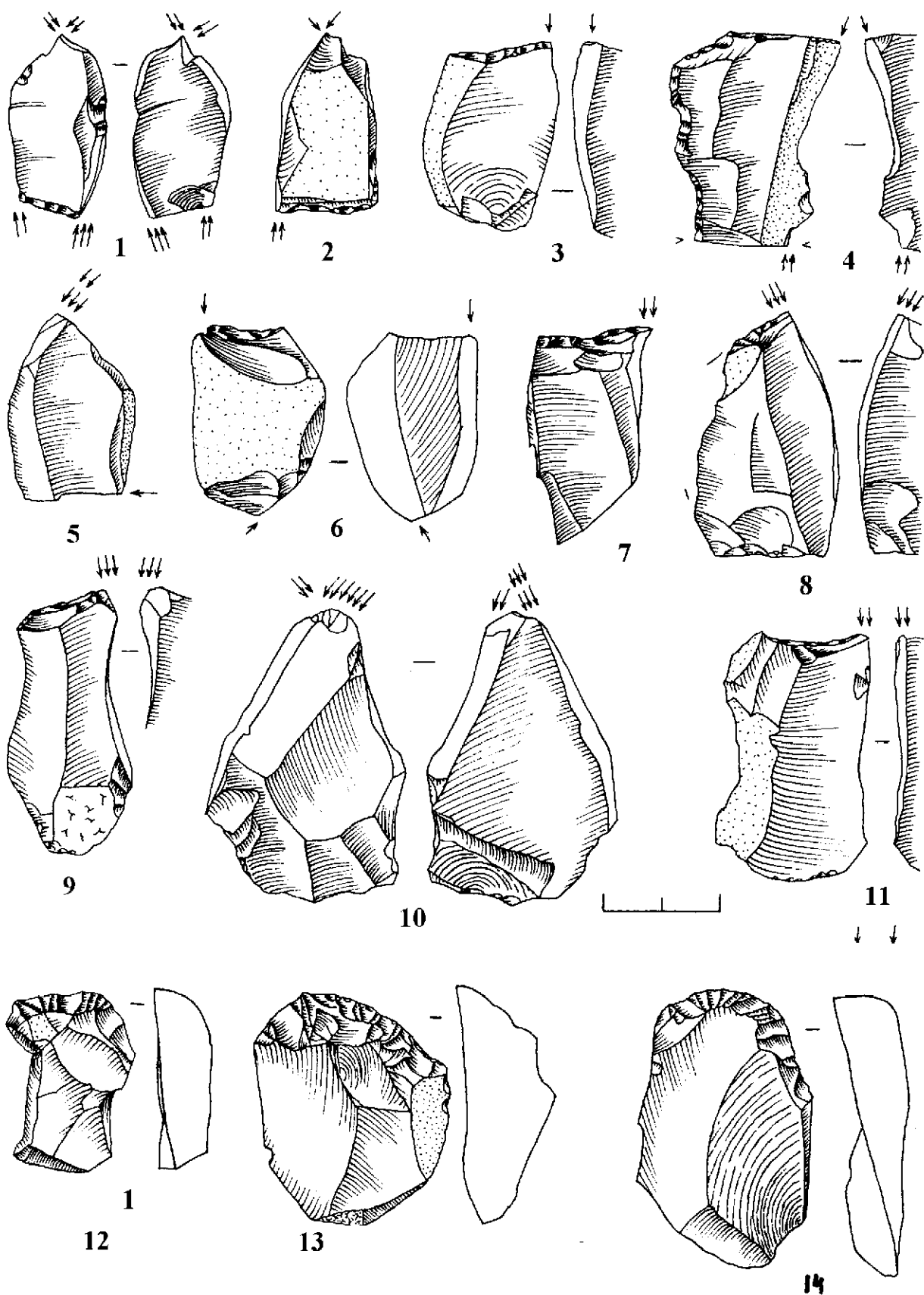

Рис. 74. Кабеляй 23. Різці та скребачки, за [Ostrauskas, 2002, p.146].

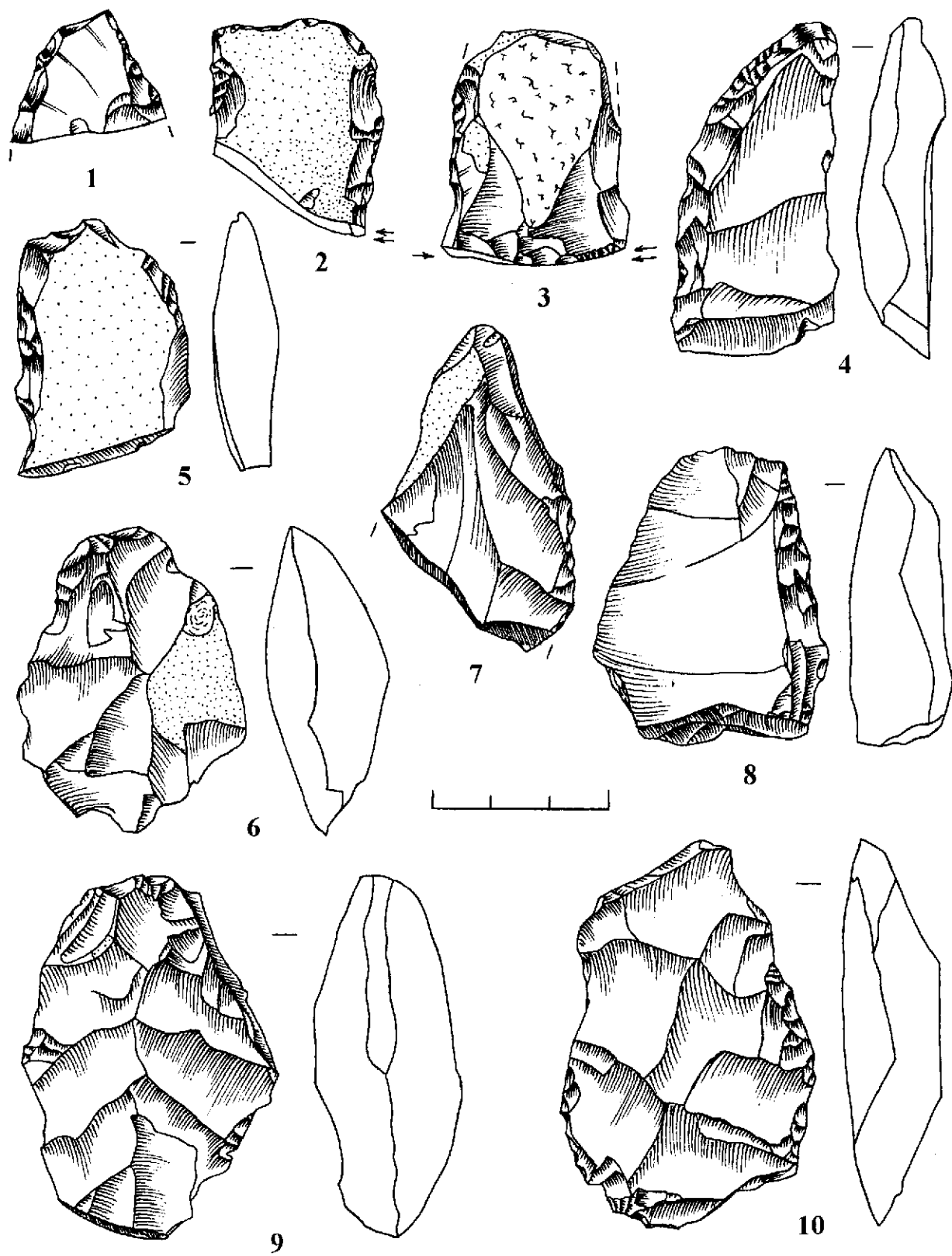

Рис. 75. Кабеляй 23. Сокири, за [Ostrauskas, 2002, p.141].

5. ЯНІСЛАВИЦЬКА КУЛЬТУРА

Історіографія

Вивчення явища розпочалося у 1937 р., коли К.Яжджевський дослідив біля с. Яніславиця в басейні Середньої Вісли випадково знайдене селянами поховання. У засипаній червоною вохрою видовженій могилі виявлено рештки кістяка чоловіка у сидячому положенні з багатим поховальним інвентарем. Зокрема знайдені 3 конічні одноплощинні нуклеуси для відтискних пластин, 14 трикутників та 7 вістер, які пізніше отримали назву яніславицьких. Хоча матеріали з Яніславиці видано ще 1954 р. [Czelewska, 1954], яніславицька культура була виділена в середині 60-х рр. XX ст. С.К.Козловським [1965, 1972, 1975], одночасно з Г.Венцовською [1964, 1975], яка назвала це явище «віслянським циклом». Однак прижився термін «яніславицька культура», який переважно використовується у сучасній літературі. Значний внесок у дослідження культури також зробили інші польські вчені [Schild, Marczak, Krolak, 1975; Domanska; 1990, 1991; Libera, Talar, 1990; Libera, 1995; Szymchak, 1995]. Аналогічні пам'ятки відомі в басейнах Німану та Прип'яті (рис. 76).

У середині 60-х рр. минулого століття, незалежно від польських колег, які саме працювали над ідентифікацією нового на той час культурного явища, литовська дослідниця Р.К.Римантене виділила в басейні Німану пам'ятки типу Максимоніс (рис. 77-78), генетично пов'язані з Маглемезе Західної Балтії [Jablonskite-Rimantene, 1966; Римантене, 1971, с.118-125]. Підставою послужили яскраві матеріали розкопаної нею на Німані стоянки Максимоніс IV (рис. 77-78). Л.В.Кольцов [1975, 1977] писав про яніславицькі пам'ятки в мезоліті Литви та про впливи культури на мезоліт Білорусі.

В Україні перша яніславицька пам'ятка – Дніпровська водогінна станція (ДВС) – була досліджена ще у 1954 р. Д.Я.Телегіним [1956] (рис. 97). Дослідник досить довго не визнавав її зв'язок з яніславицькою культурою Польщі і відносив до окремої дніпро-прип'ятської культури [1982, с.170-179]. Про яніславицькі елементи в мезоліті Литви, Полісся і навіть Сіверського Дінця почали писати у 70-ті роки С.К.Козловський [1973, с.365], Л.В.Кольцов [1975, 1977], Л.Л.Залізняк, [1977, 1978]. Однак більшість яніславицьких пам'яток у Південному Поліссі відкрито і досліджено у 70-80-х рр.

[Залізняк, 1977, 1978 а, б; 1979, 1980, 1984, 1991, 1998; Zaliznyak, 1997; Залізняк, Нужний, 1980; Залізняк, Охріменко, 1986; Пясецький, 1975, 1979]. Зараз в Українському Поліссі відомо понад 30 показових яніславицьких комплексів – ДВС, Рудий Острів, Бородеянка 3В, Прибірськ 3, Оболонь, Протереб, Рудня Озерянська, Непірець, Сенчиці 5а, 5д, 5в, Переволоки 2, Рудня, Новосілки та ін. (рис.80-100).

Білоруськими колегами досліджені яніславицькі стоянки Несиловичі, Белиця, Циганівка на Верхньому Німані, Мойсеевичі на Прип'яті, Красновка 1Б на Брезині [Черняускі, 1979; Ксензов, 1988, с.114-124; Гутовський, 1988; Кудряшов, 1996, с.43-47] (рис. 79, 101-105). Яніславицькі вістря знайдені Е.Г.Калечиць у Східній Білорусі на стоянках р.Сож – Калиніно, Романовичі, Прісно [Колосов, 2007б, с.26-27] (рис. 76). Першим із білоруських учених визнав наявність у мезоліті Білорусії «населення, генетично пов'язаного з яніславицькою культурою» В.П.Ксензов [1988, с. 122]. Досліджені ним стоянки Красновка 1Б та Стара Лута (рис. 79) були віднесені до рудоострівської культури яніславицької культурної області [Ксензов, 1988, с. 122, 126].

У новій книзі молодого білоруського дослідника В.Обуховського введено у науковий обіг численні колекції яніславицької культури з басейнів Прип'яті та Верхнього Німану, що походять зі зборів на поверхні у 30-70 рр. XX ст. – Бобровичі І, ІІ, Белиця І, ІІ, Бершти ІV, Черленка А, Кастричники І, Ліцаці, Любча ІІІ, Мотоль ІІ [Obuchowski, 2009, s. 75, 86, 87, 88-93, 97, 108-110, 130-133, 173, 175, 178, 181, 192].

Започатковану Р.К.Римантене справу вивчення яніславицьких пам'яток на Німані продовжує нове покоління литовських мезолітознавців, які засвідчили значне скупчення яніславицьких пам'яток на Німані. Найбільш архаїчний матеріал походить з відомої стоянки Максимоніс ІV [Римантене, 1971, с. 118-124] (рис. 77-78). Основну масу яніславицьких стоянок Литви мезолітичного та неолітичного часу ідентифікував Т.Остраускас [1998, 1999] – Варене 2С, Кабеляй 2А, Біржуліо 1В, Кялінішкяй 1А та ін. Серед неолітичних пам'яток з яніславицьким кременем дослідник називає Пакретуонес ІІІ, Кретуоно 1В, Кашету 1, 2, Варене 2В, Папішкі ІV.

Картографування яніславицьких пам'яток дозволяє окреслити територію їх масового поширення – басейни річок Вісла, Німан, Прип'ять (рис. 76). Про вихід яніславицької людності за ці межі свідчить стоянка Кам'яниця під м.Ужгород на Закарпатті (рис. 93, 1-16) [Мацкевий, 1983, с. 25], численні знахідки типових яніславицьких вістер на стоянках Дніпровського Надпоріжжя, Сіверського Дінця (рис. 113-114), Посожжя.

Матеріали

Переважає більшість стоянок розташовані на краю борових терас або на невисоких піщаних підвищеннях у заплавах річок басейнів Прип'яті, Німану та Вісли. Піщані відклади не сприяють збереженню фауністичних решток та інших органічних матеріалів. Тому культурний шар, що залягає на глибині 0,2-0,5 м у жовто-бурому піщаному підґрунті, містить лише крем'яні вироби, іноді ранню неолітичну кераміку.

Крем'яні знаряддя яніславицької культури, як правило, виготовлялися з якісної сировини. У басейні Вісли це кремій шоколадного кольору з верхів'їв річки; на Прип'яті та Німані – сірий туронський кремій з місцевих родовищ; у Київському, Житомирському та Мозирському Поліссях – жовтий житомирський кремій.

Домінуючим типом ядрищ є одноплосинні, однобічні, з прямою площиною для правильних відтискних пластин (рис. 80, 82, 84, 86, 89, 94). Такі середньої величини досконалі пластини з вигнутим профілем становлять вагому складову яніславицьких комплексів. Їх супроводжують ядрища для масивних відщепів [Schild, Marczak, Krolik, 1975, s.16] (рис. 86, 8), необхідних для виготовлення характерних скребачок неправильної форми з нерівним, часто виїмчастим робочим краєм („скребачі велораки“, за польською термінологією).

Яніславицький набір мікролітів містить яніславицькі вістря з плоским мікрорізцевим сколом на базальному кінці (рис. 77, 1-20; 81, 1-44; 85, 1-8; 91, 1-39; 96), видовжені яніславицькі трикутники (рис. 81, 45-46, 60-67; 91, 40-49; 95, 20-26; 96), численні мікрорізці (переважно базальні) (рис. 77, 21-34; 85, 22-31; 87, 20-30; 92, 99, 20-48). Виразна категорія трапецій (рис. 81, 68-89; 83, 85, 92, 95) мінлива: від переважно низьких форм – на заході, в басейні Вісли, до високих – на сході, в Поліссі. Вістря і трикутники оброблялися характерною напівкрутою ретушшю, відмінною від крутої обрубуючої ретуші мікролітів кудлаївської чи коморницької культур.

Значними серіями представлені вже згадувані своєрідні, неправильної форми скребачки на аморфних відщепях, часто комбіновані зі скобелем (рис. 77, 36-45; 80, 1-27, 13-14; 88, 1-29; 94, 43-55). На відміну від скребачок, різці на відщепях нечисленні і невиразні, за виключенням німанської групи стоянок. Постійним компонентом є пластини з ретушшю (рис. 80, 15-17; 86, 1-7; 89, 3-7), а на Верхній Прип'яті і Німані – трапецієподібні сокири чи тесла. Вони виготовлені з великих масивних відщепів грубим крутим ретушуванням довгих країв. Лезо пригострювалося поперечним сколом (рис. 80, 19-23; 82; 90, 11-12), що надавало йому певної асиметричності. Іноді на пам'ятках Верхів'їв Прип'яті зустрічаються двобічно обтесані сокири (рис. 82, 4).

Локальні варіанти

Поділ яніславицької культури на три локальні групи запропонував С.К.Козловський [Kozłowski, 1972, s.157; 1975, s.75]. Група Вістка межиріччя Середньої Вісли та Варти містить вироби властиві мезоліту Західної Балтії (трикутники з ретушшю по трьох краях, витягнуті прямокутники, низькі трапеції). Східна група з високими трапеціями розташована у Східній Польщі. Групі Максимоніс басейну Німану властиві ромбічні вістря та сокири. Л.В.Кольцов піддав критиці таке членування культури [Кольцов, 1977, с.190].

Автор цих рядків допрацював територіальний поділ Яніславиці попередників і запропонував його власну версію [Зализняк, 1991, с.38]. Яніславицькі пам'ятки за морфологічними особливостями крем'яного інвентаря діляться на чотири локальні варіанти: центральний, західний, північний і східний. Пам'яткам центрального, територіально найбільшого варіанту Верхньої Прип'яті та Східної Польщі, властиві різноманітні яніславицькі вістря, в тому числі з ретушованою основою, численні трикутники, «велораки скребачі», високі трапеції, сокири (рис. 80-96). На захід від Вісли поширені не високі, а низькі трапеції. Сокир тут небагато, на відміну від пам'яток Західного Полісся. Мікронабір західної групи дещо нагадує мікронабір свадборзької культури Західної Балтії. Він особливо розвинений і включає численні трикутники (в т.ч. з трьома ретушованими сторонами), видовжені прямокутники, мікрорізці типу Свдборг. Північні яніславицькі пам'ятки басейну Німану типологічно близькі до яніславицьких Верхньої Прип'яті, але тут зустрічаються вістря ромбічної форми типу

Максимоніс (рис. 77, 2-5) з косо ретушованою паралельно скосу вістря основою, а різці значно численніші ніж в інших групах культури (рис. 77-78, 101-104). Виділену Р.К.Римантене німанську мезолітичну культуру сучасні литовські дослідники схильні вважати німанським варіантом яніславицької спільноти [Piličiauskas, 2002, p.134].

Своєрідність пам'яток Києво-Житомирського Полісся та Нижньої Прип'яті (східного варіанту Яніславиці) дала підстави для виділення окремої рудоострівської культури яніславицької культурної області [Залізняк, 1978], яку в наш час автор вважає східним локальним варіантом єдиної яніславицької культури. На рудоострівських комплексах (рис. 79, 97-100, 105-112) власне яніславицькі риси не такі виразні як, західніше. Тут менш різноманітні яніславицькі вістря, які дуже рідко мають ретушовану основу; майже не зустрічаються трикутники; замість „велораких” скребачок домінують правильні кінцеві або підокруглі (рис. 98, 28-47; 100, 1-46), пластинчастість комплексів значно нижча, ніж на Верхній Прип'яті. Остання особливість, можливо, пояснюється низькою якістю житомирських кременів. На рудоострівських пам'ятках Київщини зазвичай знаходять кукрекські вироби – вкладні, різці з пласким сколом (рис. 98, 26; 99, 98; 100, 48-54; 110, 79-88).

Складається враження, що на Верхній Прип'яті та у Східній Польщі існувало потужне ядро культури, оточене по периферії територіально меншими локальними варіантами. Специфіка їх крем'яного інвентарю багато в чому зумовлена впливами сусідів: на заході культури Сवादборг Балтії, на південному сході Кукрек у Південного Бугу та Середнього Дніпра.

Гене́за, розсе́лення

З моменту виділення культури у 60-х рр. XX ст. різні дослідники знаходили певні паралелі мікронабору Яніславиці в мезоліті Західної Балтії. Західнобалтійську версію походження культури започаткувала Р.К.Римантене у 60-ті рр. XX ст., в процесі дослідження стоянки Максимоніс IV. Матеріали пам'ятки вона генетично пов'язала з культурою Маглемезе Західної Балтії [Римантене, 1971, с.119]. Міграцією маглемезького населення на схід пояснювали появу яніславицьких пам'яток у Поліссі С.К.Козловський [1972, 1975], Б.Гінтер [1973], Л.В.Кольцов [1977], Л.Л.Залізняк [1977, 1978, 1991, 1998]. Вважається, що внаслідок трансгресії Балтії десь у бореальний час

населення культури Сवादборг Західної Балтії рухалось у південно-східному напрямку і започаткувало постмаглемезьку спільноту, до якої входила і яніславицька культура [Залізняк, 1998, с.217]. Т.Остраускас [2002, с.161] з посиланням на давнє припущення Р.К.Римантене [1971, с.118-121], висловився на користь типологічної подібності виробів Максимоніс IV до матеріалів з пребореальної стоянки Бармозе Південної Скандинавії. Це дало підстави припускати можливість проникнення в басейн Німану протояніславицьких носіїв маглемезьких традицій Західної Балтії не пізніше кінця Бореалу, тобто ще до міграції свадборзького населення на схід.

Просування свадборзького населення в Бореалі – на початку Атлантикуму з північного заходу у Польщу прослідкували польські вчені [Bagniewski, 1993; Залізняк, 1998, с.240-243]. Цій спільноті властиві вузькі довгі трикутники, які, схоже, були прообразами яніславицьких. Характерні для західного варіанту Яніславиці трикутники свадборзького типу не типові для східного варіанту культури, що вказує на її західні, прибалтійські витоки.

На нашу думку, типологічні паралелі яніславицькому комплексу в мезоліті Західної Балтії (культура Сवादборг) та „згасання” яніславицької специфіки на пам'ятках у напрямку із заходу на схід вельми показові. Складається враження, що в процесі міграції з заходу через Полісся носіїв яніславицьких традицій, останні почасти були втрачені переселенцями. Не випадково властиві культурі Сवादборг Західної Балтії та ранній Яніславиці Польщі численні трикутники майже не зустрічаються у Київському Поліссі. Тому рудоострівські стоянки Київського Подніпров'я демонструють збіднений яніславицький комплекс, а Надпоріжжя та Сіверського Дінця досягли лише окремі яніславицькі елементи, а саме вістря та базальні мікрорізці.

Колю наведених аргументів на користь міграції мезолітичного населення Балтії через Полісся в лісостепове Лівобережжя Дніпра можна суттєво розширити. Серед них – традиційність міграційного шляху через басейн Вісли у Полісся й Волинь, починаючи з фінального палеоліту до середньовіччя [Залізняк, 2001 а, б], а також згадуваний тиск на яніславицьке населення басейнів Вісли та Прип'яті з південного заходу та заходу мігруючої на схід в кінці VI-V тис. ВС людності культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду. Якщо практично всі археологічні культури останніх 12-ти тис. років

басейну Прип'яті – від Східного Лінгбі до Пшевору і Вельбару I тис. н.е. – мають західне походження, то чому Яніславиця має бути винятком і походити з Криму чи з Дінця, як вважає дехто з сучасних дослідників?

Крем'яний комплекс Яніславиці, фактично, являє собою реалізацію давніх маглемезьких традицій балтійського мезоліту на ґрунті нової протонеолітичної відтискної техніки розколювання кременю [Залізняк, 1991, 1998, с.189]. В яніславицькому комплексі поєднується мікронабір постмаглемезького типу (вузькі трикутники, ланцети, базальні мікрорізи) з протонеолітичною технологією південного походження (однобічні нуклеуси для регулярних відтискних пластин, з перетинів яких виготовляли правильні трапеції).

Відтискна технологія однобічного ортогнатного нуклеуса в Європі уперше зафіксована в протонеоліті Балкан, у кінці VIII – на початку VII тис. BC (cal.). Цим часом датуються найдавніші її прояви в комплексах докерамічного неоліту Криту (Кнос), Пелопонесу (Франкті, фаза X), Фессалії (Argica) [Perles, 1985, p.35; 2001, p. 31-37, 45-50]. У процесі неолітичної колонізації континенту в VII-VI тис. BC (cal.) нова прогресивна технологія поширювалася з Балкан лодністю ранньонеолітичних культур балкано-дунайського походження: Старчеве-Криш, Гребеники, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки. Очевидно, саме від цих ранньонеолітичних колоністів мезолітичні мисливці Польської та Поліської низовин у VI тис. BC (cal.) запозичили відтискну техніку первинної обробки кременю, а також типові для крем'яних комплексів згаданих неолітичних культур правильні трапеції [Залізняк, 2005, с.126-128; 2006, с.3-18].

Вістря яніславицького типу давно відомі під назвою донецьких на Сіверському Дінці [Телегін, 1956], а з 70-х рр. – у Надпоріжжі [Залізняк, 1978], в Посожжі [Колосов, 2002] і навіть у Закарпатті [Залізняк, 1998, рис. 73, 1-16] та в Криму [Яневич, 1993] (рис. 113-114). Це свідчить, що носії маглемезьких традицій Балтії у своєму русі на південний схід вийшли далеко за межі зандрових Польської та Поліської низовин, здолавши навіть Карпатський хребет. Так, у Закарпатті, біля м. Ужгород досліджена стоянка Кам'яниця з типовим яніславицьким інвентарем [Мацкевий, 1983, с.25]. Міграцію пізньояніславицького населення на схід у Поліське Подніпров'я очевидно стимулював у середині VI тис. BC натиск із заходу неолітичних колоністів – культур лінійно-стрічкової кераміки, а ще пізніше –

лійчастого посуду. Експансія носіїв КЛСК з Подунав'я у Польщу сягнула пониззя Одера та Вісли, а на сході – Волині. Розселення яніславицької лодності Поліссям на схід (рис. 113), схоже, призвело до витіснення місцевого кудлаївського населення на Десну.

Природні умови долини Середнього Дніпра, що дуже нагадували поліські ландшафти, сприяли просуванню лісових яніславицьких мисливців із Київського Полісся у південно-східному напрямку (рис. 113-114). Мається на увазі поширення поліських ландшафтів уздовж лівого берега долини Дніпра майже до Надпоріжжя [Маринич, 1963]. До того ж, в Атлантикумі через потепління та зволоження клімату річкові долини лісостепової смуги заросли густими листяними лісами. Це сприяло міграції поліських мисливців у Надпоріжжя і далі на схід, на Сіверський Дінець. На користь такої міграції свідчать численні яніславицькі вістря (рис. 113-114), базальні мікрорізи, які поширились у кінці мезоліту – на початку неоліту в Надпоріжжі та на Сіверському Дінці, в крем'яних комплексах таких південних культур, як Кукрек, донецька. Природно-ландшафтні умови басейну Дінця в Атлантикумі також нагадували поліські, що стимулювало міграційні процеси з Полісся на Дінець.

Носії яніславицьких традицій з лісової півночі були поступово асимільовані автохтонами степів та лісостепів, злившись із кукрекським населенням Надпоріжжя. На Сіверському Дінці вони змішалися з населенням південного (можливо кукрекського) походження. У підсумку відбулося накладання яніславицьких традицій обробки кременю на індустрію південного типу, що стало важливою складовою процесу формування донецької мезолітичної культури. В інвентарі останньої південні елементи домінують над яніславицькими, що дало підстави відносити її до південної зони мезоліту [Формозов, 1959; Залізняк, 1978, с. 96; 1980, с. 119; 1984, с. 102-104; 1991, с. 40-41; Горелик, 1986].

На користь цих міграційних процесів свідчать дані аналізу багатих антропологічних матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Надпоріжжя та Середнього Подніпров'я. На зміну грацильному населенню середземноморського походження у другій половині мезоліту приходять масивні протоевропеїди, генетично пов'язані з Північно-Західною Європою. У фінальному мезоліті і особливо в неоліті тут переважають масивні, широколиці північні європеїди вовниязького антропологічного типу, найближчі аналогії яким,

Радіокарбонові дати яніславицьких пам'яток

Рудий Острів, л. 4	Ki 6260	7800 $\pm$ 60 B.P.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Рудий Острів, л. 9	Ki 6261	7875 $\pm$ 50 B.P.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Криниця 4	ГИН 5843	7210 $\pm$ 40 B.P.	[Залізняк, 1991, с.41]
Кабалай 2	Ta 2610	7060 $\pm$ 150 B.P.	[Ostrauskas, 1999, s.56]
Кабалай 2	Ta 2599	7250 $\pm$ 200 B.P.	[Ostrauskas, 1999, s.56]
Томашов II	GrN 7051	6555 $\pm$ 45 B.P.	[Domanska, 1991, s.41]
Денбі 29	Gd	7140 $\pm$ 120 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Денбі 29	Gd 2278	7250 $\pm$ 100 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Денбі 29		6760 $\pm$ 70 B.P.	[Domanska, 1991, s.40]
Яніславиця		6580 $\pm$ 80 B.P.	[Domanska, 1991, s.41]
Возна Венсас 1	Gd 2431	5900 $\pm$ 100 B.P.	
Сосня		5700 $\pm$ 120 B.P.	

на думку І.Й.Гохмана [1966] та І.Д.Потехіної [1992, с. 14; 1999], маємо серед матеріалів маглемезьких могильників Західної Балтії – Скотехолм, Ведбек, Ертебелле та інших.

Західна версія походження Яніславиці від маглемезької культури Балтії домінуюча, але не єдина. Відомі спроби вивести культуру з території України. Їх витоки простежуються у досить неконкретних висловлюваннях С.К.Козловського [1977, s.232, 240], Г.Венцковської [1975, s.420] та Л.Доманської [1991] про можливе східне генетичне коріння Яніславиці Польщі. Популярності цій концепції додало відкриття в Гірському Криму на початку 90-х рр. минулого століття пам'яток шпанської ранньомезолітичної культури, мікронабору якої властиві вістря з мікрорізцевим сколом, що нагадують яніславицькі. Д.Ю.Нужний, О.О.Яневич та деякі інші українські дослідники висловили думку про генезу яніславицької культури внаслідок міграції шпанського населення Гірського Криму далеко на північ, у Полісся [Яневич, 1993, Нужний, 1992, Nuzhnyi, 1998].

З критикою аргументів прибічників такої версії проходження культури виступив автор цих рядків [Залізняк, 2002], привернувши увагу до того факту, що вибудована ними шпанська мезолітична імперія – від Кримських гір до Полісся та Сіверського Дінця – збігається в часі й просторі з іншою – кукрекською. Безпрецедентність такого накладання двох мезолітичних культур одна на одну на величезній площі діаметром майже 1000 км закономірно викликає сумніви в існуванні принаймні однієї з цих грандіозних мезолітичних спільнот. Скепсис стосується перш за все шпанської складової, бо численні кукрекські пам'ятки давно відомі від південного берега Криму (Мис Трійці) до Полісся (Лазарівка, Прибір 7а). Тоді як достовірні шпанські матеріали північніше Перекопу поки що

не знайдені, незважаючи на багаторічні цілеспрямовані пошуки згаданих дослідників. Звичайно, якщо не рахувати кількох трикутників шпанського типу в негомогенних комплексах Надпоріжжя.

Не переконують і намагання видати за сліди потужної шпанської міграції з Криму на північ яніславицькі вістря з мікрорізцевими сколами Надпоріжжя та Сіверського Дінця. Адже морфологічно ці вістря не так шпанські, як яніславицькі. Отже, вони скоріше свідчать про міграцію їх виробників не з півдня, а навпаки, з поліської півночі в Надпоріжжя і далі, на Сіверський Дінець (рис. 113-114). Та й батько східної версії походження Яніславиці Польщі, С.К.Козловський, особисто оглянувши шпанські матеріали Криму у 1993 р., не знайшов у них генетичного підґрунтя яніславицької культури і перестав писати про її східне походження, фактично повернувшись до свого первинного бачення витоків виділеної ним культури в мезоліті Балтії [Kozlowski, 1972].

Хронологія

Важливим репером, що вже майже 50 років застосовується для датування мезолітичних пам'яток Південної Балтії, є феномен поширення симетричних трапецій на перетинах правильних пластин [Kozlowski, 19676]. Традиційно вважається, що властиві Яніславиці правильні трапеції та відтискна техніка обробки кременю поширюються на Середньоевропейських низовинах у пізньому мезоліті, деє на початку Атлантикуму – близько 6000 BC (cal.). Цю думку підтверджують і радіокарбонові дати (див. табл.), отримані для яніславицьких пам'яток, незважаючи на несприятливі для їх культурних шарів умови збереження органічних матеріалів. Більшість із них припадає на першу половину – середину атлантичного періоду, а саме 6-4,7 тис.

ВС (cal.). Разом з тим, архаїчні комплекси Максимоніс IV та Красновка ІБ, в яких наявна відтискна техніка, але відсутні трапеції, дають підстави припускати, що найдавніші яніславицькі стоянки можуть датуватися й більш раннім часом, можливо навіть Бореалом.

Історичні долі

З моменту виділення культури різні дослідники писали про керамічну фазу розвитку культури [Kozłowski, 1972, 1975, s.147; Кольцов, 1975, с.192; Залізняк, 1977, с.34]. Яніславиця вважається генетичним підґрунтям німанської (волинської, за Г.В.Охріменком) неолітичної культури (НК) [Залізняк, 1979, 1998; Черняускі, 1979; Залізняк, Балакін, 1985; Охріменко, 2001; Гаскевич, 2001]. Для ранніх німанських комплексів, що отримали назву пам'яток типу Дубичай [Римантене, 1966; Телегін, 1966; Черняускі, 1979; Ostrauskas, 1999; Piliciauskas, 2002], характерний яніславицький крем'яний. Пам'ятки типу Дубичай німанської неолітичної культури поширені на східній частині ареалу яніславицької культури – в басейнах Верхнього Німану, Прип'яті, зокрема й у Волинському та Житомирському Поліссі. Властиві їм товстостінні, бідно орнаментовані грубі горщики з гострим дном, травною в глині та ангобованою поверхнею і розчосами зсередини мають прямі аналогії у струмельській кераміці Українського Полісся. Ранній кераміці притаманні округлі наколи по краю прямих або злегка відігнутих вінець. Дещо пізніше поширилися косолінійні та сітчасті композиції з прокреслених ліній, а також т.з. „копитця” – ряди відступаючих наколів трубчастою кісткою (рис. 130).

Пам'ятки пізнього, лисогорського етапу німанської культури поширені у Західній Білорусі та Південній Литві, але невідомі в Україні. Вони суттєво відрізняються від раннього дубичайського етапу – як за керамічним комплексом, так і відсутністю яніславицьких виробів у крем'яному інвентарі, що набуває характерного для пізнього неоліту вигляду. Сучасні литовські дослідники схильні виділяти лисогорські пам'ятки в окремішню від Дубичаю культуру.

Німанські пам'ятки Південного Полісся, схоже, виникають на яніславицькому ґрунті, під впливом з півдня неолітичних культур – буго-дністровської, а пізніше – лінійно-стрічкової кераміки. Буго-дністровські впливи сягнули Полісся, скоріш за все, не раніше середини VI тис. ВС (cal.), а лінійно-стрічкові – лише у другій половині цього ж тисячоліття. Отже, після 5500

р. ВС носії буго-дністровських культурних традицій з характерною керамікою та кукрекським кременем під зростаючим тиском мігруючої з заходу людності культур Криш, а пізніше – КЛСК та Кукутені-Трипілля, просунулися з басейну Південного Бугу на схід, у Черкаське Подніпров'я та на північ, у Київське Полісся [Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2005, с.147-150] (рис. 146). На цьому буго-дністровському ґрунті в Середньому Подніпров'ї та на півдні Київського Полісся формуються архаїчні неолітичні пам'ятки з кукрекським кременем і керамікою з самчинськими рисами (Лазарівка, Завалівка, Бородянка Зв, Крушники) (рис. 125-130), що не тільки стали генетичним підґрунтям дніпро-донецького неоліту Південної Київщини та Черкаського Подніпров'я, а й вплинули на становлення німанської культури Полісся.

Буго-дністровські та кукрекські впливи з Південного Бугу менше помітні на півночі заселеного яніславицькою людністю Київського Полісся. Яніславицькі крем'яні комплекси цього регіону (Корма, Оболонь, Горки, Протереб) містять окремі кукрекські вироби та кераміку дубичайського типу з елементами буго-дністровської орнаментатії (наколи протягнутою гребінкою, хрестоподібні прокреслені композиції). Причому, північніше р.Тетерів серед крем'яних виробів стоянок переважають яніславицькі, а на південь від нього – кукрекські елементи. Відповідно, якщо південь Київщини входив у зону формування найдавніших дніпро-донецьких пам'яток, то північніше простягалася смуга поширення ранніх пам'яток німанської неолітичної культури [Залізняк, Балакін, 1985].

Усе це свідчить про певний буго-дністровський вплив на формування у Поліссі в VI тис. ВС на яніславицькому ґрунті дубичайської фази німанської неолітичної культури. Близько 5600 ВС із заходу на Волинь просунулася людність культури ЛСК, яка вплинула на подальший розвиток німанської культури дещо пізніше за буго-дністровську. У Південному Поліссі носії НК були асимільовані чи витиснуті прийшлим із заходу в IV-III тис. до н.е. населенням культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

Пам'ятки типу Кусейщина

На цю своєрідну групу пам'яток першим звернув увагу знаний білоруський археолог з Мінську М.М.Чернявський, який дослідив на північному заході Білорусі стоянку Кусейщина та Сосенка III зі своєрідним мікролітичним

крем'яним інвентарем, який не має відповістей у відомих в регіоні мезолітичних культурах [Черняускі, 1996]. Маючи у своєму крем'яному інвентарі певні елементи яніславицької культури, пам'ятки типу Кусейшчина суттєво відрізняються від власне яніславицьких.

В основі крем'яної індустрії лежать дрібні відтискні пластинки зняті з конічного ядрища. Виразними серіями представлені високі та середньовисокі трапеції, в тому числі асиметричні, що переходять в ромби. Показова наявність вістер на пластинках зі скошеним крутою ретушшю кінцем. Часом вони мають ретушовану підставу. Присутні дрібні вістря яніславицького типу, окремі яніславицькі трикутники, мікрорізці. Більшість скребачок дрібні на відщепках. Знайдені невиразні наконечники стріл на пластинках з недбало оформленими напівкрутою ретушшю черешками та вістрями. Привертають увагу виразні серії

скребачок на кінці правильних пластинок та пластини з ретушшю. Різці нечисленні і невиразні. Знайдені свердла та нечисленні двобічно оброблені сокири [Черняускі, 1996, с. 51-56; Obuchowski, 2009, s. 169-171, 234-236].

Загальний вигляд крем'яного інвентаря, зокрема такі його особливості як відтискна техніка, численні правильні трапеції, в тому числі пізні асиметричні та ромбічні форми, кінцеві скребачки на правильних пластинках дають підстави датувати комплекси типу Кусейшчина не раніше фіналу мезоліту, а скоріше початком неоліту. Яніславицькі елементи вказують на генетичний зв'язок з носіями яніславицьких традицій. Можна погодитися з М.М. Чернявським, що пам'ятки типу Кусейшчина (Зацання, Струголапи, Сосенка III, а також Кратуонас IБ у Східній Литві) представляють ранній місцевий неоліт, можливо ранній етап нарвської культури [Черняускі, 1996, с. 50].

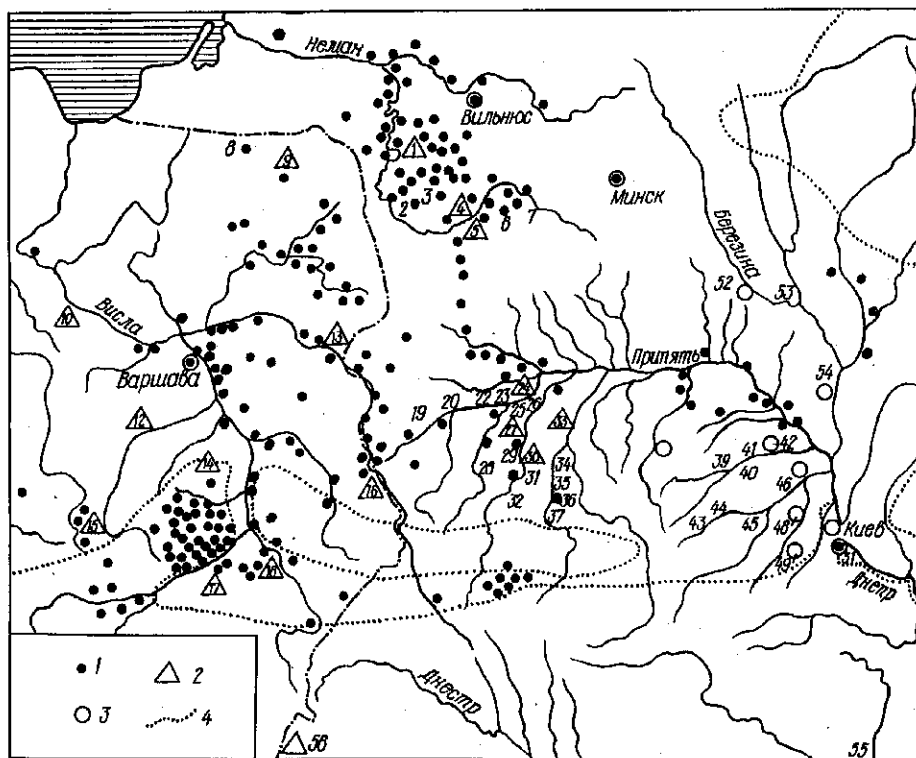

Рис. 76. Карта поширення пам'яток яніславицької культури.

Умовні позначки: 1-яніславицькі вістря; 2- стоянки яніславицької культури; 3- пам'ятки рудоострівського варіанту; 4- кордон Поліської низовини.

Басейн Німану: 1-Максимоніс 4, 2-Дубичай 2, 3-Нятесяй, 4-Белиця 2, 5-Нясіловичі, 6-Бабинка, 7-Черешля; Польща: 8-Перкуново, 9-Сосня, 10-Вістка Шляхецька III, 11-Велішев XIII, 12-Яніславиця, 13-Гжибова Гура VI, 15-Дібровка, 16-Неборове, 17-Яворник Чарна, 18-Гвоздець; Полісся: 19-Тур, 20-Невір, 21-Глуша, 22-Любязь, 23-Переволока, 24-Омит, 25-Нобель, 26-Сенчиці 5а, 27-Мульчинці, 28-Грушвиця, 29-Бабка, 30-Непірець, 31-Балаховичі, 32-Мала Осниця, 33-Рудня, 34-Криниця, 35-Тутовичі, 36-Поляна, 37-Сарни, 38-Рудня Озерянська, 39-Піщане, 40-Прибір, 41-Ковишівка, 42-Протереб, Оболонь, Дібровка, 43-Стаханове, 44-Кративенка, 45-Тетерів, 46-Кухарі 2, 47-Прибірськ 3, 48-Рудий Острів, 49-Бородянка, 50-ДВС, 51-Перетічок, 52-Красновка IБ, 53-Городок 4, 54-Стара Лукава, 55-Конецьполь, 56-Кам'яниця.

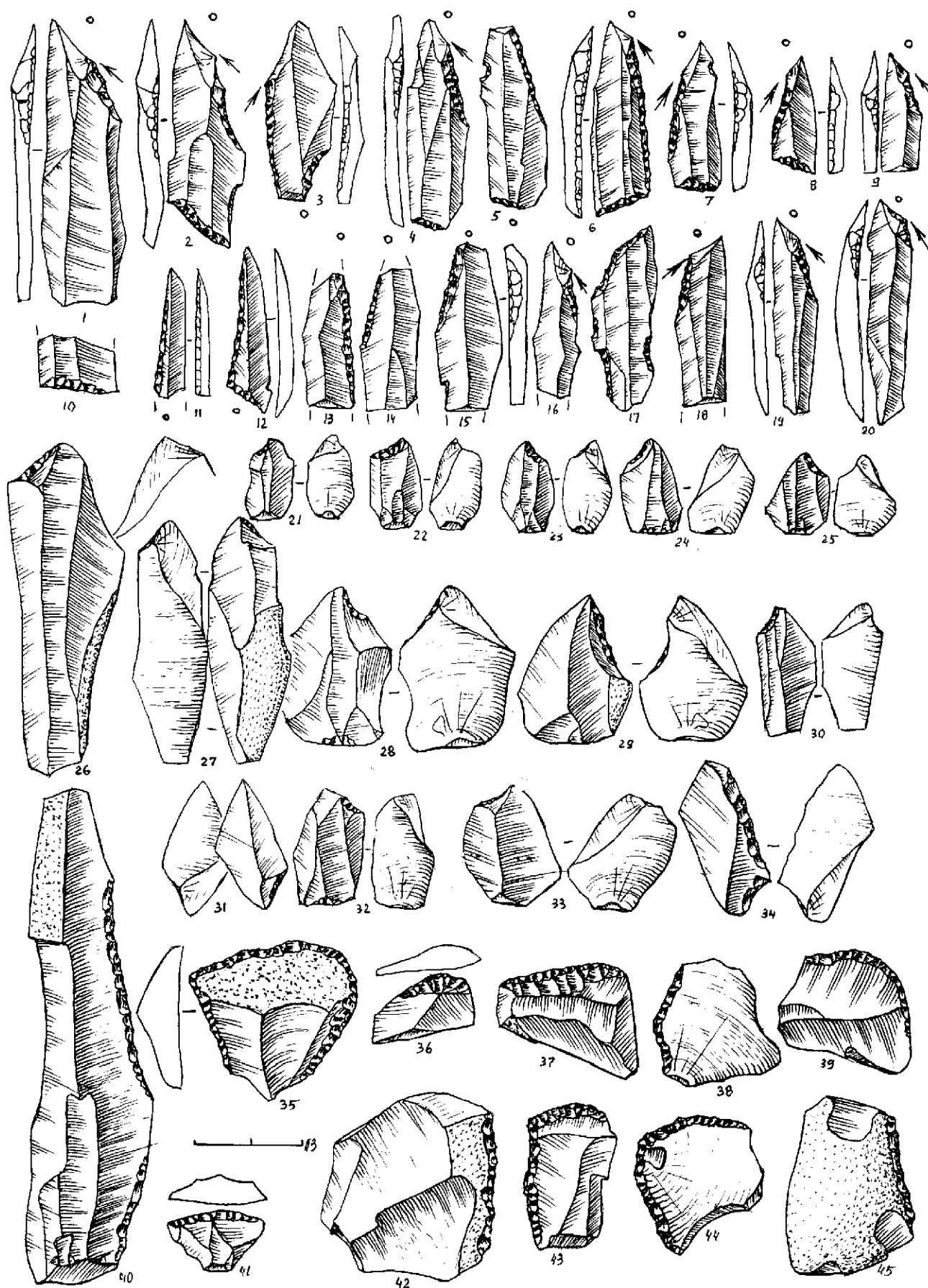

Рис. 77. Максимоніс 4. Крем'яний інвентар, за [Римантене, 1971, с. 118-123].

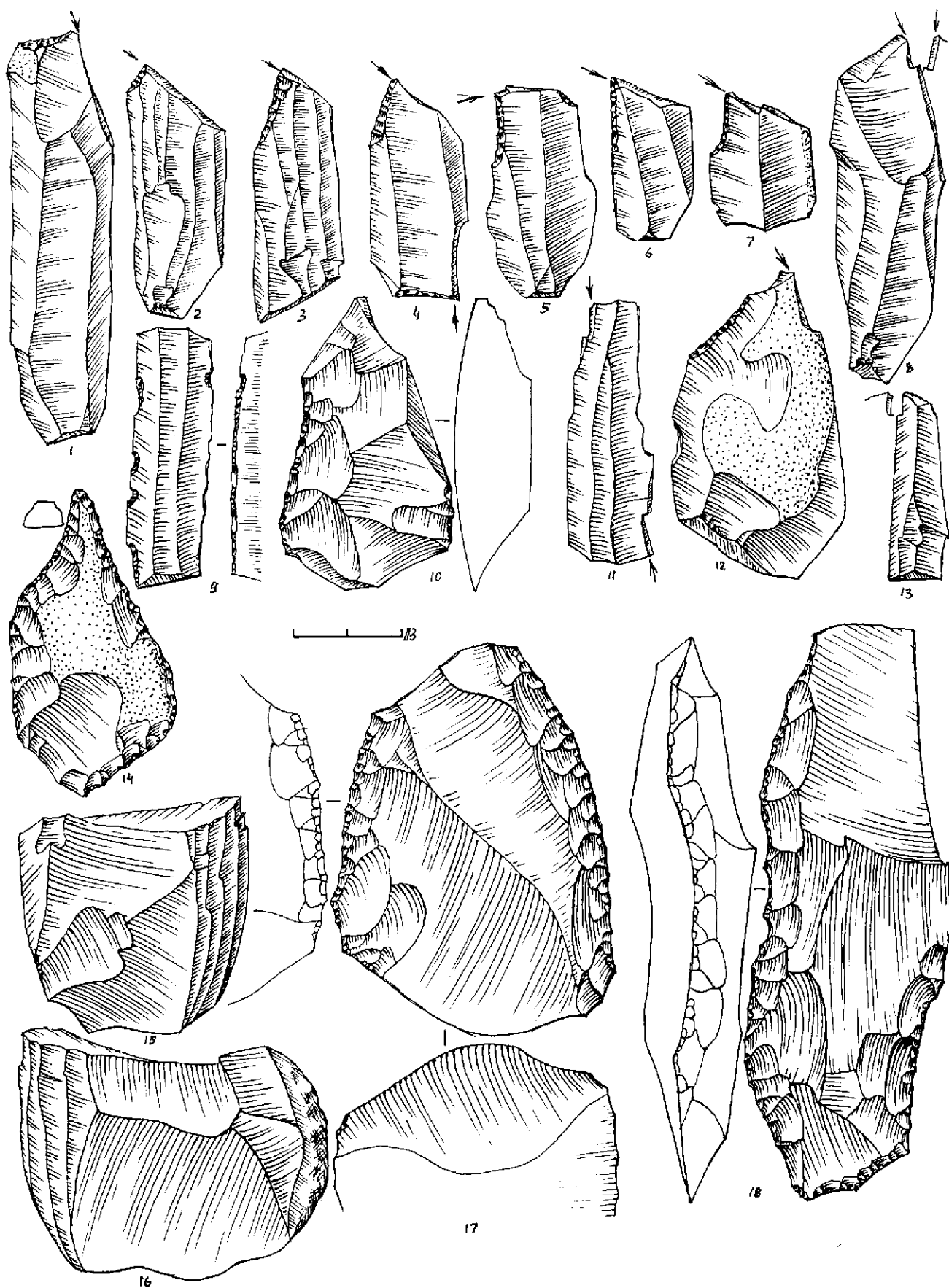

Рис. 78. Максимоніс 4. Крем'яний інвентар, за [Римантене, 1971, с. 118-123].

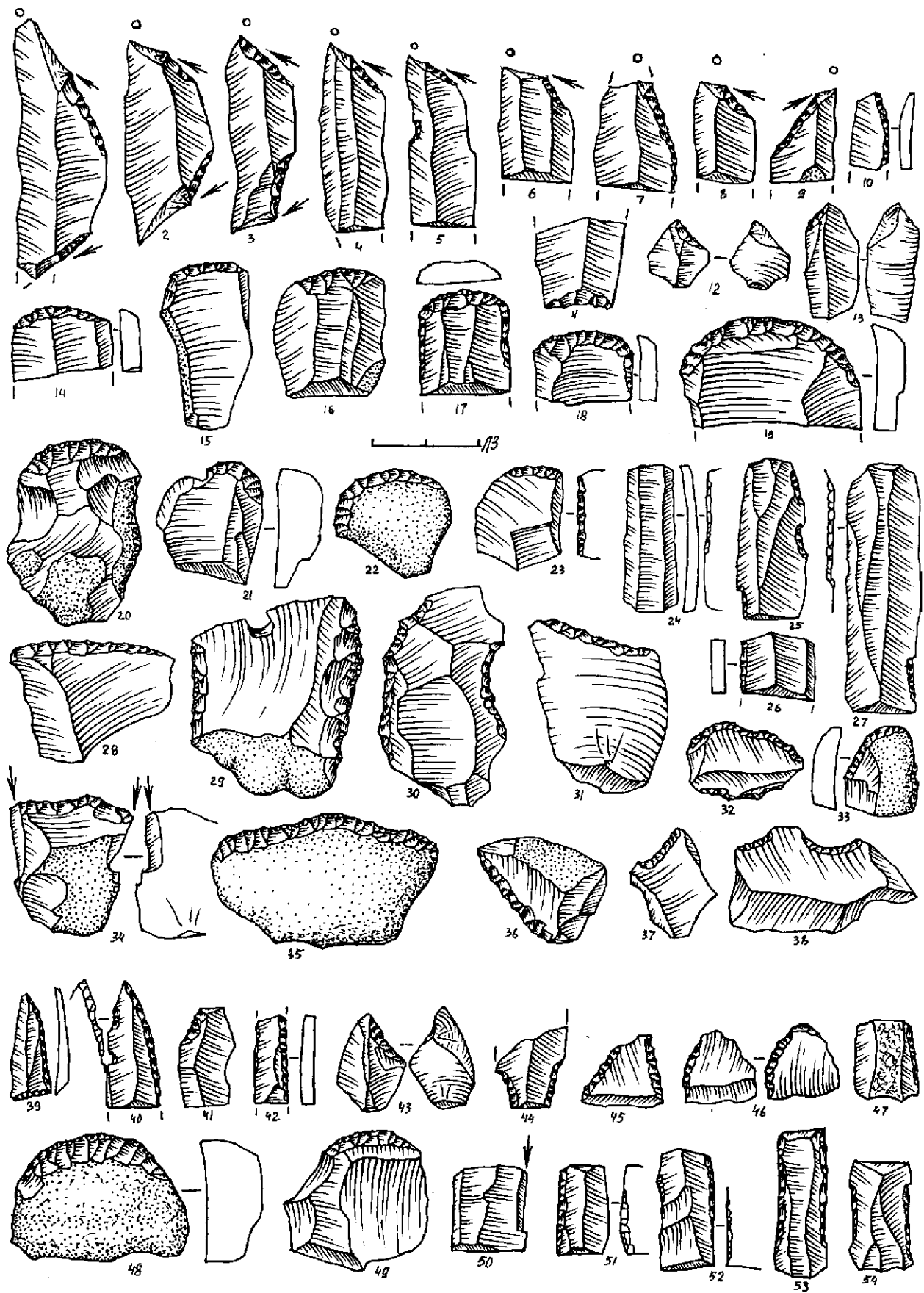

Рис. 79. Крем'яний інвентар стоянок Красновка ІБ (1-38) та Стара Лутава (39-54), за [Ксензов, 1988, с. 114-124].

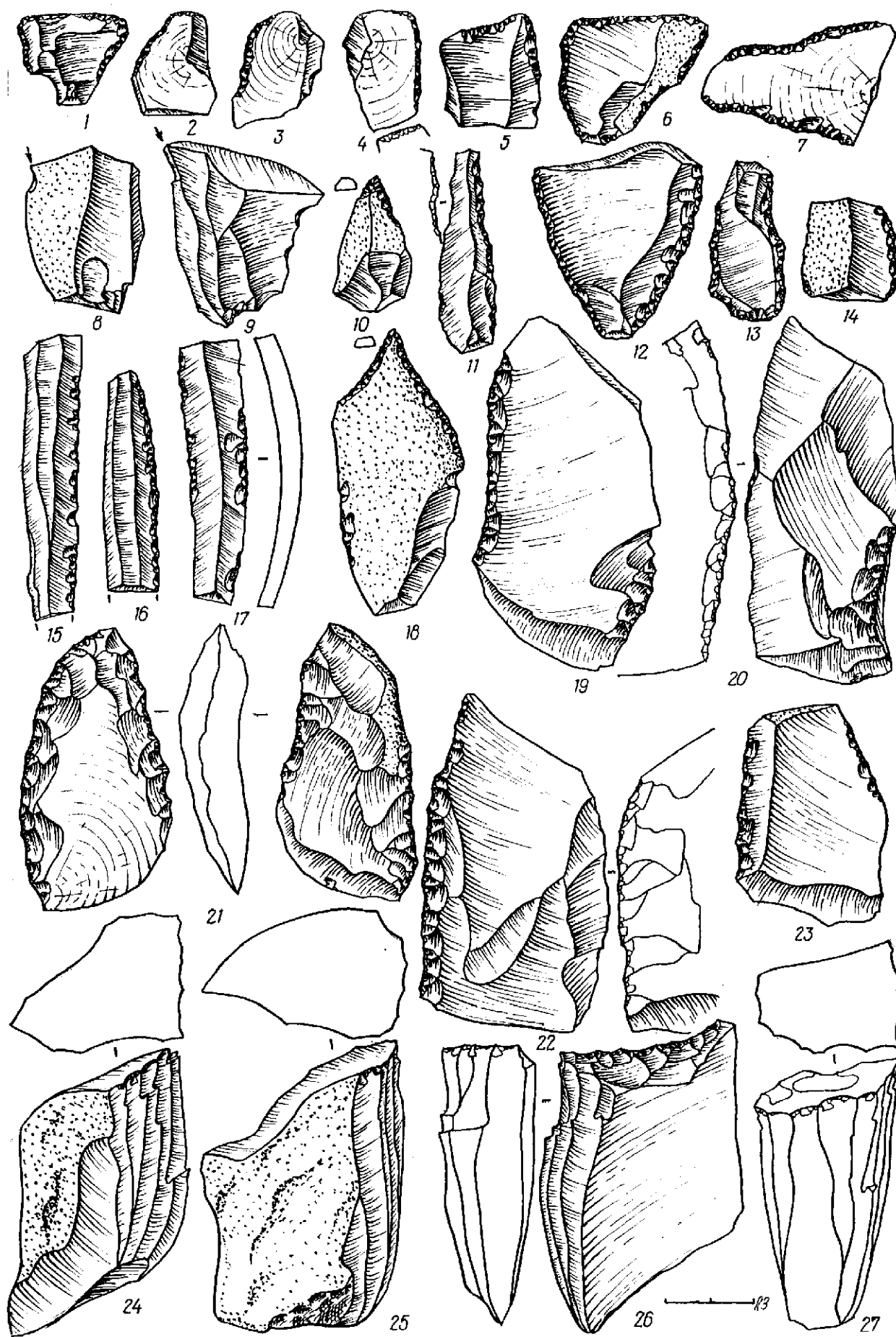

Рис. 80. Сенчиці 5а. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1991, с. 36].

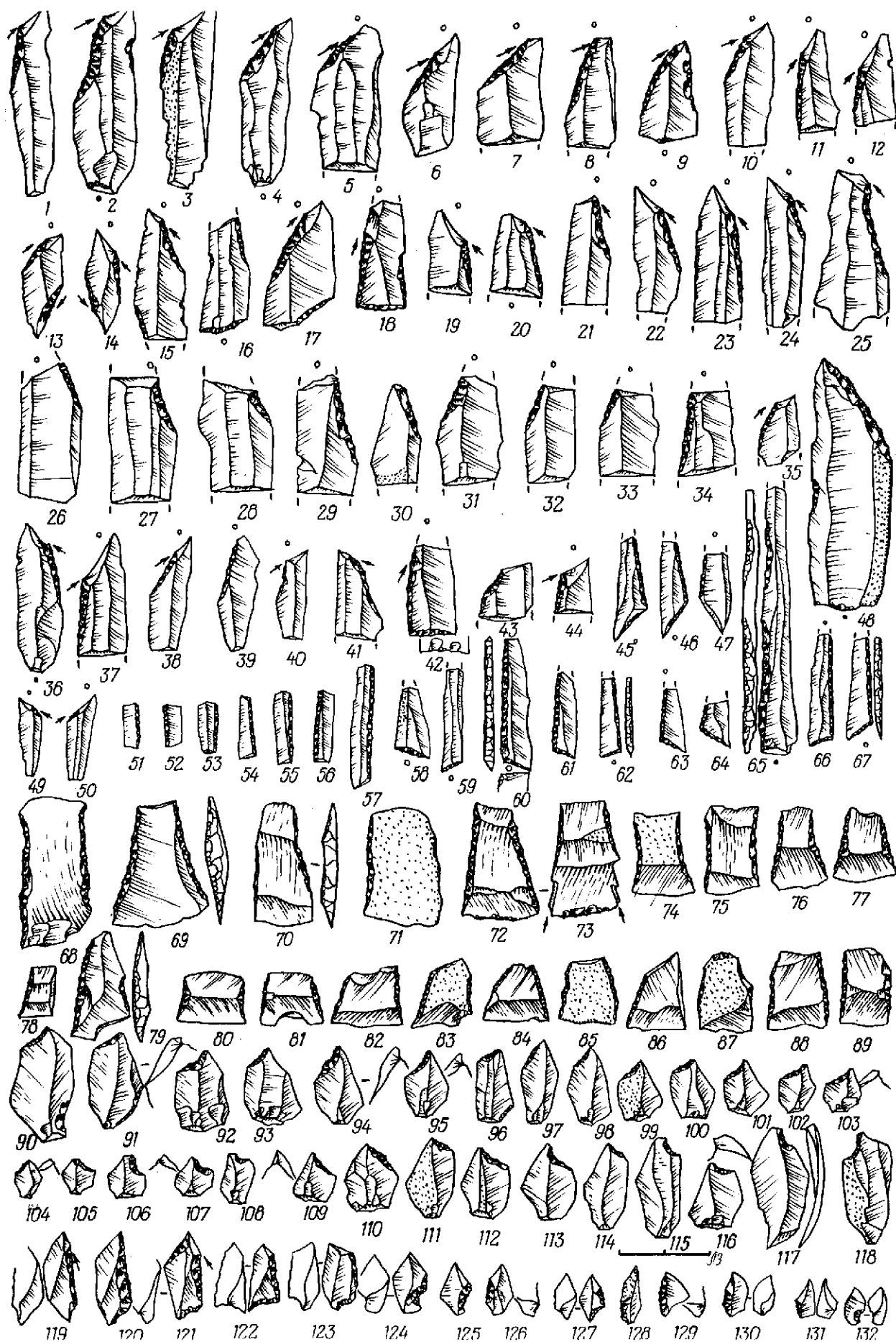

Рис. 81. Сенчиці 5а. Мікроліти, за [Зализняк, 1991, с. 37].

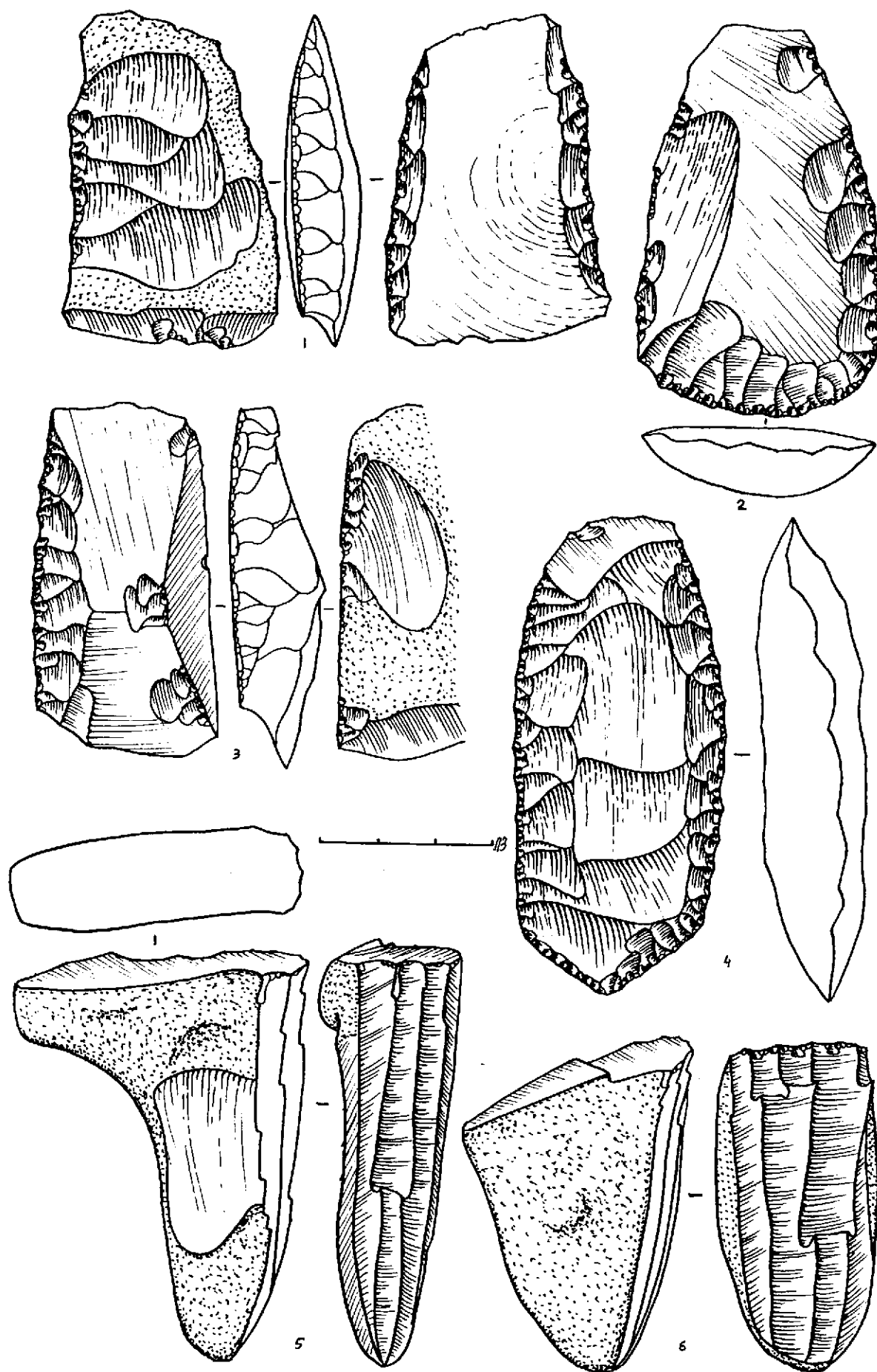

Рис. 82. Сенчиці 5д. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 39].

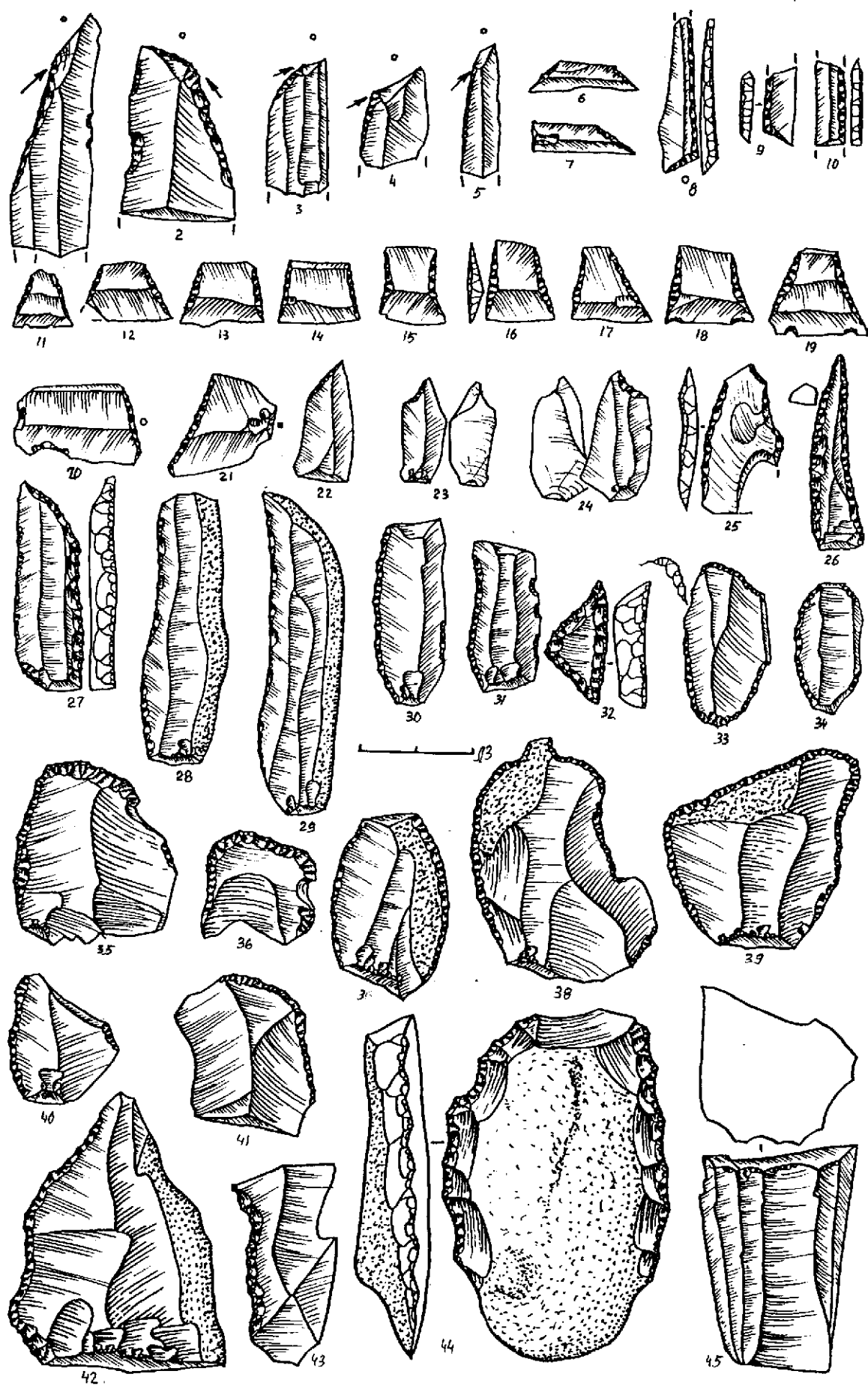

Рис. 83. Сенчиці 5д. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 40].

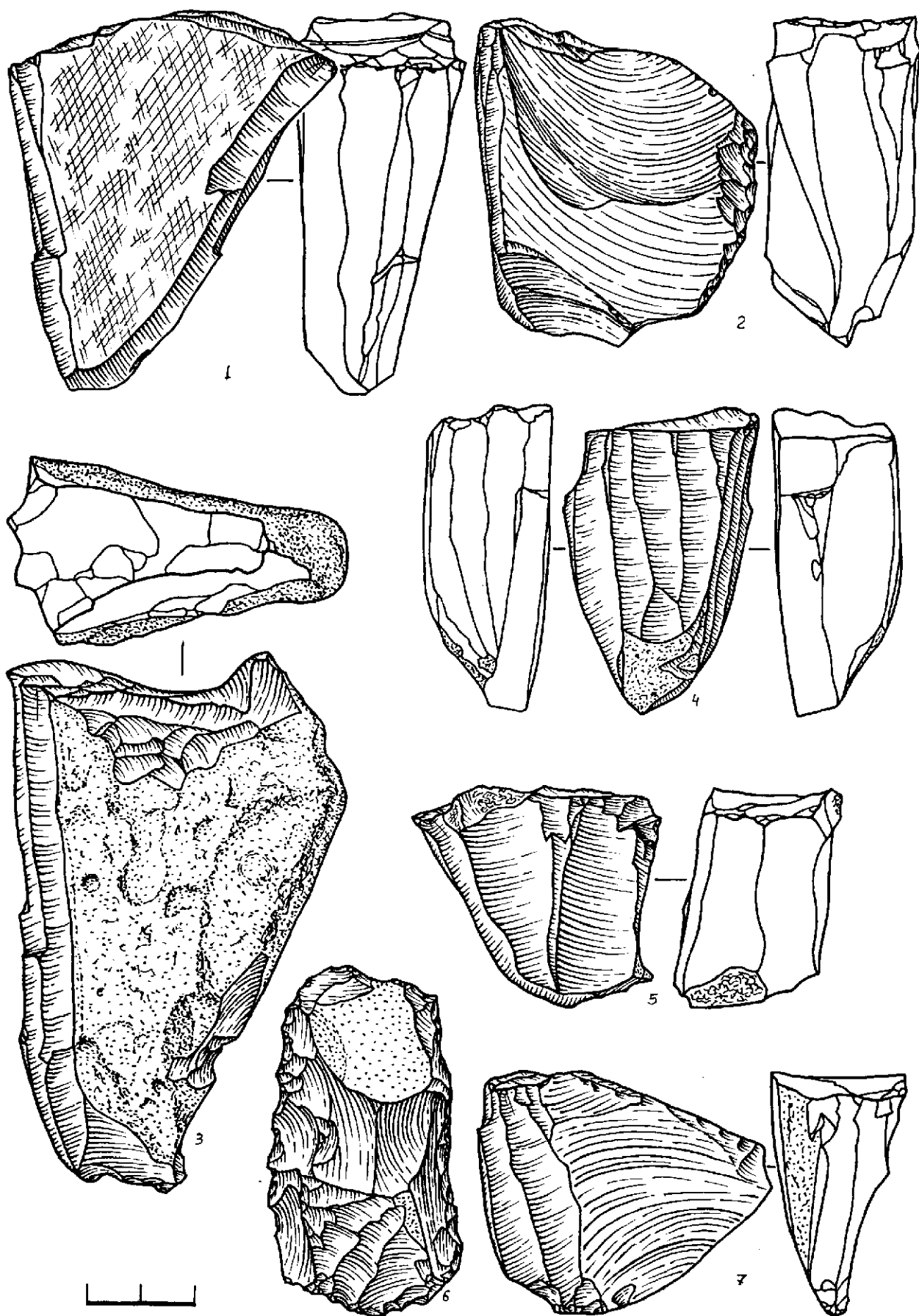

Рис. 84. Сенчиці 5в. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Залізнякам.

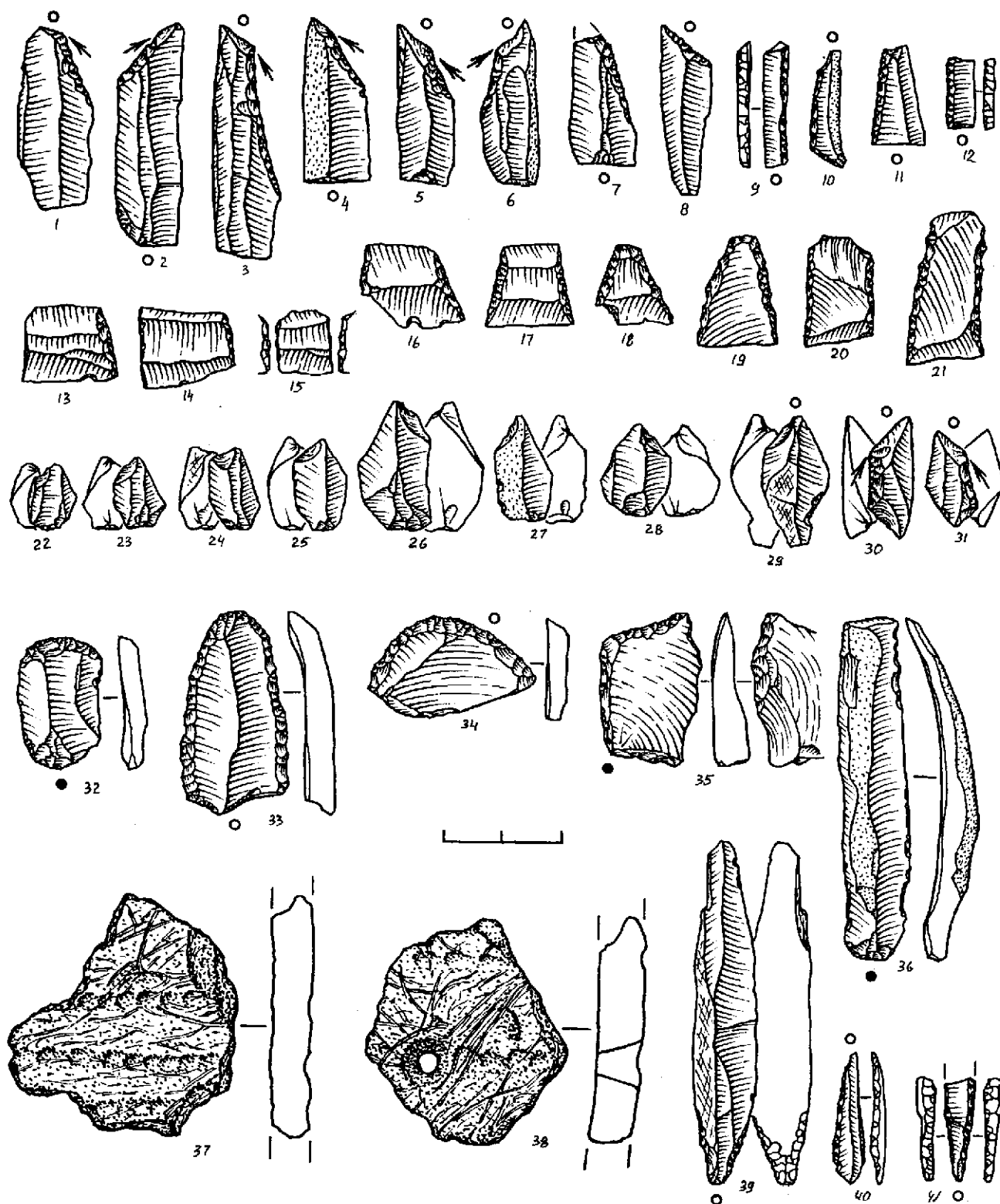

Рис. 85. Сенчиці 5в. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Залізнякам.

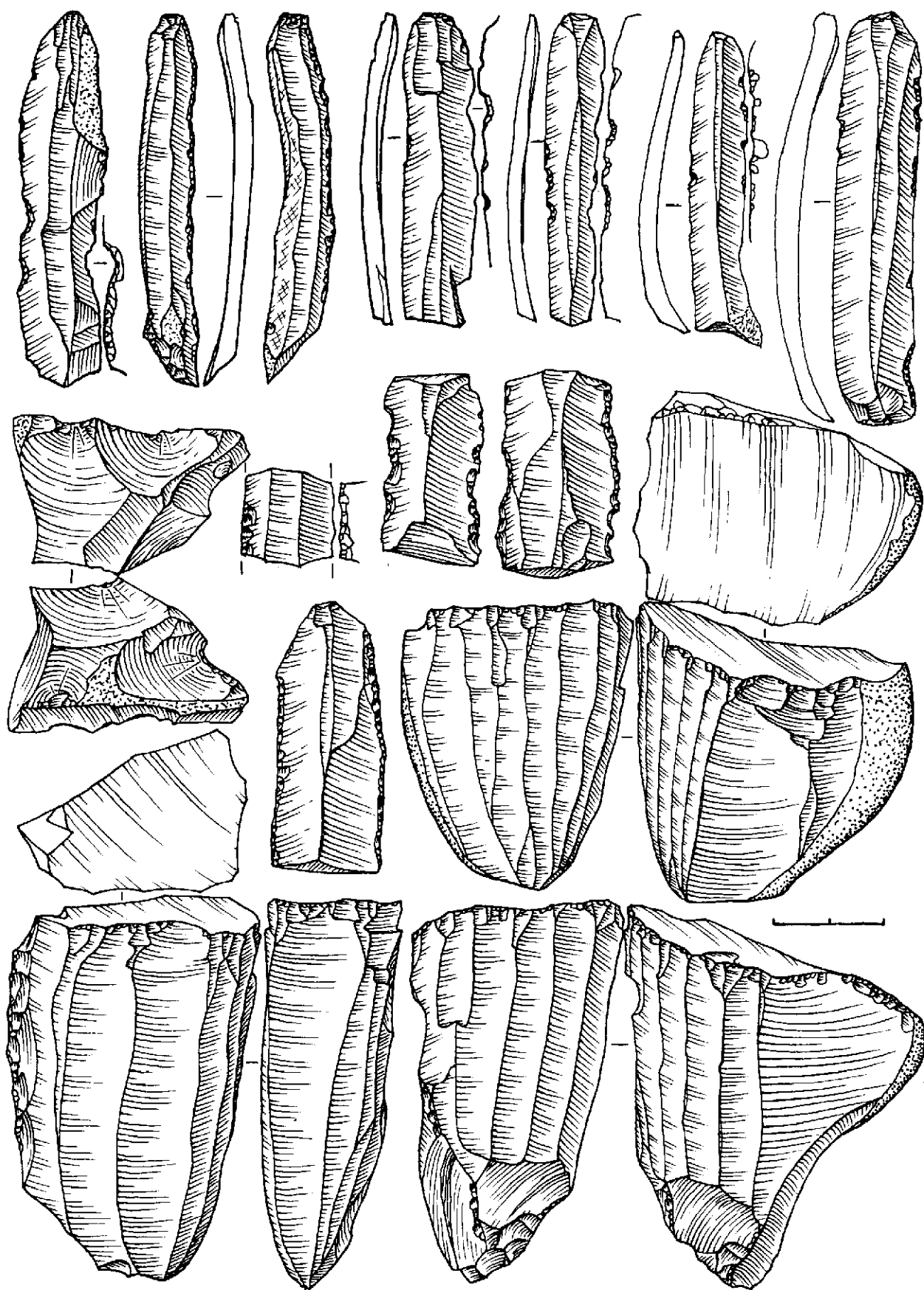

Рис. 86. Новосілки. Крем'яний інвентар, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Залізнякам.

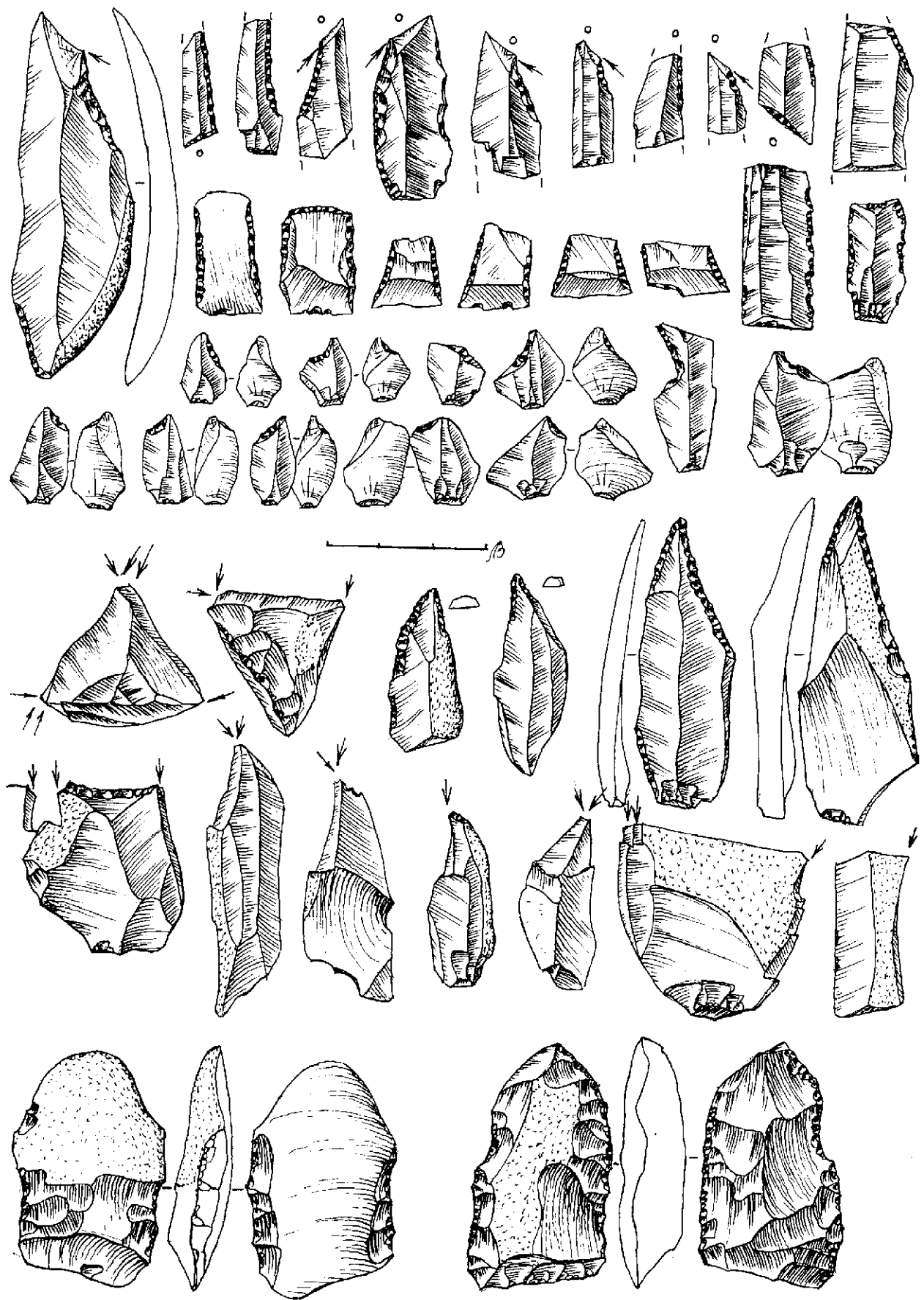

Рис. 87. Новосілки. Крем'яний інвентар, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Залізняком.

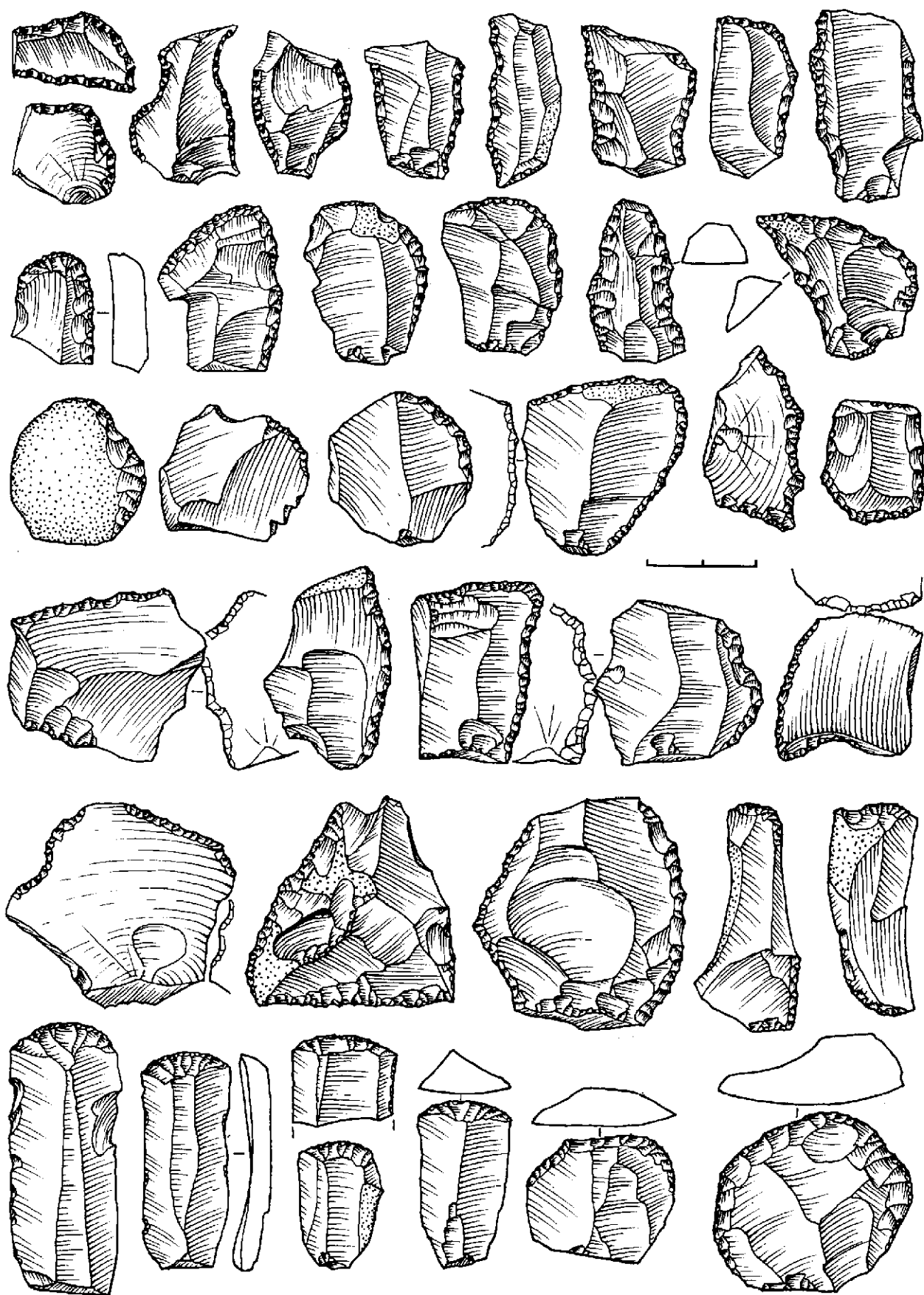

Рис. 88. Новосілки. Скребачки, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Залізнякам.

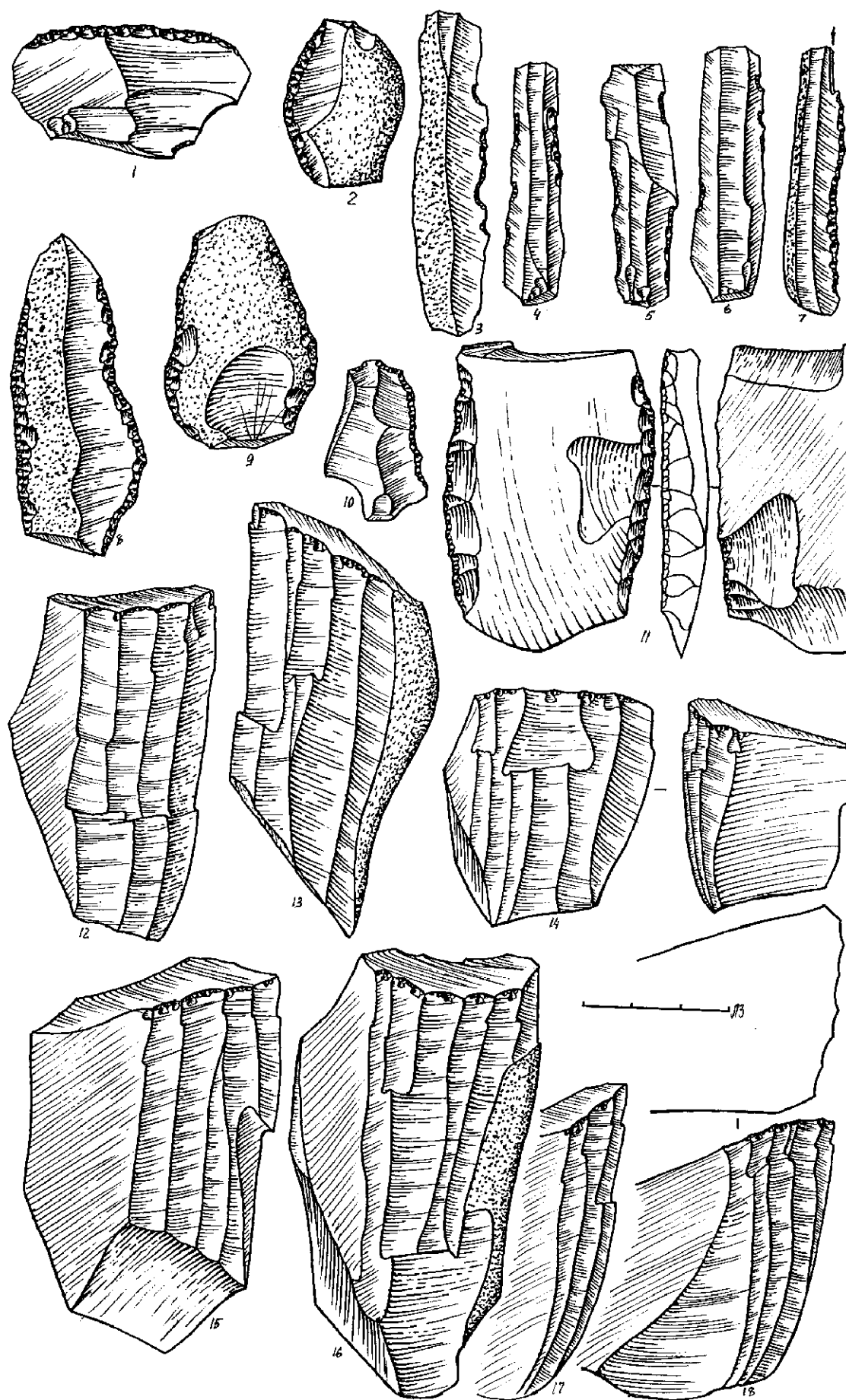

Рис. 89. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 35].

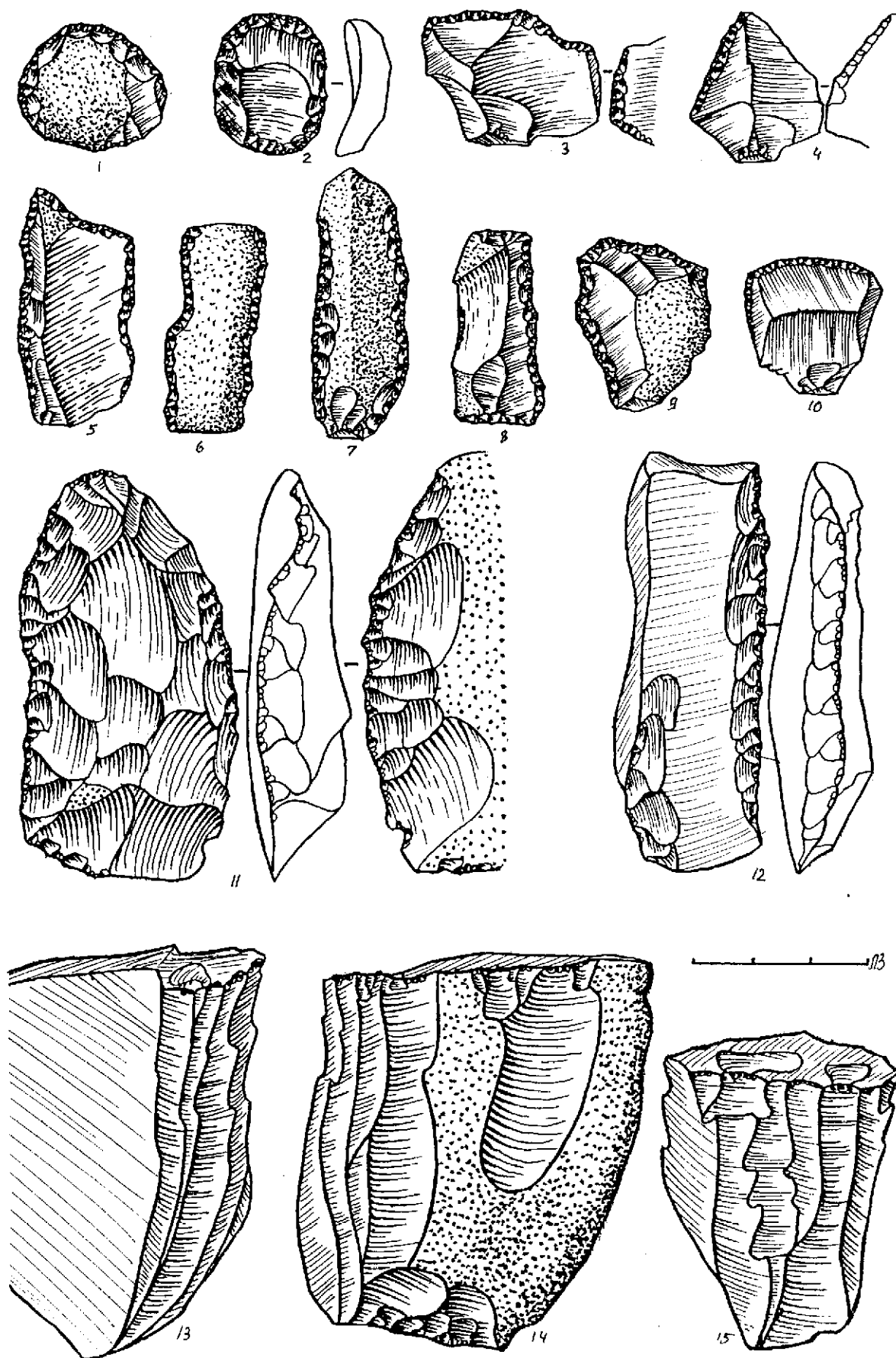

Рис. 90. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 36].

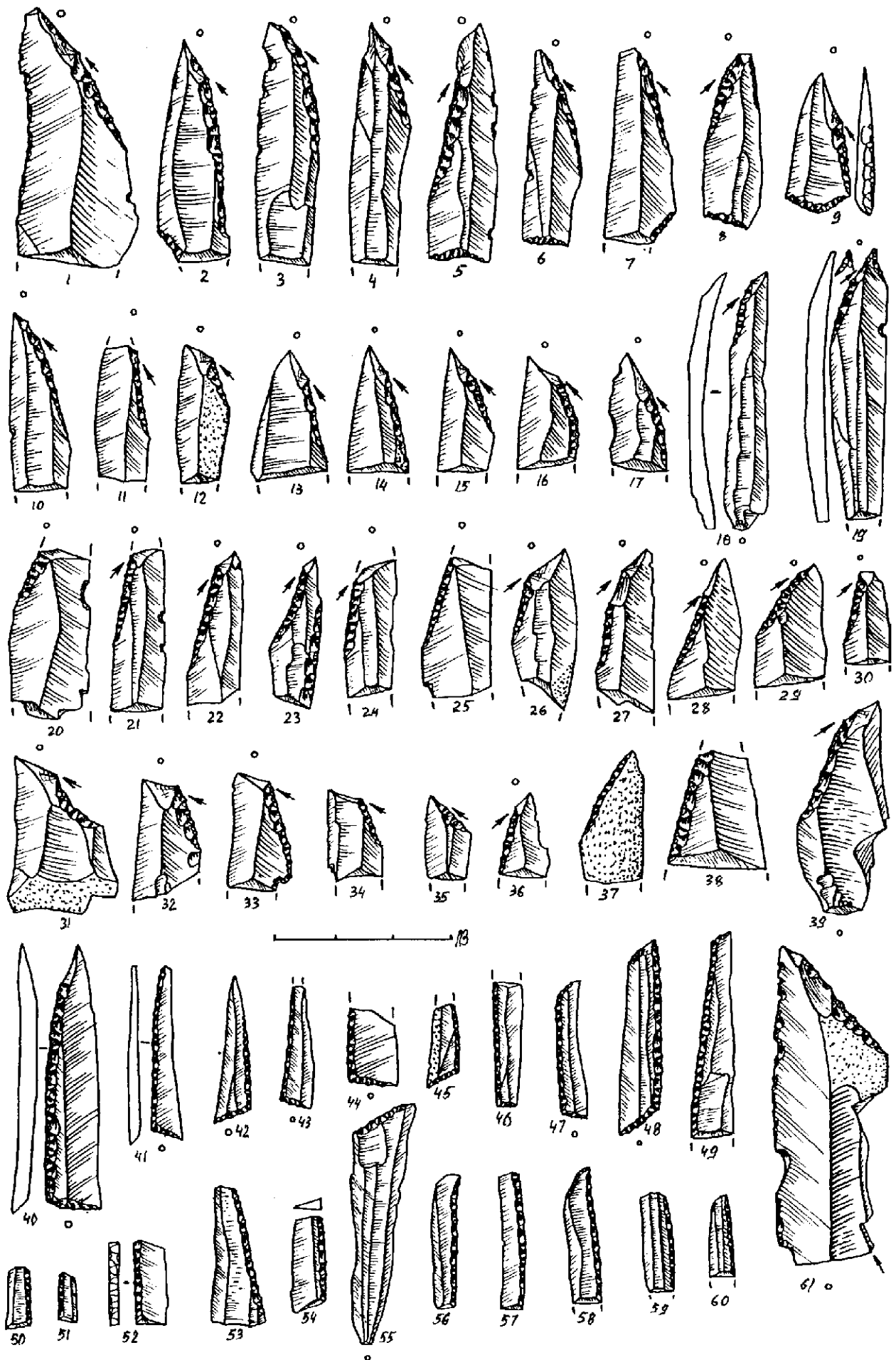

Рис. 91. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 37].

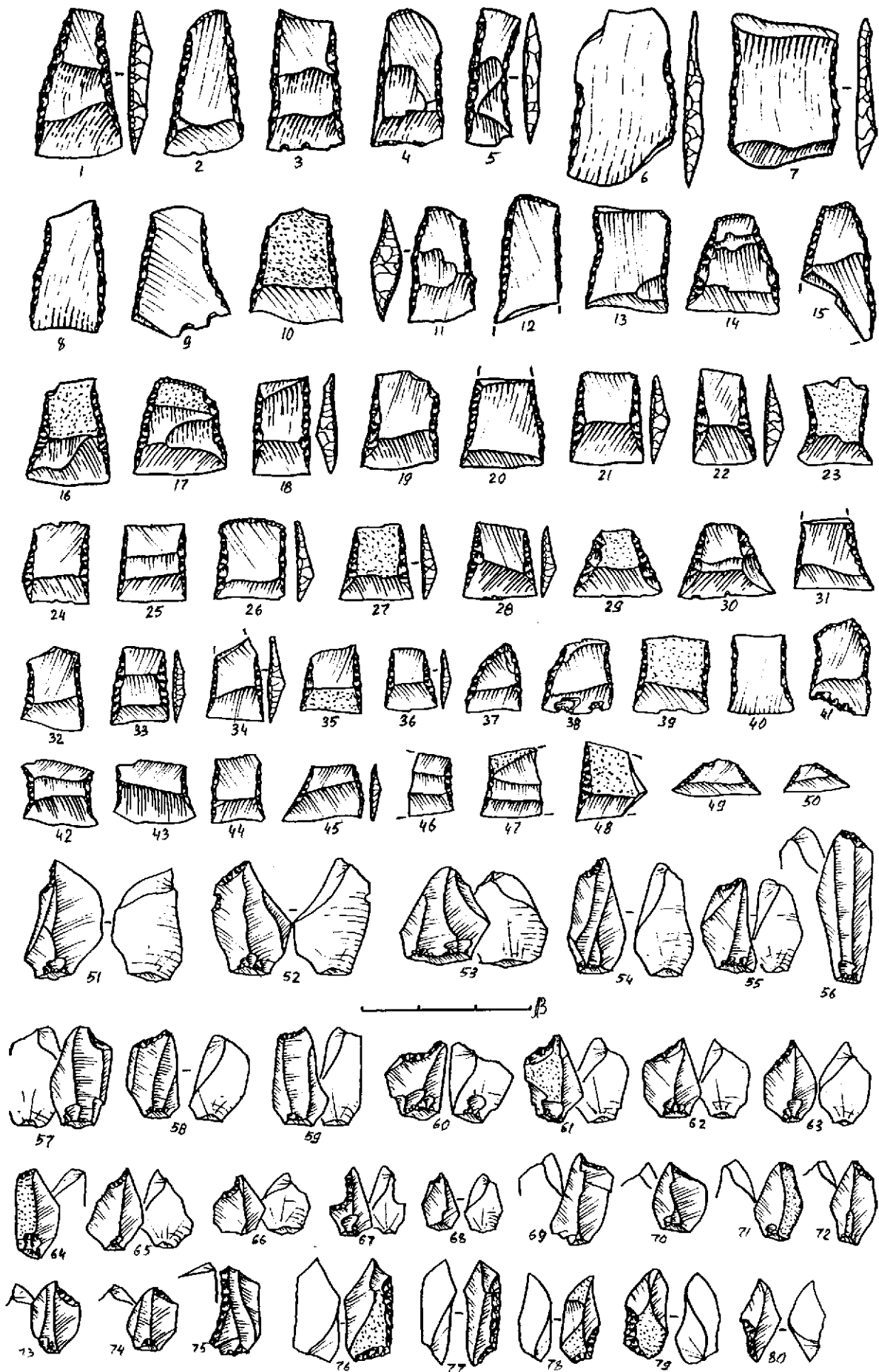

Рис. 92. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 38].

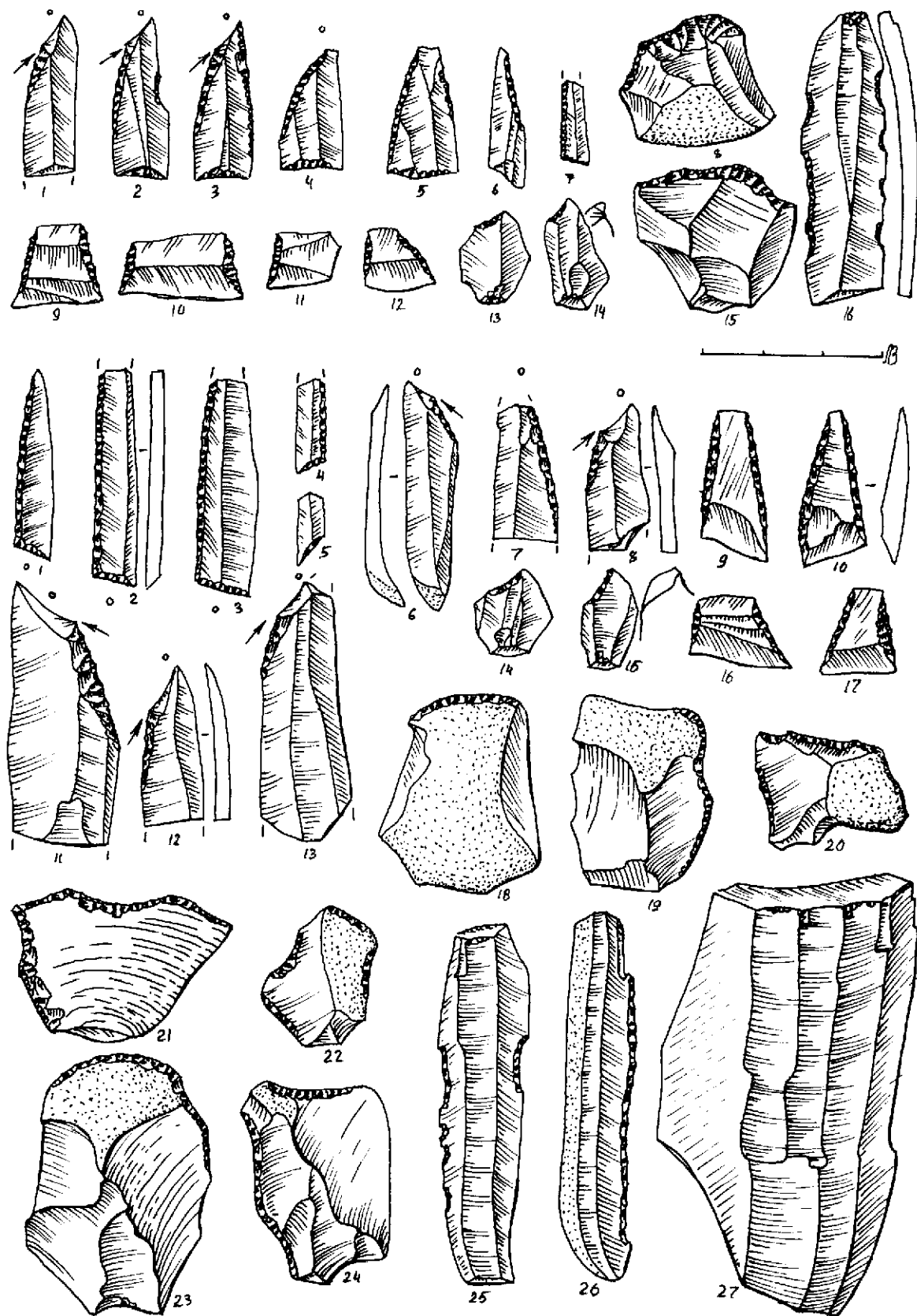

Рис. 93. Крем'яний інвентар стоянки Кам'яниця I (1-16), за Л.Г.Мацкевим, та Журовичі (17-43), за В.М.Коноплею.

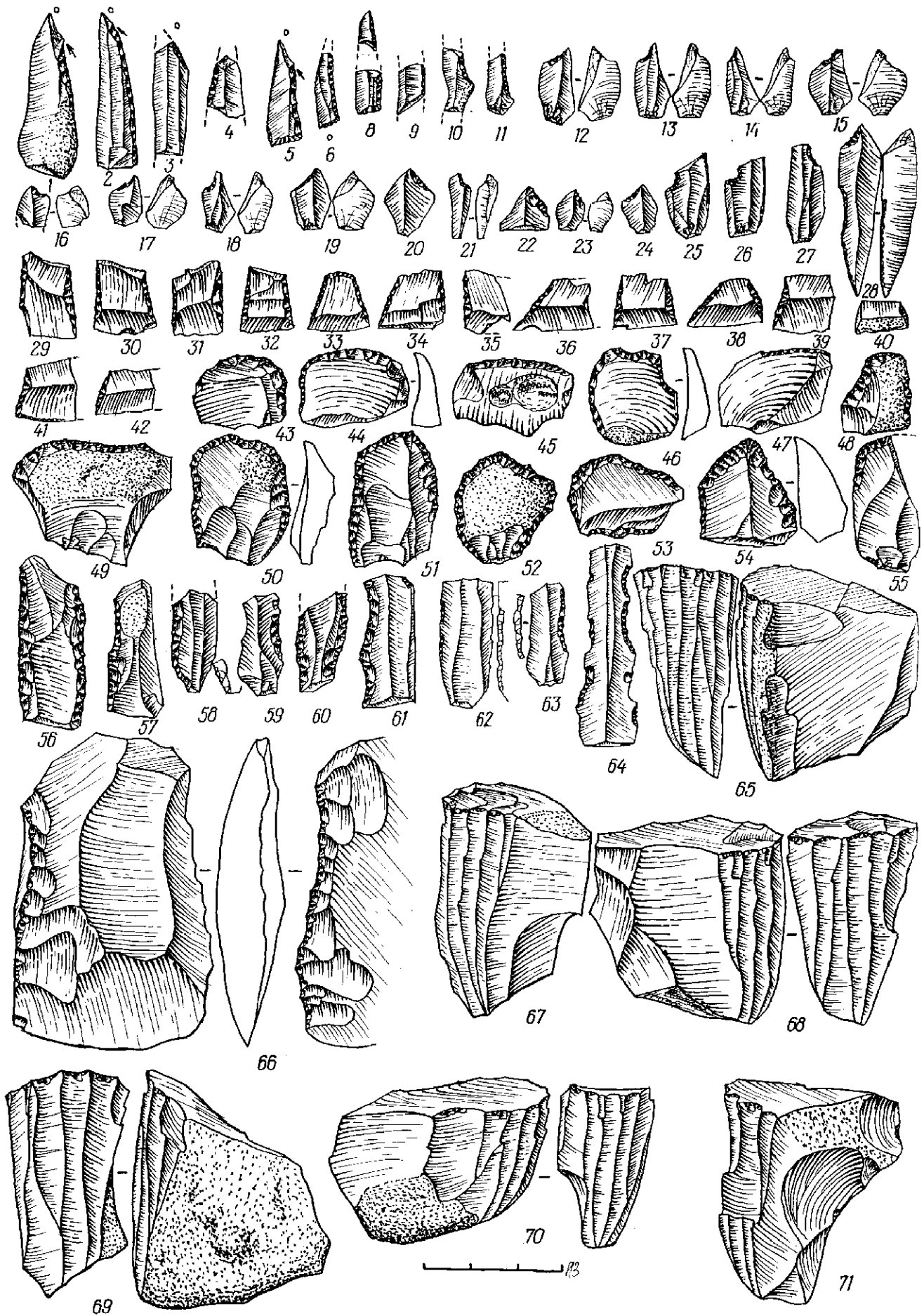

Рис. 94. Непірець. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1991, с. 35].

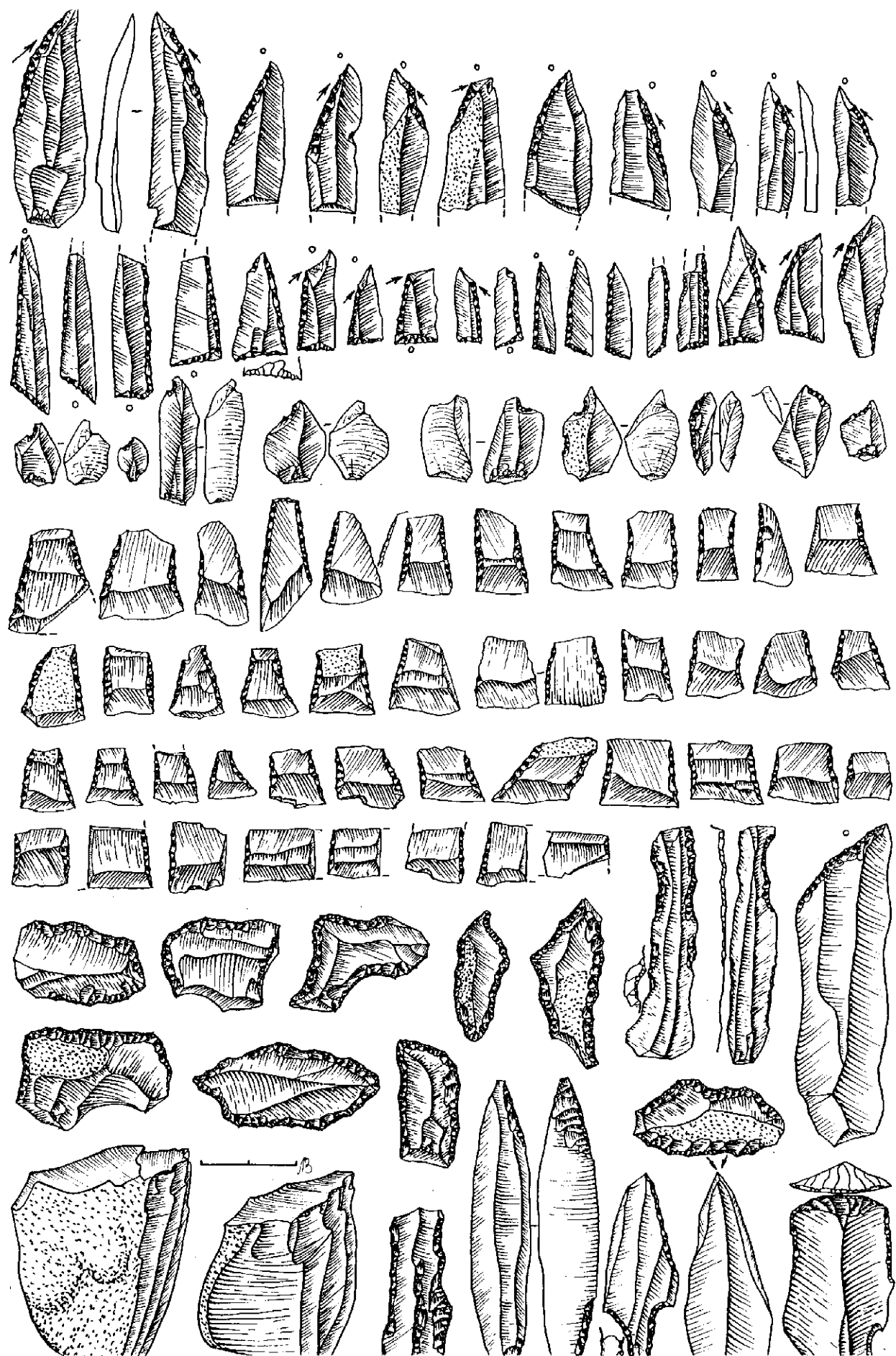

Рис. 95. Рудня 1. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Залізняком.

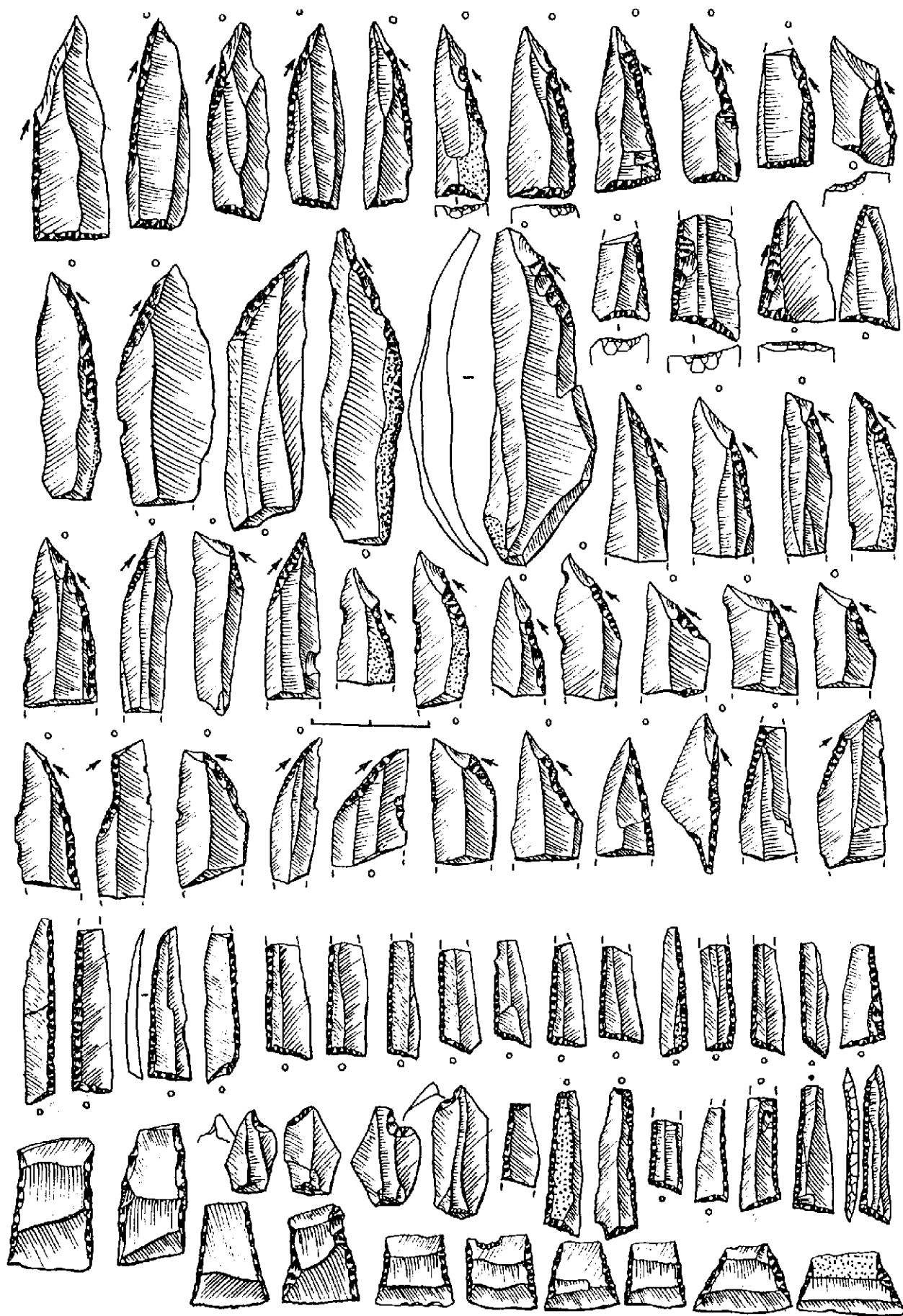

Рис. 96. Рудня 1. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Залізняка.

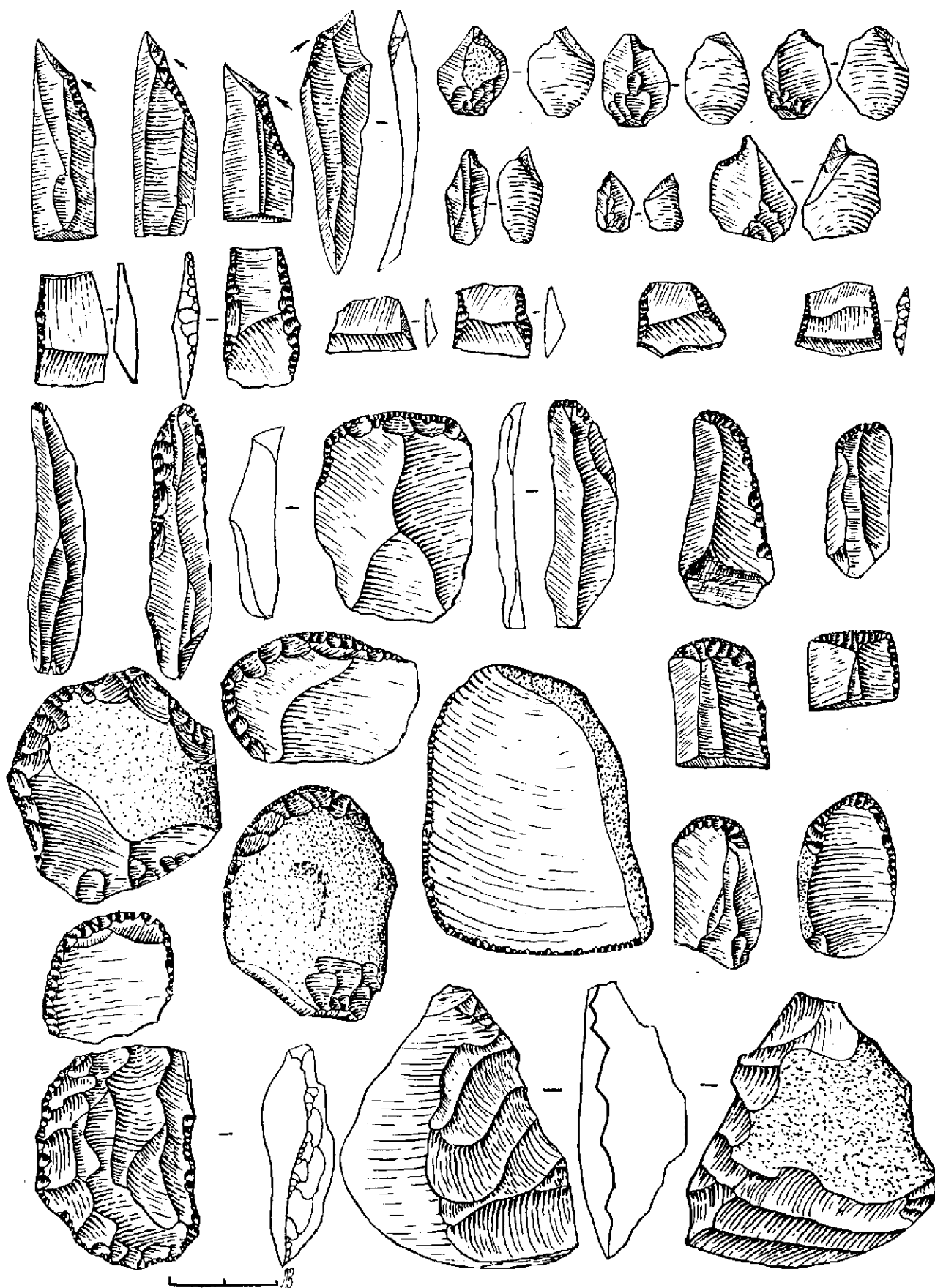

Рис. 97. Дніпровська водогінна станція (ДВС). Крем'яний інвентар, за Д.Я.Телегіним та Л.Л.Залізняком.

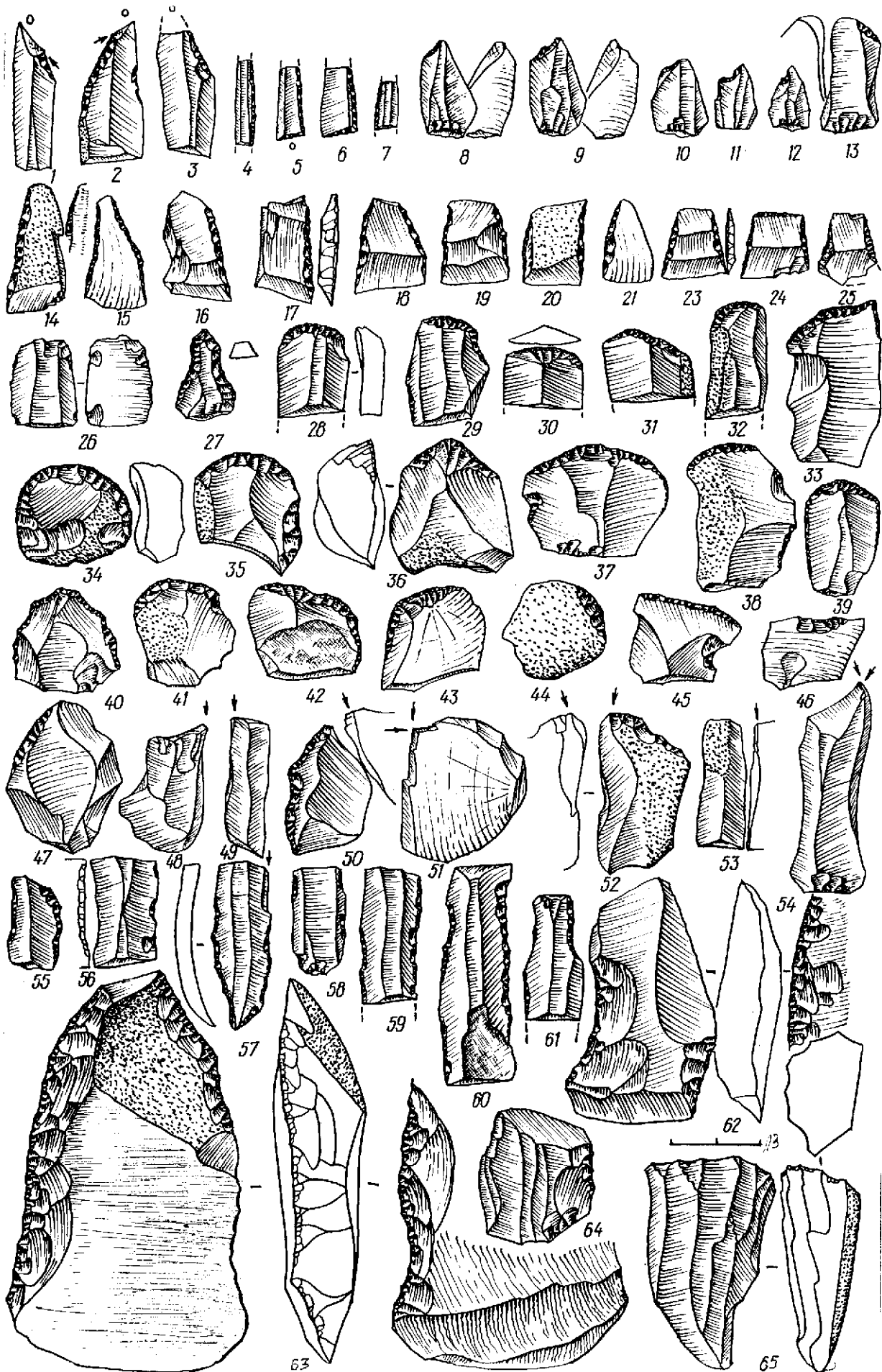

Рис. 98. Смоляниково. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1991, с. 34].

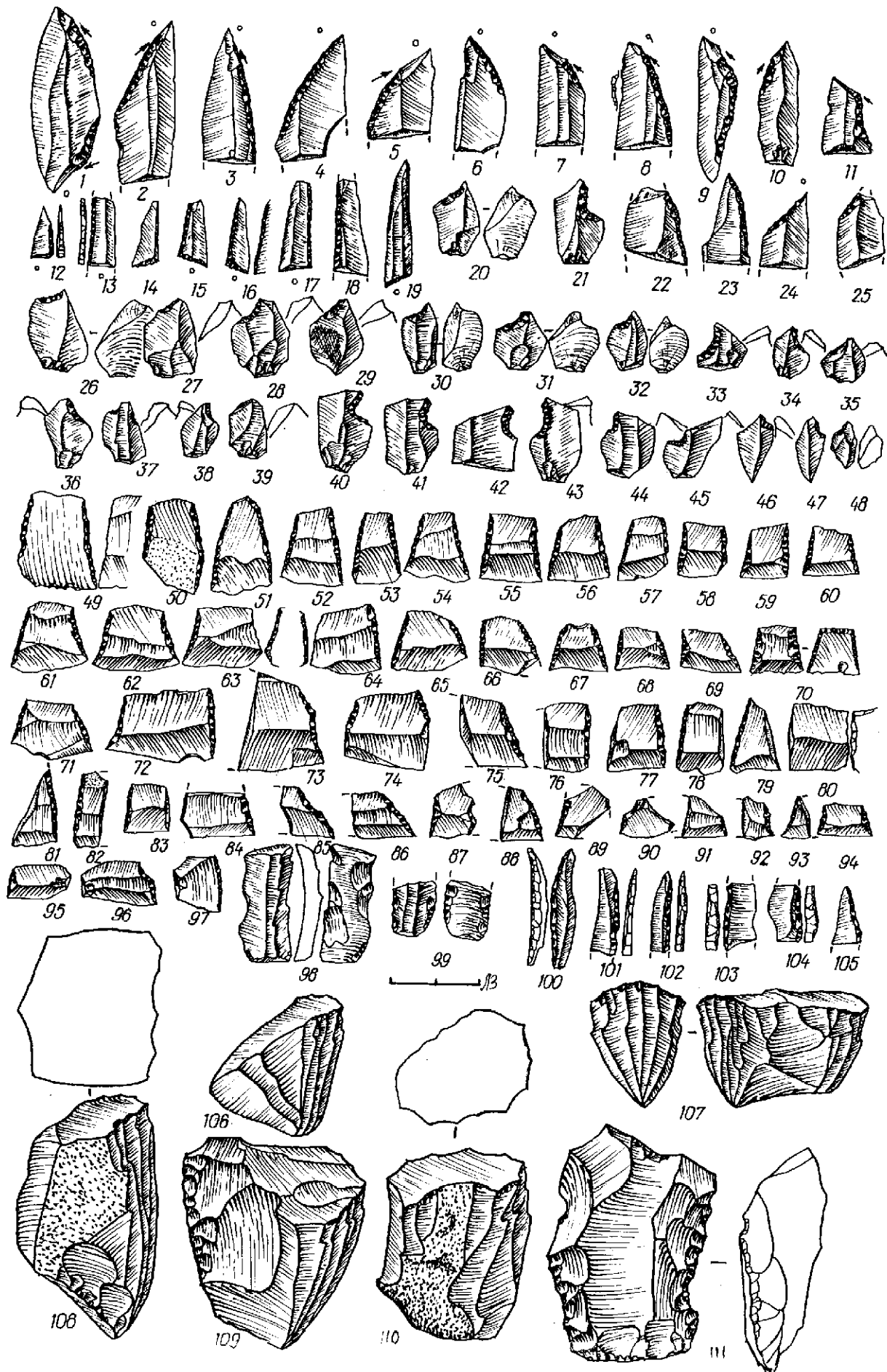

Рис. 99. Протереб. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 32].

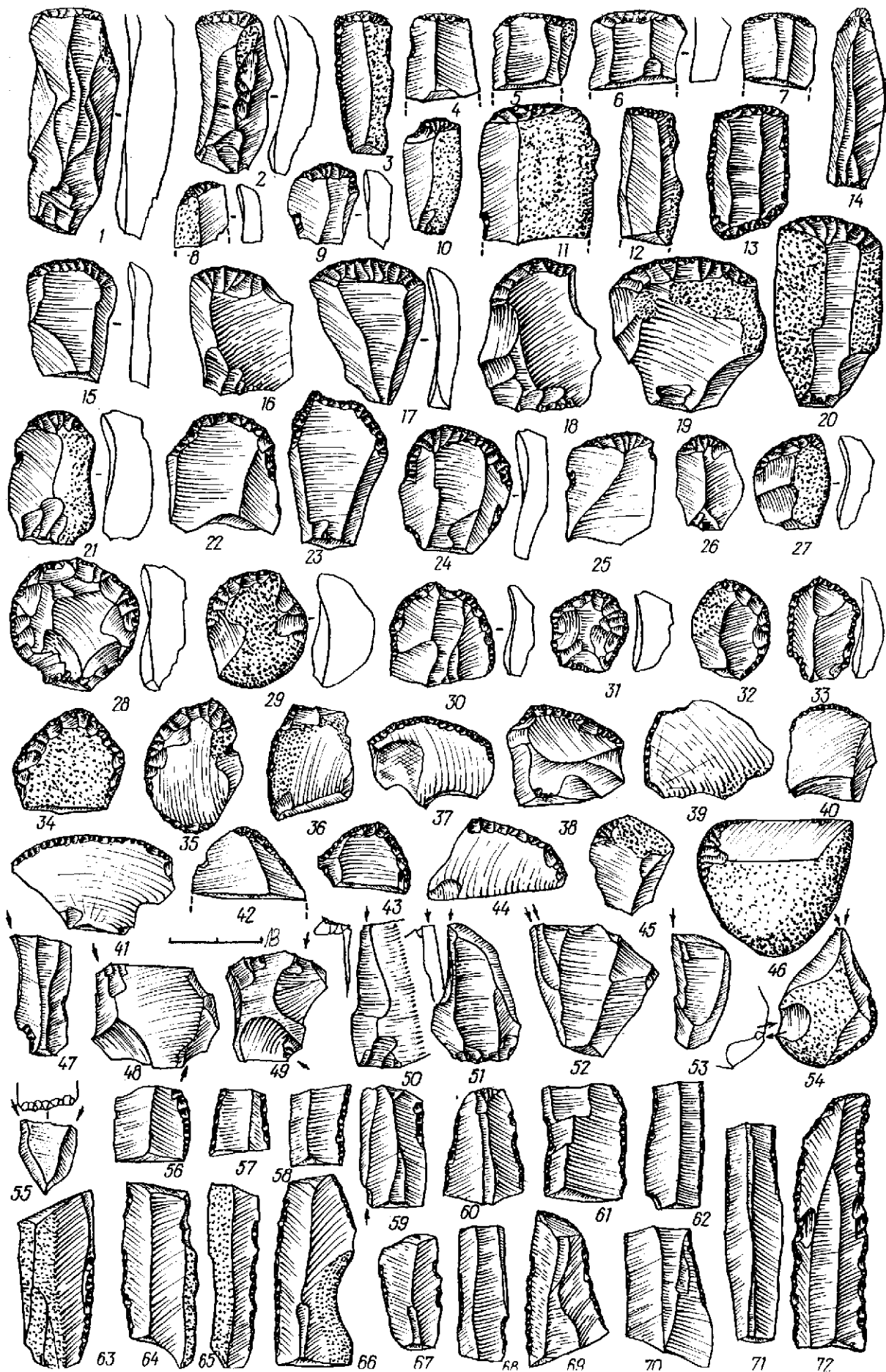

Рис. 100. Протереб. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1991, с. 33].

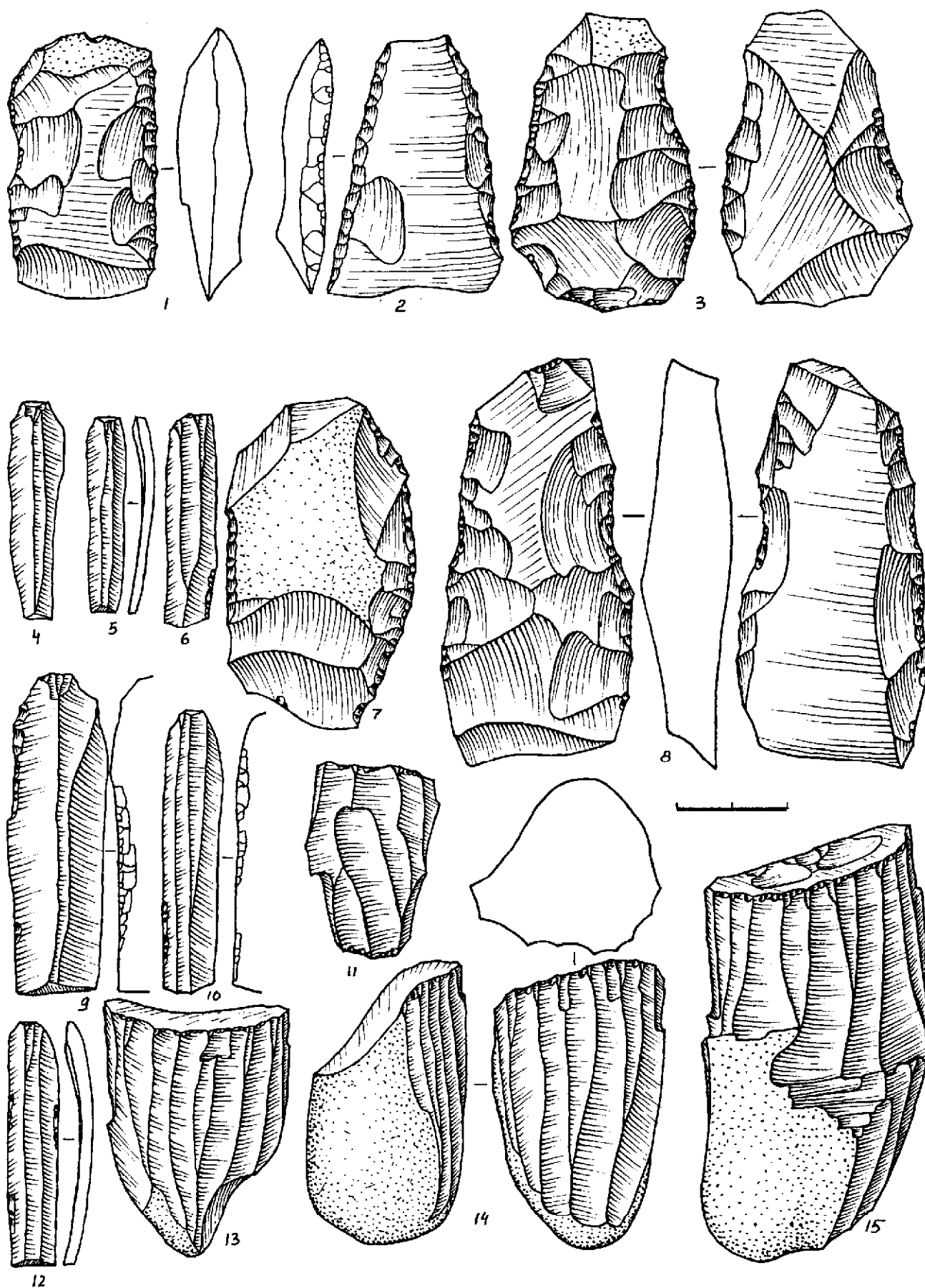

Рис. 101. Белиця П. Крем'яний інвентар, за [Черняускі, 1979, рис. 44].

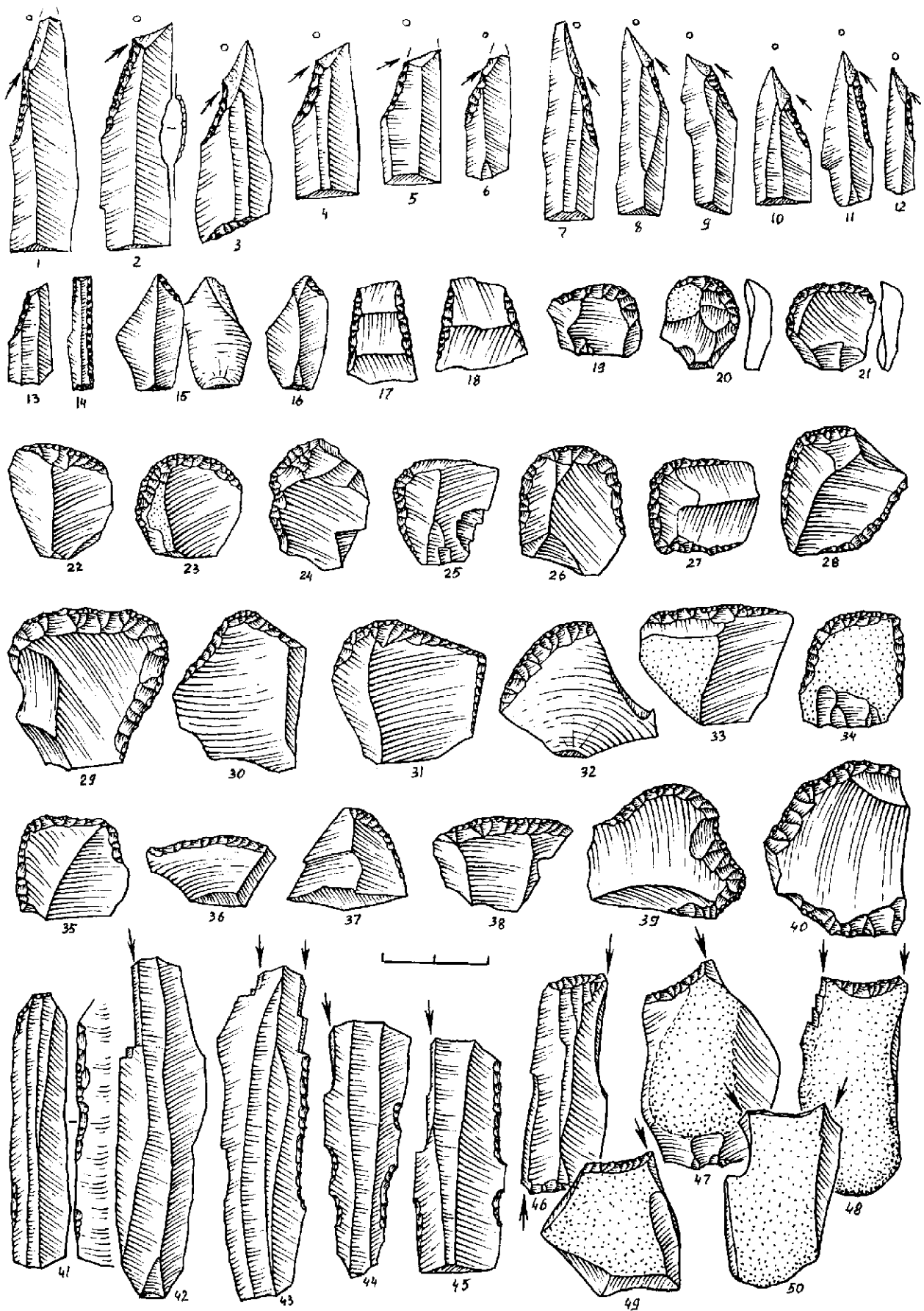

Рис. 102. Белиця II. Крем'яний інвентар, за [Черняускі, 1979, рис. 44].

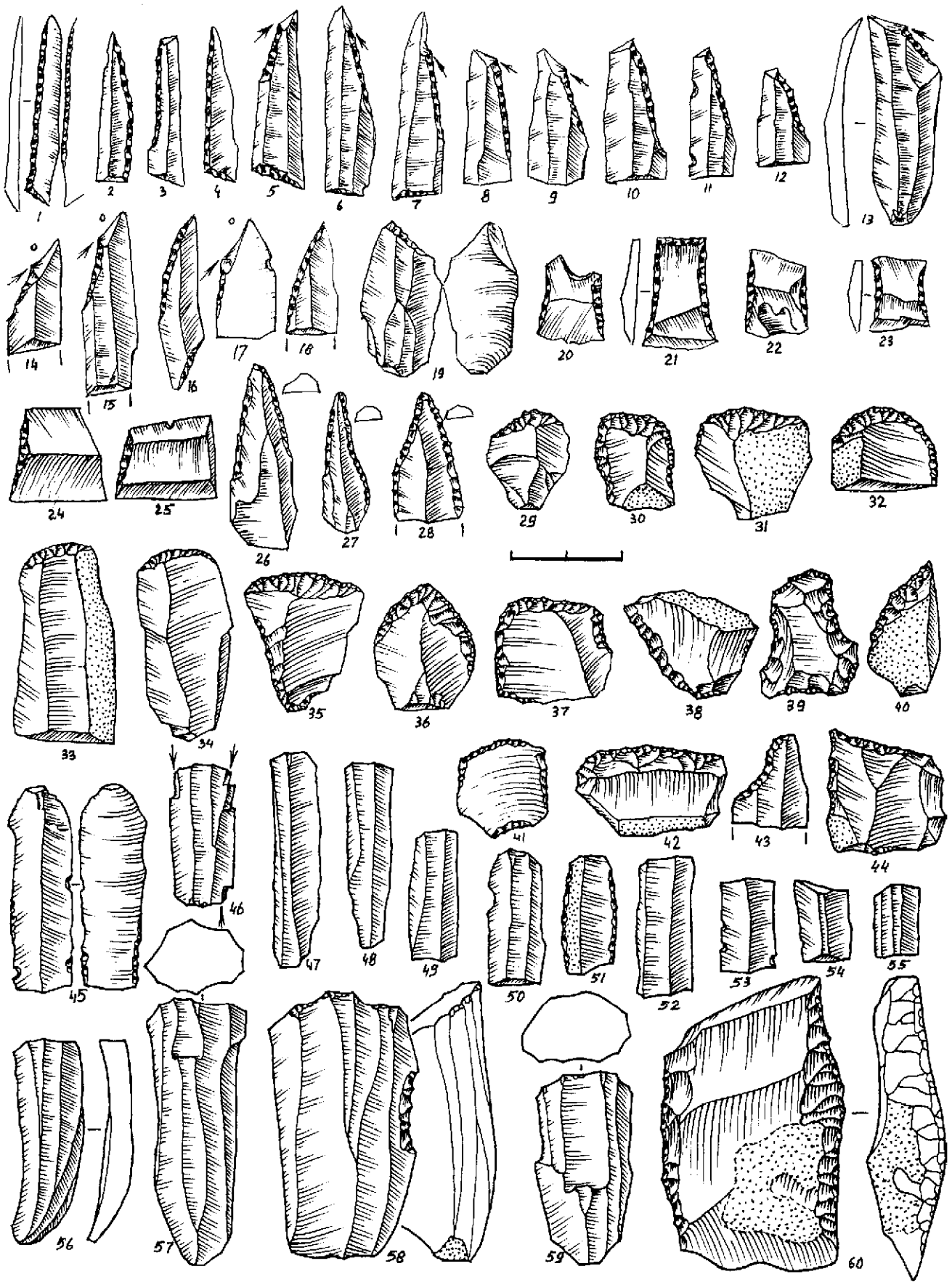

Рис. 103. Несиловичі І. Крем'яний інвентар, за [Гурина, 1965, с. 164-165].

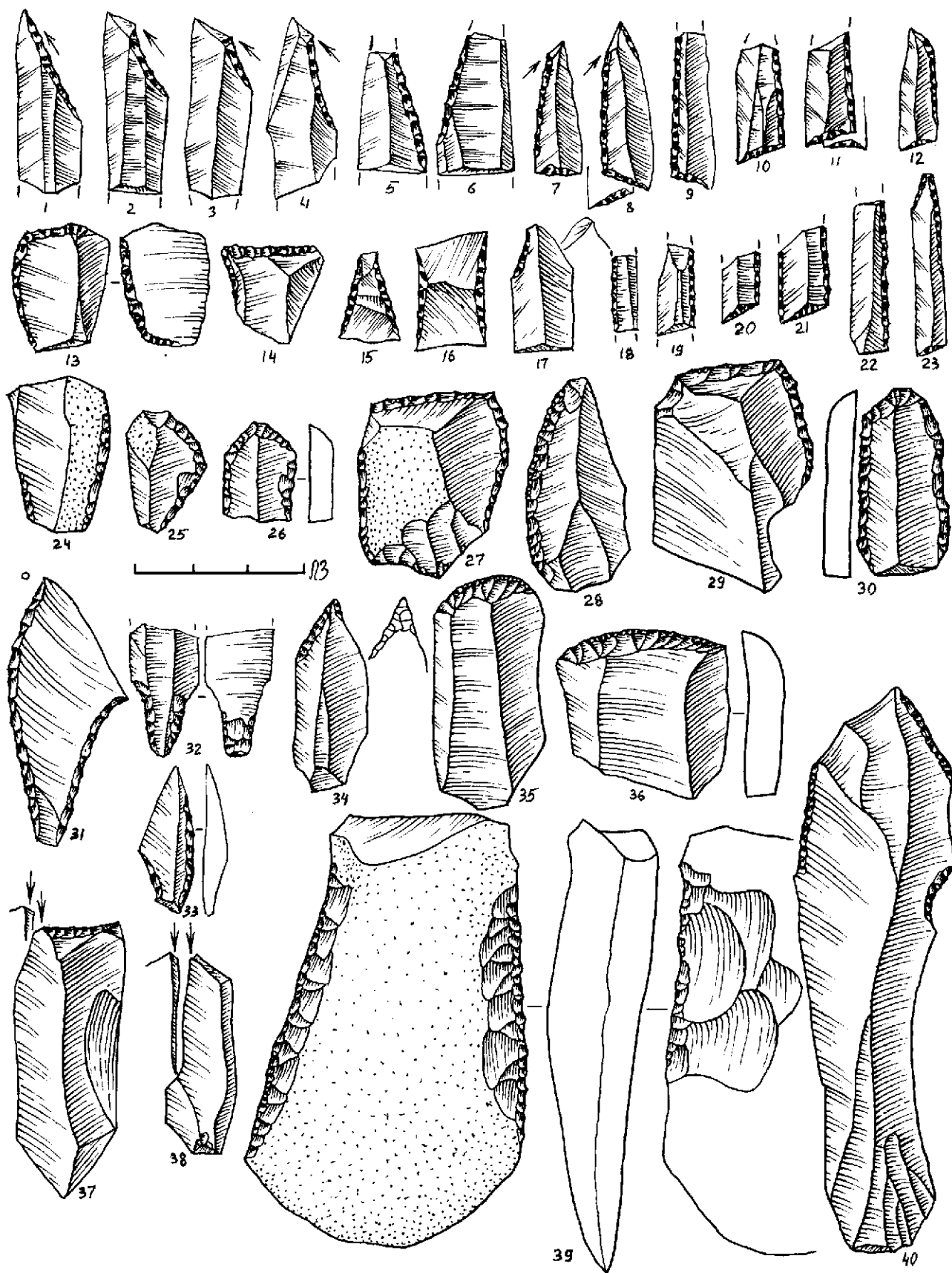

Рис. 104. Циганівка. Крем'яний інвентар, за [Гутовский, 1988, с. 4, 6].

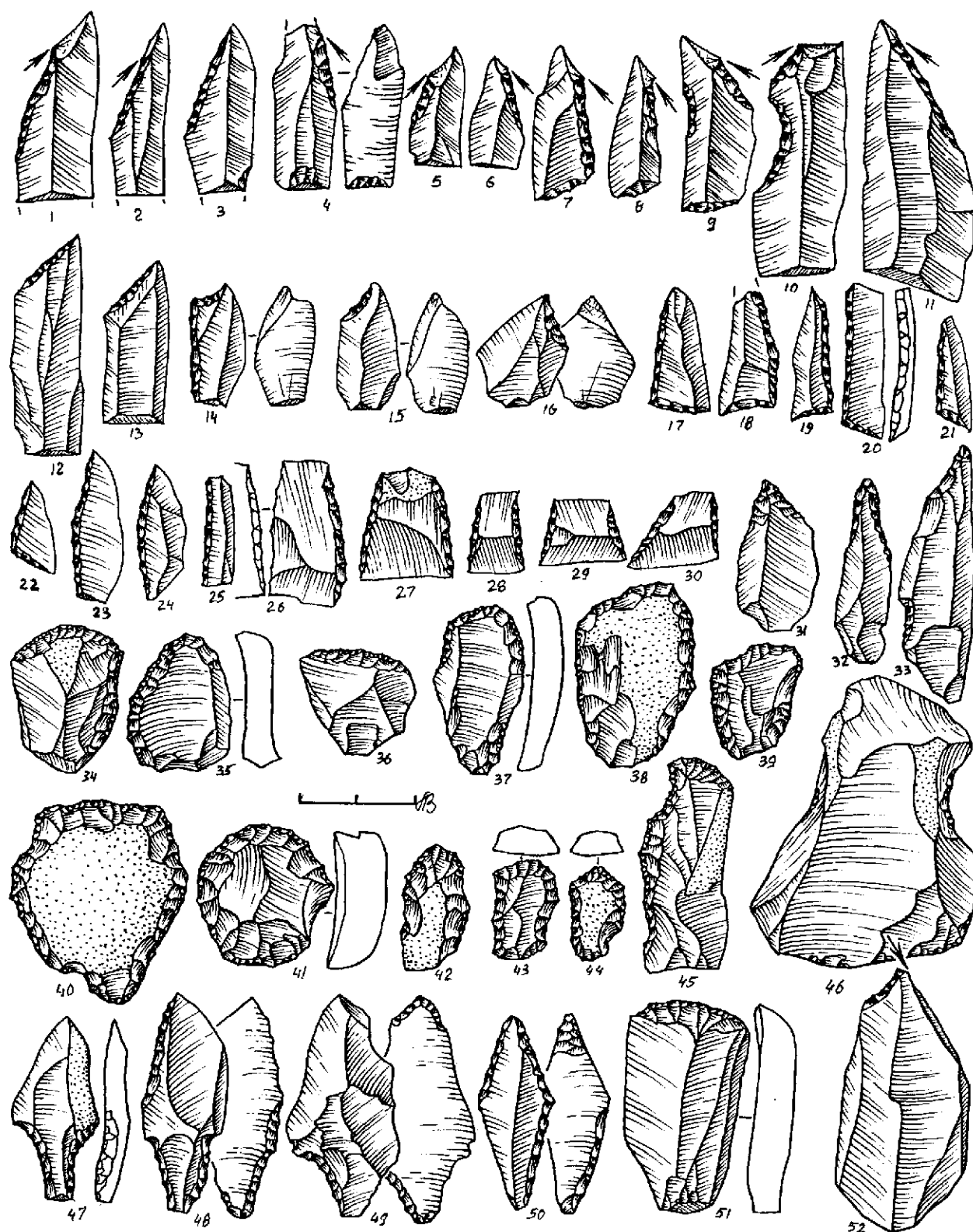

Рис. 105. Мойсєвичі. Крем'яний інвентар, за [Кудряшов, 1996].

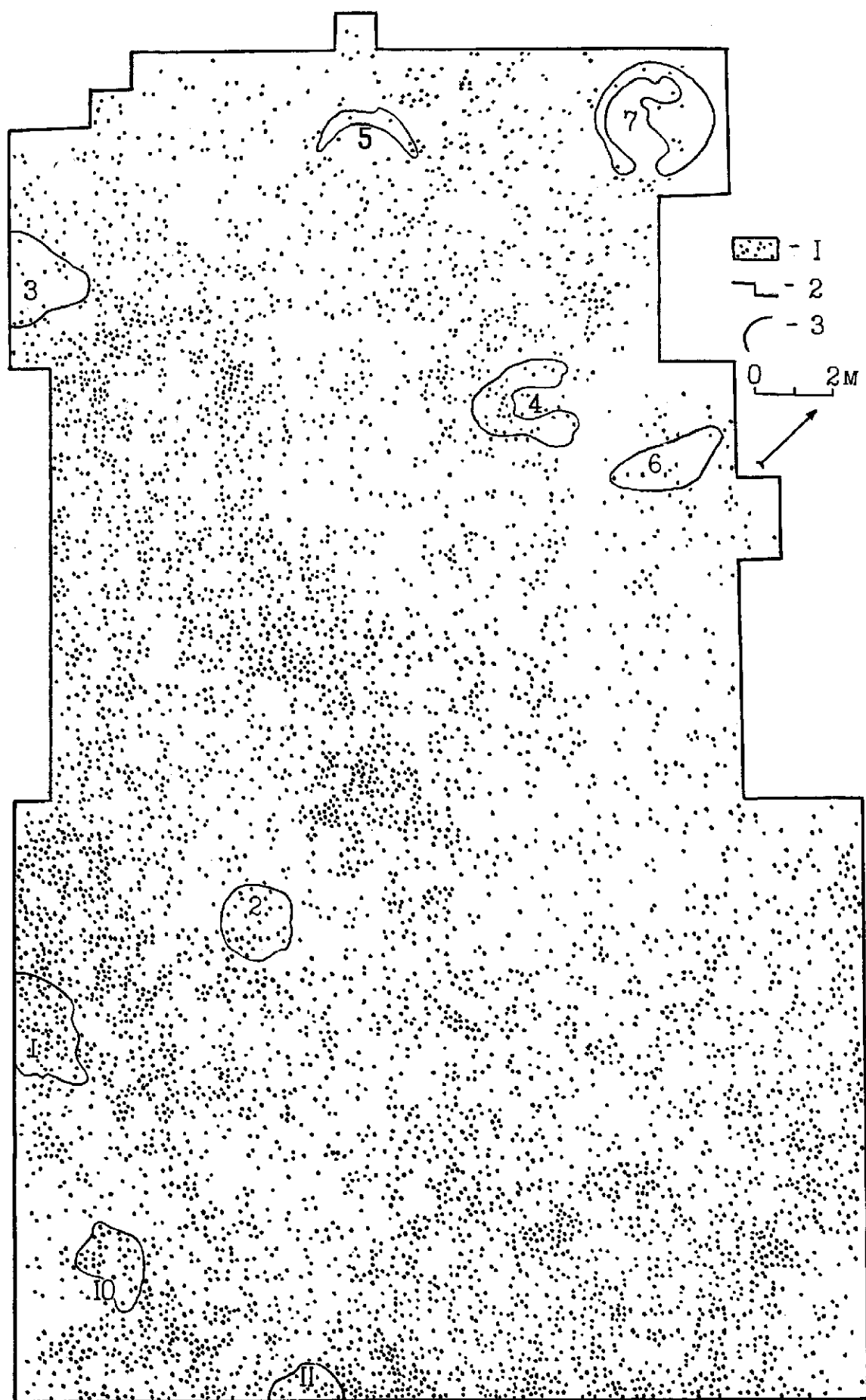

Рис. 106. Рудий Острів. Загальний план розкопу, за Л.Л.Залізняком.

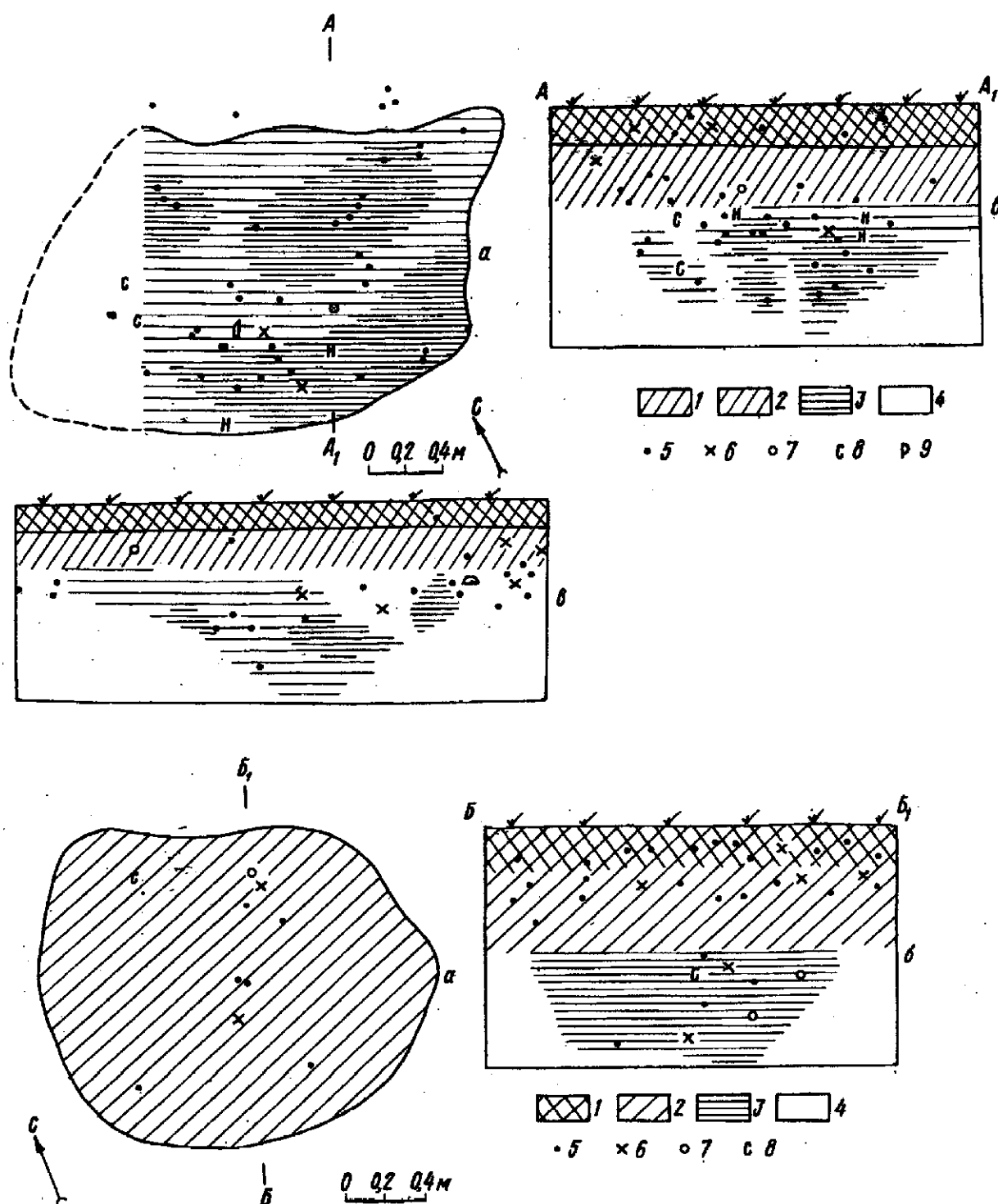

Рис. 107. Рудий Острів. Плани і профілі лінз 1 та 2.

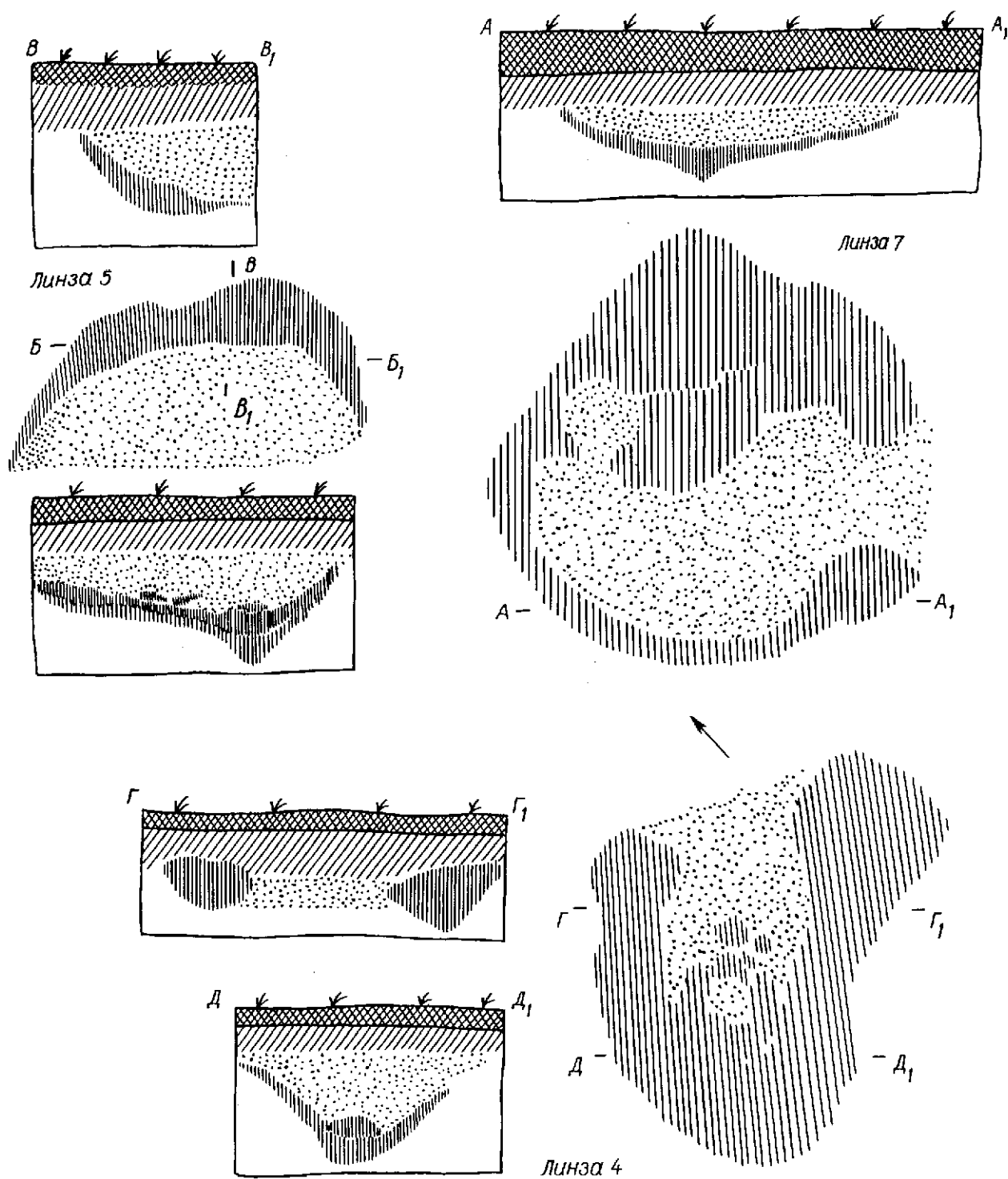

Рис. 108. Рудий Острів. Плани і профілі лінз 4, 5, 7.

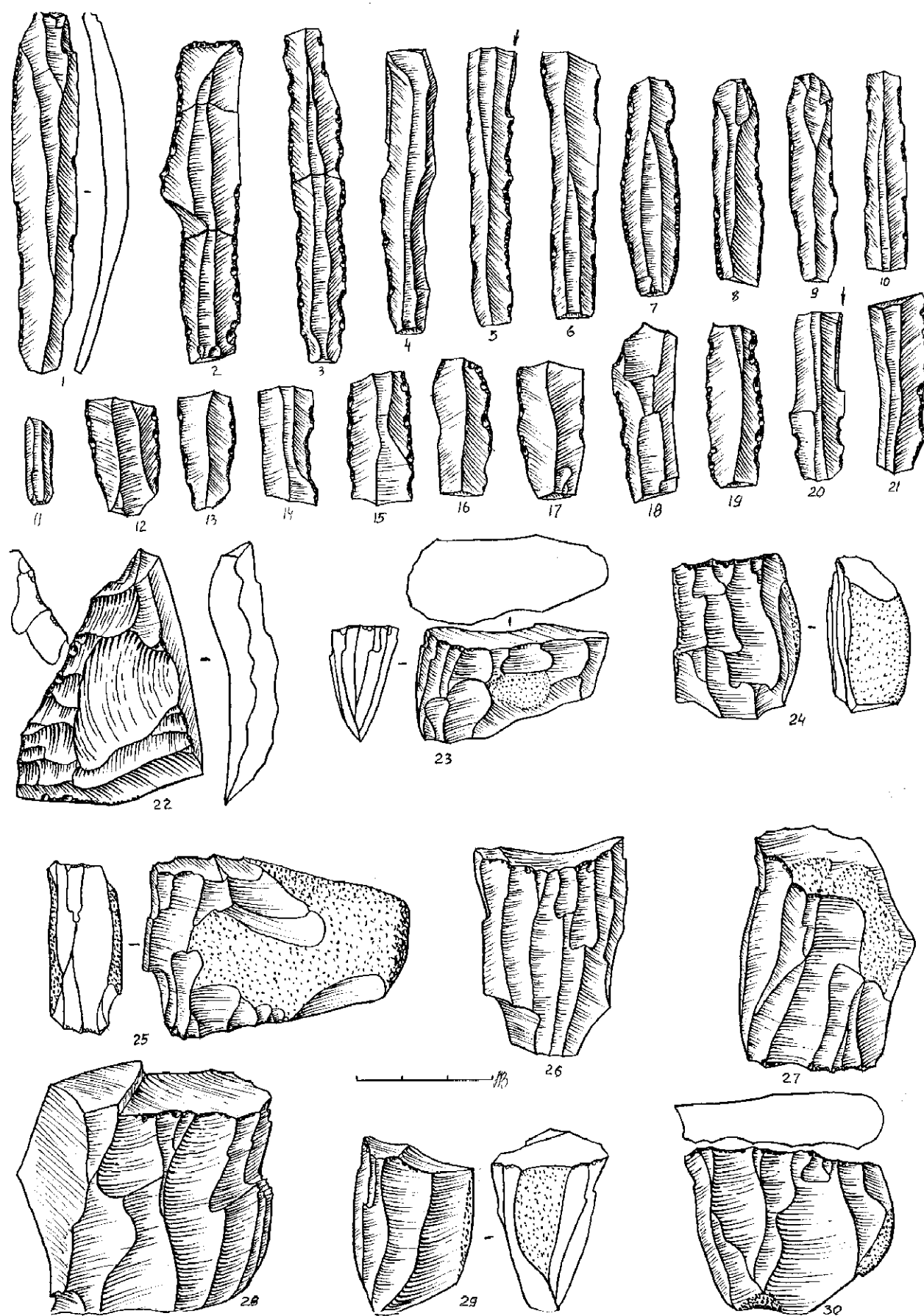

Рис. 109. Рудий Острів. Крем'яний інвентар.

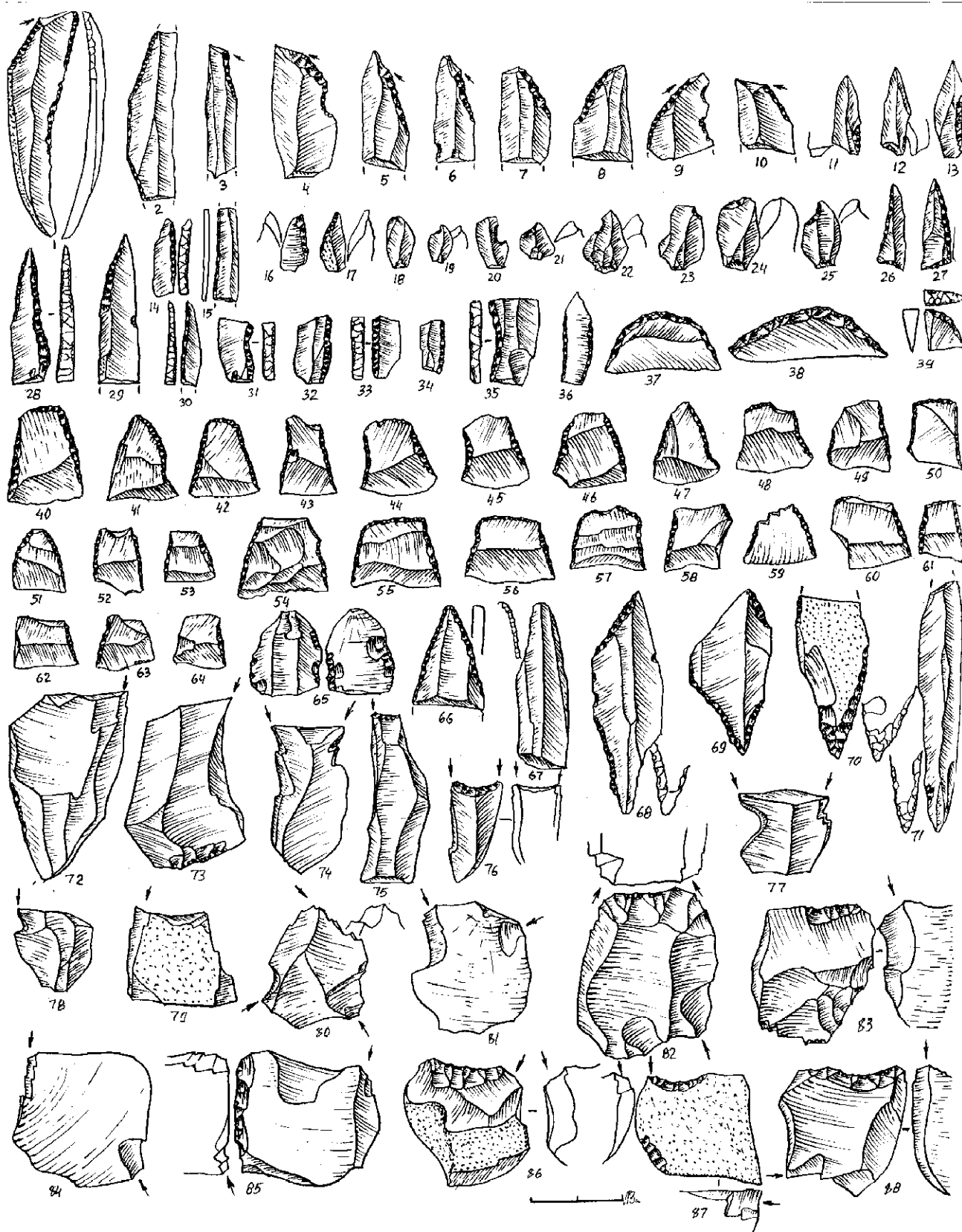

Рис. 110. Рудий Острів. Крем'яний інвентар.

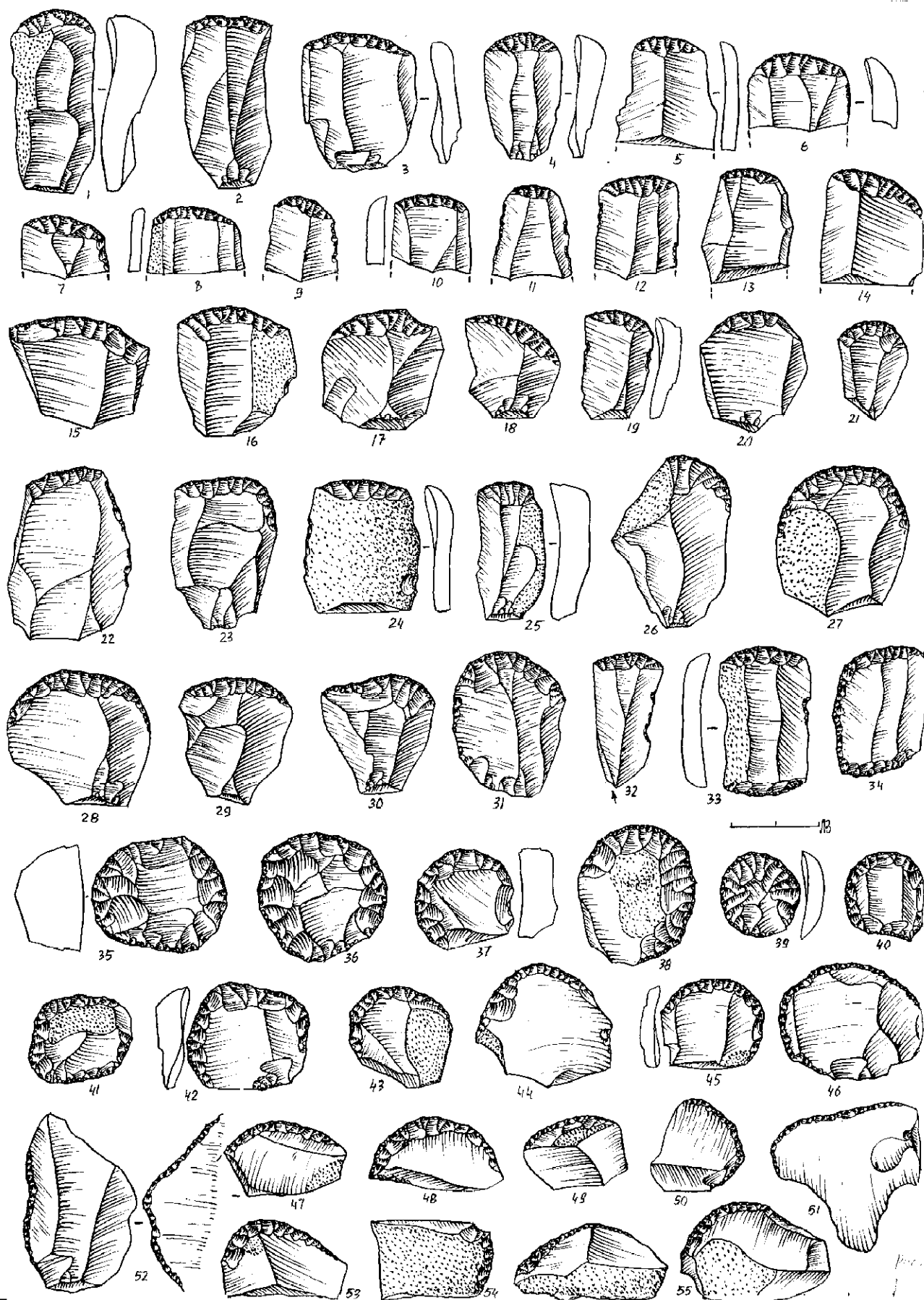

Рис. 111. Рудий Острів. Скребачки.

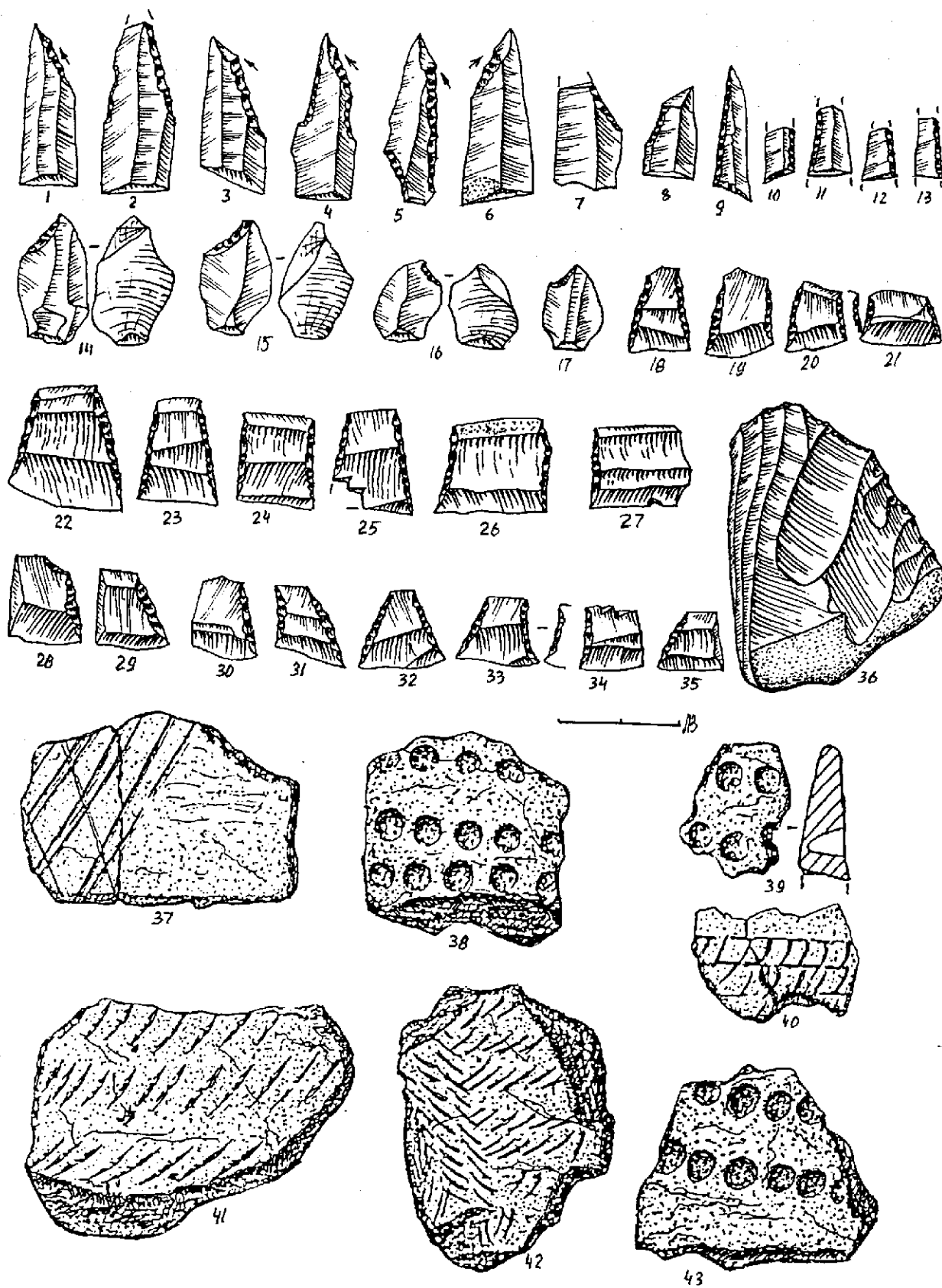

Рис. 112. Оболонь. Крем'яний інвентар та кераміка, за [Залізняк, Балакін, 1985].

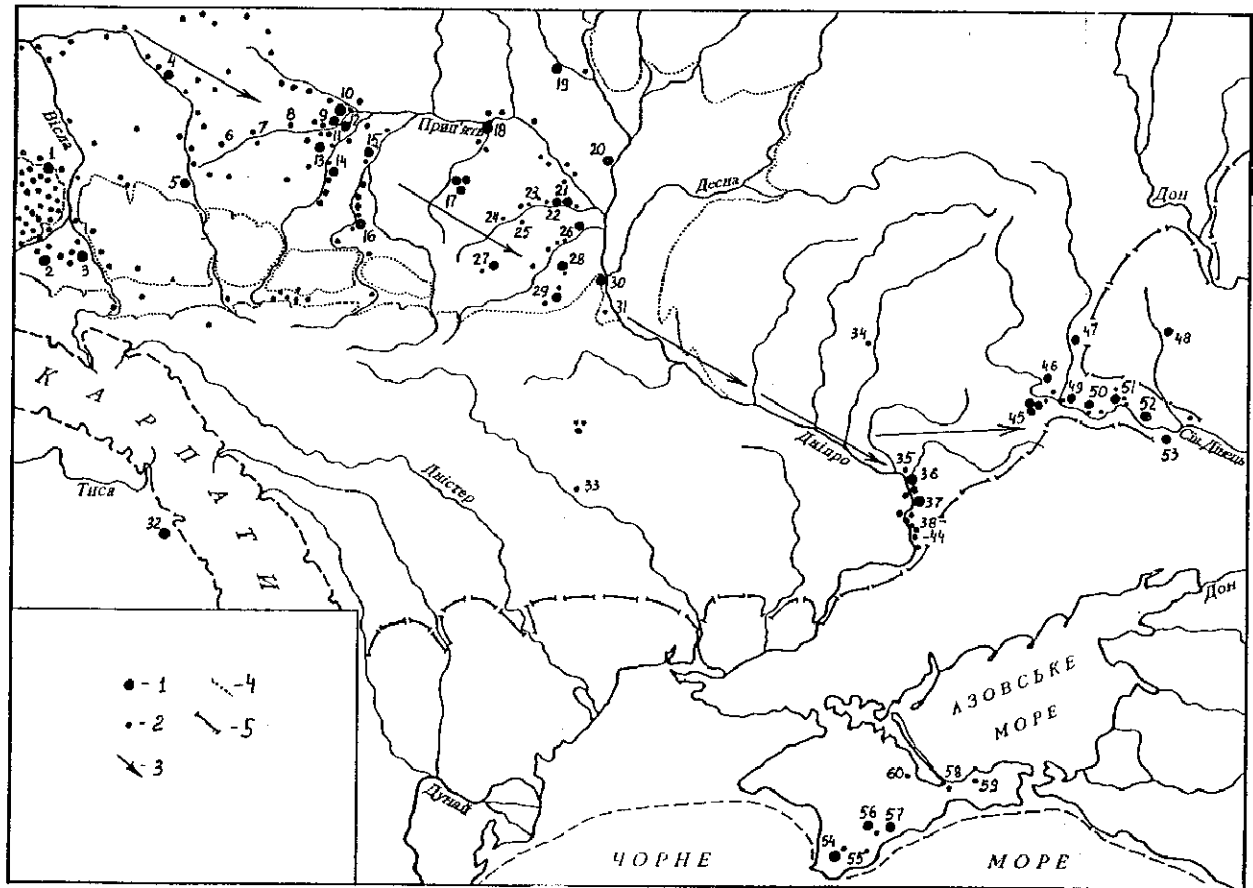

Рис. 113. Карта поширення вістер з мікрорізцевим сколом на пластинах.

Умовні позначення: 1-стоянки з серіями вістер, 2-пункти з 1-3 вістрями, 3-напрямок міграції балтійського населення в VII-V тис. до н.е., 4-кордон Полісся, 5-південний кордон лісу в Атлантикумі.

Стоянки: 1-Грзибова Гура IV, 2-Яворник Чарна, 3-Гвоздець, 4-Червоний Борек, 5-Неборово, 6-Тур, 7-Невір, 8-Люб'язь, 9-Переволока 2, 10-Омит, 11-Нобель, 12-Сенчиці, 13-Мульчиці, 14-Непірець, 15-Рудня, 16-Поляни, 17-Рудня Озерянська, 18-Мойсєєвичі, 19-Красновка 1б, 20-Стара Лутава, 21-Оболонь, 22-Протереб, 23-Ковишиловка, 24-Піщане, 25-Прибір, 26-Прибірск 3, 27-Стаханово, Крапив'янка, 28-Рудий Острів, 29-Бородянка, 30-ДВС, 31-Перетічок, 32-Кам'яниця, 33-Кінецьполь, 34-Біла Гора, 35-Поповий Мис, 36-Ігрен 8, 37-Кізлевий 5, 38-44-Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок, 45-Петровські 4, 10, 28, 46-Вільхова 5, 47-Петрово-Орловська, 48-Пелагіївка III, 49-Пришиб, 50-Дробишеве, 51-Шевченкове, 52-Боровське I, 53-Горіхове-Донецьке, 54-Шан-Коба, Фат'ма-Коба, 55-Балін-Кош, 56-Ала-Чук, 57-Су-Ам III, 58-Фронтове, 59-Ленінське, 60-Олексіївська Засуха.

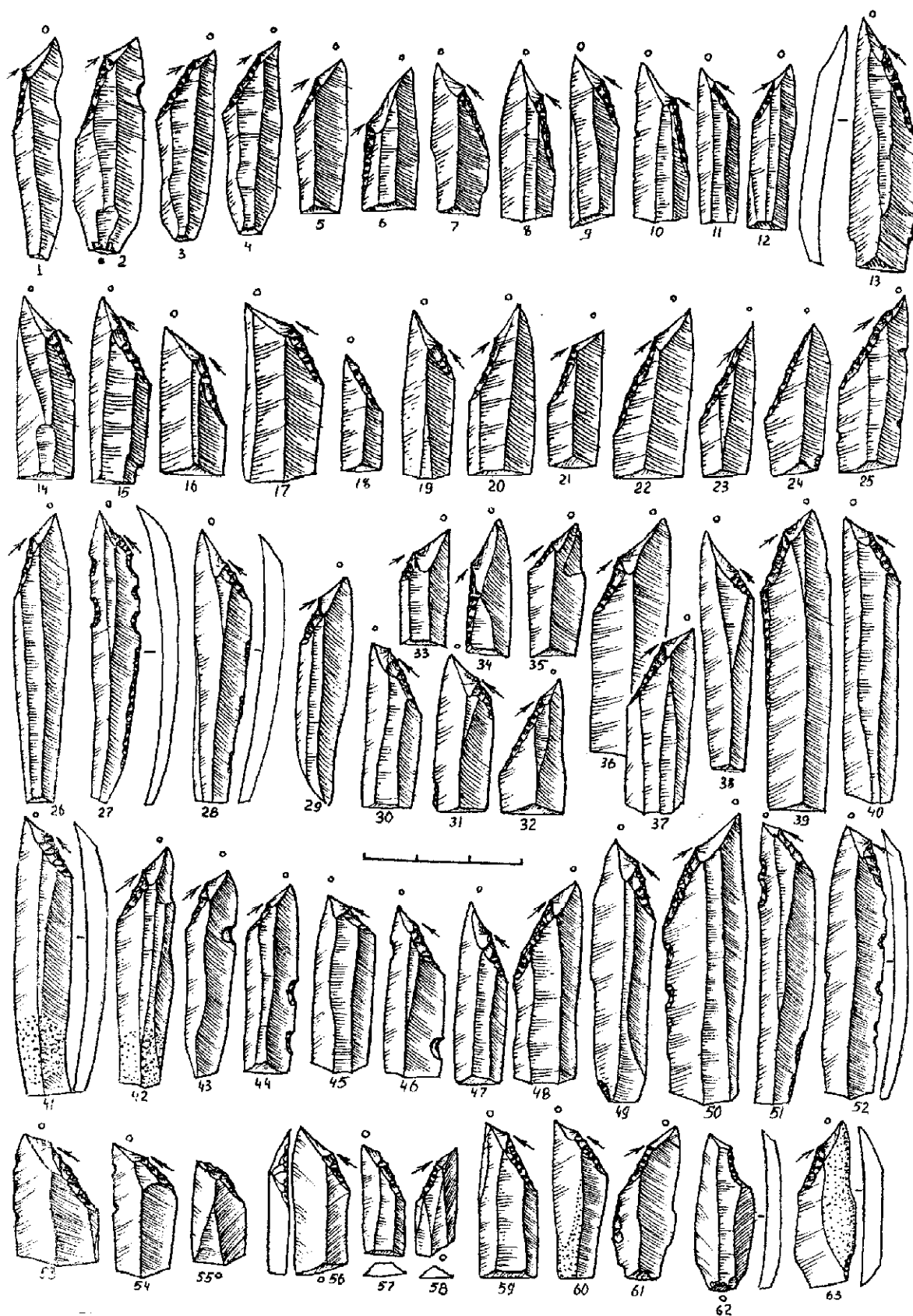

Рис. 114. Вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом зі стоянок України.

Зі стоянок Західного Полісся: Сенчиці 5а (1-9), Рудня І (10-13); Києво-Житомирського Полісся: ДВС (14-16), Бородянка 3в (17-18), Рудня Озерянська (19-21), Мойсеевичі (22-24), Протереб (25); басейну Сіверського Дінця: Ольхова 5 (26, 27), Петрівська 28 (28, 33-35), Петрівська 4 (29-32), Петрівська 10 (36-40); Надпоріжжя: Ігрені 8 (41-46), Собачки (47), Чаплі (48), Терлянська Круча (49), Вовниги (50), Кізлевий 5 (51, 52); Криму: Шпан-Коба, середній шар (53-55), Шпан-Коба, шар 4 (56-58), Су-Ам III (59-63)

IV. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ПІВДЕННОГО ПОЛІССЯ ТА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Теплий і вологий клімат атлантичного періоду голоцену, що розпочався близько 5800 р. ВС, створив передумови для колонізації помірної смуги Європи мотичними землеробами Балкано-Дунайського регіону. З цієї датою пов'язують початок пізнього мезоліту в Європі, коли з Балканського півострова розпочалася її неолітизація.

Під терміном „неолітизація” в археологічній літературі мається на увазі процес переходу мисливсько-збиральницьких суспільств мезоліту до неолітичної доби, яка характеризується зародженням і поширенням відтворювального господарства та появою глиняного посуду. Г.Чайлд [1950] паралельно з цим терміном ввів поняття „неолітичної революції”, підкреслюючи радикальність трансформації первісних суспільств в процесі неолітизації.

Неолітизація Південно-Західної України.

Фундаментальним положенням сучасного європейського неолітознавства є загальновизнаний факт неолітизації середньої смуги Європи від Паризького басейну до Правобережної України у VI тис. ВС ранніми землеробами з Балкан через Подунав'я. Лісостепи Правобережної України були складовою частиною цього загальноєвропейського процесу, досить докладно вивченого кількома поколіннями європейських учених [Чайлд, 1952, Гимбутас 2006, Whittle 1985; Perles, 2001]. Однак останніми роками зроблено спробу спростувати балкано-дунайське походження неоліту Правобережної України, віддавши пріоритет східним витокам українського неоліту [Котова, 2002, с. 78]. Критичний аналіз аргументів прибічників південно-східної версії неолітизації території України [Залізняк, 2005а, с.120-122] дає підстави сумніватися в її перевагах перед балкано-дунайською. Неолітичні впливи на первісну Україну з південного заходу простежуються значно рельєфніше і на великому масиві джерел, представлених матеріалами цілої низки відомих археологічних культур, носії яких просунулися на Правобережну Україну з Подунав'я у кінці VII-V тис. до н.е. Мова йде про добре вивчені вітчизняними та зарубіжними археологами культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені. Матеріали, отримані розкопками стоянок біля с.Добрянка, дають

конкретний приклад неолітизації регіону під впливом ранніх землеробів Подунав'я.

Дослідження кількох поколінь археологів Європи протягом останніх ста років дозволяють реконструювати послідовні етапи неолітизації півдня Центрально-Східної Європи.

Неолітичній революції передували суттєві природно-кліматичні зміни, пов'язані з кінцем льодовикової доби. Деградація Скандинавського льодовика зумовила переміщення шляхів атлантичних циклонів з Північної Африки та Середземномор'я на північ, на Європейський континент. Тому паралельно зі встановленням помірного та вологого клімату в мезолітичній Європі сталася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де почали формуватися найбільші на земній кулі пустелі – Сахара, Мароканська, Лівійська, Аравійська, Іудейська. Сухий, пустельний клімат різко скоротив поголів'я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не тільки в Сахарі чи Аравії, але й у Східному Середземномор'ї. Так, у часи розквіту мисливського господарства у мезолітичній Європі, через несприятливі природно-кліматичні зміни та поширення ефективної мисливської зброї (лук та стріли), на Близькому Сході відбулося різке скорочення поголів'я промислових копитних.

На теренах від Середземного моря до Західного Ірану в X-IX тис. до н.е. склалася гостра криза мисливського господарства, яка змусила первісних мисливців, шукати альтернативні полюванню та збиральництву, ефективніші способи добування їжі. В цих унікальних природних умовах Близького Сходу на основі мисливства та збиральництва постали принципово нові, відтворювальні форми економіки – землеробство й скотарство. Усе це зумовило докорінні зміни в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства, які отримали назву „неолітична революція”.

Поширення продуктивного відтворювального господарства зумовило поліпшення харчування та перехід до осілого способу життя, що в свою чергу призвело до демографічних вибухів у ранніх землеробів. Надлишки населення Близького Сходу, що вже не могло прохарчуватися на своїй батьківщині, почали розтікатися в регіони з менш численною мисливською людністю, але з придатними для мотичного землеробства ґрунтами. Неолітичні прибульці несли на нові землі не тільки аграрні навички,

але й культурні рослини, приручених тварин, раніше не знаних на нових землях.

На думку більшості дослідників неолітизація Європи розпочалася з Малої Азії у VIII-VII тис. В.С. Зрозуміло, що це було можливо лише за умов володіння переселенцями навичками каботажного плавання, яке інтенсивно розвивалося в Середземномор'ї принаймні з VIII тис. до н.е. [Гимбутас, 2006, с.14]. Простежується кілька хвиль неолітичних мігрантів з Малої Азії на захід. Перша, що датується VIII тис. до н.е., принесла в Грецію та на острови і узбережжя Західного Середземномор'я (береги Апеннінського, Піренейського півостровів, Провансу, Алжиру, Марокко) протонеолітичну досконалу відтисну техніку обробки кременю. Їй властиві правильні крем'яні пластини, серії правильних трапецій, пластини з глибокими виїмками (так звані анкоші). Така крем'яна індустрія поширилася в VII-VI тис. до н.е. по всьому узбережжю Західного Середземномор'я (капсійська культура Алжиру та Марокко, мезоліт Каталонії та Провансу). Знайдені на поселеннях кістки domestikованих овець та кіз вказують на походження від диких пращурів з Близького Сходу. За тяжіння до морських узбереж ця традиція у північно-західному Середземномор'ї отримала назву прибережної культури [Castelnovian] (Kozłowski, 1975, s. 59-60; Залізняк, 1998, с.228). Схожий набір крем'яних виробів мурзаккобинської культури Гірського Криму дав підстави припускати, що хвиля мігрантів з Анатолії у VIII-VII тис. до н.е. просувалася морськими узбережжями не тільки на захід до Гібралтару, але й на північ, до берегів Криму [Залізняк, 1998, с. 173].

Друга хвиля неолітичних мігрантів прокотилася узбережжями та островами Середземного моря у другій половині VII тис. до н.е. Археологічно вона фіксується поширенням найдавнішої в регіоні кераміки "імпресо", що мала орнамент у вигляді відбитків панцирів морських моллюсків *Cardium*, чим дуже нагадує кераміку з гребінцевим орнаментом неоліту України [Залізняк, 1998, с. 229]. Частина дослідників вбачала пращурів людності, що лишила кераміку імпресо, в балканських культурах близькосхідного походження (протосескло), інша – безпосередньо серед ранньонеолітичних мешканців півдня Малої Азії [Шнирельман, 1986, с. 290; Монгайт, 1973, с. 324]. Рання поява (VII тис. до н.е.) в мезоліті та початковому неоліті півдня України (Крим, Одещина) протонеолітичної відтисної техніки обробки кременю та гребінцевої кераміки типу

Cardium свідчить про поширення на узбережжя Північного Надчорномор'я колонізаційних процесів, що мали місце на зорі неоліту на берегах Середземного моря [Залізняк, 1998, с. 173, 228-229].

Значно більше відомо про потужний потік ранньонеолітичних переселенців з Малої Азії через Егейське море в Східну Грецію (Фессалію). Перші в Європі навички відтворювального господарства, разом із domestikованими тваринами (вівці, кози) та культивованими рослинами (пшениця, ячмінь, бобові) і цілим комплексом культурних новацій (у т.ч. керамічним виробництвом), були принесені на схід Греції переселенцями з півдня Малої Азії. Сталося це на розвинутому етапі докерамічного неоліту В Близького Сходу (PPNB), тобто близько середини VIII тис. ВС (cal) [Perles 2001; Hassan 2000; Whittle 1985; Гимбутас 2006].

Мігранти з Анатолії започаткували у Східній Греції (Фессалія) найдавніший у Європі докерамічний або початковий (initial) неоліт, який, за матеріалами печери Франхті Пелопонесу, поселень Кнос о.Кріту, Аргісса, Сескло, Ахіллеон Східної Греції (рис. 115), датується 7500-6500 ВС (cal). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави переважній більшості сучасних учених, виводити неоліт Греції з Малої Азії [Hassan 2001; College, Conolly, Shennan, 2004]. Це відоме з часів Г.Чайлда [1952], Д.Мелларта та М.Гимбутас [2006, с.13-45] положення останнім часом підтверджене новими переконливими аргументами, які наводить у своїй фундаментальній праці Катрін Перлес [Perles, 2001, р. 52-54, 96-97]. Встановлено генетичний зв'язок domestikованих тварин (вівця-коза) та рослин (пшениця, ячмінь) неоліту Балкан та Подунав'я з дикими пращурами Близького Сходу. Про близькосхідні витoki неоліту Європи свідчить морфологічна та генетична подібність антропологічних матеріалів з Балкан та Подунав'я (неоліт Фессалії, культури Старчеве, Кереш, ЛСК) з найдавнішим населенням Чатал Гуюк в Анатолії і відсутністю такого зв'язку з похованими в мезолітичних шарах печери Франхті у Греції [Pinhasi, Pluciennik, 2004, р. 73].

На сході Греції, у Фессалії докерамічний неоліт близько 6500 ВС (cal) переростає у ранньокерамічний (Неа Нікомедія, Артея, верхні шари Сескло, Ахіллеона та ін.). Саме на цьому ґрунті близько 6150 ВС (cal) сформувалася ранньонеолітична спільнота Старчеве – Кереш – Криш (рис. 115). На першому етапі, якому властива розписна кераміка, ця людність усього

за 150 років розселилася з долини р.Стримон на північ, у Подунав'я, аж до витоків р.Тиси у Карпатах [Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005]. Якщо в Румунії поселення культури Криш з'явилися у самому кінці VII тис. BC (cal), то в Молдові вони датуються другою чвертю VI тис. BC (cal) [Ларина, 1999]. Звідси кришські переселенці просунулися на східний берег Дністра, де започаткували буго-дністровську культуру (БДК). Кераміка її першої, печерської фази має прямі паралелі в пізньокришських матеріалах межиріччя Пруту та Дністра [Даниленко, 1969; Маркевич, 1974].

Ранньому неоліту Балкан та Подунав'я властива вже згадувана специфічна техніка обробки обсидіану та кременю, спрямована на отримання вкладнів серпів та правильних трапецій шляхом розчленування досконалих відтискних пластин. Близькосхідні витoki цієї протонеолітичної технології стають усе більш очевидними. Протягом VIII-VII тис. до н.е. вона поширилася по узбережжях Середземного та Чорного морів, про що йшла мова вище. У Східній Греції вона з'явилася наприкінці VIII тис. до н.е., в шарах докерамічного неоліту, разом із першими неолітичними мігрантами з Анатолії [Perles, 1985; 2001, p. 52-54; Kozłowski S. 1985; Залізняк, 1995, 2006].

Ця технологія зародилася на Близькому Сході ще 10 тис. років тому, де спочатку використовувалася для виготовлення вкладнів серпів [Kozłowski, Schumchak, 1990]. Принесена у Грецію першими неолітичними переселенцями з Анатолії, згадана відтискна техніка зафіксована в пізньомезолітичних шарах печери Франхті, датованих кінцем VIII тис. до н.е., у вигляді досконалих відтискних обсидіанових пластинок та симетричних трапецій з їхніх перетинів. Останні дослідниці раннього неоліту Греції К.Перлес називала „трапеціями ранньонеолітичного типу” [Pereles 2001]. Зазначена технологія і правильні трапеції притаманні докерамічному і ранньокерамічному неоліту Фессалії (Аргісса, Сескло, Неа-Нікомедія, Елатея) VII тис. до н.е. Фессалійський неоліт дав початок дунайській культурній спільноті Старчево – Кереш – Криш кінця VII – середини VI тис. до н.е., яка сприйняла від генетичного попередника його техніку обробки кременю та обсидіану. У процесі землеробської колонізації цієї людністю півдня Центрально-Східної Європи (рис. 115), технологія виготовлення правильних трапецій із перетинів відтискних пластин сягнула на сході теренів України, де виразно проявилася на ранніх

пам'ятках буго-дністровської культури, що формувалася в першій половині VI тис. до н.е. під сильним впливом культури Криш. Прямий нащадок культури Кереш – населення КЛСК – рознесло в другій половині VI тис. до н.е. техніку відтискної пластини далеко на захід, до Паризького басейну, і на схід, до Верхнього Дністра та Волині (рис. 115).

Однак ще до проникнення носіїв кришських традицій обробки кременю у межиріччя Дністра та Південного Бугу згадана протонеолітична технологія поширилася на півдні України, в ході морської колонізації чорноморських узбереж у VII тис. до н.е. Її розповсюдження морськими узбережжями відбувалося швидше ніж сухопутним шляхом, по мірі просування неолітичних колоністів материковою Європою. Культурні явища кінця мезоліту Північного Надчорномор'я (Гребеники Одещини, Мурзак-Коба Гірського Криму, Матвіїв Курган Надазов'я) познайомилися з цією технікою майже за тисячу років до появи кришських колоністів на східному березі Дністра – принаймні у другій половині VII тис. до н.е.

Поширення відтискної техніки з Середземномор'я на північ, у лісову смугу Європи, супроводжувалося поступовою переорієнтацією від виготовлення вкладнів до серпів у напрямку масового виробництва трапецій, які в лісах Європи використовувалися переважно в якості трансверсальних (поперечнолезових) наконечників стріл. Зокрема виготовлені в такій техніці серпи притаманні докерамічному і ранньокерамічному неоліту Греції VII тис. до н.е., культурам Старчево, Кереш, Криш та їх нащадку КЛСК Подунав'я кінця VII тис. до н.е. – VI тис. до н.е. Однак далі на північ та схід, у басейнах Нижнього Дністра та Південного Бугу (гребениківська культура), у Подніпров'ї, Поліссі, на Польській низовині (яніславицька культура), цим способом масово виготовляли вже не вкладні серпів, а наконечники стріл – у вигляді правильних, симетричних трапецій.

Найдавніша неолітична культура України – буго-дністровська (БДК), як відомо, формувалася під потужним впливом культури Криш Трансільванії та Молдови, якій властива згадана відтискна техніка отримання пластин та симетричні трапеції [Paunescu, 1985]. Тому до кришських елементів у матеріалах БДК слід віднести не тільки характерну кераміку, але й плоскі нуклеуси для правильних відтискних пластин та симетричні трапеції, що в Європі вперше з'явилися у Східній Греції ще в кінці VIII

тис. ВС (cal). Саме ці вироби визначають своєрідність крем'яної індустрії усього балкано-дунайського неоліту – від докерамічного неоліту Фессалії до культур Старчево – Криш – Кереш та лінійно-стрічкової кераміки [Залізняк 1995, 2005а, 2005б, 2006]. Ці ж особливості є визначальними для гребениківської культури Одещини, що дає підстави генетично пов'язувати її з раннім неолітом Балкан та Східного Середземномор'я. Радіокарбонові дати гребениківських пам'яток у межах другої половини VII тис. ВС (cal) дають підстави припускати, що кришській хвилі неолітичних балкано-дунайських колоністів на південному заході України передувала гребениківська, яка могла бути пов'язана з протонеолітичною колонізацією чорноморських узбереж морським шляхом. Саме під їх впливом у кукрекських аборигенів Нижнього Дністра та Побужжя вперше з'явилися невластиві їм правильні трапеції гребениківського типу, плоскі нуклеуси, а з приходом кришських колоністів – і кераміка з пізньокришською орнаменталізацією [Залізняк, 1995, 2005а, 2006].

Таким чином, неолітизація південного заходу України почалася з протонеолітичної гребениківської хвилі переселенців із Балкан чи Малої Азії у другій половині VII тис. ВС (cal). Пізніше мігранти культури Криш з території Молдови перейшли на лівий берег Дністра, де в процесі взаємодії з місцевим кукрекським населенням виникла буго-дністровська культура. Час цієї події викликає дискусію серед спеціалістів. Однак, оскільки БДК походить від пізніх фаз Криш, то найдавніші пам'ятки БДК не можуть бути старшими за кришські стоянки Молдови, що датуються не раніше 5800 ВС (cal) [Ларина, 1999; Товкайло, 2004, 2005; Залізняк, 2005а, с.125].

Останнім часом Київською лабораторією радіокарбонового аналізу отримано серію з 30 дат, за якими пам'ятки ранньої, печерської фази БДК Південного Бугу, крем'яний інвентар та кераміка яких позначені виразними кришськими впливами, датуються у межах 6355-5960 ВС (cal.) [Залізняк, 2005 а, с. 123; додаток]. Виникла парадоксальна ситуація, коли рання, печерська фаза БДК, за даними Київської лабораторії, датується майже на півтисячоліття давнішим часом, ніж румунські та молдавські колеги датують III та IV фази культури Криш у Молдові, на пам'ятках якої маємо типологічні паралелі ранній кераміці БДК. Виходить, ранні стоянки БДК постали під впливом значно пізніших за них пам'яток культури Криш. Інакше кажучи, за

даними Київської лабораторії, БДК виникла раніше за культуру Криш, від якої походить. Абсурдність ситуації, що свідчить про помилку в датуванні зазначених явищ, крім автора цих рядків, відзначив М.Т.Товкайло [Товкайло, 2004, 2005; Залізняк, Товкайло, 2007]. Проблему докладно проаналізував Д.Л.Гаскевич [2007].

Існування культур кола Криш – Старчево в межах 6150-5600 ВС (cal.) останнім часом підтверджено новими датами різних лабораторій Європи [Biagi, Shennan, Spataro, 2005; Biagi, Spataro, 2005]. За наявними даними, кришські впливи з Трансільванії сягнули Подністров'я не раніше початку VI тис. ВС (cal.) [Ларина, 1999, с. 98]. Якщо навіть припустити, що сталося це ще раніше, на стадії монохромної кераміки, то все одно найдавніші стоянки посталої на кришських впливах БДК не можуть бути старшими за 6000 ВС (cal.).

До речі, надзвичайно ранні дати отримані тією ж Київською лабораторією і для відомого ранньотрипільського поселення Бернашівка на Дністрі – близько 5400 ВС (cal.). Вони не узгоджуються з даними румунських і молдавських колег про зародження Прекукутені не раніше кінця VI тис. ВС (cal.) [Ларина, 1999, с. 104; Дергачев, 1999, с.181], тобто на 400 р., а за Н.Б.Бурдо [2003, с.15] – на 500 р. пізніше від дати Бернашівки.

Отже, на сьогоднішній день перевірки потребують, перш за все, згадані дати Київської лабораторії радіокарбонового аналізу, які суперечать розробленим різними центрами радіовуглецевого датування Європи хронології балкано-дунайського неоліту. Існуючі хронологічні невідповідності можуть бути подолані лише на основі нових радіокарбонових дат для БДК та синхронних їй культур, отриманих різними лабораторіями. Поки-що проблема абсолютної хронології БДК чекає на свого дослідника. Однак вже зараз є підстави датувати БДК в межах другої чверті VI – початку V тис. ВС (cal.).

Отже, неолітичні пам'ятки БДК давніші 6000 ВС на території України поки-що невідомі. Разом з тим, є наукові підстави припускати, що сухопутний шлях неолітизації території України землеробами культури Криш з західного берега Дністра після 6000 ВС не був єдиним. Первинна неолітична колонізація узбереж Великого Середземномор'я шляхом каботажного плавання у VII тис. ВС за деякими даними охопила і басейн Чорного моря [Залізняк, 1998, с.173, 228-229]. Стан джерел дозволяє говорити про принаймні два можливі шляхи початкової неолітизації

території Південно-Західної України: сухопутний – племенами культури Криш, із Пруто-Дністровського межиріччя, та морський – уздовж західного узбережжя Чорного моря. Останній пов'язаний з двома згадуваними хвилями поширення неолітичних новацій у прибережній зоні Середземномор'я в VII тис. BC [Залізняк, 1998, с.228-229]. З першою хвилею поширилася протонеолітична відтискна техніка обробки кременю, представлена в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї культурами Гребеники, Мурзак-Коба, Матвій Курган [Залізняк, 1998, с.173; 2005а, б; 2006]. Дещо пізніше узбережжями Великого Середземномор'я поширилася кераміка Cardium з гребінчастим орнаментом. Остання на півдні України може бути давнішою за найстаршу кераміку буго-дністровської культури. Синтез двох різних за походженням традицій орнаменталізації найдавнішої кераміки неоліту України (Криш та Cardium) простежується у другій половині VI тис. BC (cal.), на самчинській фазі БДК, про що останнім часом пише Д.Л.Гаскевич [Гаскевич, 2009].

Неолітизація Буго-Дніпровського межиріччя за матеріалами стоянки Добрянки

Певне світло на процес неолітизації лісостепового Правобережжя, зокрема Побужжя, проливають дослідження стоянок біля с. Добрянки на Чорному Тікичі протягом 2001-2006 рр. [Степанчук, 2000; Залізняк, 2002, 2005; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, 2005; Залізняк, Товкайло, 2007] (рис. 116-122). Вузли пам'яток з однотипним археологічним матеріалом, що нагадують добрянський, характерні для первісних суспільств кам'яної доби. Первісні колективи періодично, поверталися в одні й ті ж місця своєї общинної території, які у певний сезон року бувають багаті на ті чи інші харчові ресурси. Скупчення однотипних стоянок виникають внаслідок багаторічного функціонування у даній місцевості однієї общини мисливців та збирачів [Залізняк, 1989], які у даному випадку були знайомі і з навичками відтворювального господарства та виготовлення глиняного посуду. Наукова значимість матеріалів з Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відбивають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Південного Бугу та Дніпра, навичок відтворювального господарства та керамічного виробництва від їх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я.

Протягом 5 років дослідження стоянок біля с. Добрянки на Черкащині отримані багаті але однотипні матеріали з п'яти розкопів: Добрянки 1, Добрянки 2, Добрянки 3, розкопи 1, 2, 3. Як приклад візьмемо колекцію розкопу 3 зі стоянки Добрянки 3 (рис. 116-122) (див. додаток).

Добутий у розкопі 3 стоянки Добрянки 3 археологічний матеріал подібний до знахідок із сусідніх розкопів 1 і 2 (рис. 116) та колекцій стоянок Добрянки 1 і 2. Крем'яні вироби типологічно належать до кукрекської культури, що проявляється у виразній серії олівецьподібних нуклеусів, наявності типових кукрекських вкладнів, різців кукрекського типу, характерних абузівських та фатьмакобинських вістер та мікропластинок з притупленим краєм, округлих скребачок високої форми на відщепках та ін.

Середньовисокі трапеції на перетинах відтискних пластин у мікролітичному наборі Добрянки 3 свідчать про неолітизуючий вплив на поселення з боку людності гребениківської чи буго-дністровської культури. Через це колекція кременю Добрянки 3 має прямі аналогії в ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, таких як Гайворон-Поліжок, Мельнична Круча, Печери та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба дещо архаїчнішим виглядом скребачок та наявністю абузівських вістер. З цим кременем, очевидно, співвідноситься й кераміка, виготовлена з грубими домішками трави, піску та жорстви, яка за складом формових мас та орнаменталізацією також датується раннім періодом БДК, якому властиві виразні кришські мотиви в орнаменталізації посуду.

Однотипні матеріали кореспондуються з подібною стратиграфією п'яти розкопів сусідніх стоянок. При розсіюванні знахідок в усій гумусованій товщі голоценового ґрунту, що місцями сягає потужності 1 м, найбільша концентрація артефактів у всіх розкопах простежена на глибині від 0,4 до 0,7 м. Скупчення гранітних уламків на цій же глибині підтверджує висновок, що зазначений рівень відповідає денній поверхні досліджених поселень. Розсіювання артефактів по вертикалі очевидно сталося внаслідок життєдіяльності землерийних тварин.

Багаторічні спостереження над культурними шарами стоянок Добрянки 1, 2, 3 (розкопи 1 – 3) свідчать про відсутність будь-якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі у нашаруваннях пам'яток. Тобто, усі різновиди артефактів представлені у більш-менш рівних пропорціях в нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару усіх стоянок. Припущення, що на стоянках сталося механічне

змішування безкерамічних кукрекських матеріалів з пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не знайшло підтвердження ні в ході безпосереднього розбирання культурного шару, ні під час його перемивання через сито. Усі типи мікролітів рівномірно розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок (рис. 120), що свідчить про їх гомогенність. Сам факт незмінного поєднання кукрекських виробів з трапеціями і ранньонеолітичною керамікою у всіх 5-ти розкопах трьох стоянок свідчить на користь гомогенності добрянських комплексів. Цьому висновку не можуть суттєво завадити поодинокі знахідки фрагментів посуду культур лінійно-стрічкової кераміки, пізнього трипілля та ранньозалізного віку, як і поодинокі трапеції зі струганою спинкою з Добрянки 1. Стоянки розташовані у надто привабливих для первісних мешканців місцях, щоб не бути „засміченими” невеликою домішкою пізнішого матеріалу.

Цікаво, що рівень максимальної концентрації артефактів стоянок збігається з горизонтом найбільшої гумізації голоценового ґрунту. Палеогеографічний аналіз стратиграфії Добрянських поселень у 2006 р., здійснений палеогеографами Ж.М.Матвіїшиною та О.Г.Пархоменком [2007], засвідчив, що стоянки функціонували в умовах лісостепу з дещо теплішим, ніж сучасний кліматом, який сприяв інтенсивному утворенню чорноземів. Цей час атлантичного оптимуму голоцену припадає на VI тис. BC (cal.), коли теплий і вологий клімат призвів до максимального поширення теплолюбних широколистих порід дерев і спричинив формування потужних гумусних горизонтів. Саме у цей час, завдяки м'якому, сприятливому для землеробства клімату, відбулася неолітична колонізація півдня Центрально-Східної Європи, у тому числі лісостепової смуги Правобережної України, неолітичним населенням з Балкан та Подунав'я.

Після отримання перших результатів дослідження стоянок біля с. Добрянки деякі скептики стверджували, що неолітична кераміка й трапеції є пізнішою механічною домішкою до основного кукрекського комплексу пам'яток, який датується мезолітом. З накопиченням матеріалу з'являється все більше даних на користь співіснування в одному й тому ж комплексі кукрекського кременю з правильними трапеціями гребениківського типу та кераміки ранньої, печерської фази БДК.

Упродовж п'ятих років дослідження пам'яток біля с. Добрянки велися ретельні спостереження

над культурним шаром та глибинами залягання матеріалів, з метою виявити якісь закономірності стратиграфічного розподілу різних типів виробів. Стратиграфія усіх чотирьох розкопів Добрянки свідчить про відносну гомогенність неолітичного шару. Останній залягав у нижній частині голоценового гумусу, хоча внаслідок діяльності землерийних тварин частина матеріалів була розсіяна у всій товщі ґрунту. Але в різних горизонтах неолітичного культурного шару матеріали виявилися однотипними. Встановлено, що характерні кукрекські речі супроводжувалися трапеціями та неолітичною керамікою без будь-яких слідів стратиграфічного розподілу цих артефактів по різних літологічним шарам (рис. 120).

Зрозуміло, що зафіксовані в матеріалах з Добрянки кукрекська і гребениківська традиції обробки кременю принципово різняться між собою як за технологією, так і за походженням. Однак їх поєднання в єдиному комплексі на Добрянці не випадкове. Воно відбиває складний процес неолітизації місцевих кукрекських мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я [Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2006, с.16, 17]. Факт синхронності добрянських поселень з південними сусідами-гребениківцями, на стоянках яких правильні трапеції є масовим типом мікролітів, свідчить, що присутність останніх у добрянських комплексах є закономірним явищем.

Іншими словами, неолітична кераміка та правильні трапеції на кукрекських стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час їх функціонування. Вони могли бути залишені інтегрованими в общини кукрекських аборигенів носіями балкано-дунайських неолітичних традицій або під час їх дружніх візитів до місцевих мешканців [Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2005, с. 146-147].

Поєднання в одних комплексах місцевих кукрекських традицій з принесеною з Балкано-Дунайського регіону технікою обробки кременю (сплощені нуклеуси для відтискних пластин, правильні трапеції) є типовим явищем для фінального мезоліту та раннього неоліту Південно-Західної України. Кукрекські вироби супроводжуються правильними трапеціями не тільки в Добрянці, але практично у всіх гребениківських комплексах Одещини та Миколаївщини (крім стоянки Гіржеве), в матеріалах скибінецької, соколецької та печерської фаз ранньої БДК, на стоянках сурської культури Надпоріжжя з островів Кізлевий,

Шулаїв, Сурський, у найдавніших неолітичних комплексах Києво-Черкаського Подніпров'я (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а, Велика Андрусівка).

Особливо важливі для культурно-історичної інтерпретації матеріалів з Добрянки їх паралелі в комплексах ранньої (печерської) фази буго-дністровської культури (БДК) Середнього Побужжя. Як приклад наведемо крем'яний комплекс поселення Печери (рис. 123) [Даниленко, 1969]. Крем'яні вироби в цілому більші від знайдених на добрянських стоянках. Це пояснюється, передусім, великими розмірами конкрецій якісного дністровського кременю, що використовувалися на пам'ятці для виробництва знарядь праці. Загалом крем'яний комплекс Печери можна назвати більш гребениківським і менш кукрекським, ніж крем'яні колекції з Добрянки.

У Печерах сплоснені одно- та двоплоснинні нуклеуси для середніх і широких пластин (рис. 123, 36) переважають над мікролітичними олівцеподібними (рис. 123, 37). Як і на Добрянці, домінують округлі скребачки, але переважно невисокого профілю (рис. 123, 20-32). Виразною серією представлені дрібні, нігтьоподібні скребачки низького профілю (рис. 123, 20, 24, 27, 29), властиві також гребениківській культурі. Наявна виразна серія типових кукрекських різців на масивних відщепках з кількома плоскими різцевими сколами (рис. 123, 15-19), свердла (рис. 123, 13-14), пластини з ретушшю (рис. 123, 33-35).

Набір мікролітів стоянки Печери демонструє органічне поєднання типових кукрекських вкладнів (рис. 123, 6-12) зі значно більшими за добрянські правильними трапеціями на перетинах середніх та широких пластин (рис. 123, 2-5). Знайдена лише одна атипова мікропластинка з притупленим краєм (рис. 123, 1), що, можливо, пояснюється втратами внаслідок недосконалої методики розкопок повоєнного часу.

Постає закономірне питання: якщо ні автор досліджень, В.М.Даниленко, ні сучасні дослідники не ставлять під сумнів гомогенність кукрекського крем'яного комплексу з правильними трапеціями з відомого поселення БДК Печери, то чому такі ж трапеції в аналогічних комплексах Добрянки дехто вважає пізнішою механічною домішкою?

Кераміка Добрянських стоянок також має прямі паралелі в керамічних матеріалах з Печер (рис. 124), які, в свою чергу, нагадують кришський посуд Молдови [Даниленко, 1969; Залізник, Товкайло, Журавльов, 2005, с.102,

рис. 8-9]. Кераміка Печер має традиційні для ранньонеолітичних пам'яток складові формових мас (подрібнена черепашка, пісок та рослинність) і представлена переважно плоскодонними горщиками. Із числа прийомів прикрашання посуду найбільш характерним є лінійно-прогладжений орнамент, зокрема це вертикальні та горизонтальні лінії, скісна сітка, композиції з хвилястих ліній, „ялинкові” та текстильні композиції (рис. 124, 1-2, 6-13). Рідше трапляються підтрикутні та овальні наколи (рис. 124, 1, 13). Поширені типові для культури Криш заціпи пальцями та нігтьові відбитки у вигляді колоска чи вертикальних рядів із парних пальцевих заціпів (рис. 124, 3-4). Останні можуть поєднуватися з лінійним орнаментом (рис. 124, 5, 7). Крім того, на поселенні виявлено посуд, що безпосередньо належить культурі Криш. Зокрема, В.М.Даниленко реконструює широко відкриту профільовану миску на піддоні, що за складом формової маси та оздобленням поверхні знаходить аналогії серед столового посуду культури Криш [Даниленко, 1969, с. 116, рис. 87, 2].

Отже неолітична кераміка з Добрянки із кришською орнаментикою, схоже, пов'язана з кукрекським крем'яним комплексом. Та й згадувані правильні трапеції можуть виявитися органічною складовою колекцій із Добрянки. Адже саме такі трапеції супроводжують схожу кераміку з ранніх буго-дністровських комплексів Подністров'я та Побужжя (Печери). Таким чином, є достатньо підстав розглядати згадані трапеції в матеріалах останніх як наслідок гребениківських чи кришських впливів, а не домішок пізніших матеріалів.

Іншими словами, у яскравих кукрекських комплексах Добрянки маємо іншопольові вироби, які в основній масі не є пізнішою механічною домішкою до основного комплексу, а відбивають певні впливи сусідніх культур. Кераміка свідчить про вплив на місцевий Кукрек буго-дністровського неоліту, трапеції на перетинах правильних пластин – про взаємодію з носіями буго-дністровської чи гребениківської культур.

Таким чином, серії правильних трапецій гребениківського типу на кукрекських стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час функціонування останніх. Інакше кажучи, на думку автора, більшість трапецій з Добрянки були органічною, а не пізнішою механічною домішкою до основного кукрекського комплексу. Звичайно, це не виключає можливості, що окремі вироби з 50-тисячної колекції кременів Добрянських

стоянок потрапили до неї внаслідок повторного заселення пам'яток у пізніші часи. Можливо, це стосується окремих трапецій на перетинах широких пластин стоянки Добрянкa 1, зокрема з ретушшю, що заходить на спинку. Однак ці незначні пізніші механічні домішки до в цілому гомогенних комплексів Добрянкa мало вплинули на їх загальний вигляд.

Таким чином, матеріали стоянок біля с.Добрянкa демонструють кукрексько-гребениківсько-кришеський синтез, який простежується і в ранньому неоліті Побужжя на етапі становлення буго-дністровської культури. Яскравий приклад такого поєднання типових кукрекських виробів із серіями трапецій, плоских нуклеусів гребениківського типу та кришеською керамікою демонструють матеріали ранньої фази БДК зі стоянки Печери [Залізняк, 2005а, рис. 60-61]. Про синкретичний гребениківсько-кукрекський характер місцевого неоліту свого часу писав В.М.Даниленко [1969, с. 61].

Схожі процеси неолітизації у цей же час відбувалися і на півночі Молдови, де у верхів'ях рік Реут та Прут досліджена група пам'яток типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка IV, Цариград II, Костешти, Фрумушика 1). Молдовські дослідники називають їх реутським локальним варіантом Кукреку [Борзаяк, 1997, с. 22; Коваленко, Цой, 1999, с.261], якому властиве поєднання виразних кукрекських виробів з трапеціями гребениківського типу і плоскими нуклеусами. Прикладом таких матеріалів може слугувати колекція стоянки Цариград II [Коваленко, Бодян, 1999; Залізняк, Товкайло, 2007, рис. 12], яка, фактично, являє собою кукрекський комплекс з невеликою серією трапецій гребениківського типу і за багатьма показниками дуже нагадує матеріали стоянок Добрянкa 1, 2, 3 на р.Тікич.

Виразні серії трапецій гребениківського типу у всіх відомих пізньокукрекських комплексах не тільки Подністров'я, Побужжя, але й Середнього Подніпров'я і Приазов'я (Лазарівка, Крушники, Добрянкa 1, 2, 3, Велика Андрусівка, Кізлевий 1, 5, Кам'яна Могила, верхні шари та ін.) свідчать про потужний вплив балкано-дунайського неоліту на територію України у кінці VII – V тис. BC (cal).

Неолітичні мігранти з Побужжя у Південному Поліссі

Матеріали стоянки Добрянкa на р.Тікич відкривають нові перспективи у вирішенні складних питань неолітизації Південного Полісся та Києво-Черкаського Подніпров'я. Вони

проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрекських та буго-дністровських неолітичних традицій на полісську північ та в Середнє Подніпров'я.

Багаторічні дослідження кількох поколінь учених дають підстави говорити про тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів середньої течії Південного Бугу та Синюхи, що спричинило постійний відтік автохтонного кукрекського населення у північно-східному напрямку (рис. 131). З кінця VII по V тис. до н.е. все нові хвилі балкано-дунайських неолітичних мігрантів накочувалися з південного заходу на Побужжя, витискаючи на північ у Полісся та на схід, у Середнє Подніпров'я, спочатку автохтонів-кукреків, а потім людність посталої за їх участі, але під кришеськими впливами, буго-дністровської культури.

У степовому і лісостеповому Побужжі та на Інгулі вимальовується значний осередок мезолітичних та ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрекського типу: Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьполь, Синюхин Брід, Сагайдак, Софіївка, Печери та ін. (рис. 131). Крем'яні вироби кукрекських пам'яток Побужжя мають певну специфіку, порівняно з кукрекськими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). У Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис. 118, 1-8; 121, 1-2), мікропластинки з крутою, обрубуючою край заготовки ретушшю, різці кукрекського типу з плоскими різцевими сколами (рис. 121, 50-51) та білатеральні виямчасто-ретушні на відщепках (рис. 121, 51), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на куці зламаної пластини та пластини з ретушшю досить нечисленні.

За цими параметрами кукрекські комплекси Київського Полісся – Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка 3В (рис. 125-130) [Залізняк, 1979, 1984, с.52, 61; 1991, с.42-44; Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72] – більше схожі на кукрекські матеріали з Південного Бугу, ніж із Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровську на самчинському етапі розвитку, а не кераміку сурської культури Нижнього Дніпра.

Показовими є щодо цього матеріали стоянки Крушники (рис. 126-127), розкопаної 1983 р. на р.Уж на півночі Київського Полісся [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с.69-72]. Добутий крем'яний інвентар має виразні кукрекські

особливості – кукрекські вкладні, уламки мікропластинок з притупленим краєм, округлі скребачки, різці на відщепі з плоским сколом, в т.ч. білатеральні, правильні мікропластинки, зняті відтискним способом з дрібних ортогнатних нуклеусів. Про вплив місцевого населення яніславицької культури свідчать мікрорізці, яніславицьке вістря, крем'яна сокира. Знайдено шість трапецій.

Неолітична кераміка з рослинною домішкою в глині з Крушників (рис. 126) мала прямі вінця, орнаментовані косими насічками по краю, низкою глибоких наколів паличкою та рядами відступаючих наколів косою гребінкою, а також розмочаленим кінцем палички. Ряди протягнутих наколів двозубим і тризубим штампом, в тому числі і по внутрішньому краю вінця, а також подвійні хрестоподібні композиції знаходять прямі паралелі в кераміці самчинської фази буго-дністровської культури. Заслужує на увагу орнаментальний мотив у вигляді рядів овальних наколів паличкою, що імітують зернини в колосі (рис. 126, б). Подібні орнаментальні композиції типові для кераміки культури Криш та буго-дністровської.

Схожий орнамент самчинського етапу БДК властивий кераміці інших стоянок Київського Полісся з кукрекським крем'яним інвентарем. Маються на увазі Лазарівка (рис. 125-126) у верхів'ях Здвижу [Зализняк, 1979] та зібраний на поверхні за 300 м від Крушників виразний кукрекський комплекс Прибір 7а (рис. 128) [Зализняк, 1991, с.43], де також були знайдені фрагменти горщика з відступаючими наколами протягнутим двозубим штампом. На цих пам'ятках раннього неоліту Київщини кукрекський кремій органічно поєднується з окремими трапеціями та керамікою з самчинським орнаментом – подвійні хрестоподібні композиції, відбитки протягнутого двозубого штампу з обох боків краю вінця тощо (рис. 125-127). Все це свідчить, що неолітизація Київщини відбувалася за участю самчинських мігрантів із Побужжя в другій половині VI тис. до н.е. за каліброваною шкалою.

Помітна подібність ранньонеолітичних комплексів Київського Полісся з кукрекським кременем (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а) до Кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом, дозволяють говорити, що, скоріш за все, кукрекська людність потрапила у Київське Полісся не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як вважав В.М.Даниленко, а з басейну Південного

Бугу. Вірогідно переселенці переходили з Верхнього Бугу на річки Тетерів, Ірпін та Здвиж, а далі їх долинами у Полісся (рис. 131). Ще один можливий шлях на Полісся вів долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ, до верхів'їв Росі та Ірпеня. Це мезолітичне, а пізніше й ранньонеолітичне населення з кукрекським кременем і буго-дністровською керамікою у VI-V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямку під тиском із Нижнього Подунав'я та Подністров'я спочатку протонеолітичної, а пізніше неолітичної людності культур Гребеники, Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 131).

Знахідки кукрекських вкладнів на р.Уж, під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма [Зализняк, Балакін, Охріменко, 1987, с.68] свідчать, що кукрекська хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та Північної Житомирщини. Однак особливо виразно кукрекські та буго-дністровські впливи простежуються на півдні Київщини, тоді як на півночі Київського Полісся продовжують домінувати місцеві яніславицькі традиції, незважаючи на проникнення кукрекців і в цей регіон. У ході неолітизації Київщини буго-дністровцями кордон між кукрекським півднем і яніславицькою північчю стабілізувався приблизно по долині р. Тетерев. На північний захід від Тетерева переважали пам'ятки німанської (волинської, за Г.В.Охріменком) неолітичної культури з яніславицьким кременем. На південь від нього на кукрексько-буго-дністровській основі почала формуватися киево-черкаська група дніпро-донецької спільноти зі своєрідним керамічним комплексом.

Орнаментация дніпро-донецького посуду Київщини значно інтенсивніша ніж кераміки НК. Домінуючий сюжет – ряди наколів відступаючим гребінчастим штампом (рис. 130, 1-6) [Зализняк, Балакін, 1985, Охріменко, 2001].

Німанська кераміка має рослинну домішку в тісті, пригладжену поверхню, орнаментацию з глибоких наколів під вінцями, іноді прокреслені сітчасті композиції. На ранньому дубичайському етапі посуд товстостінний, майже не орнаментований. Пізніше поширився декор з рядів наколів трубчастою кісткою, так звані «копитця» (рис. 130). Буго-дністровські елементи в німанських керамічних комплексах Південного Полісся недвозначно вказують на витоки керамічного виробництва НК. Дослідник німанської культури Волині Г.В.Охріменко [2009, с.219], а також Д.Л.Гаскевич [2001, с.68], теж дійшли висновку про генетичний зв'язок

орнаментальних композицій кераміки НК з орнаментикою посуду БДК.

На кераміці з неолітичних стоянок Південного Полісся Новосілки, Оболонь, Розничі, Грині, Крушники відомий палеоботанік Г.О.Пашкевич визначила зернівки пшениці одностернянки, ячменю, гороху, проса, вики [Пашкевич, 1992, с.181-184]. Цей набір злакових має певні паралелі в палеоботанічних матеріалах із поселень культури лінійно-стрічкової кераміки України, що дало підстави Г.В.Охріменку [2001, с.116, 117; 2009, с.239] зробити висновок про запозичення перших навичок землеробства населенням німанської культури у людної КЛСК.

Осередок стоянок із кукрекським кременем та буго-дністровською орнаментикою в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля, Діжова) свідчить, що неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль і у формуванні південної частини киево-черкаського варіанту ДДО (рис. 131). Про неолітизацію Середнього Дніпра мігрантами з Побужжя писав і В.М.Даниленко [1969, с.34]: „Культура племен, які мешкали у першій половині неолітичної епохи на Середньому Дніпрі, у певній мірі є нічим іншим, як своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури”. Зв'язок раннього неоліту Києво-Черкаського правобережжя з БДК Побужжя настільки помітний, що його можна виділяти в окремий локальний варіант БДК.

Неолітизація Південного Полісся супроводжувалася поширенням у регіоні деяких речей і з більш південних територій. Зокрема в Київському Поліссі (рис. 132) і навіть під Новгород-Сіверським (рис. 33, 11) знайдено серію так званих «човників» із тальку, які за формою та орнаментациєю не відрізняються від аналогічних виробів зі стоянок Нижнього та Середнього Дніпра. Відслонення тальку в Україні відомі під Кривим Рогом та у Надпоріжжі.

Не відкидаючи думки В.М.Даниленка про можливість руху якоїсь частини кукрекців із Надпоріжжя угору по Дніпру, вважаємо, що поширення кукрекської крем'яної індустрії в Черкаському й Київському Правобережжі та у Південному Поліссі відбувалося переважно з Побужжя, під тиском неолітичних мігрантів із південного заходу (рис. 131). На користь цього говорить, зокрема, й поширення в цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки з Надпоріжжя. Тому кукрекські комплекси між Бугом і Дніпром численні і виразні, до того ж поширюються Правобережжям далеко на північ, аж до гирла Прип'яті. Тоді як на віддаленому від

Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р.Трубіж, де знайдено усього два кукрекські вкладні (рис. 131). Якби колонізація кукрекцями Середнього Подніпров'я проходила за версією В.М.Даниленка (з Надпоріжжя), кукрекські пам'ятки на лівому березі Дніпра були б більш численними.

Крім того, міграцію кукрекців із Надпоріжжя угору, долиною Дніпра, в кінці мезоліту стримувало зустрічне просування з півночі масивних північних європеїдів, що лишили в районі порогів та у лісостеповому Лівобережжі численні колективні могильники людної вонизького антропологічного типу. Про цю міграцію неодноразово писали не тільки антропологи [Гофман, 1966, с.181; Потехина, 1999, с.134, 142], але й археологи, які пов'язують із нею поширення з Полісся у Надпоріжжя і далі, на Сіверський Донець, яніславицьких вістер [Залізняк, 1978, 1991, с.39-41; 1998, с.204] (рис. 113-114).

Насамкінець варто ще раз наголосити, що археологічні дані переконливо свідчать про початок неолітизації Правобережної України, в тому числі Південного Полісся, під впливом неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону (культури гребениківська, Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки). Зокрема неолітизація Південного Полісся розпочалася у другій половині VI тис. ВС внаслідок приходу сюди спочатку буго-дністровського населення, а трохи пізніше – і носіїв традицій ЛСК. Німанська (волинська) культура Західного Полісся у Київському Поліссі межувала з киево-черкаським варіантом ДДК.

Мезолітичний мисливський та неолітичний землеробський світи Центрально-Східної Європи у VII-V тис. ВС

Отже, протягом VI-V тис. до н.е. балкано-дунайські землероби активно колонізували Центральну Європу та Правобережну Україну, прогресивно впливаючи на мезолітичні суспільства лісових мисливців Середньоевропейських низин.

У VI-V тис. ВС в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших у Європі балканських землеробів VII тис. ВС. На північ та на схід від них, у Поліссі та в Подніпров'ї, мешкали місцеві мезолітичні мисливці та рибалки. Їх перехід до наступної неолітичної епохи відбувся під

культурним впливом землеробів Правобережжя Дніпра. Внаслідок цього впливу постали найдавніші мисливсько-рибальські культури неоліту заходу Східної Європи: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я. Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти VI-V тис. до н.е. мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений накольчастим орнаментом у вигляді рядів відступаючих наколів гребінця чи палички. Мотичні землероби Правобережної України ліпили з глини різноманітний досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом. Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою складну наукову проблему.

Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дозволив племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом другої половини VI тис. до н.е. за каліброваною шкалою колонізувати родючі лесові ґрунти Середньої Європи. На півночі вони досягли заселених лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичного землеробства Середньоевропейських низовин (Німецької, Польської, Поліської). У Східній Європі трипільці, просуваючись із Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку, колонізували родючі чорноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н.е. вийшли до боліт Полісся та плавнів Дніпра (рис. 133). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства у Європі.

Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю та аборигенами європейських лісів на певний час стабілізувався на межі двох природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та Середньоевропейських зандрових низовин з їх порослими сосново-березовими лісами заболоченими та піщаними ґрунтами. Непридатні для мотичного землеробства, вони не приваблювали неолітичних колоністів. З іншого боку, вкриті лісом, плавнями, озерами та річками Німецька, Польська, Поліська низовини та

Середнє Подніпров'я були багатим на дичину та рибу краєм, в якому законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство мезолітичних аборигенів Європи.

Однак наростаюча криза мисливського господарства, через зменшення чисельності промислових тварин у лісовій смузі Європи, штовхала мисливців-аборигенів до запозичення від своїх більш розвинених південних неолітичних сусідів різноманітних новацій. Перш за все аборигени лісової зони Європи перейняли неолітичну технологію виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд потрібний для зберігання в ньому зерна та приготування з нього каші, то в суспільствах із привласнювальною економікою, що перебували у стані кризи, глиняні горщики використовувалися передусім для варіння м'яса та риби, а також зберігання цих продуктів. Адже через активний мисливський промисел ставало все важче здобувати їжу в лісі чи в річці. Пізніше лісові суспільства Європи перейняли у неолітичних племен і перші навички відтворювальної економіки, металургії міді, інші корисні новації.

Археологічні дані свідчать, що автохтонні мисливські та рибальські суспільства Німецької, Польської, Поліської низовин та Середнього Подніпров'я протягом VI-IV тис. до н.е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи та Подунав'я, яка була далеким нащадком культурних традицій найдавніших землеробів та тваринників Балкан і Малої Азії. Останнім часом встановлено, що згадані автохтонні мисливські суспільства Середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані між собою не тільки єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, але й належністю до одного й того ж антропологічного типу та етнокультурною спорідненістю. Саме вони стали підґрунтям найдавніших індоєвропейських спільнот Європи V-IV тис. BC [Залізняк, 1991, с. 39, 55; 1994, с. 97-99; 1998, с. 248-272].

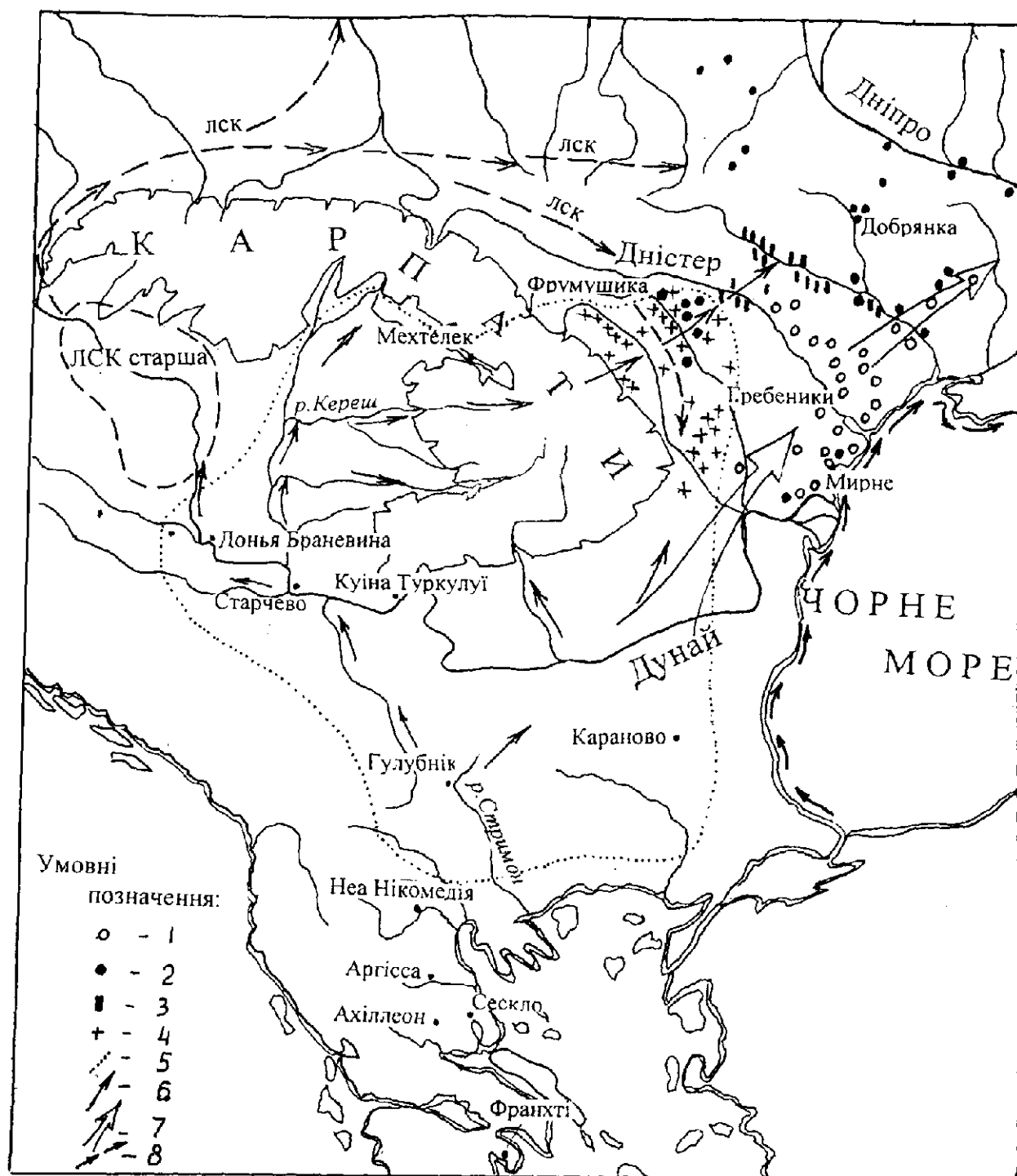

Рис. 115. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII-VI тис. BC (cal.).

Умовні знаки: пам'ятки культур гребениківської (1), кукрекської (2), буго-дністровської (3), кришської (4); 5 – кордон культурної спільноти Караново 1 – Криш – Старчево – Кереш; 6 – напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 – розселення носіїв гребениківських традицій; 8 – можливий шлях первинної неолітичної колонізації узбережжя Північно-Західного Надчорномор'я морським шляхом.

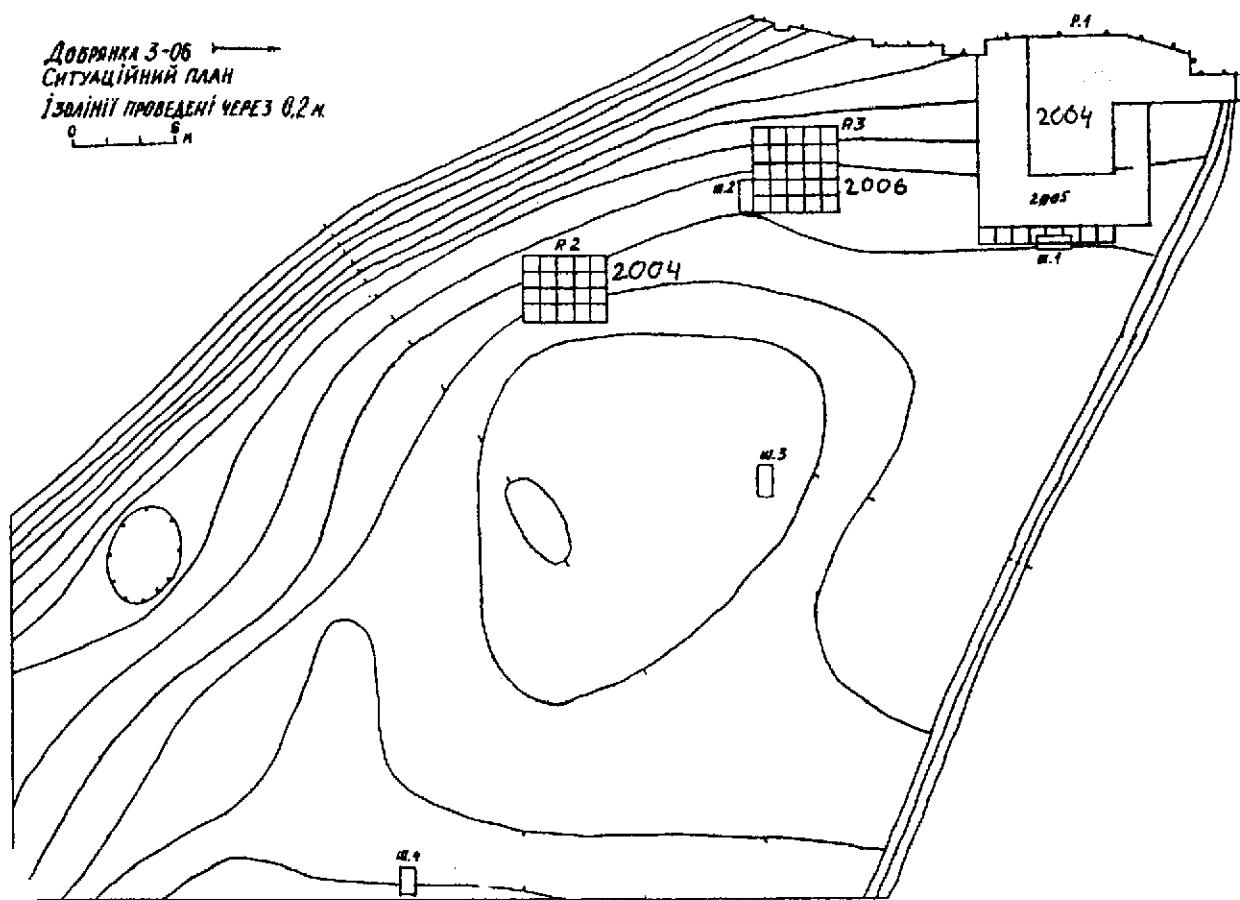

Рис. 116. Добрянка 3. Ситуаційний план.

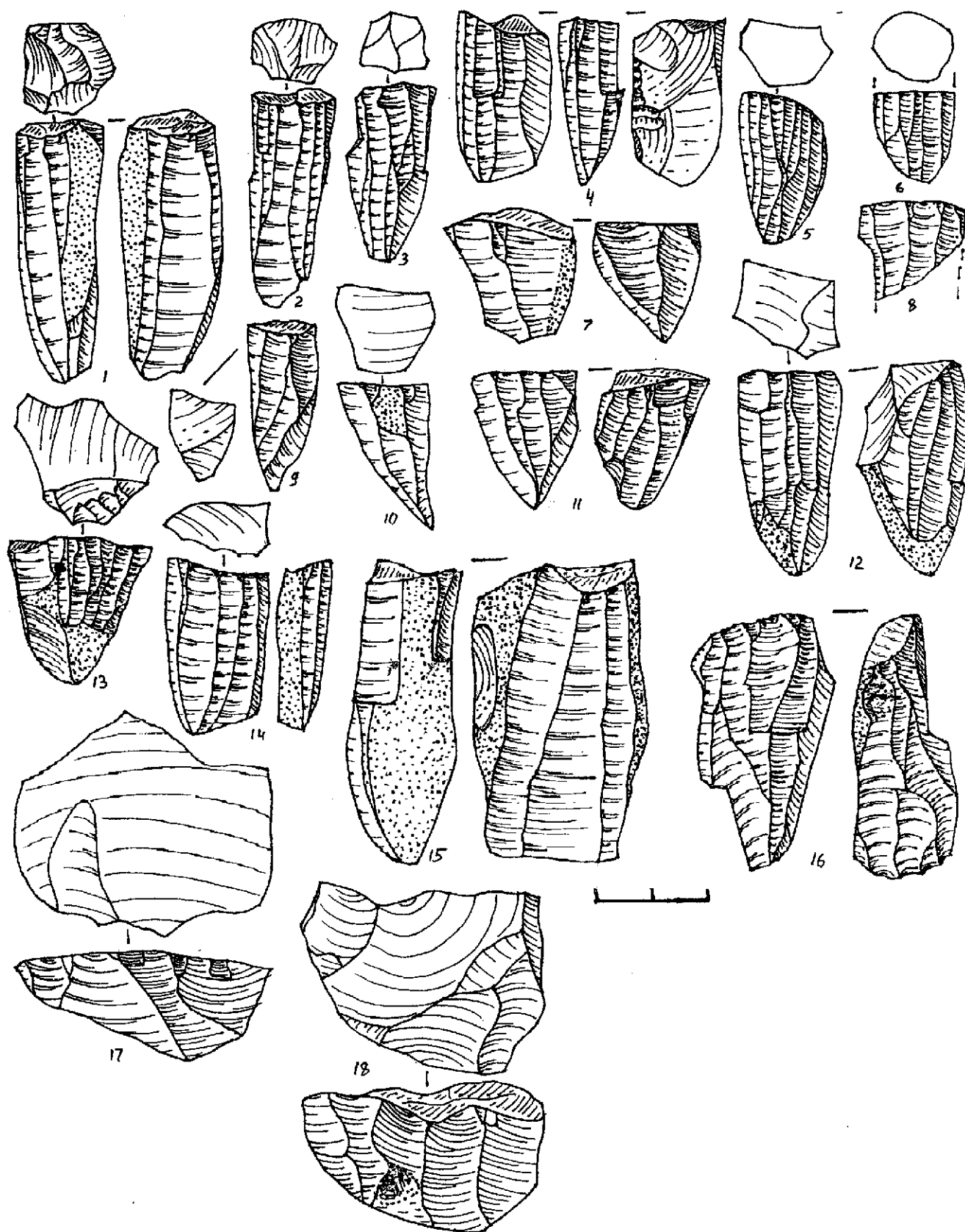

Рис. 117. Добрянка 3, розкоп 3. Нуклеуси.

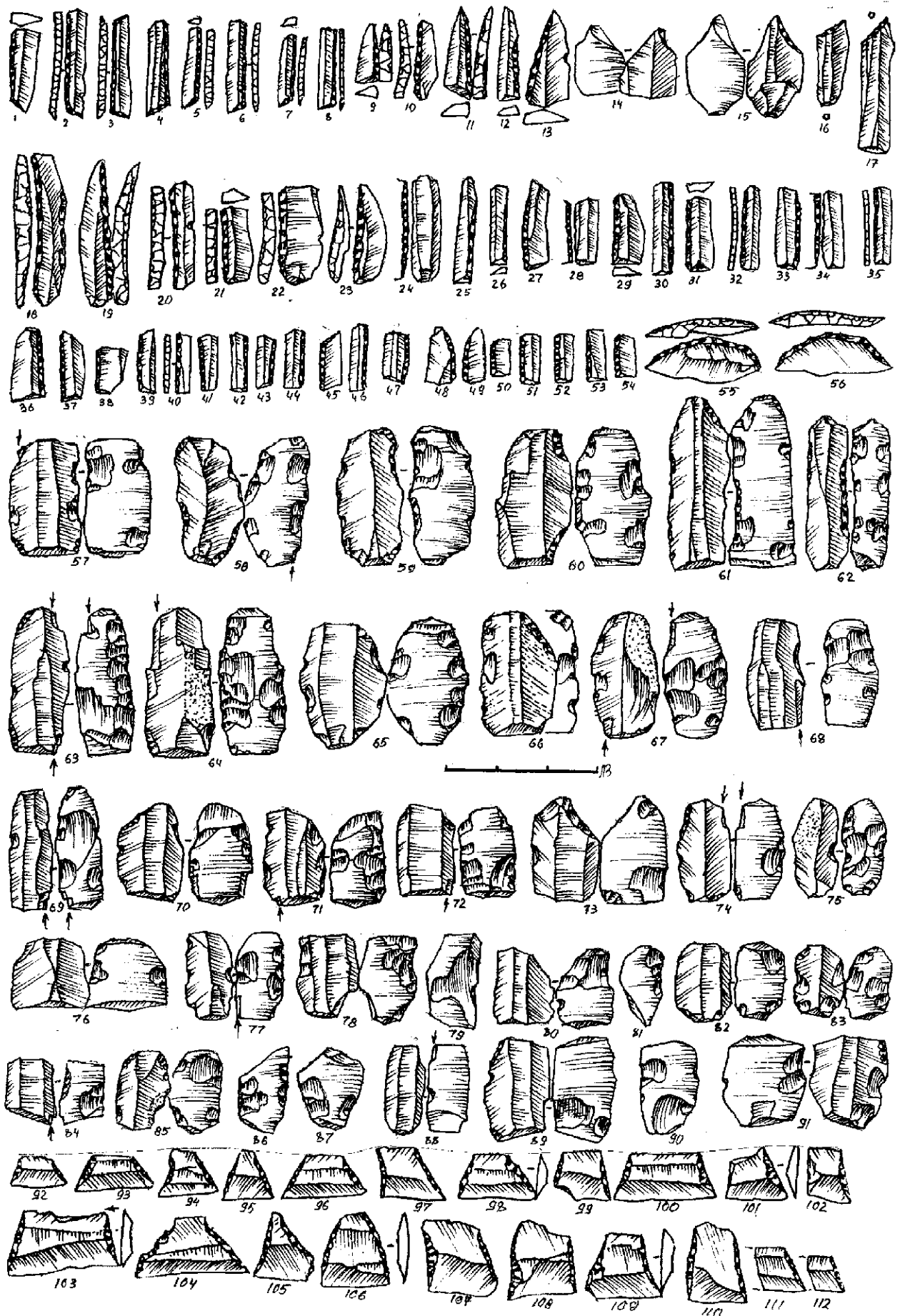

Рис. 118. Добрянка 3, розкоп 3. Мікроліти.

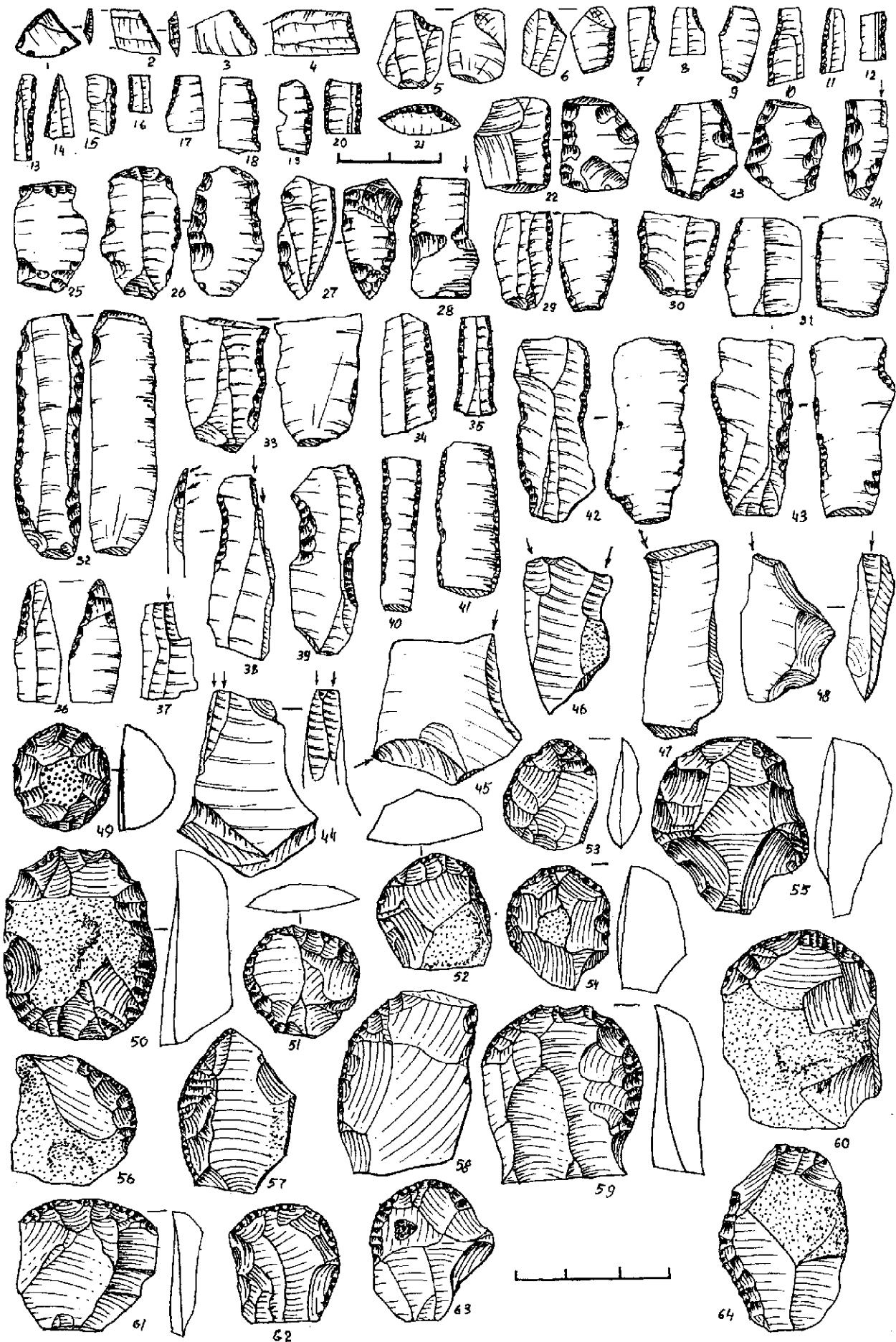

Рис. 119. Добрянка 3, розкоп 3. Крем'яний інвентар.

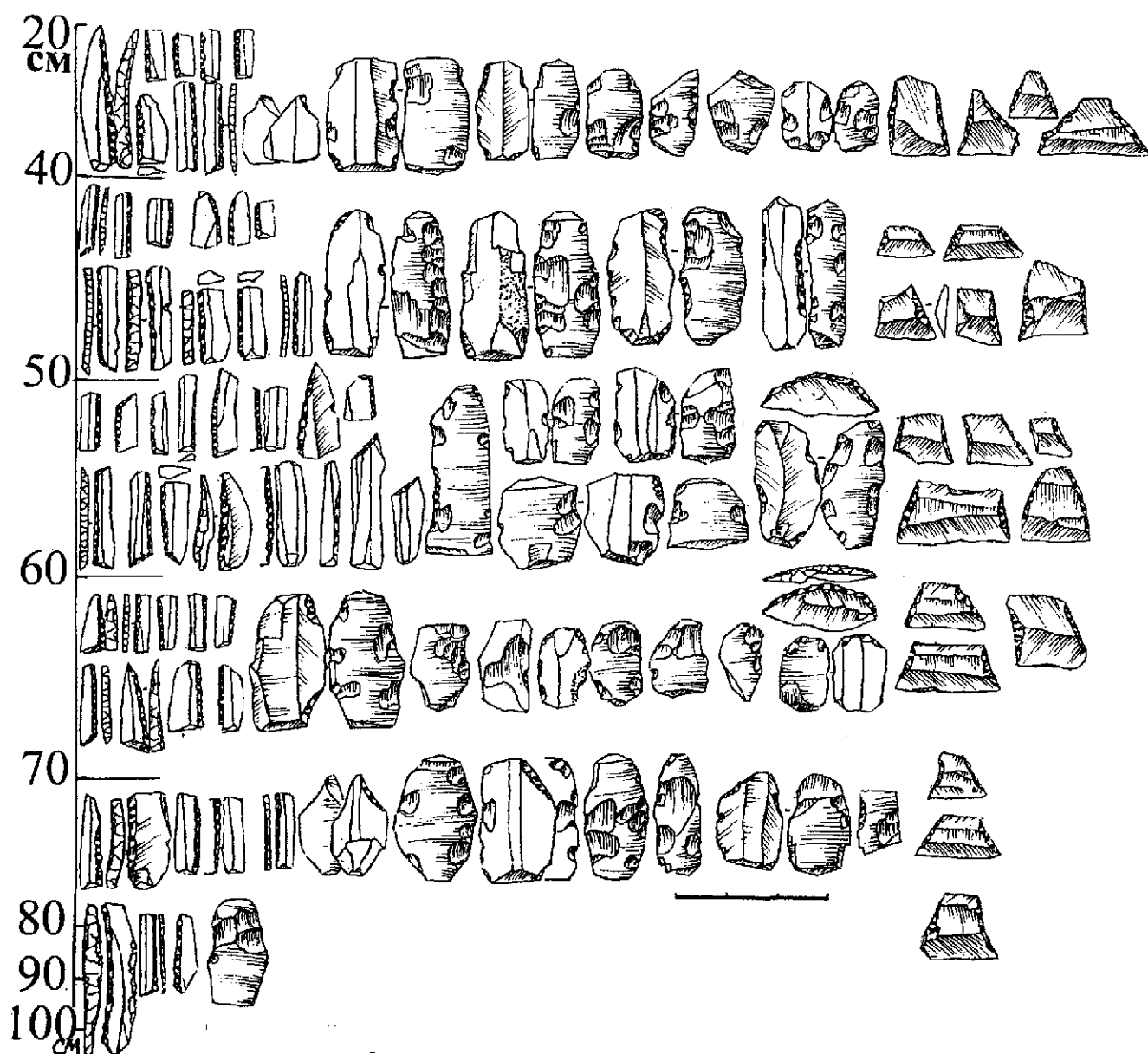

Рис. 120. Добрянка 3. Розкоп 3. Розподіл мікролітів за глибинами.

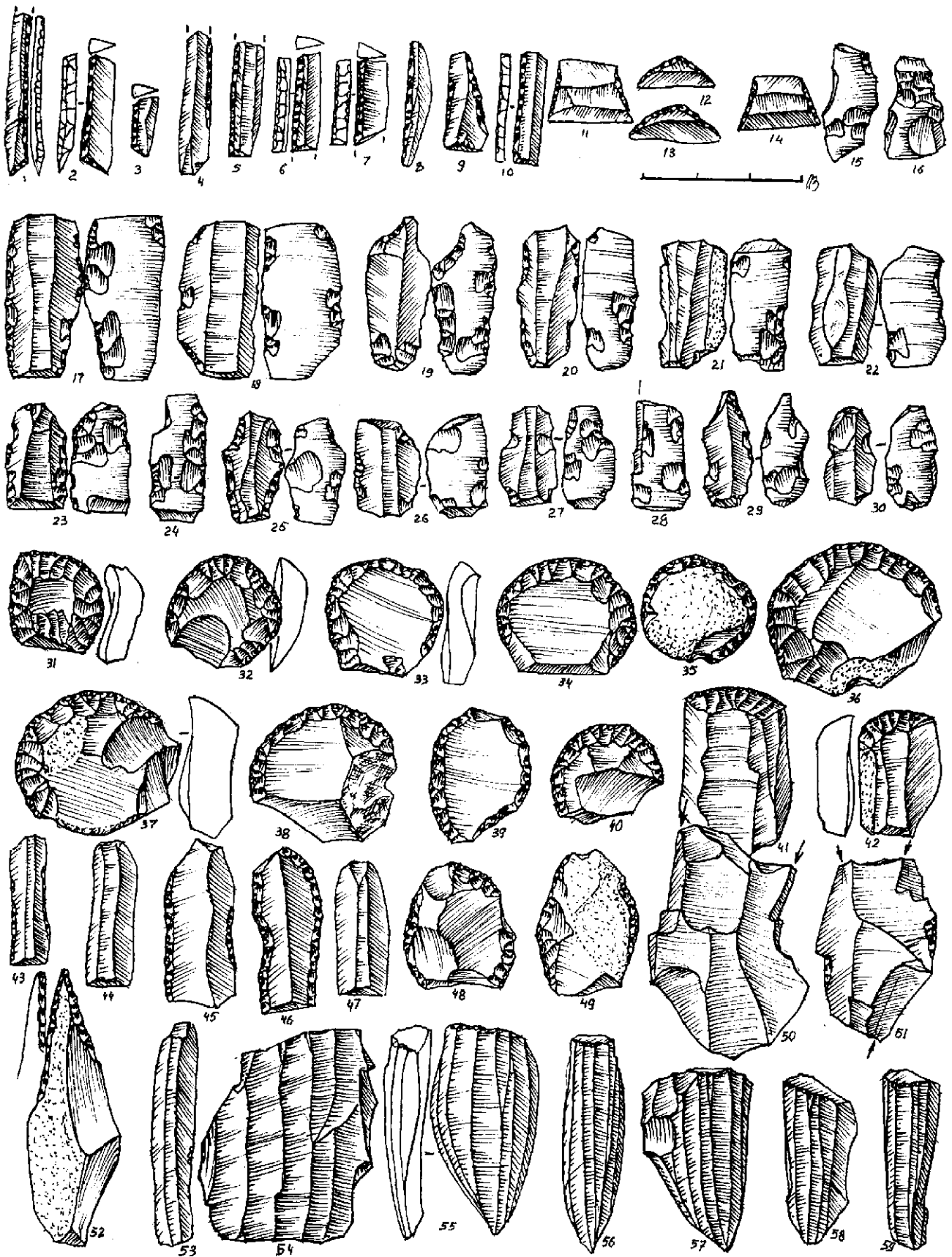

Рис. 121. Добрянка І. Крем'яний інвентар з розкопу 2005 р.

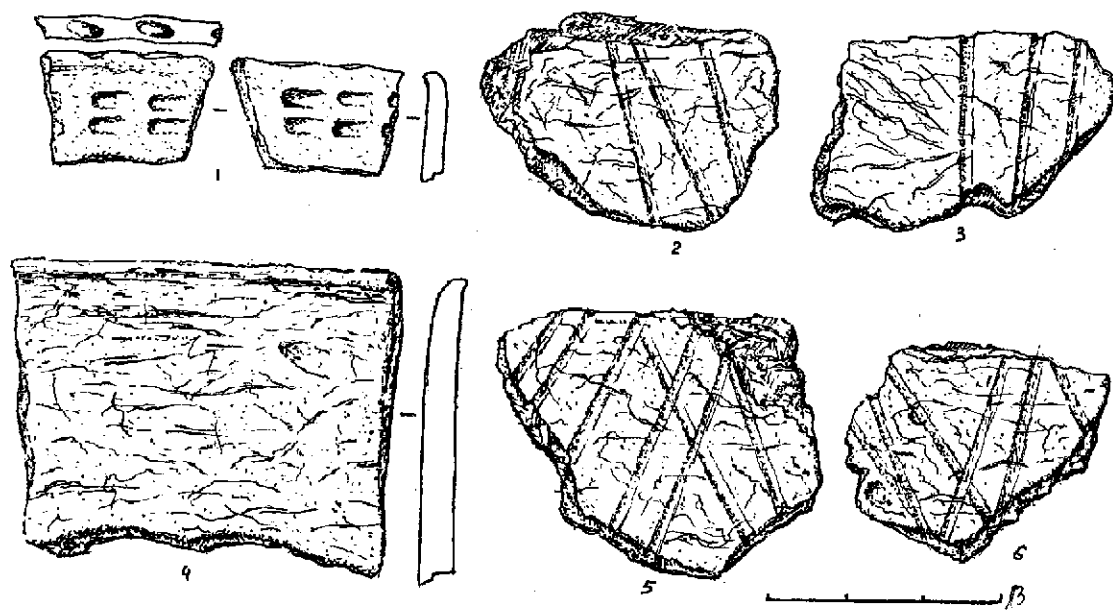

Рис. 122. Добрянка I. Неолітична кераміка (1-6).

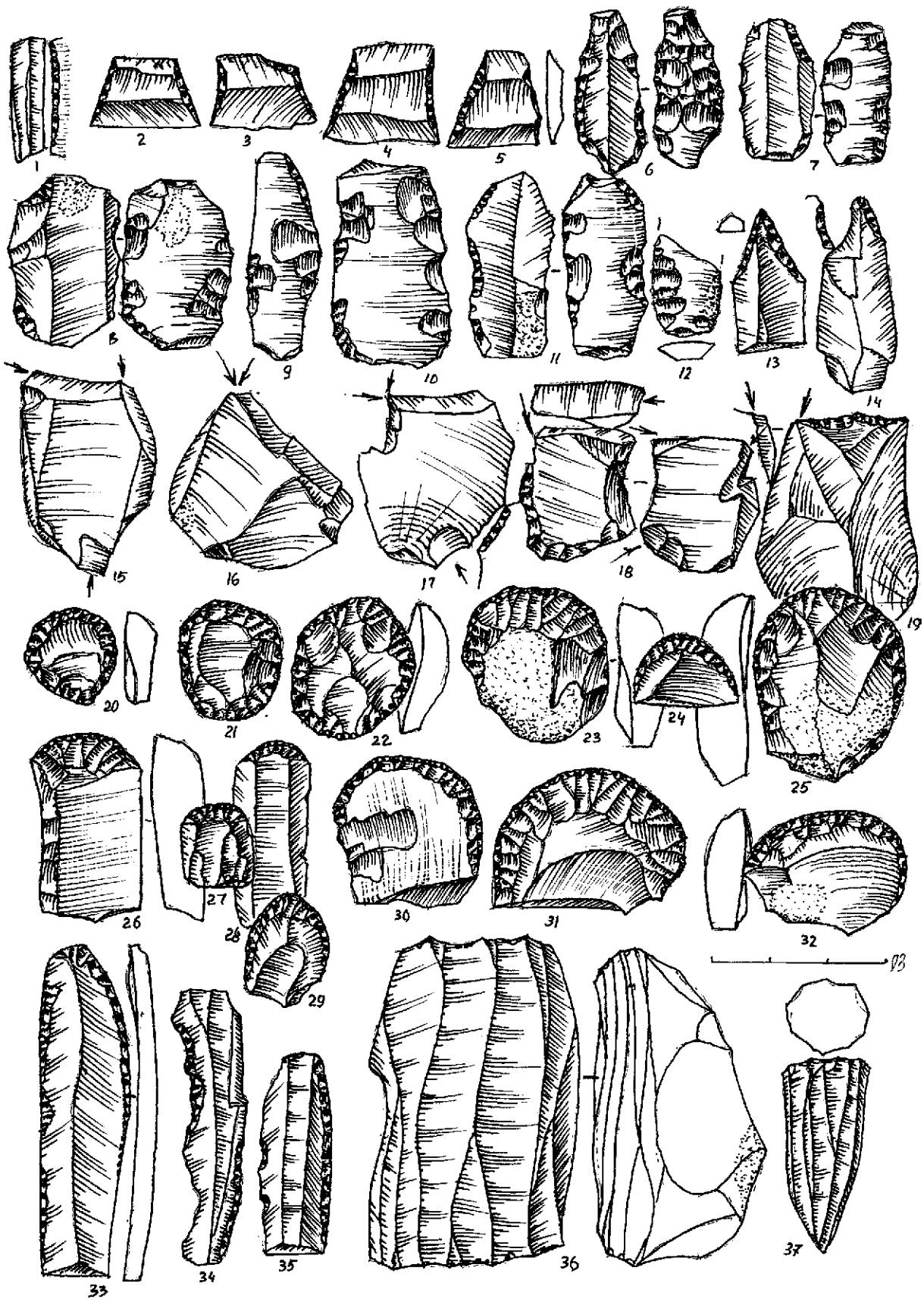

Рис. 123. Печери. Крем'яний інвентар, за В.М.Даниленком.

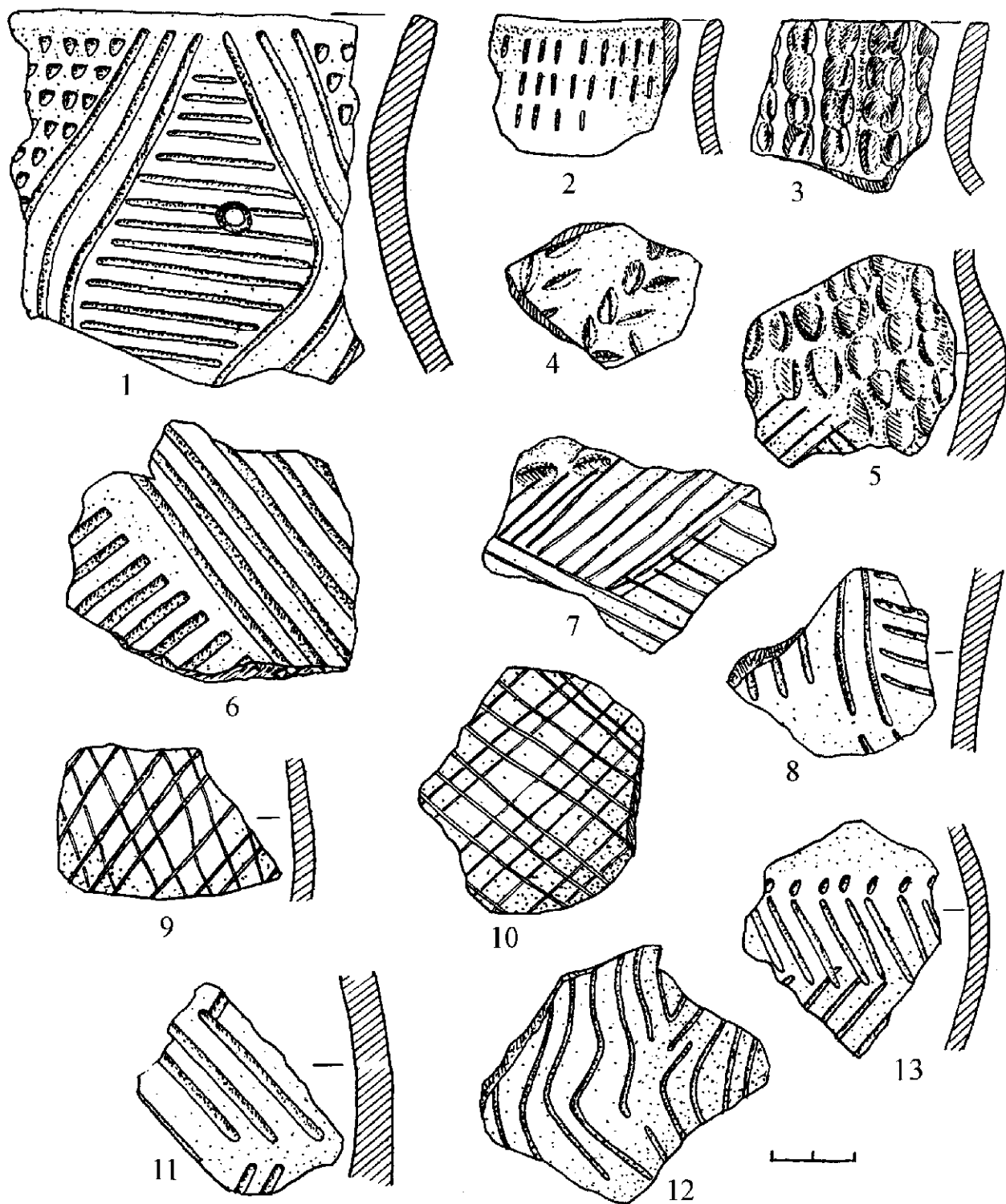

Рис. 124. Печера. Кераміка, за В.М.Даниленком. Рис. М.Т.Товкайла.

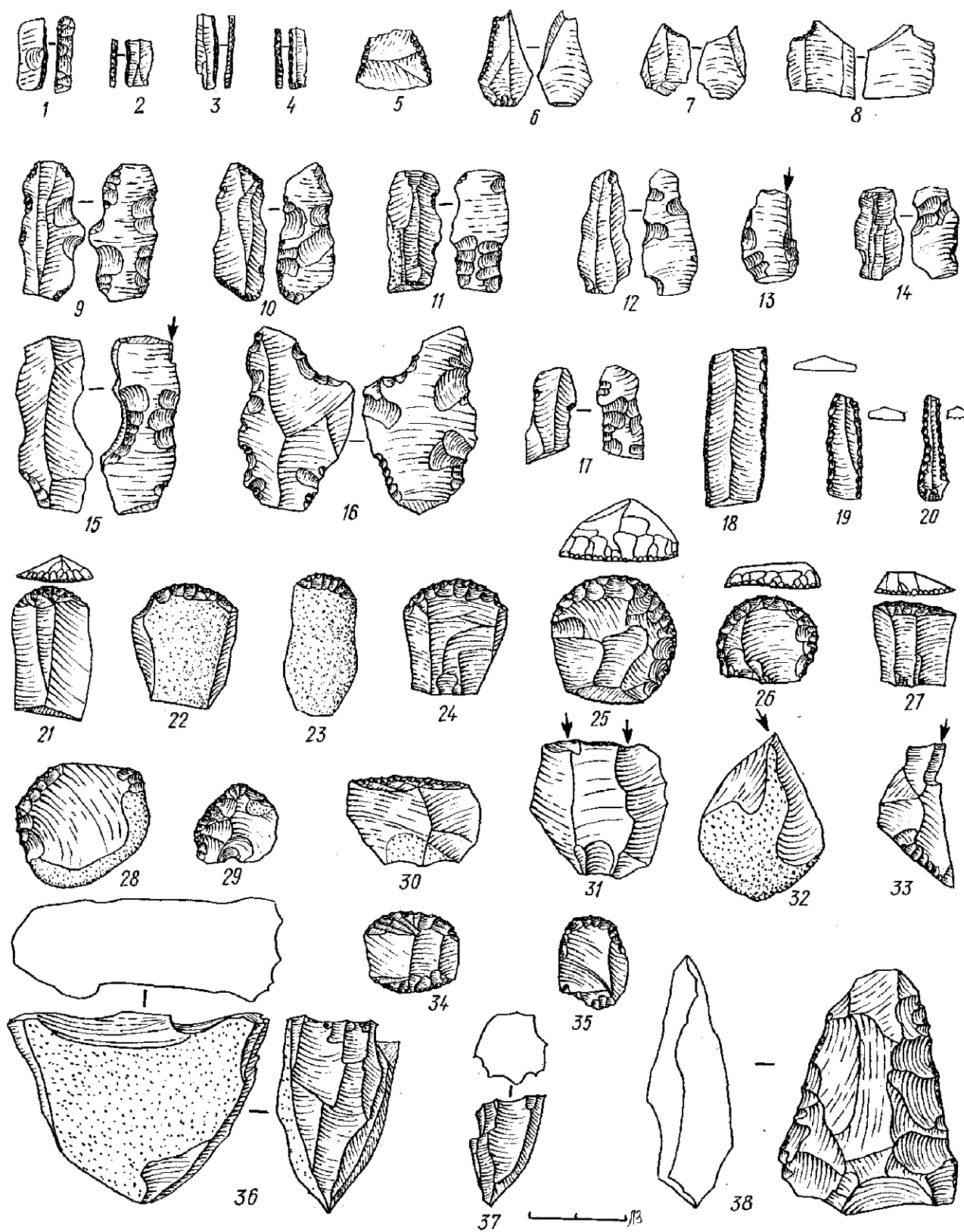

Рис. 125. Лазарівка. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1979].

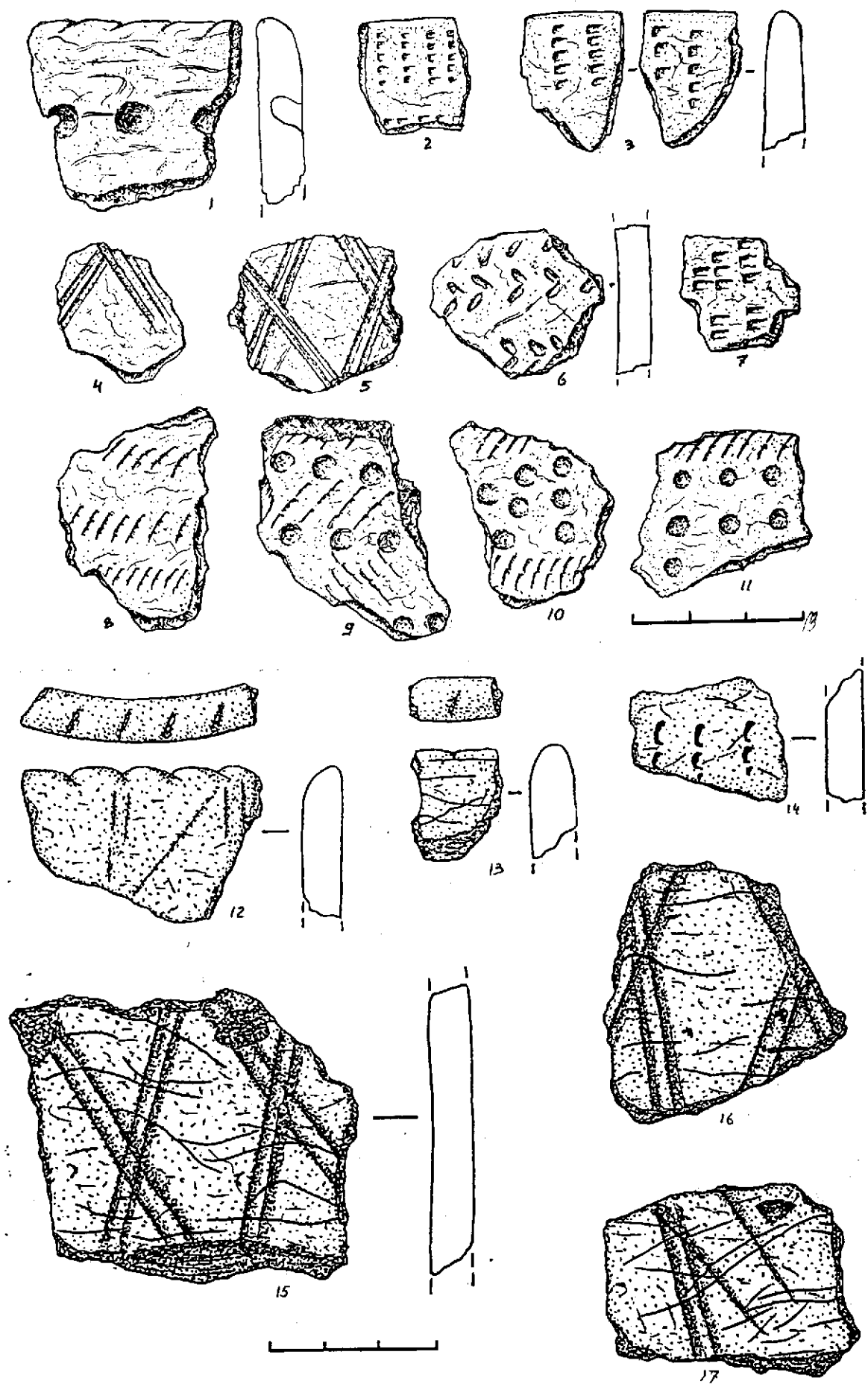

Рис. 126. Кераміка стоянок Лазарівка (12-17) та Крушники (1-11).

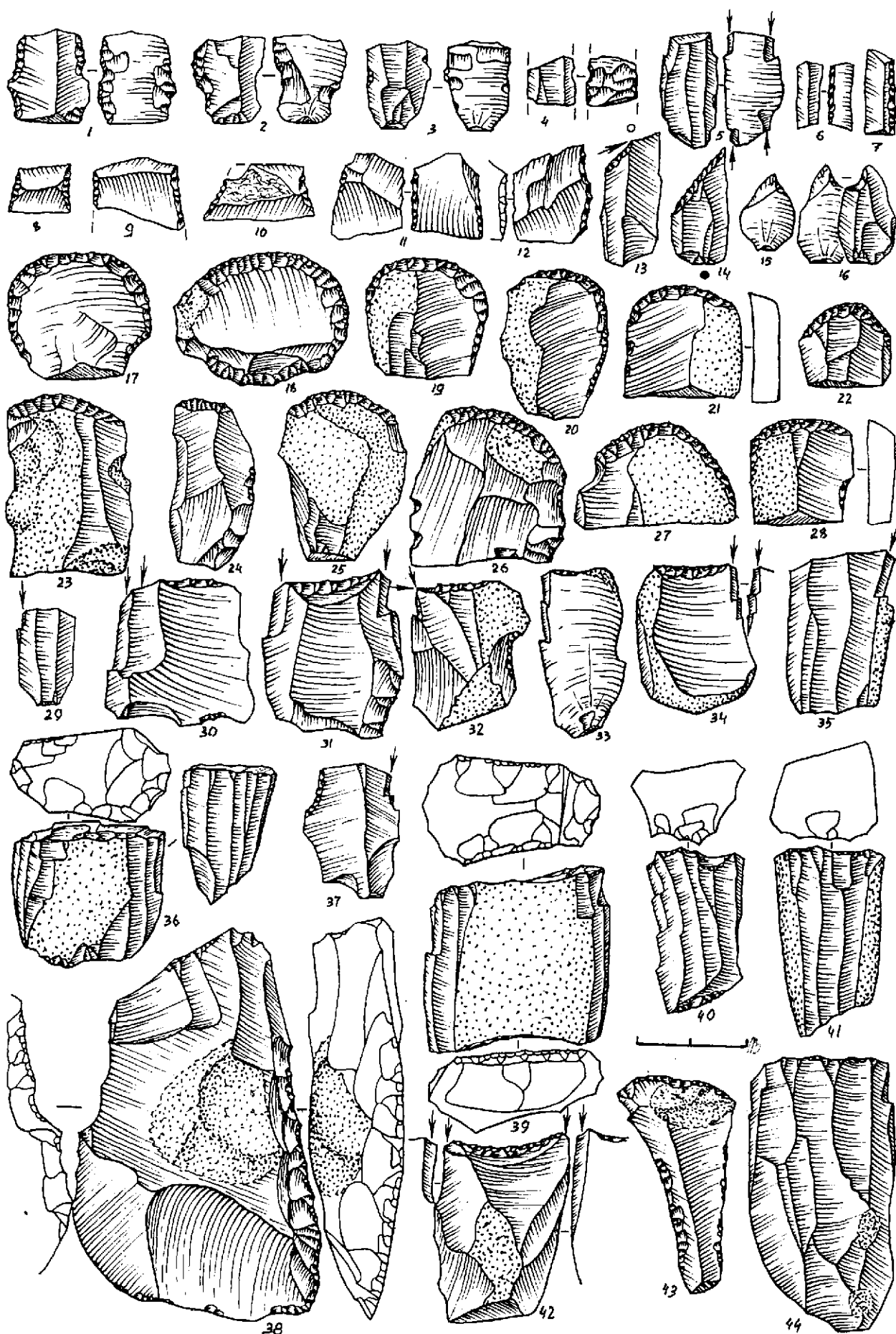

Рис. 127. Крушники. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком.

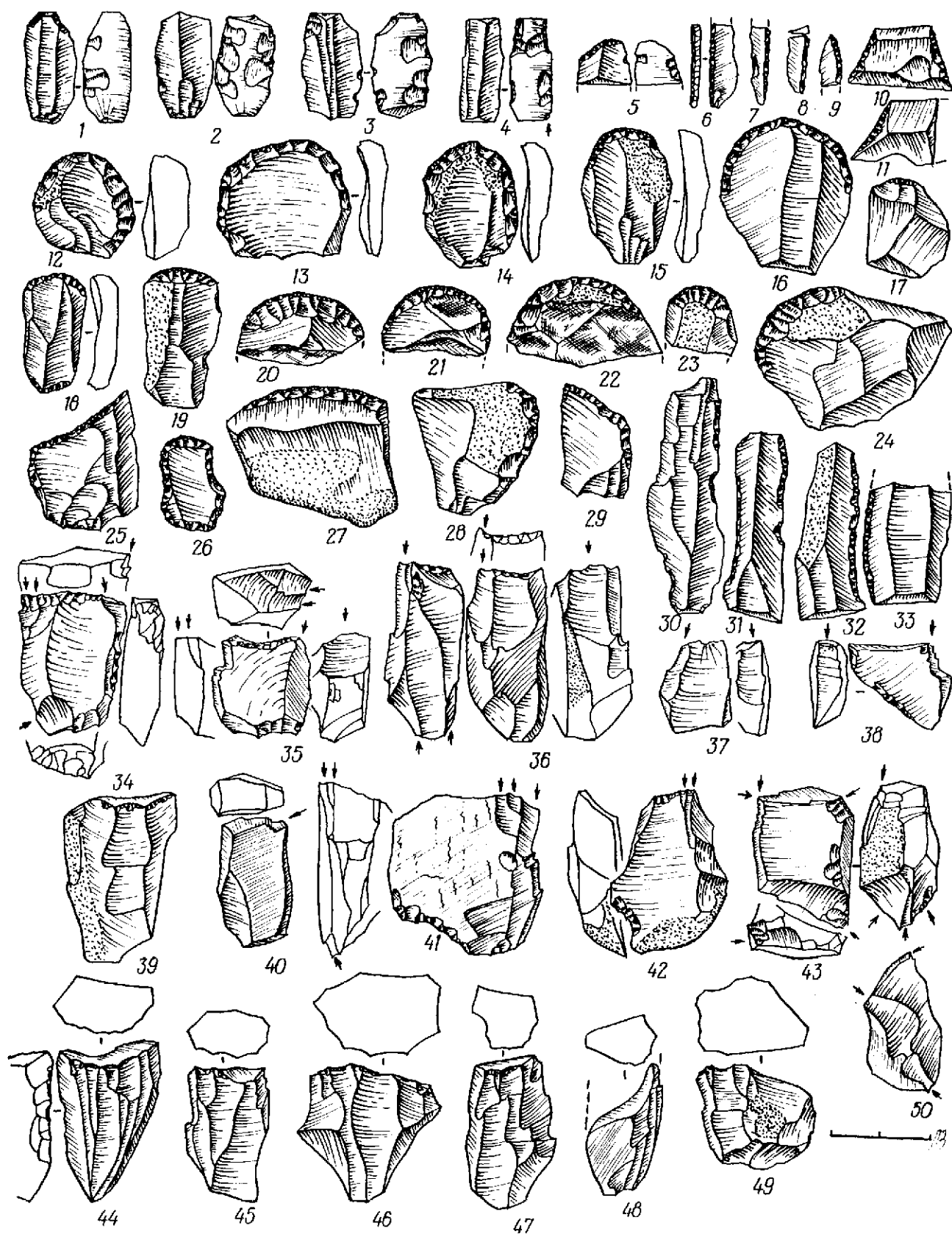

Рис. 128. Прибір 7а. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком.

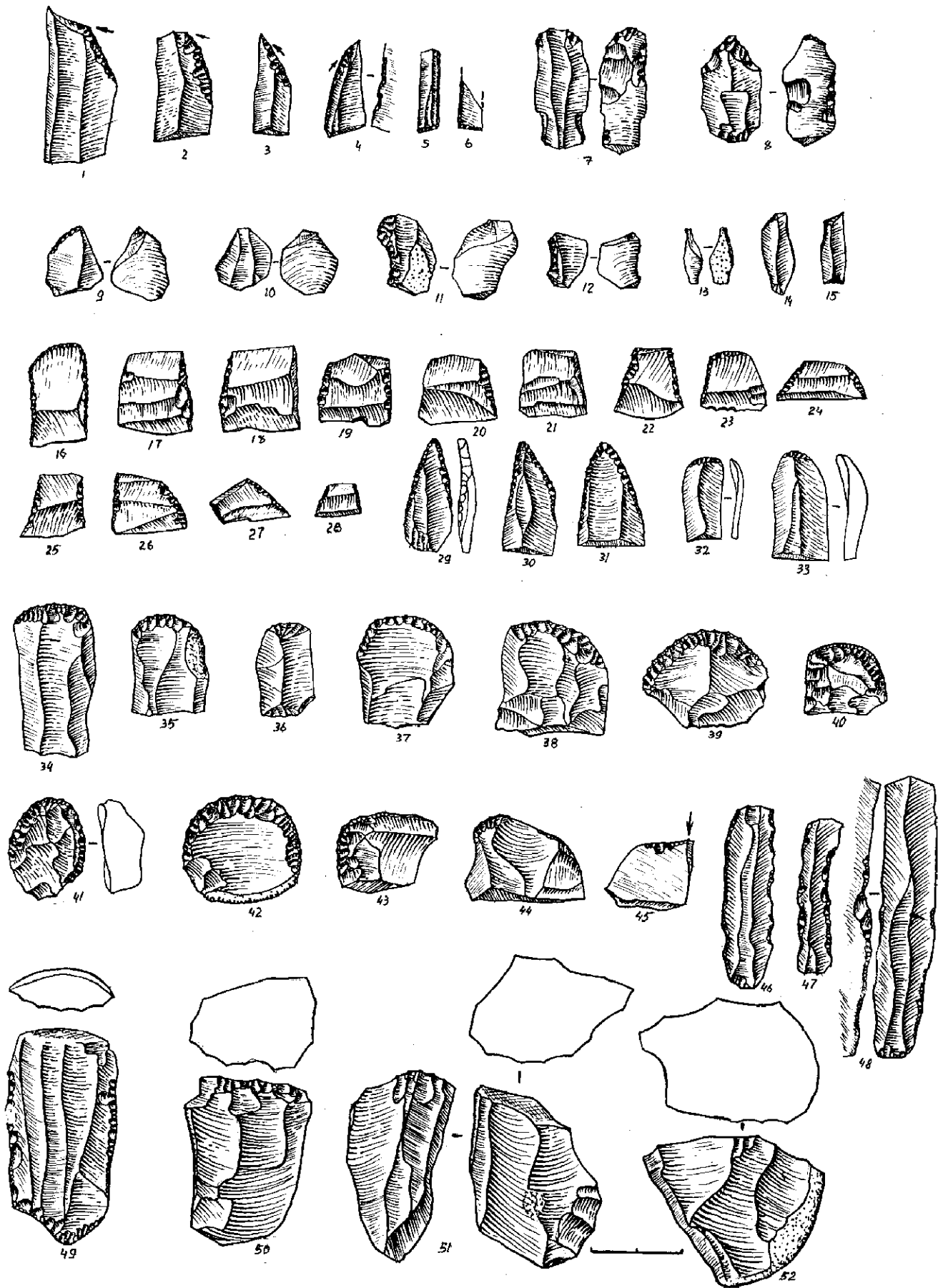

Рис. 129. Бородянка ЗВ. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком.

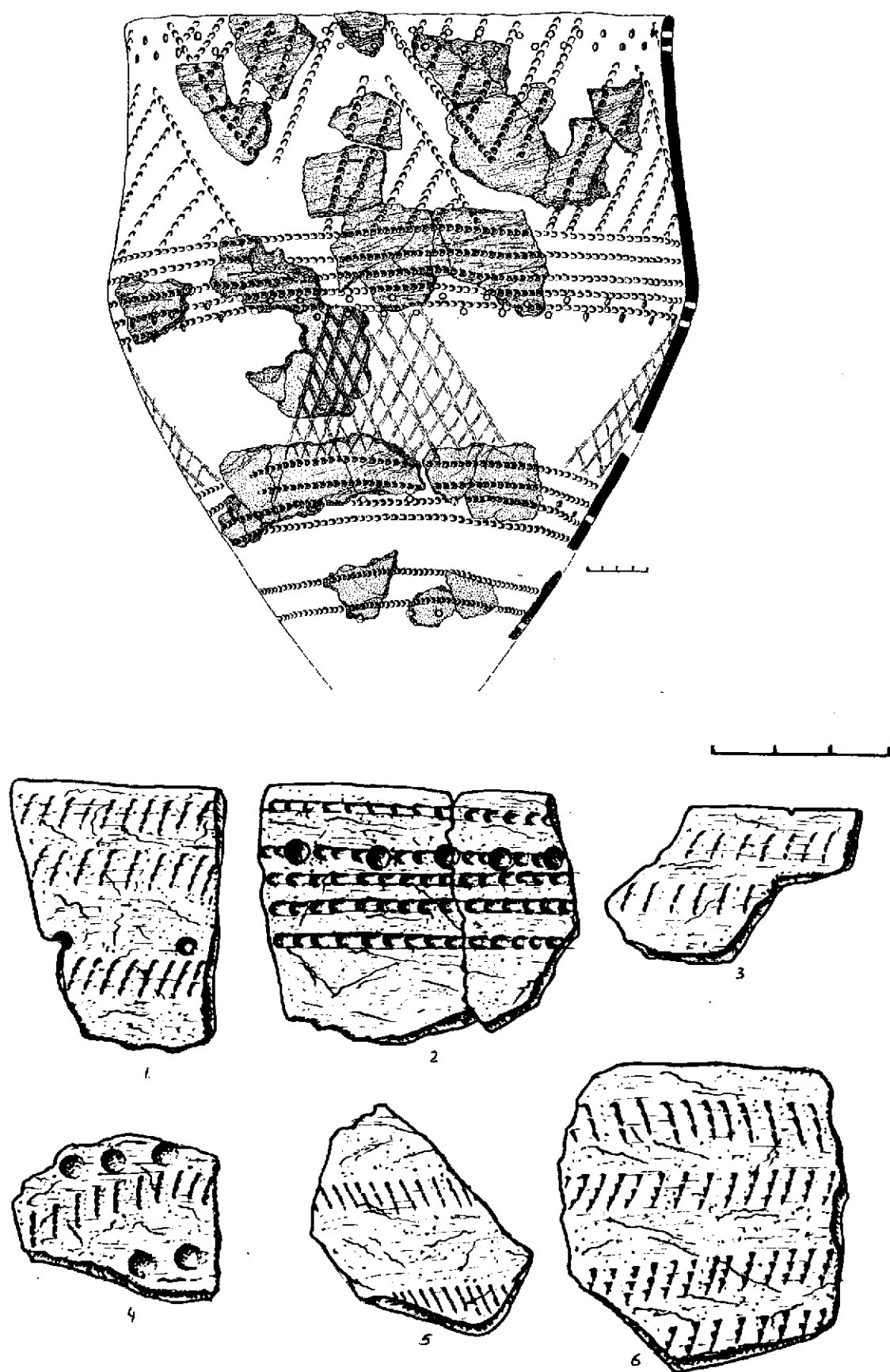

Рис. 130. Реконструкція Д.Л.Гаскевича горщика німанської неолітичної культури зі стоянки Нобель (матеріали Д.Я.Телегіна) та кераміка стоянки Бородянка ЗВ (1-6), за Л.Л.Залізняком.

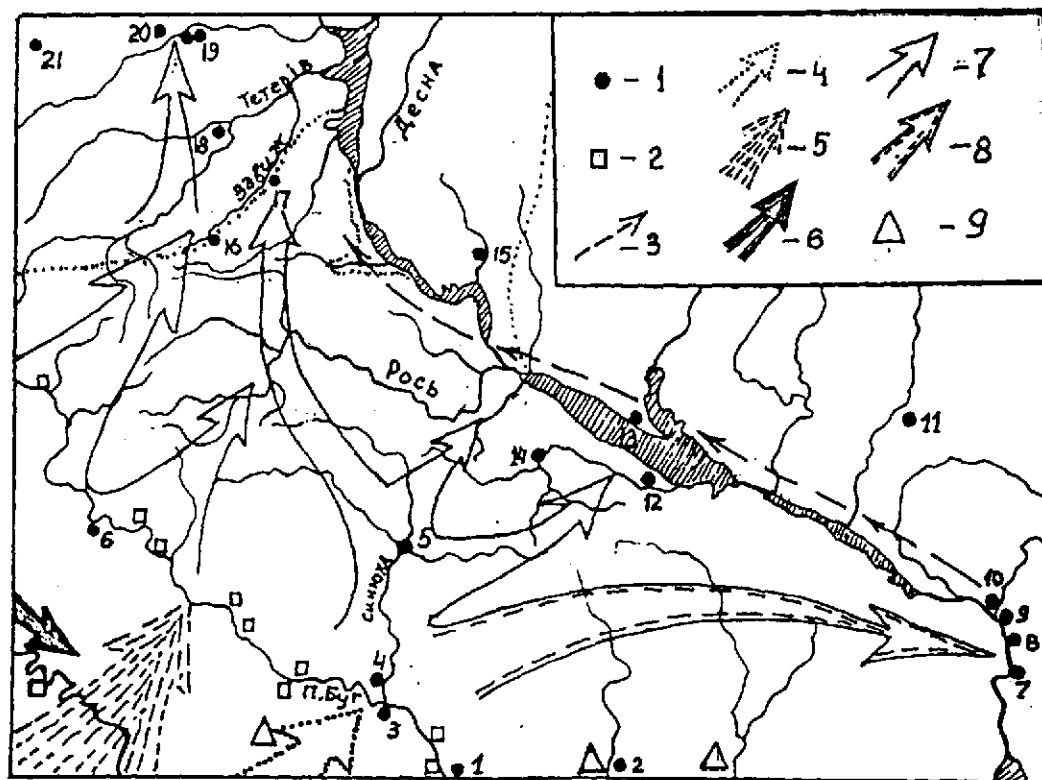

Рис. 131. Міграційні потоки на Правобережжі на межі мезоліту і неоліту.

Умовні позначки: 1- стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем, 2- буго-дністровські поселення, 3- напрямок просування кукрекського населення, за В.М.Даниленком, 4- міграція гребениківського населення, 5- міграція людності культур Криш та Кукутені, 6- міграція носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, 7- напрямки переселення кукрекського та буго-дністровського населення, 8- міграція буго-дністровського населення у Надпорожжя, 9- північні стоянки гребениківської культури.

Стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем: 1- Абузова Балка, 2- Сагайдак II, 3- Кінецьполь, 4- Синюхін Брід, 5- Добрянкa 1-3, 6- Гвоздеве, 7- о.Кізлевий, 8- о.Сурський, 9- Ігрені 8, 10- Поповий Мис, 11- Мала Перещепина, 12- Велика Андрусівка, 13- Чапайка, 14- Юрова Гора, 15- Борців, 16- Лазарівка, 17- Бородянка 3В, 18- Тетерів III, 19- Прибір 7А, 20- Крушники, 21- Корма.

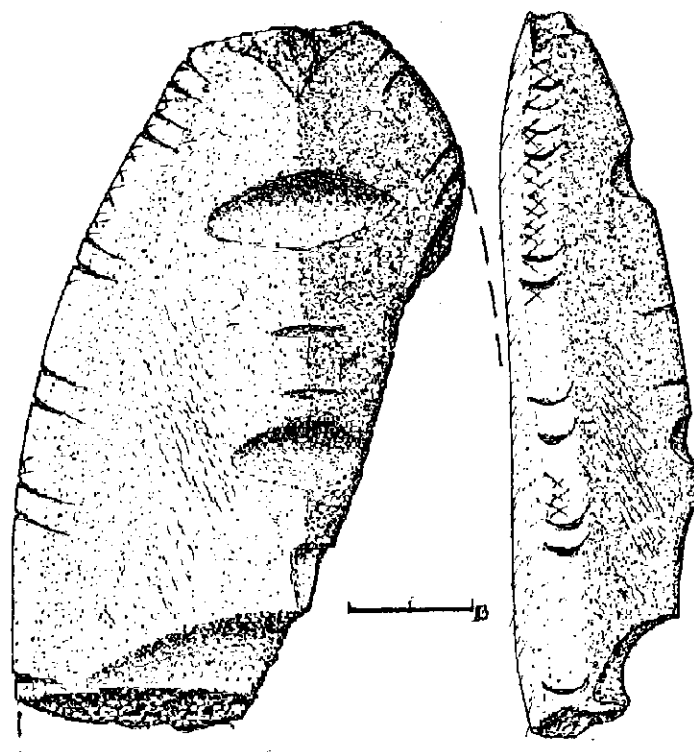

Рис. 132. Таценки. Уламок човника з тальку, за Л.Л.Залізнякам.

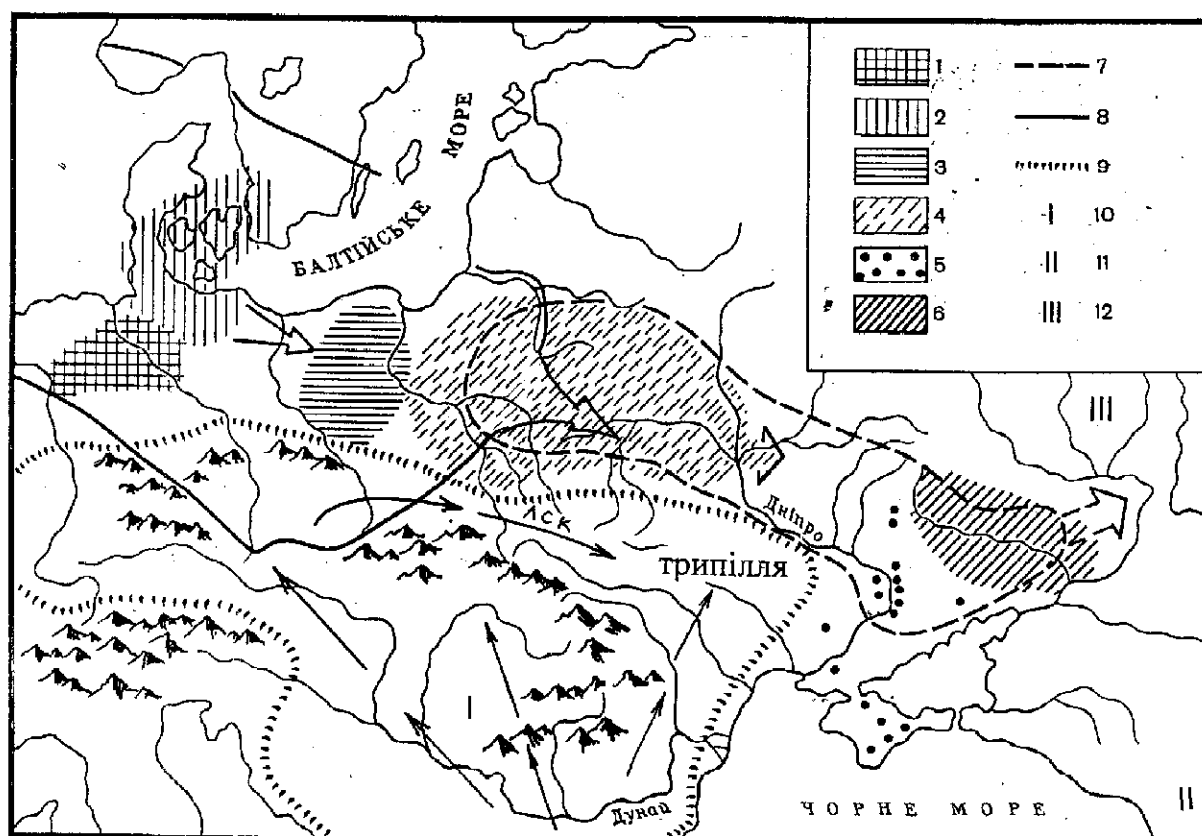

Рис. 133. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейців (VII-V тис. до н.е.).

Культури пізнього мезоліту: 1- Лейден-Вартен, 2 – Олдеслоє, 3 – Хойниця, 4- Яніславиця, 5 – пункти знахідок яніславицьких вістер, 6 – донецька культура.

Культури неоліту: 7 – гребінцевої кераміки, 8 - лійчастого посуду, 9 – балканський неоліт, ЛСК. I – балканський неоліт, II – пракартвели Кавказу, III – прафіно-угри.

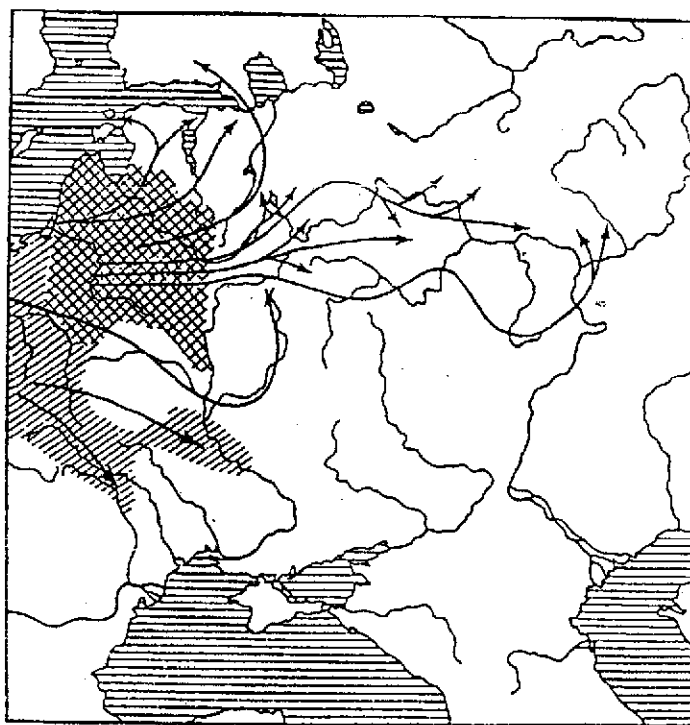

Рис. 134. Розселення індоевропейських племен шнурової кераміки на початку II тис. до н.е.

V. ЗАХІДНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПРОВІНЦІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Східна Європа занадто велика, щоб являти собою монолітну культурно-історичну спільність із найдавніших часів. У її межах виділяються різні регіони, які з епохи каменю мали свою культурну специфіку, обумовлену географічним положенням і впливами сусідів. Нагадаю, що в книзі йдеться про західну частину Східної Європи в межах Поліської низовини, басейну Німану й прилеглих територій Північної України, Білорусі, Литви, Латвії, крайніх західних областей Росії. У природно-географічному відношенні, як зазначалося в другому розділі, це східна частина великих Середньоевропейських низин, які тягнуться від Англії через Північну Німеччину, Польщу до Даугави, Верхнього Дніпра, Десни. Подібність природно-кліматичних умов у цих регіонах здавна сприяло культурно-історичним зв'язкам між їх населенням та розвитку в їхніх межах культурно споріднених явищ.

Західна або балтійська культурно-історична провінція Східної Європи окреслюється поширенням численних культурних явищ, які мають прямі паралелі в культурах Балтії та півночі Центральної Європи, що датуються часом від фінального палеоліту по середньовіччя включно. Ця спорідненість виникла внаслідок серії потужних інвазій населення із заходу на територію регіону. Сучасна джерельна база дає неспростовні докази численних хвиль мігрантів із Західної та Південної Балтії через басейн Вісли в долини Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра (рис. 5, 44, 113, 133-134).

Розквіт культури епіграветських мисливців на мамонта середньої смуги Східної Європи припадає на 14-13 тис. до наших днів. Численні пам'ятки цього часу відомі на півдні Полісся, на Середній та Верхній Десні (Мізін, Бармаки, Юровичі, Шоломки, Юдинове, Супоневе, Тимонівка). Достовірні сліди перебування нащадків згаданих епіграветських мисливців у 12-11 тис. ВР в Поліссі відсутні. Зате цим часом датуються численні стоянки носіїв західнобалтійських культурних традицій – культури Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Красносілля, Свідер (рис. 3-5).

Таким чином, у фінальному палеоліті сталася культурно-історична переорієнтація Полісся та Верхнього Подніпров'я на Південну Прибалтику. Значною мірою вона була спричинена природними факторами. Дані палеогеографії

свідчать про перетворення Полісся у ранньому Дріасі у непридатну для життя заозерену арктичну пустелю. Вимирання мамонтів 13 тис. тому, на порозі фінального палеоліту, та різке погіршення природно-кліматичних умов на його початку призвели до запустіння Полісся в Дріасі Іі відходу нащадків епіграветських мисливців на південь. Такими вважають людність осокорівської культури, носіїв азілоїдних індустрій Південної та Центральної України.

Недостатній вріз поліських річок заважав дренаванню зандрових низин аж до Аллереду, коли відбулося поглиблення річкових долин і формування піщаних борових терас [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79]. Вріз річкових долин зумовив осушення Поліської низовини, появу зручних для поселення людини сухих борових терас. Загальне потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню численної популяції північних оленів.

Поліпшення природно-кліматичних умов у зв'язку з беллінзьким та аллередським потепліннями створило сприятливі умови для повторного заселення регіону в середині фінального палеоліту з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра прильодовиковими мисливцями на оленя.

Найдавнішу з таких хвиль переселенців із заходу фіксує поява в басейнах Вісли (Новий Млин 3), Німану (Рудня, Кашетос) та Прип'яті (Одрижин, Прибір) окремих вістер з плечем гамбурзької культури, що датується Беллінгом та Дріасом II. Значно краще в Поліссі представлені матеріали культури Лінгбі, носії якої просунулися в регіон десь у кінці Аллереду – на початку Дріасу III (рис. 3). На їхній основі в Дріасі III формується місцева красносільська культура з невеликими черешковими наконечниками, що нерідко набувають асиметричних форм. Свідерська культура формувалася на лінгбійських традиціях (через пам'ятки типу Станюковичі на Західному Бузі) на початку Дріасу III в багатих на якісну крем'яну сировину верхів'ях Вісли та Прип'яті. Звідси свідерці поступово розселялися на північ – на Середню Віслу та Німан. Рухаючись Поліссям на схід, вони на кінець Дріасу III витіснили на Верхній Дніпро і Десну споріднених їм красносільців (рис. 3, 5). В умовах сосново-

березових лісів Східного Полісся останні засвоїли перші навички лісового мисливського господарства, що знадобляться в майбутньому їхнім мезолітичним нащадкам (Гренськ, Ієнево, Пісочний Рів).

Напередодні різкого потепління 10300 р. тому на заході Східної Європи мешкали носії двох споріднених постлінгбійських культурних спільнот. Басейни Вісли, Прип'яті та Німану займали свідерці, а Східне Полісся та Верхнє Подніпров'я аж до витоків Волги – красносільці. Цей світ фінальнопалеолітичний мисливців на північного оленя був зруйнований різким потеплінням раннього голоцену, яке змусило мисливців рухатися за об'єктом промислу у північно-східному напрямку (рис. 5). У Пребореалі носії свідерських традицій просувалися з басейнів Німану та Прип'яті на північний схід, в обхід із заходу заселеного красносільцями Верхнього Подніпров'я. Останні з Дніпро-Деснянського межиріччя колонізували басейни Оки та Верхньої Волги (рис. 5).

Так виникли постсвідерська (Кунда, Бутово, Оленячий Острів, Веретьє, Пургасово тощо) та посткрасносільська (Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево) області культур мезоліту Східної Європи, які, маючи культуру Лінгбі за спільного пращура, суттєво різнилися між собою за крем'яним інвентарем. Постсвідеру властивий досить одноманітний мікропластинчастий інвентар, визначальним елементом якого є наконечники стріл на правильних відтискних пластинках із пласкою свідерською підтескою черешків. Посткрасносілья характеризується відщеповою технікою обробки кременю та круторетушованими черешковими й асиметричними вістрями стріл.

Судячи з матеріалів раннього неоліту Верхньої Волги та пам'яток типу Студенок на Середній Десні, згадані культурні традиції доживають до неоліту. Іншими словами, археологічні матеріали заходу Східної Європи та Верхньої Волги свідчать про безперервний розвиток у регіоні лінгбійських культурних традицій у свідерській та красносільській варіаціях з початку Дріасу III до розвиненого Атлантикуму, тобто принаймні протягом 4-х тисяч років. Фази розвитку лінгбійських традицій на північному заході Східної Європи не мають чітких кордонів і поступово переходять одна в одну. Зокрема відомі типологічно перехідні пам'ятки між власне Лінгбі та Красносільям (Вільнюс 1, Великий Мідськ, Берестенево), між Красносільям та Пісочним Ровом (Красносільськ 5, Боровка, Гренськ, Усть-Тудовка) [Залізняк, 1999].

За даними палеоантропології (могильники Оленячий Острів, Звейнієкі 2, Попово), першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеоїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Антропологічні особливості носіїв постсвідерських традицій тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Залізняк, 1999 а, с.244; 2000 б].

Таким чином, культурні явища фінального палеоліту заходу Східної Європи мають багато спільного з синхронними спільнотами зандрових низовин, що тягнуться на захід від басейнів Прип'яті та Німану до Англії, а саме з культурами Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер.

Затоплення значних територій Західної Балтії через танення скандинавського льодовика внаслідок ранньоголоценового потепління стимулювало міграційні процеси не тільки на північ, але й у східному напрямку. У басейні Вісли, Прип'яті та Німану, що спорожніли після відходу на північ Східної Європи свідерців, просунулися із заходу носії культурних традицій Дювенсі. На їхній основі формуються ранньомезолітична коморницька культура Польщі та кудлаївська – Північної України, Білорусі та Литви (рис. 44). Їхньому крем'яному інвентарю властива відщеповість, крайній мікролітизм, поширення дрібних мікрівкладнів до металевих зброї з притупленим краєм – у формі трикутників та мікрівістер.

Нова хвиля західнобалтійських мігрантів у Атлантикумі започаткувала формування в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постмаглемезької яніславицької культури (рис. 113-114, 133). Її крем'яному інвентарю властиві одноплосинні односторонні нуклеуси для досконалих відтискних пластин. З цих правильних пластинчастих заготовок за допомогою мікрорізцевих сколів виготовлялися специфічні яніславицькі вістря, трикутники, правильні трапеції. Яніславицький кремій – це реалізація давніх маглемезьких традицій прибалтійського мезоліту на основі нової, протонеолітичної техніки правильної відтискної пластини [Залізняк, 1998, с.189].

Таким чином, на початку голоцену із заходу в регіон послідовно просунулися дві хвилі мігрантів з Південної Балтії – людність кудлаївської та яніславицької культур. Саме їх розселення і визначило межі західної провінції в

мезоліті – басейни Прип'яті, Німану, частково Верхнього Дніпра та Нижньої Десни. Кудлаївці витіснили у Пребореалі з басейну Німану на північний схід постевідерську людність, що лишила пам'ятки типу Пуллі [Ostrauskas, 1999] (рис. 5).

Попередники мезолітичних прибульців (Свідер, Красносілля) відійшли у північно-східному напрямку, трансформувались у постевідерську (Кунда, Бутово, Веретє, Пургасово, Оленячий Острів) та посткрасносілляську (Гренск, Красносілля, Пісочний Рів) спільнот мезоліту півночі та центру Східної Європи. Їх пам'ятки зустрічаються лише на північній та східній периферії західної провінції, заселеної в мезоліті кудлаївцями та яніславицьким населенням. Маються на увазі кундські стоянки Німану, Замошся на Даугаві, Кринична, Дедня, а також Гренськ на Сожі, Пісочний Рів на Десні.

Наступна неолітична доба в регіоні почалася з поширення керамічного посуду у яніславицького населення басейну Прип'яті, а пізніше – і Німану. Судячи з ранньонеолітичних матеріалів Українського або Південного Полісся сталося це у другій половині VI тис. BC (cal.), внаслідок контактів яніславицьких мисливців з південними неолітичними сусідами. Спочатку це були буго-дністровці, а дещо пізніше – людність культури лінійно-стрічкової кераміки. Адже у середині VI тис. до н.е. уздовж південного краю заселеного яніславицькими мисливцями Полісся на схід, через Верхню Віслу, на Волинську височину та Верхній Дністер просувалися ранні землероби культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони стали джерелом неолітичних новацій для пізньояніславицької людності Полісся і стимулювали формування на її основі першої, дубичайської фази волинської або німанської неолітичної культури західного Полісся. У кінці V-IV тис. до н.е. німанська культура зазнала тиску з боку населення культури лійчастого посуду, що в цей час з басейну Вісли просувалося на Волинь.

Отже з кінця VI до середини IV тис. до н.е. у Полісся з заходу прийшло дві хвилі мігрантів, на цей раз неолітичних – населення культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду (рис. 133). Їх тиск на яніславицьку людність Полісся зумовив відхід останньої у південно-східному напрямку. Судячи з поширення характерних яніславицьких вістер, яніславицька людність із Київського Полісся досягла лісостепів Лівобережної України. Зокрема виразні серії яніславицьких вістер відомі на пам'ятках Надпоріжжя та на стоянках донецької культури

басейну Сіверського Дінця [Залізняк, 1978, 1998, с.217] (рис. 113-114).

Схоже, що саме з цим міграційним потоком із Балтії пов'язана поява в лісостепах Лівобережжя та Надпоріжжя масивних європеїдів вовнистого антропологічного типу. Вони відомі з численних могильників VI-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясинувате, Вільнянка, Микільське тощо), які містять випростані масивні кістяки північних європеїдів [Телегин, 1991; Потехина, 1999]. Останні мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973]. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію в VII-VI тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку, через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців із Балтії у формуванні дніпро-донецької культури Південної Київщини та лісостепоного лівобережжя Дніпра у VI тис. до н.е. Ця північноєвропеїдна людність, яка у VII-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпоріжжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостогівської і споріднених із нею енеолітичних культур Лівобережжя Дніпра [Залізняк, 1994, с.97-99; 1998, с.316-318; Zaliznyak, 2005].

Західний напрямок культурно-історичних зв'язків басейну Німану, Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті (Гамбург, Лінгбі, Коморниця-Кудлаївка, Яніславиця, неолітичні культури ЛСК та лійчастого посуду), зберігся майже до сьогодення. Він реалізовувався у формі інвазій чи міграційних хвиль, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід.

В епоху енеоліту-бронзи у III-II тис. до н.е. ще три хвилі переселенців із заходу прокотилися в західні регіони Східної Європи. Маються на увазі носії традицій культур кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, які на думку переважної більшості вчених належали до індоєвропейської сім'ї народів. Культури кулястих амфор та шнурової кераміки зародилися в Центральній Європі, звідки через Польщу поширилися далеко у Східну Європу. Якщо перша з них сягнула Верхнього Дніпра та Десни, то шнуровики проникли ще далі на схід, аж до

Верхньої і навіть середньої Волги (Фат'яново – рис. 134). Культури шнурової кераміки вважаються археологічним відповідником ще не розчленованої германо-балто-слов'янської етномовної спільності.

Тшинецько-комарівська культура Південного Полісся та Волині, на думку Б.О.Рибакі та інших дослідників, була полишена далекими пращурами слов'ян. У слов'яногенезі брали участь також ще одні переселенці з Південної Балтії – людність підкльошової та поморської культур, які наприкінці I тис. до н.е. переселилися з Польського Помор'я у Північно-Західну Україну. Отже, описана Йорданом мандрівка готів у II-III ст. н.е. з Південної Балтії на Полісся та Волинь не була чимось екстраординарним і проходила традиційними міграційними шляхами, проторованими ще за доби фінального палеоліту та мезоліту. Північно-західне коріння має і підгірцівсько-милоградівська культура Північної України та Білорусі. Із Польщі на Волинь на рубежі нашої ери просунулися носії пшеворської культури (історичні вандалі).

Отже, археологічні матеріали свідчать про тісні культурно-історичні та генетичні зв'язки культурних явищ басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та прилеглих територій із Південною та Західною Балтією, а також Центральною Європою, протягом останніх 12 тисяч років. Про це свідчить щонайменше 15 міграційних хвиль, які котилися через територію Польщі у східному напрямку починаючи з фінального палеоліту. Маються на увазі фінальнопалеолітичні інвазії носіїв традицій культур Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер; мезолітичні – Кудлаївка, Яніславиця. У неоліті із заходу прийшла людність культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду; в енеоліті-бронзі – кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської; за доби раннього заліза – Лужиця, Милоград, Ясторф, Латен (кельти), поморська, Пшевор (вандалі), Вельбар (готи) [Залізняк, 1998, с.268; 2001]. За доби середньовіччя впливи Балтії набули відповідної історичній епосі форми експансії варягів, Польщі, Литви, Швеції [Залізняк, 1999, с.231-236; 2001]. Практично всі археологічні культури басейнів Прип'яті та Німану з фінального палеоліту до початку середньовіччя мають західне походження.

Кордони західної культурно-історичної провінції не обмежувалися кордонами Полісся та басейну Німану. Вони пульсували залежно від інтенсивності міграційних процесів із заходу. Так, мігранти культури Лінгбі 11 тис. років тому просунулися далеко на Схід, аж до Верхньої Волги (стоянка Подол III). Нашадки свідерських мисливців

басейнів Вісли, Німану та Прип'яті у ранньому голоцені розселилися на схід, до Печори (постсвідерський мезоліт зони тайги). Особливо потужними були кілька хвиль міграцій носіїв культур шнурової кераміки, які чотири тисячі років тому просунулися з Центральної Європи через басейн Вісли до Верхньої і навіть Середньої Волги (середньодніпровська та фат'янівська культури) (рис. 134). Ці мігранти з Центральної Європи були далекими пращурами балтів та слов'ян, що влилися в середовище автохтонного протофініського населення лісової смуги Східної Європи.

Сталий західний напрямок культурних зв'язків та міграційних процесів пояснюється належністю басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра до єдиної природно-географічної зони Середньоевропейських рівнин, яка охоплює Англійську, Північнонімецьку, Польську та Поліську низовини. Цей природно-ландшафтний регіон з однотипними природно-кліматичними умовами, що збігається з зандровою смугою останнього зледеніння, сформувався у фінальному палеоліті, коли і встановився тісний культурний зв'язок заходу Східної Європи з Балтією [Залізняк, 1980, 1989; 2001а, с.119-124; 2001б]. Складається враження, що лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливсько-рибальським населенням починаючи з пізнього льодовиків'я відігравала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків людності з Центральної Європи та Південно-Західної Балтії.

На завершення зазначу, що при вирішенні питань генетичних зв'язків чи пошуків витоків культурних явищ фінального палеоліту та мезоліту західних регіонів Східної Європи слід враховувати абсолютно домінуючий тут західний напрям міграційних процесів. Тому популярне в останні роки, але не підтверджене конкретними матеріалами, припущення про можливі місцеві витoki лінгбійських пам'яток Верхньої Волги, чи про автохтонність постсвідерського мезоліту півночі Східної Європи, чи висловлювання на користь витоків ієневсько-пісочнорівських старожитностей в усть-камській культурі Середнього Поволжя [Сорокин, 2009, с.175] суперечать викладеним вище фактам на користь домінування в регіоні міграційних потоків із заходу. Тим більше, що найбільш показові вироби (наконечники стріл) згаданих культурних явищ півночі Східної Європи не мають місцевих прототипів, зате знаходять прямі паралелі у фінальному палеоліті Південної Балтії (культури Лінгбі, Свідер, Красносілля).

ВИСНОВКИ

Головний підсумок сторічних зусиль кількох поколінь учених різних країн по вивченню мезоліту заходу Східної Європи є факт існування в регіоні окремої, західної культурно-історичної провінції мезоліту. Її підвалини закладалися в часи первинного заселення регіону 12-10 тис. років тому, у фінальному палеоліті та мезоліті. Витоки цієї ідеї бачимо у сміливій гіпотезі П.П.Єфіменка 1924 р. про існування «Західно-Руської чи Дніпро-Балтійської групи пам'яток». Зроблене на підставі аналізу зібраних на поверхні не надто повноцінних матеріалів прозорливе припущення знайшло блискуче підтвердження в ході сторічних зусиль дослідників мезоліту різних країн.

Значний внесок в дослідження мезоліту регіону у міжвоєнний та повоєнний період зробили українські вчені (М.Я.Рудинський, І.Ф.Левицький), білоруські (К.М.Полікарпович), російські (М.В.Воеводський, Н.М.Гуріна). Нову епоху в дослідженні проблематики відкрила монографія 1971 р. відомої литовської дослідниці Р.К.Римантене. Сучасний стан наших знань про мезоліт заходу Східної Європи базується на роботах Л.Янітса та К.Янітса з Естонії, Ф.Загорскіса та І.Загорської з Латвії, Т.Остраускаса з Литви, В.Ф.Копитіна, В.П.Ксензова, О.Г.Калечиць, О.В.Колосова з Білорусі, відомих польського дослідника С.К.Козловського та московського Л.В.Кольцова, а також автора цих рядків.

Західна культурно-історична провінція Східної Європи почала формуватися близько 12 тис. років тому, в часи первинного заселення Полісся та басейну Німану. Щойно звільнені від льодовикових явищ низинні території були заселені з басейну Вісли мисливцями на північного оленя гамбурзької та лінгбійської культур. Західні генетичні зв'язки демонструють свідерська та красносільська культури регіону, а також мезолітичні культурні явища Кунда, Пісочний Рів, Кудлаївка, Яніславиця.

За доби мезоліту кордони провінції збігалися з територією поширення у Східній Європі пам'яток ранньомезолітичної кудлаївської та пізньомезолітичної яніславицької культур. Їх носії прийшли в регіон із заходу, з Південної Балтії, і витіснили з басейну Прип'яті, Німану, частково Верхнього Дніпра нащадків свідерської та красносільської культур. Останні в ранньому голоцені трансформувалися в культури постсвідерської (Кунда, Бутово, Пургасово, валдайська, веретеньська, сухонська) та

посткрасносільської (Гренськ, Пісочний Рів, Іенево) мезолітичних спільнот центру та півночі Східної Європи. Такі пам'ятки в межах заселеної спочатку кудлаївцями, а потім яніславицькою людністю західної провінції мезоліту зустрічаються лише на її північній та східній периферії – кундські стоянки Німану, Замошшя на Даугаві, Кринична, Дедня, а також Гренськ на Сожі, Пісочний Рів на Десні.

Кундська культура. Велике потепління на рубежі Дріасу III та Пребореалу 10 тис. р. тому спричинило заростання холодного дріасового тундро-степу зі стадами оленів сосново-березовими лісами з нестатною лісовою фауною. Звільнення від льодовикових явищ величезних обширів півночі Східної Європи, відхід із Прибалтики на північ північних оленів визначили напрям міграції свідерського населення. Адаптація свідерських мисливців на оленя до лісового оточення зумовила докорінну трансформацію свідерського крем'яного комплексу у постсвідерський. Спрямована на вдосконалення пластинчастої технології свідерська індустрія закономірно переросла в основу на відтискному конічному нуклеусі постсвідерську техніку. Ці зрушення прослідковуються ще на пізньосвідерських пам'ятках Українського Полісся Прибір 13 та Березно 6.

Найдавніші постсвідерські пам'ятки типу Пуллі, що походять від пізньосвідерських (Лаукскола), з'явилися в першій половині Пребореалу у Південно-Східній Балтії (Паштува, Звейнієкі II, н.ш., Крумпльово, Замошшя, Пуллі тощо). На думку Т.Остраускаса пам'ятки типу Пуллі з'явилися на Верхньому Німані з допливами у другій чверті VIII тис. до н.е. Ця людність запозичила від кудлаївського населення техніку виготовлення складних пазових наконечників з крем'яними мікротеклами з притупленим краєм. Під тиском кудлаївців у кінці Пребореалу постсвідерці полишають басейн Німану і просуваються у північно-східному напрямку на Даугаву, на територію Естонії та у Прионежжя, де започатковують пам'ятки типу Веретє.

Відтискна мікропластинчаста техніка обробки кременю постсвідерських пам'яток півночі Східної Європи має прямі паралелі в технології обробки кременю мезоліту Заураля, Сибіру, Далекого Сходу. Її грандіозне поширення в мезоліті тайгової смуги Євразії є явищем стадіального характеру. У різних частинах своєї

ойкумени ця технологія, схоже, формувалася на різному генетичному підґрунті. Зокрема на заході її коріння сягає свідерських традицій, на користь чого свідчать викладені вище факти.

Культура Пісочний Рів. Лінгбійські мігранти із заходу започаткували фінальнопалеолітичну красносільську культуру. На її основі на початку голоцену розвинулася пісочнорівська мезолітична культура Східного Полісся, найближчими аналогами якої є пам'ятки греського типу Верхнього Дніпра та ієневська культура басейнів Верхньої Волги та Оки. Більш віддаленими аналогами є зимівниківська культура Східної України та усть-камська Поволжя. Раннім пребореальним етапом пісочнорівської культури були греські стоянки типу Боровка, Хвойна. Бореальним часом датуються стоянки Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно і їм подібні. На початку Атлантикуму поширилися похідні від Пісочного Рову стоянки типу Студенок Середнього Подесення, носії якого брали участь у формуванні неоліту Східного Полісся.

Відщепова техніка обробки кременю, черешкові та асиметричні з виїмкою вістря стріл культури мають паралелі в мезоліті Скандинавії, в матеріалах культур Фосна, Комса, Аскола. Причиною цього явища є спільна генетична основа скандинавського та пісочнорівсько-ієневського мезоліту, які через аренсбурзьку та красносільську культури є далекими нащадками культури Лінгбі (рис. 3).

Кудлаївська культура була складовою ранньомезолітичної культурної області Дювенсі, до якої входять пам'ятки культур Стар Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниця Польщі, Кудлаївка Полісся. Генетично пов'язана з мезолітичними спільнотами басейнів Вісли та Одери культура постала на початку Пребореалу під певним впливом індустрій з мікрівкладнями з притупленим краєм півдня Східної Європи.

Серед власне кудлаївських стоянок з нечисленними коморницькими елементами виділяються архаїчні безтрапеційні типу Криниця (рис. 46-49), середньомезолітичні з нечисленними трапеціями типу Таценки (рис. 58-63) та пізньомезолітичні типу Кудлаївка (рис. 67) з високими трапеціями. Кудлаївські стоянки з виразним коморницьким впливом вирізняються мікронабором, 30-40 % якого становлять коморницькі трикутники та вістря. Серед них – архаїчні безтрапеційні типу Броди (рис. 50) та пізніші, з трапеціями, типу Люботинь (рис. 51-57), що мають прямі аналогії в коморницьких пам'ятках типу Ставиного Східної Польщі.

Архаїчні пам'ятки типу Криниця без коморницьких трикутників та трапецій свідчать, що коморницькі мігранти з заходу застали в Поліссі певною мірою споріднену їм кудлаївську людність, що мешкала тут до їх приходу починаючи з Пребореалу. Судячи з матеріалів пізніших кудлаївських комплексів Полісся типу Таценки з нечисленними коморницькими трикутниками і трапеціями, місцева людність зазнавала певних впливів з боку коморницьких прибульців. Потужний коморницький вплив простежується на відносно пізніх стоянках Західного Полісся типу Люботинь, яким властиві великі серії трапецій та трикутники переважно пізніх, видовжених пропорцій. Басейн Німану кудлаївське населення з Полісся, схоже, заселило ще в Пребореалі. Адже тут відомі лише ранні стоянки без трапецій. Матеріали стоянки Кудлаївка свідчать про вірогідність доживання цього населення на Нижній Десні до початку Атлантикуму.

Кудлаївські стоянки відносять до раннього мезоліту (Пребореал, Бореал та початок Атлантикуму) шляхом екстраполяції датувальних коморницьких пам'яток Польщі та кудлаївських Литви, крем'яний інвентар яких морфологічно близький кудлаївському. Археологічний матеріал свідчить про зміну кудлаївського населення в другій половині мезоліту яніславицьким.

Яніславицька культура. Переважна більшість яніславицьких пам'яток датується Атлантикумом. Однак наявність безтрапеційних комплексів (Максимоніс IV, Красновка 1Б) (рис. 77-79) свідчить про можливість появи цього населення ще у Бореалі. З 60-70-х років XX ст., слідом за Р.К.Римантене, ці пам'ятки пов'язують з Маглемезе Західної Балтії. Просування яніславицького населення у другій половині мезоліту на схід, через басейн Вісли, в Полісся пояснюють трансгресією Балтії. У Поліському Подніпров'ї сформувався східний рудоострівський локальний варіант. Яніславицьке населення просунулося долиною Дніпра до Надпоріжжя і далі на схід, у басейн Сіверського Дінця, де взяло участь у формуванні донецької культури мезоліту (рис. 113-114). З цієї міграцією пов'язують появу в Середньому Подніпров'ї масивних північних європеїдів, генетично споріднених з мезолітичним населенням Західної Балтії [Гохман, 1966, Потехина, 1992, 1999]. Культура має керамічну фазу. Її носії брали участь у формуванні німанської неолітичної культури, ранній дубичайській фазі якої властивий яніславицький кремій.

Неолітизація України розпочалася з балкано-дунайського регіону, з приходом у Північно-Західне Надчорномор'я людності гребениківської неолітичної культури. Започаткований гребениківцями тривалий демографічний тиск із південного заходу на аборигенів Південного Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрекського населення у північно-східному напрямку. З кінця VII по V тис. до н.е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я та Полісся спочатку мезолітичних автохтонів-кукрекців, а потім людність посталої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами буго-дністровської культури. По суті вона являла собою синтез місцевих кукрекських (крем'я) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапеції) традицій. На розвинутому самчинському етапі БДК у другій половині VI тис. до н.е. ці переселенці з Південного Бугу, під тиском нової хвилі неолітичних мігрантів із заходу – людності культури лінійно-стрічкової кераміки – досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а). За їх безпосередньої участі у VI тис. до н.е. почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся [Залізник, 1998, с.183, 231-232; 2005 а, б], зокрема формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я. Формування німанської неолітичної культури басейну Прип'яті відбулося на яніславицькому ґрунті під впливом із півдня людності БДК, а пізніше – культури лінійно-стрічкової кераміки.

Західна культурно-історична провінція Східної Європи функціонує з кінця льодовиків'я, коли в регіон уперше просунулася із Західної Балтії людність культур Гамбург та Лінгбі. На лінгбійській основі сформувалися місцеві культури Красносілля та Свідер, носії яких на самому початку мезоліту були витіснені на північний схід новими мігрантами із заходу – населенням кудлаївської культури. Нова яніславицька хвиля переселенців з Балтії поширилася у пізньому мезоліті в атлантичний період голоцену. У неоліті (VI-IV тис. до н.е.) з басейну Вісли у Полісся та на Волинь просувається населення культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду, в енеоліті-бронзі (III-II тис. до н.е.) – кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської. Західний напрям культурно-історичних зв'язків Полісся та Південно-Східної Балтії зберігся майже до сьогодення. За доби раннього заліза сюди котилися через басейн Вісли носії традицій культур Лужиця, Милоград, Ясторф, Латен (кельти), поморської, Пшевор (вандали?), Вельбар (готи). За доби середньовіччя впливи Балтії набули в регіоні відповідних історичній епосі форм – експансії варягів, Польщі, Литви, Швеції.

Таким чином, протягом останніх 12 тис. років простежуються тісні генетичні та культурно-історичні зв'язки заходу Східної Європи з культурними явищами Балтії та Центральної Європи. Вони зумовлені просуванням первісного населення з Південної Балтії та Центральної Європи у східному напрямку, починаючи з доби фінального палеоліту та мезоліту по середньовіччя включно.

SUMMARY

The basic result of the centenary efforts made by some generations of the scientists from different countries to study the Mesolithic of the West of the Eastern Europe is the fact of the separate Mesolithic western culture-historical province existence in the region. Its basis has been provided in the course of the pristine region settlement 12-10 thousand years ago in the Final Paleolithic and Mesolithic. The source of this idea one can trace in the bold declaration by P. Yefimenko in 1924 about the existence of the "Western-Russ or Dnipro-Baltic group of monuments". Made on the basis of the inferior materials analysis this perspicacious assumption has found its brilliant confirmation in the course of centenary activity of the Mesolithic researchers from different countries.

Significant contribution to the region Mesolithic research in the between- and post-war period was made by the Ukrainian (M. Rudynsky, I. Levytsky), Byelorussian (K. Polikarpovich) and the Russian (M. Voyevodsky, N. Gurina) scientists. A new era in the problems research was opened in the monograph in 1971 by P. Rymantene, a well-known Lithuanian researcher. State-of-the-art of our knowledge about the Mesolithic of the West of the Eastern Europe is grounded on the works by L. Yanits and K. Yanits from Estonia, F. Zagorskis and I. Zagorskis from Latvia, T. Ostrauskas from Lithuania, V. Kopytin, V.Ksendzov, O. Kalechyts, O. Kolosov from Byelorussia, S. Kozlovsky from Poland, L. Koltsov from Moscow as well as on the works by the author of the above written.

The western culture-historical province of the Eastern Europe started to develop about 12 thousand years ago in time of the pristine settlement of the Polissia and the Niman river basin. Just appeared to be free from the glacial effects the lowland territories have been settled from the Vistula basin by the reindeer hunters of the Hamburg and Lyngby cultures (fig. 3, 5). Western genetic links are incident to the Swidry and Krasnosillia Final Paleolithic cultures and also to the Mesolithic cultural phenomena of the West of Eastern Europe: Kunda, PISOCHNY Riv, Kudlaivka, Yanislavitsia.

Kunda culture (fig. 5-11). Grand warming on the border of the Drias III and the Preboreal 10 thousand years ago accounted for extension of the cold Drias tundra-steppe with troops of deer, birch-pine forests with non-gregarious forest fauna. Adaptation of the

Swiderian deerstalkers to the forest surrounding has stipulated for the radical transformation of the Swiderian flint complex into the Postswiderian one. Directed to the plate technique improvement the Swiderian economy has naturally developed into the Postswiderian technique based on the impression conic nucleus. These changes might be traced as far back as on the Lateswiderian monuments of the Ukrainian Polissia, Prybir 13. The latest Postswiderian monuments of the Pulli type have originated from the Late Swiderian (Laukskola) and have appeared in the first half of the Preboreal in the South-Eastern Baltic (Pashtuva, Zvenieki II, Krumpliovo, Zamoshchia, Pulli). In the opinion of T. Ostrauskas the monuments of the Pulli type appeared in the upper Niman and its tributaries in the second half of the VII mil. B.C. They have borrowed from the Kudlaivka population technique to produce complicated slotted points with flint micro inserts. Under pressure of the Kudlaivka settlers in the end of the Preboreal the Postswiderians have left the Niman basin and have moved forward to the North-East to the Daugava river, to Estonia and territories attached to the Onega lake, where monuments of the Verettia type have been initiated.

PISOCHNY Riv culture (fig. 17-43). The Lyngby migrants from the West have initiated the Final Paleolithic Krasnosillia culture (fig. 12-16). Developed on the basis of it was the PISOCHNY Riv Mesolithic culture of the East Polissia, the nearest analogue of which is the Yeniev culture of the Upper Volga and Oka rivers. The sites of the Grena culture of the Upper Dnipro region, of the Borovka-Khvoina type in particular, were the early Preboreal stage of the PISOCHNY Riv culture. Related to the Boreal period are the PISOCHNY Riv sites and their analogues. In the beginning of the Atlantic there have more and more appeared sites of the Studenok type of the middle Desna region, the bearers of which have taken part in the Eastern Polissia cultural formation.

Kudlaivka culture (fig. 44-75). This culture was a component of the Early Mesolithic branch of the DUVENSEE cultures involving monuments of the Star Car of England, DUVENSEE of Germany, Komornysia of Poland and the Kudlaivka of the Polissia cultures. Genetically linked with the cultural communities of the Vistula and the Oder basins this culture appeared in the beginning of the Preboreal to be under certain influence of the economy with baked blade micro inserts from the Eastern Europe.

Among actually the Kudlaivka sites with few Komornytsia elements of distinction are those of archaic trapeze-free of the Krynytsia type, Middle Mesolithic ones with few trapezes of the Tatsenky and elements of the Late Mesolithic of the Kudlaivka type with high trapezes. The Kudlaivka sites with distinctive influence of the Komornytsia stand out for micro set, 30-40% of which consists of triangles and points. Among them there are archaic trapeze-free ones of the Brody type and more late with trapezes of the Liubotyn type which have direct analogues in the Komornytsia monuments of the Stavynoga type from the Eastern Poland.

Archaic monuments of the Krynytsia type without triangles of Komornytsia attest that Komornytsia migrants from the West have met in the Polissia with akin to some extent to the Kudlaivka population that resided here before starting from the Preboreal. Judging from the materials of the more late Kudlaivka complexes of the Polissia of the Tatsenky type with few Komornytsia triangles and trapezes the local population exhibited certain influence from the Komornytsia migrants. Mighty Komornytsia influence is traced on the relatively late sites of the Western Polissia of the Liubotyn type featuring big series of trapezes and triangles of mainly late oblong proportions. The Kudlaivka population from the Polissia seems to have settled the Niman basin as far back as in the Preboreal. After all known here are only early sites without trapezes. Materials of the Kudlaivka site are evidence of the probability that this population had survived in the Low Desna region before the Atlanticum beginning.

The Kudlaivka sites are related to the Early Mesolithic (the Preboreal, Boreal and the Atlanticum beginning) through extrapolation of dates of the Komornytsia monuments from Poland and the Kudlaivka ones from Lithuania, the flint implements of which was morphologically close to that of the Kudlaivka. Archaeological material testifies that Yanislavytsia population substituted in the second half of the Mesolithic for the Kudlaivka one.

Yanislavytsia culture (fig. 76-114). The majority of the Yanislavytsia monuments date to the Atlanticum. But presence of the trapeze-free complexes (Maksymonis IV, Krasnovka 1B) is evidence of the probability of this population appearance as far back as in the Boreal. Advancement of the Yanislavytsia population to the East through the Vistula basin to the Polissia in the second half of the Mesolithic is explained by the Baltic transgression. There formed the Eastern Rudoostriv variation in the Polissia Dnipro region. The Yanislavytsia population advanced through the Dnipro valley to the Upstream-rapids Area

(Nadporizhzhia) and further to the East to the Siversky Donets basin where it took part in forming of the Mesolithic Donetsk culture (fig. 113, 114). Associated with this migration is appearance in the Middle Dnipro region of massive northern europeoids genetically linked with the Mesolithic population of the Eastern Baltic [Гофман, 1966; Потехина, 1992, 1999]. Yanislavytsia culture has a ceramic phase. Its bearers took part in forming of the Niman Neolithic culture and early Dubycha phase with Yanislavytsia flint peculiar to it.

At the close of the Mesolithic (end of the VI – V mil B.C.) the population of the Bug-Dnister Neolithic culture with flint implements of the Kukrek type (fig. 116, 124) advanced to the Polissia from the South Bug river. Forming of the Dnipro-Donets Neolithic of the Middle Dnipro region (fig. 125-132) and Niman Neolithic culture of the Pripiat river basin has taken place on the Yanislavytsia ground under the influence from the South of the Bug-Dnister culture and later of that of the linear pottery culture.

Western culture-historical province of the Eastern Europe exists from the end of the glacial period when the population of the Hamburg and Lyngby cultures has first advanced from the Western Baltic. Formed on the Lyngby ground were the local cultures of the Krasnosillia and Swidry, the bearers of which have been forced out by the new migrants from the West i.e. population of the Kudlaivka culture (fig. 44). A new Yanislavytsia wave of the migrants from the Baltic became extensive in the Late Mesolithic (fig. 133). In the Neolithic (VI-IV mil. B.C) advancing to the Volyn and Polissia from the Vistula basin was the population of the linear pottery and funnel beaker cultures while in the Eneolithic-Bronze (III-II mil. B.C.) it was the population of the globular amphora, cord ceramics and the Tshynets-Komariv cultures (fig. 134). Western direction of the culture-historical links of the Polissia and the South-Eastern Baltic remained almost till the present day. At the time of the Early Iron Age there were bearers of the Luzhnytsia, Mylograd, Yastorf, Laten, Coast, Pshevor, Velbar cultures rolling to this region through the Vistula region. At the time of the Middle Ages Baltic influence took on forms corresponding to the historical epoch i.e. expanses of the Varangians of Poland, Lithuania and Sweden.

Thus, in the course of the last 12 thousand years one can trace close genetic and culture-historical links of the West of the Eastern Europe with the Baltic and the Central Europe. They are called forth by advancing of the pristine population from the South Baltic and the Central Europe to the East beginning from the Final Paleolithic and Mesolithic till the Middle Ages inclusive.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексашина К.С. Стоянка Покровщина (Пушкари VII) // Ископаемый человек и его культура на территории СССР. – Ученые записки МГУ. – Вып. 158. – М.:Изд. МГУ, 1952. – С. 133-144.
- Амирханов Х.А. Восточнограветтские элементы в культурном субстрате волго-окского мезолита // Проблемы каменного века Русской равнины. – М., 2004. – С.5-18.
- Артюшенко А.Г. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. – К., 1970. – 174 с.
- Археологія Белорусі. – Мінск, 1998. – Т.І.
- Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. – М., 1981. – 146 с.
- Археология Украинской ССР. – Т.І. – К.: Наукова думка, 1985. – 566 с.
- Баран-Бутович М.Г. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи // Антропологія. – № 2. – К., 1929. – С. 233-240.
- Безусько Л.Г. История растительности Малого Полесья в четвертичное время по данным споропыльцевого анализа. – К., 1981.
- Беляшевский Н.Ф. Следы пребывания первобытного человека на берегах р. Днепр и вблизи г. Киева // Труды VIII АС. – Т. III – М., 1897.
- Бібіков С.М. Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні // Вісник Академії наук УРСР. – Вип. 6 (247). – К., 1957.
- Бибииков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита / СА. – № 4. – 1969. – С. 5-23.
- Бибиикова В.И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП. Отд. биологии. – Вып. 6. – 1975. – С. 24-25.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины. – МИА. – № 40. – М., 1953. – 464 с.
- Борзая И.А. Мезолит Молдовы: общий обзор // ДСПК. – 1997. – Т. VI. – С. 18-24.
- Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952. – 260 с.
- Брюсов А.Я. Археологическая культура и этнические общности // СА. – № 29. – 1956.
- Будыко М.И. Изменение климата. – Л., 1974.
- Будько В.Д. Памятники свидерско-гренской культуры на территории Белоруссии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 35-46.
- Бучинский И.Е. О климате прошлого Русской равнины. – Л.: Гидро-метеоздат, 1957.
- Вангенгейм Э.А. Перегляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биогеоценозов СССР в голоцене. – М.:Наука, 1976. – С.92-101.
- Векилова Е.А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (Сюрень II) // КСИА. – Вып. 82. – 1961.
- Векилова Е.А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. – № 126. – М., 1966. – С. 142-154.
- Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. – К.: Наукова думка, 1968. – 238 с.
- Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К., 1987. – 190 с.
- Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
- Величко А.А., Морозова Т.Д. Основные черты палеогеографии // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 577-589.
- Верещагин Н.К. Гибель мамонтовой фауны в плейстоцене // Природа. – № 9. – 1977. – С. 27-41.
- Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. – Л., 1979. – 195 с.
- Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. – Труды Зоол. Ин-та. – Т.І. – 1985. – С.3-38.
- Воеводский М.В. К вопросу о развитии эпипалеолита в Восточной Европе // СА. – № 5. – 1934. – С. 144-150.
- Воеводский М.В. К вопросу о ранней (свидерской) стадии эпипалеолита на территории Восточной Европы // МАЧПЕ. – Вып. V. – М., 1934. – С. 230-245.
- Воеводский М.В. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. – Вып. XX. – М. – Л., 1948. – С. 36-44.
- Воеводський М. Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток

кам'яної доби в 1945-1946 рр. // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 277-283.

Воеводский М.В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК. – Вып. XXXI. – 1950. – С.96-120.

Воеводский М.В., Формозов А.А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК. – Вып. XXXV. – 1950. – С. 42-54.

Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. – Минск, 1973.

Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України. – Автореф. канд. дис. – К., 1999. – 18 с.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. – Полтава, 2000. – 128 с.

Галимова М.Ш. Памятники позднего палеолита и мезолита в устье реки Камы. – Москва – Казань, 2001. – 272 с.

Гаскевич Д.Л. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // Od neolitizacji do rozstanku eryku brazu. – Poznan, 2001. – С.61-72.

Гаскевич Д.Л. Дослідження крем'яного інвентаря неолітичних культур України // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С.98-105.

Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // Автореф. канд. дис. – К., 2003. – 19 с.

Гаскевич Д.Л. Синхронізація буго-дністровського неоліту і неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат // Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukainy i Polski. – Warszawa, 2007. – С.115-146.

Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської культури // Кам'яна доба України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.157-187.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. – 2000. – № 1. – С.81-93.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. – Свердловск, 1970. – 126 с.

Генинг В.Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии. – Ижевск, 1976.

Генінг В.Ф. Концепція культури в археологічному знанні // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 4-16.

Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993. – С. 210-231.

Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников // Археологический альманах. – № 6. – С. 3-64.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України // Автореф. докт. дис. – К., 2004. – 40 с.

Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини. – М., 2006. – 572 с.

Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с.Таценки на Киевщине // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып. II. – 1968. – С. 99-102.

Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с.Таценки // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. III. – 1971. – С. 113-115.

Гладких М.И. Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья. – Автореф. канд. дисс. – Л., 1973. – 22 с.

Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. – Ч. 1. – К., 1975. – С. 56-57.

Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники 1 в Северо-Восточном Приазовье // СА. – № 2. – 1984. – С. 117-132.

Горелик А.ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. – Автореф. канд. дисс. – Л., 1986. – 16 с.

Горелик А.ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. – № 3. – 1987. – С. 146-160.

Горелик А.Ф. Памятники Роголико-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Киев. – Луганск, 2001. – 376 с.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). – М., 1966. – 180 с.

Гохман И.И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и

современного населения севера Евразии. – Л., 1984. – С. 6-27.

Гахман И.И. Антропологические особенности древнего населения севера Европейской части СССР и пути их формирования // Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. – Л., 1986.

Грибович Р.Т. Некоторые данные о природной среде мезолитического времени Западной Волыни // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 129-134.

Грибович Р.Т. Мезолітична стоянка Нобель 1 на Волині // Археологія. – № 35. – 1980. – С. 53-62.

Грибович Р.Т. Мезолит Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 66-74.

Гурина Н.Н. Оленеостровский могильник // МИА. – № 47. – 1956. – 429 с.

Гурина Н.Н. Новые данные о каменном веке Северо-Западной Белоруссии // МИА. – № 131. – 1965. – С. 141-203.

Гурина Н.Н. К вопросу о позднепалеолитических и мезолитических памятниках Польши и возможности сопоставления с ними памятников Северо-Западной Белоруссии // МИА. – № 126. – 1966. – С. 14-35.

Гурина Н.Н. Кремнедобывающая мастерская с верховьев р. Днепра // МИА. – № 85. – Л., 1972. – С. 244-251.

Гутовский А.М. Мезолитическая стоянка Цыгановка в Среднем Понеманье // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс, 1988. – С. 3-7

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969. – 260 с.

Даниленко В.М. Кам'яна могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 150 с.

Дебец Г.Ф. Физический тип людей днепродонецкой культуры // СА. – № 1. – 1966. – С. 14-22.

Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975.

Деткін А.В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995. – С. 24-26.

Долуханов П.М. Палеогеография мезолита Северной Европы // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 64-74.

Долуханов П.М. История Балтики. – М.: Наука, 1969. – 115 с.

Долуханов П.М. Географические условия в неолитическую эпоху на территории Европейской части СССР // МИА. – № 172. – Л., 1973. – С. 32-39.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 134-146.

Долуханов П.М., Хотинский Н.А. Палеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Человек и природная среда первобытности. – М., 1974. – С. 211-217.

Еловичева Я.К. Палинология позднеледниковья и голоцена Белоруссии. – Минск, 1993. – 94 с.

Еловичева Е.К., Калечиц Е.Г. Основные этапы развития археологических культур Белорусии и их соотношение с хронологией позднего плейстоцена – голоцена (позднеледниковье – финальный палеолит) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 15. – Мінск, 2000. – С. 5-15.

Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста // Русский антропологический журнал. – Т. 13. – Вып. 3-4. – М., 1924. – С. 211-228.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: Изд. АН УССР, 1953. – 663 с.

Жилин М.Г. Костяное вооружение древнейшего населения Верхнего Поволжья. – М., 1993. – 67 с.

Жилин М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья: некоторые итоги изучения за последние годы // Проблемы каменного века Русской равнины. – М., 2004. – С. 92-139.

Жилин М.Г. Мезолитические торфяниковые памятники Тверского Поволжья: культурное своеобразие и адаптация населения. – М., 2006. – 140 с.

Жилин М.Г. Финальный палеолит Ярославского Поволжья. – М., 2007. – 142 с.

Жилин М.Г., Кравцов А.Е. Ранний комплекс стоянки Усть-Тудовка I // Археология Верхнего Поволжья. – Ниж. Новгород, 1991. – С. 3-18.

Жилин М.Г., Кольцов Л.В. Финальный палеолит лесной зоны Европы. – М., 2008. – 313 с.

Загорска И.А. Ранний мезолит на территории Латвии // Известия АН Лат. ССР. – № 2. – 1981. – С. 53-65.

Загорска И., Загорскис Ф. Мезолит Латвии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 69-75.

Зализняк Л.Л. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа // АО 1974. – М., 1975. – С. 280-282.

Зализняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976а. – С. 60-66.

Зализняк Л.Л. Новое в исследовании мезолита территории Польши // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1976б. – С. 6-8.

Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977а. – С. 23-44.

Зализняк Л.Л. Исследование мезолитических памятников в Киевском Полесье // АО 1976. – М., 1977б. – С. 295-296.

Зализняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. – № 25. – 1978а. – С. 12-21.

Зализняк Л.Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. – К., 1978б. – С. 89-97.

Зализняк Л.Л. Неолитические поселения у г. Бородянка // АО 1977. – М., 1978в. – С. 325-326.

Зализняк Л.Л. Памятники типа Журавка культурной области Федермессер // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978г. – С. 27-28.

Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1979а. – С. 5-14.

Зализняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. – № 31. – 1979б. – С. 54-65.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья // Автореф. канд. дис. – К., 1979в. – 19 с.

Зализняк Л.Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 109-124.

Зализняк Л.Л. К проблеме определения мезолита как эпохи // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. – Днепропетровск, 1981.

Зализняк Л.Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 5-12.

Зализняк Л.Л. Опыт типолого-статистического анализа кремневого инвентаря мезолитических культур Восточной Европы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. респ. конф. молод. ученых. – К., 1981. – С. 15-16.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984а. – 120 с.

Зализняк Л.Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія. – № 46. – 1984б. – С. 1-17.

Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 74-142.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989а. – 182 с.

Зализняк Л.Л. Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите // Автореф. докт. дисс. – К., 1989б. – 32 с.

Зализняк Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. – № 2. – 1989в. – С. 11-20.

Зализняк Л.Л. Типы экономики населения Новгород-Северского Полесья в финальном палеолите и мезолите // Тез. докл. конф. «Новгород-Северскому – 1000 лет.» – Чернигов – Новгород-Северский, 1989г. – С. 9-11.

Зализняк Л.Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. – № 1. – 1990. – С. 3-9.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

Зализняк Л.Л. Красносельская и песочноровская культуры // Тез. докл. конф. «Час, помнікі, людзі». – Мінск, 1993в. – С. 47-50.

Зализняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994а. – 254 с.

Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994б. – С. 231-244.

Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. – № 1. – 1995. – С. 3-12.

Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України // Археологія. – № 3. – 1995. – С. 3-16.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. – № 4. – 1995. – С.3-16.

Залізняк Л.Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія. – Київ, 1996. – С. 182-188.

Залізняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.

Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. – Вип.5. – К., 2000б. – С. 4-9.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. – № 4. – К., 2001а. – С. 119-125.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблема його неолітизації // *Od neolitizacji do początku epoki brązu*. – Poznań, 2001б. – С. 15-28.

Залізняк Л.Л. „Передісторія України...” Десять років по тому // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., 2004. – С.121-131.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. – Вип.8. – К., 2005. – 184 с.

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія, 2006. – № 3. – С. 3-15.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005б. – № 3. – С. 3-12.

Залізняк Л. Л. Культурно-історичні провінції України за даними археології // *Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. – Warszawa, 2007. – С. 90-107.

Залізняк Л.Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. – 2008. – № 3. – С.5-10.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт Середнього Подесення // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 3-14.

Залізняк Л.Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К., 2008. – С.96-115.

Залізняк Л.Л., Балакін С.А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. – № 49. – 1985. – С. 41-48.

Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на

Житомирщині // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 64-73.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівка 4А на Полтавщині // Археологический альманах. – № 4. – Донецьк, 1995. – С. 97-103.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. – №1. – 1996. – С. 3-15.

Залізняк Л.Л., Дяткін А.В., Сиволап М.П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба України. – № 5. – К., 2004. – С. 209-216.

Залізняк Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчук С.П. Археологічна експедиція НаУКМА 2002 р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – Вип.11. – Археологічні студії. – К., 2003. – С. 5-13.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – № 5. – К., 2004. – С.137-168.

Залізняк Л.Л., Неприна В.И. Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО. – 1979. – М., 1980. – С. 221.

Залізняк Л.Л., Нужний Д.Ю. Мезолітична стоянка Прибірськ 3 // Археологія. – № 35. – 1980. – С. 111-113.

Залізняк Л.Л., Охріменко Г.В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – № 52. – 1985. – С. 86-98

Залізняк Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс» // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип.7. – Луганськ, 2007. – С. 6-14.

Залізняк Л.Л., Ткач В.В. Нова стоянка красносільської культури на Рівненщині // Кам'яна доба України. – 2003. - Вип.4. - С. 302-305.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянок біля с.Добрянка на Черкащині Археологічною експедицією НаУКМА у 2001, 2003-2005 рр. // Магістеріум. – Вип.20. – К., 2005.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянкa 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. – Вип.7. – К.: Шлях, 2005. – С. 96-116.

Залізняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія. – № 60. – 1987. – С. 6-16.

Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. – К.: КДУ, 1961.

Зайцева Г.И., Тимофеев В.И., Загорская И., Ковалюх Н.Н. Радиоуглерод-ные даты памятников мезолита Восточной Европы // Радиоуглерод и археология. – Вып.2. – СПб., 1997. – С.117-127.

Зеров Д.К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. – К., 1938. – 130 с.

Зеров Д.К. Основные черты послеледниковой истории развития растительности Украинской ССР // Труды конф. по спорово-пыльцевому анализу 1948 г. – М., 1950.

Исаенко В.Ф. Мезолит и неолит Припятского Полесья // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 22-53.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Исаенко В.Ф. Мезолит Припятского Полесья / КСИА – № 149. – 1977. – С. 53-59.

Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1987. – 156 с.

Калечиц Е.Г. Человек и среда обитания на этапе заселения Восточной Белоруссии // Гістарычна археалагічны зборнік. – №9. – Мінск, 1996. – С.3-15.

Калечиц Е.Г. Основные этапы развития археологических культур Белорусии и их соотношение с хронологией позднего плейстоцена – голоцена (позднеледниковые – финальный палеолит) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 15. – Мінск, 2000. – С.5-14.

Калиновский П.Ф. Терриофауна позднего антропогена и голоцена Белоруссии. – Минск, 1983.

Кибальчич Т. О находках предметов каменного периода на левом берегу Днепра. – СПб, 1880. – С. 3-16.

Клапчук М.Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА. – № 4. – 1983. – С. 103-117.

Клапчук М.М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // Археологія. – № 34. – 1980. – С. 65-74.

Кларк Г. Доисторическая Европа. – М., 1953. – 280 с.

Коваленко С.И., Бодян С. Цариград II – поселение раннего неолита на р.Реут в Молдове // Stratum Plus. – 1999. – № 2. – С. 141-147.

Коваленко С.И., Цой В.Б. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-

Днестровском регионе // Stratum Plus. – 1999. – № 1. – С. 257-262.

Колосов А.В. Мезолит Белорусского Посожья. Культурно-хронологическая интерпретация материалов. – Автореф. канд. дисс. – Минск, 2007а. – 22 с.

Колосов А.В. Финальный палеолит и мезолит Белорусского Полесья // Русский сборник. – Брянск, 2007б. – С.23-31.

Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія УРСР. – Т. I. – 1971.

Кольцов Л.В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР // Памятники древнейшей истории Евразии. – М.: Наука, 1975. – С.63-67.

Кольцов Л.В. Культурные различия в раннем мезолите Волго-Окского бассейна // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. – М.: Наука, 1976. – С.21-26.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с.

Кольцов Л.В. Мезолитические поселения Верхнего Поволжья // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984. – С. 82-91.

Кольцов Л.В. Мезолитические культуры Волго-Окского междуречья в контексте Восточной Европы // Тверской археологический сборник. – Вып.2. – Тверь, 1996. – С. 71-74.

Кольцов Л.В. Мезолит Британских островов. – М., 2005. – 136 с.

Кольцов Л.В., Жилин М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры. – М., 1999.

Копытин В.Ф. Позднепалеолитическая стоянка Печенеж // КСИА. – № 141. – 1975. – С. 63-67.

Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // Автореф. канд. дисс. – Л., 1977. – 25 с.

Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 60-66.

Копытин В.Ф. Мезолитическое поселение Горки в Посожье // КСИА. – № 157. – 1979. – С. 27-32.

Копытин В.Ф. Поздний мезолит Посожья // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 44-51.

Копытин В.Ф. Каменный век на территории Белоруссии (учебное пособие). – Минск, 1990. – 96 с.

- Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с.
- Копытин В.Ф. Некоторые итоги изучения Гренской стоянки // Гісторычна археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 34-60.
- Копытин В.Ф. Финальный палеолит и мезолит Верхнего Поднепровья // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P.256-266.
- Копытин В.Ф. У истоков гренской культуры. Боровка. – Могилев, 2000. – 143 с.
- Корисеев С.С. Рельеф Припятского Полесья. – М., 1960.
- Косменко М.Г. Мезолит Среднего Поволжья / КСИА. – № 149. – 1977. – С. 94-100.
- Костенко Ю.В., Тітова О.М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 56-68.
- Косорукова Н. Черепшковые индустрии мологосхенсинского междуречья // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 219-228.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск, 2002. – 267 с.
- Кравцов А.Е. О хронологии мезолитических и раннеолитических памятников Мещерской низменности // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Калуга, 1987. – С. 14-17.
- Кравцов А.Е. К вопросу о хронологии памятников иеневской культуры // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Боровск, 1988. – С. 8-11.
- Кравцов А.Е. О хронологии бутовской и иеневской мезолитических культур в Волго-Окском междуречье // Актуальные вопросы археологии Верхне-Окского междуречья. – М., 1991 – С. 38-59.
- Кравцов А.Е. К вопросу о генезисе иеневской культуры // Тверской археологический сборник. – №3. – Тверь, 1998. – С. 203-208.
- Кравцов А.Е., Леонова Е.В., Лев С.Ю. К вопросу о месте иеневской культуры в мезолите Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. – Вып.1. – Тверь, 1994. – С. 26-29
- Крайнов Д.А., Кольцов Л.В. Стоянка Староконстантиновская VI // Археологические исследования в Верхневолжье. – Калинин, 1983. – С.11-28.
- Ксензов В.П. Позднемезолитическое поселение Береговая Слобода на Днепре (по раскопкам 1977 г.) // СА. – № 3. – 1979а. – С. 227-232.
- Ксянзоу У.П. Новые помнікі позняга мезаліту усходняй Беларусі // Весці Акадэміі навук БССР. – № 6. – Мінск, 1979б. – С. 83-94.
- Ксензов В.П. Поздний мезолит Белорусского Правобережья Днепра // СА. – № 1. – 1986. – С. 11-28.
- Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.
- Ксензов В.П. Мезолитические культуры Белорусского Подвинья и Поднепровья // Автореф. докт. дисс. – Минск, 1994. – 33 с.
- Ксензов В.Ф. Новые памятники гренской культуры в Белорусском Поднепровье // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 229-240.
- Ксензов В.Ф. Мезолит Северной и Центральной Беларуси. – Мінск, 2006. – 170 с.
- Кудряшов В.Е. Мезолитический комплекс стоянки Моисеевичи в низовьях р.Уборти // Гістарычна-археалагічны зборнік. – №9. – Мінск, 1996. – С. 43-47.
- Кудряшов В.Е. Заозерье – памятник свидерской культуры в Припятском Полесье Беларуси // Гыстарычна-археалагічны зборнік. – № 6. – Мінск, 1997. – С. 35-45.
- Кудряшов В.Е., Липницкая О.Л. К вопросу о кудлаевской культуре эпохи мезолита на Могилевщине // Дняпроўскі край. – Тез. конф. – Могилев, 1992. – С. 27-29.
- Ланцев А.П., Мирецкий А.В. Стоянка Троицкое 3 – один из древнейших памятников Тверского Поволжья // Тверской археологический сборник. – Вып.2. – Тверь, 1996. – С. 57-64.
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. – №2. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса, 1999. – С. 10-140.
- Левенок В.П. Мезолит среднерусского Днепро-Донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 88-98.
- Левіцький І.Ф. Стація в ур. Піщаному біля Народич // Антропологія. – № IV. – 1931. – С. 191-232.
- Левіцький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП. – Т. IV. – К., 1952. – С. 191-237.
- Липницкая О.Л. Мезолитическая стоянка Криничная // КСИА. – № 157. – М., 1979. – С. 32-36.

- Лозе І. Некоторые мезолитические находки на территории Латвии // МИА. – № 126. – 1966. – С. 108-113.
- Лозе І. Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит. – Рига, 1988.
- Мандер Е.П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. – Минск, 1973. – 128 с.
- Манько В.А. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка 1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья. – Луганск, 1997. – С. 11-26.
- Манько В.О. Комплекс нижнього шару стоянки Сабівка 1 і проблеми конвергентного розвитку археологічних культур неоліту // Археологія. – 2004б. – №4. – С.34-52.
- Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья. – К.: КГУ, 1963. – 145 с.
- Маринич О.М. Українське Полісся. – К., 1962. – 163 с.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев, 1974.
- Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ґрунти неолітичних стоянок біля с.Добрянка як індикатор давніх палеоландшафтів // Кам'яна доба України. – Вип.10. – Київ, 2007. – С. 181-190.
- Мацкевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – 145 с.
- Мацкевой Л.Г., Адаменко О.М., Пашкевич Г.А. Природная среда и мезолит запада Украины // СА. – № 1. – 1983. – С. 5-29.
- Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
- Мушкет М. Передісторичні розшуки в Північній Київщині (узбережжя Тетерева) // Антропологія. – №1. – 1928. – С. 109-118.
- Мушкет М. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928 // Антропологія. – № 2. – 1928. – С. 107-117.
- Напольских В.В. Введение в историческую уралоистику. – Ижевск, 1997. – 268 с.
- Нейштадт М.И. Некоторые итоги изучения голоцена // Палеогеография и хронология верхнего плейстоцена и голоцена по данным радиоуглеродного метода. – М., 1965. – С. 87-102.
- Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.
- Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.
- Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. I. – Луцьк, 1993. – 127 с.
- Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. II. – Луцьк, 1994. – 119 с.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. – Луцьк, 2001а. – 152 с.
- Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001б. – 138 с.
- Охріменко Г.В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України. – Луцьк, 2009. – 520 с.
- Ошибкина С.В. Мезолитический могильник Попово на р. Кинема // СА. – № 3. – 1982а. – С. 122-138.
- Ошибкина С.В. Деревянные изделия стоянки Нижнее Веретье // Arceologicke rozgledy. – XXXIV. – 4. – Praga: Akademia, 1982б. – S. 414-429.
- Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. – М.: Наука, 1983. – 293 с.
- Ошибкина С.В. Искусство эпохи мезолита // Искусство каменного века. – М.: Наука, 1992. – С. 7-40.
- Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья. - Археологические вести. – № 3. – СПб., 1994. – 48-57.
- Ошибкина С.В. Веретье 1. Поселение эпохи мезолита на Севере Восточной Европы. М., 1997. – 204 с.
- Ошибкина С.В. Кремневые наконечники на памятниках мезолита севера Восточной Европы // Проблемы каменного века Русской равнины. – М., 2004. – С. 140-156.
- Ошибкина С.В. Мезолит Восточного Прионежья. Культура Веретье. - М., 2006. – 322 с.
- Ошибкина С.В. Эпоха мезолита на севере Европы // Сорокин А., Ошибкина С., Трусев А. На переломе эпох. – М., 2009. – С. 252-346.
- Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. – Ніжин, 2007. – 371 с.
- Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас – монография. – М.: Наука, 1982. – С. 154. – Табл. 91.
- Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – 384 с.
- Панкрушев Т.А. Мезолит и неолит Карелии. – Т. I. – Мезолит. – Л., 1978. – 135 с.
- Пашкевич Г.О. Історія рослинності Житомирського Полісся в голоцені за даними спорово-пилкових досліджень // Український

ботанічний журнал. – Т. XX. – № 6. – К., 1963. – С. 52-62.

Пашкевич Г.О. До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту-бронзи на території України // Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992. – С.179-194.

Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. – Т. 2. – К., 1951. – 264 с.

Потехина И.Д. Население Укаины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным // Автореферат канд. дисс. – К., 1992. – 19 с.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 216 с.

Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші // Археологія. – № 16. – 1975. – С. 61-64.

Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. – № 32. – 1979. – С. 46-60.

Пясецький В.К., Залізняк Л.Л. Неолітичне поселення в гирлі р.Злобич на Житомирщині // Археологія. – № 34. – 1980. – С. 75-82.

Римантене-Яблонските Р.К. Периодизация мезолитических стоянок Литвы // МИА. – № 126. – 1966а. – С. 75-87.

Римантене Р.К. Стоянки раннего неолита в юго-восточной Литве // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 54-62.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.

Римантене Р.К. Основные черты мезолита Литвы // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 66-69.

Римантене Р.К. Рыболовные сооружения на берегу Балтийского моря (Швянтои 9) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 73-78.

Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки у Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 13-26.

Рудинський М. Смячка. Коротке звітлення за р. 1926. – К.: ВУАК., 1927. – С. 118-122.

Рудинський М.Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні // Антропологія. – № 1. – 1928. – С. 73-91.

Рудинський М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропологія. – № 4. – 1931. – С. 145-184.

Рудинський М.Я. Стоянка с микролитическим инвентарем на о. Кизлевом // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 264-274.

Савчук А.П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія. – № 13. – 1974. – С. 41-54.

Савчук А.П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. – № 4. – 1975. – С. 92-98.

Савчук А.П. Мезолітичні знахідки на Горині // Археологія. – № 30. – 1979. – С. 51-57.

Савчук А.П., Слюсар В.И. Мезолитические стоянки на р. Трубеж // АО 1974. – М., 1975. – С. 350.

Сапожникова Г.В., Залізняк Л.Л. Результаты трасологического анализа кремневых виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 // Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – С. 265-269.

Серебрянная Т.А. О мобильности границ леса и степи в голоцене // Тез. докл. XI конф. ИНКВА. – Т. 2. – М., 1982. – 258 с.

Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. – Вип. I-IV. – 1926 – 1930.

Синицына Г.В. Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – СПб., 1996. – 51 с.

Синицына Г.В. Ланино – памятник каменного века // Каменный век Верхневолжского региона. – СПб, 1997. – С. 5-62.

Синицына Г.В. Заселение Валдайской возвышенности на рубеже плейстоцена и голоцена // Путь на север. Окружающая среда и самые ранние обитатели Арктики и Субарктики. – М., 2008. – С.161-171.

Соболев Д. О геологии и геоморфологии Полесья // Вісник Української районної управи. – 1931. – Вип. 16. – С. 3-40.

Сорокин А.Н. Новые данные по мезолиту бассейна Десны // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. конф. молодых ученых. – К., 1981. – С. 14.

Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура. – М., 1990. – 215 с.

Сорокин А.Н. К вопросу о периодизации и хронологии иеневской культуры // Археологические памятники Волго-Клязминского междуречья. – Иваново, 1990. – С. 31-35.

- Сорокин А.Н. О связях населения бутовской и иеневской культур // Тверской археологический сборник. – Вып. 2. – Тверь, 1996. – С. 93-97.
- Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского Полесья: проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. – М.: Наука, 2002.
- Сорокин А.Н. Мезолит Волго-Окского бассейна // Проблемы каменного века Русской равнины. – М., 2004. – С. 69-91.
- Сорокин А.Н. Проблемы мезолитоведения. – М., 2006а. – 214 с.
- Сорокин А.Н. Мезолит Оки. Проблема культурных различий // Труды Отдела охранных раскопок. – Т. 5. – М., 2006б. – 309 с.
- Сорокин А.Н. Финальный палеолит и мезолит Центральной России // Сорокин А., Ошибкина С., Трусев А. На переломе эпох. – М., 2009. – С. 127-251.
- Спиридонова Е.А., Алешинская А.С. Особенности формирования и структуры растительного покрова Волго-Окского междуречья в эпоху мезолита // Тверской археологический сборник. – № 2. – Тверь, 1996. – С. 65-70.
- Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996.- К., 2000. – С. 145-146.
- Ступак Д.В. Технологія розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К., 2003 а. – С. 58-74.
- Сурков А.В., Федюнин И.В. Финальнопалеолитический комплекс стоянки Плаутинская 2 // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2005.
- Телегин Д.Я. Мезолитические стоянки в окрестностях Киева // КСИИМК. – Вып. 65. – М., 1956. – С. 74-77.
- Телегин Д.Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 99-107.
- Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
- Телегин Д.Я. Поздний мезолит. Опыт культурно-хронологического членения памятников // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – С. 531-549.
- Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР в эпоху неолита. – МИА. – № 172. – М., 1973б. – С. 173-184.
- Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. – 243 с.
- Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
- Телегин Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР: Украина и Молдова // Мезолит СССР. М.: Наука. – С. 106-124.
- Телегин Д.Я., Охріменко Г.В. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – № 39. – 1982б. – С. 64-76.
- Титова Е.Н. Неолит Среднего Поднепровья // Автореферат канд. дисс. – К., 1985. – 18 с.
- Тищенко К. Мовні свідчення протофіньської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 77-86.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К., 2004. – С. 236-246.
- Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. – № 1. – 2004. – С. 30-42.
- Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 6. – К., 2005. – 165 с.
- Тутковський П.А. О происхождении озерных лессов. Труды общества исследователей. – Житомир, 1912. – 240 с.
- Формозов А.А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР // СА. – Т. XXI. – 1954. – С. 38-51.
- Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – 125 с.
- Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР. – М.: Наука, 1977. – 141 с.
- Фролов А.С. Иеневская позднемезолитическая культура в бассейне р. Оки // Археологические памятники Европейской части РСФСР. – М., 1985. – С. 135-141.
- Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. – М. Наука, 1977. – 200 с.
- Хотинский Н.А. Палеогеографические основы датировок и периодизации неолита лесной зоны Европейской части СССР // КСИА. – № 153. – М., 1978. – С. 7-14.
- Цапенко М.М. К истории геологического развития территории Белорусской ССР в

антропогенное время // Тр. Инст. геол. наук БССР. – 1960. – Вып.2. – С. 12-21.

Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. – М., 1952.

Чебоксаров Н.Н. О древних хозяйственно-культурных связях народов Прибалтики // СЭ. – № 3. – 1960.

Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наукова думка, 1975. – 165 с.

Черныш А.П. Мезолит Поднестровья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987 – С. 89-98.

Черняускі М.М. Неоліт Беларускага Понямоння. – Мінск: Навука і Техніка, 1979. – 141 с.

Черняускі М.М. Мезалітычная стоянка Кусейшчына на Мядзэлшчыне // Гістарычна-археалогічны зборнік №9.- С. 48-56.

Черняускі М.М., Калінлуслі П.Ф. Рагавыя прылады працы са Смагронскага месцазнаходжання // Беларус. Старажытнасці. – Мінск, 1972.

Черняускі М.М., Кудрышоу В.Я., Ліпніцкая В.Л. Старажытныя шахцеры на Росі. – Мінск, 1996. – 343 с.

Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – С.236-426.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – 326 с.

Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледниковья и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. – Минск, 1973.

Янитс Л.Ю. Новые данные по мезолиту Эстонии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 114-123.

Янитс К. Мезолитическая стоянка в Лепакузе (Центральная Эстония) // TATU. – №24. – 1975. – С.70-73.

Янитс К. Мезолитическая стоянка в Умбузи / TATU №26.-1978.-С.42-47.

Althin C.A. The chronology of the stone age settlement of Scania, Sweden. The mesolithic settlement // Acta archeologica Lundensia. – Т.1. – 1954. – P311.

Andersen S., Bro, en senglacial boplads pa Fyn. – Kuml, 1972. – P. 7-60.

Andersen K., Jorgensen S. Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng. – Kobenhavn, 1982. – 175 p.

Bagniewski Z. Zagadnienie obecności i zasięgu kultury janisławickiej w Polsce południowo – zachodniej // Archeologia Polski. – Т. XX. – Z.I. – 1975. – S. 57-81.

Bagniewski Z. O mesolicie Pojezierza Dranskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1509. – Studia archeologiczne XXIV. – Wroclaw, 1993. – S. 33-55.

Bagniewski Z. Target points and the problem of paleolithic settlement in Pomerania // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 131-145.

Barta J. Wielki Slawkow – pierwsza osada kultury swiderskiej na Slowacji // Acta archeologica Carpathica. – Т. XX. – 1980. – S. 6-17.

Barton R.N.E. Colonisation and resettlement of Europe in the Late Glacial: a view from western periphery // Folia Quateraria 70. – Krakow, 1999. – P. 71-86.

Bengt S. Decouverte d'une habitation du Tardiglaciaire a Segebro, Scanie, Suede // Acta archaeologica XXXV. – Kabenhavn, 1964. – S. 1-28.

Becker C.J. Maglemosekultur paa Bornholm // Aarboger. – 1951. – S.96-177.

Biagi P. & Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. – RPRP. 6-7. – 2005. – P. 35-40.

Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. – RPRP. – 6-7. – 2005. – P. 41-50.

Binford L.B. Post-pleistocene adaptations // An archeological perspective. – N.Y. and London, 1972. – P. 421-449.

Blytte A. On the variations of climate in the course of time // Christiania Vidensk selsk, forh. – V.5. – 1896.

Brondsted J. Danmarks Oldtid. – V. 1. – Kobenhavn, 1938. – 451 p.

Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej czesci polydniowego Wolynia. – Lwiw, 1928.

Burdukiewicz J.M. Poznopleistocenskie zespoly z jednozadziorcami w Europie Zachodniej. – Wroclaw, 1987.

- Butrimas A., Ostrauskas T.* Tanged points cultures in Lithuania // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P.267-271.
- Carpelan C.* Where do the Finnes come from ? / / Finfo. – 1997. – P. 2-11.
- Cavalli-Sforza L. e.a.* The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994.
- Clark G.* The mesolithic settlement in Northern Europe. – Cambridge, 1936. – 215 p.
- Clark G.* Excavation at Star Carr. – Cambridge university Press. – 1954. – 200 p.
- Clark G.* The earlier stone age settlement of Scandinavia. – Cambridge university press. – 1975. – 282 p.
- Clark J.G.* Blade and trapeze industries of the European stone age // Proceedings of the prehistoric society. – № 24. – Cambrige, 1958. – P. 24-42.
- Child G.* The prehistory of European Society. – London, 1950.
- Chmielewska M.* Grob kultury tardenuaskiej w Janislawicach, pow. Skierniewice. – WA. - T. XX. – Z.1.
- Chmielewska M., Chmielewski W.* Stratigraphie et chronologie de la dune de Witow, distr. de Leczyca // Biuletyn peryglacjalny. – № 8. – Lodz, 1960.
- Chmielewska M.* Pozny paleolit pradoliny warszawsko-berlinskiej. – Wroclaw, etc.: Osolenium, 1978. – 276 s.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S.* Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Antropology. – Vol. 45. – 2004. – p.35-58.
- Cyrkowie M., Cyrkowie K.* Nowy sposob produkcji zdrojnikow // Sprawozdania archeologiczne. – T. XXX. – 1978. – S. 275-279.
- Cyrek K.* Neznane zabutki z grobu w Janislawicach woj. Skiewirnowickie s nowe obserwacje nad tim sespolem // Wiadomosci Archeologiczne. – 1978. – T.43. – Z.2.
- Djindjian F., Kozlowski J., Otte M.* Le Paléolithique supérieur en Europe. – Paris: Armand Colin, 1999. – 474 p.
- Domanska L.* Przyczynek do studiow nad kultura Maglemoze // Archeologia Polski. – T. XXII. – Z.2. – Gdansk, 1977. – S. 327-351.
- Domanska L.* Kaukasko-Nadczarnomorzkie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitycznych Spoleczenstw nizu strefu pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej. – Wroclaw, 1990. – 127 s.
- Domanska L.* Obozowisko kultury janislawickiej w Debach Woj. Wloclawskie. – Stanowisko 29. – Poznan – Inowroclaw, 1991. – 121 s.
- Fisher A., Mortensen B.* Tollensgaven – bopladsen. Et eksempel pa anvendelse af ADB ingen for arkaeologien // Nationalmuseets Arbejdsmark. – 1977. – P. 90-95.
- Fisher A., Nielsen F.* Senistidens bopladser ved Bromme. – Kobenhavn, 1987. – 70 p.
- Fisher A.* Pioneers in deglaciated landscapes: The expansion and adaptation of Late Paleolithic societies in Southern Scandinavia // The late Glacial in North – West Europe: Human adaptation and environmental change at the end of the pleistocene. Concil for British archaeology. – Report 77. – 1991. – P. 100-121.
- Freundt C.* Komsa – Fosna – Sandarna // Acta archaeologica. – Kobenhavn, 1948. – P.1 – 68.
- Ginter B.* Remarks on the Origin of some mesolithic cultures in Poland // Mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P.177-186.
- Gramsch B.* Das mesolitikum in Flachland zwischen Elbe und Oder // Veroffentlichungen des museums fur Ur – und Fruches chichte. – T. 7. – Potsdam, 1973. – 146 s.
- Gross H.* Die altesten Steinzeitfunde Altpreussens. – Altpreussen. – 1938. – № 3:3. – C. 83-85.
- Gross H.* Das Rennter in der Ostpreussen Vorgesichte // Altpreussen. – B. 5, H 1. – 1940.
- Gross H.* Die Altsteinzet Ostpreussens im Rahmen der Spateiszeitlichen Entwicklung des Sudbaltikums. – Quartar, 1943.
- Gron O.* Seasonal variation in maglemosian group size and structure // Carrent Antropology. – № 28. – 1987. – P. 283-302.
- Grossland R.A.* Immigrants from the North // Cambrige Ancient History. – V.1. – Pt.2. – 1967. – S. 284-276.
- Hassan F.H.* Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. – Issue. – № 1. – January, 2000. – P. 7-28.
- Indreko R.* Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stockholm, 1948. – 427 s.
- Jaanits L., Jaanits K.* Fruhmeseolithische sielung in Pulli // Известия АН ЭССР. – 1975. – С. 65-70.
- Jaanits L., Jaanits K.* Ausgrabungen der fruhmeseolithischen siedlung von Pulli // Известия АН ЭССР. – № 27. – 1978. – С. 56-63.
- Jaanits K.* Die mesolithischen Siedlungsplatze mit Feuersteininventar in Estland // Neroffentlichungen

des Museums fur Ur und Frungeschihte Potsdam. – Band 14/15. – Berlin, 1981. – S. 389-400.

Jablonskyte-Rimantiene R. Paleolitines titnago dirbtuves Ezerynu Kaime (Alitaus raj.Raitininku apul.) // Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai. – Serija A. – 2(21). – 1966. – S. 87-109.

Jablonskyte-Rimantiene R. Kai kurie Lietuvos Paleolito klausimai // Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai. – Serija A. – 1(16). – 1964. – S. 35-51.

Jakovleva L. Les datations C14 sur les habitats de la Grande plaine Russe orientale // Actes du colloque «C14 Archeologie». – 1998. – P. 123-131.

Karmanski S. Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia). – Edited by P.Biagi // Quaderno. – 10. – Trieste, 2005. – 308 p.

Kobushewich M., Kabasinski J. Chwalim. Subboreal Hunter-Gatherers of the Polish Plane. – Poznan, 1993. – 130 p.

Koltsov L.V., Zhilin M.G. Tanged point cultures in the Upper Volga basin // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 346-360.

Kozłowski L. Die epipalaolithischen kulturen in Swidry und Chwalibogowice // Praehistorische Zeitchrift. – T.26. – 1936.

Kozłowski J. Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw, 1985. – S. 559-566.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1985. – 220 s.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Panstwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 388 s.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Upper paleolithic and mesolithic in Europe. Taxonomy and Paleohistory. – Wydawnictwo polskiej akademij nauk. – 1979. – 220 p.

Kozłowski S.K. Z problematyki polskiego mezolity // AP. – T. X. – Z.1 – 1965. – S. 151-177.

Kozłowski S.K. Z problematyki polskiego mezolitu // Archeologia Polski. – T. XIII. – Z. 2. – 1967a. – S. 219-254.

Kozłowski S.K. O podziale chronologicznim // Materiały do prahistorii plaistocenu s wczesnego golocenu Polski. – Wroclaw – Warszawa – Krakow. – 1967b.

Kozłowski S.K. Zespoły typu Kudlajewka // Swiatowit. – T. XXXIII. – Warszawa, 1972a. – S. 107-120.

Kozłowski S.K. Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1972b. – 126 s.

Kozłowski S.K. Introduction to the history of Europe in early holocene // The mezolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – S. 331-366.

Kozłowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b.c. – Warsaw, 1975. – 259 p.

Kozłowski S.K. Quelques remarques sur le Brommien // Acta archaeologica. – Vol. 46. – Kopenhavn, 1975. – S. 134-142.

Kozłowski S.K. Stadies on the Europea mesolithic K-points // Archaeologia Polona. – № XVII. – Wydawnictwo polskiej akademii nauk. – 1976. – S. 8-25.

Kozłowski S.K. Jednorzedowe harpuny typu hawelanskiego w basenie morza Bałtyckiego // Archeologia Polski. – T. XXII. – Z.1. – 1977. – S. 73-95.

Kozłowski S.K. Single barbed harpoons of Havel type in the Baltik sea basin // Prahistoria de la Grande Plaine de L'europe. – Krakow – Warszawa, 1981. – P. 77-88.

Kozłowski S.K. The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe. – Warsaw University, 1985. – P. 9-18.

Kozłowski S.K. Mezolithic in Poland. A new approach. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytety Warszawskiego, 1989. – 245 p.

Kozłowski S., Schumchak K. Flint industry // Nemrik 9. Pre-pottery Neolithic site in Iraq.-Ed. S.Kozłowsky. – Warszawa, 1990. – P. 58-103

Kravtsov A.E. Concerning the dating of Ienevo culture // Tanged points cultures. – Lublin, 1999. – P. 272-228.

Krukowski S. Sprawozdanie z dzijalnosci Panstwowego Urzedu Konserwatorskiego na Okreg Poludniowy. – Wlad. arheol. – T. 6. – 1921. – S. 156-167.

Krukowski S. Paleolit Polski. – Krakow, 1939.

Kudryashov V.E., Lipnitskaja O.L. Sites with tanged points in Byelorussian part to Nieman river Basin // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – S. 21.

Larson L. Some problems of the mesolithic Based Upon the Finds from the Raised Bog Agerods Mosse / / The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – P. 367-380.

Larson L. The Mesolithic of Southen Skandinavia // Jornal of World Prehistory. – 1990. – Vol. 4. – № 3. – P. 257-309.

Larson L. The Earliest Settlement in Southern Sweden // *Current Swedish Archaeology*. – Vol. 2. – 1994. – P. 159-177.

Larson L. Perspectives on the colonization of the Scandinavian peninsula // *Folia quaternaria*. – 70. – Krakow, 1999. – C.175-196.

Libera J. Pozny paleolit i mezolit srodkowoschodniej polski. – T.1, 2. – Lublin, 1985. – 181 s.

Libera J., Talar A. Obozowisko kultury Janislawickiej w Gwozdzu stan. 9, gm. Bajanow, woj. Tarnobrzeg, w swietle badan 1966-1967 // *Spr.Arch.* – T.42. – S. 9-67.

Luho V. Die Ascola culture // *Die fruhmesolitische Steizet in Finnland* // SMUA. – 57. – Helsinki, 1956.

Mathiassen T. Gudena – kulturen // *Aurbogger*. – 1937. – S. 132-151.

Mathiassen T. En Senglacial Boplands ved Bromme // *Arbogger for Nordisk Oldkendinghed og Historie*. – 1946. – S. 121-197.

Obuchowski W. Materialy paleolityczne z zachodniej Bialorusi // *Swiatikwit*, vol.XVI. – Warszawa, 2009. – 296 s.

Olbrethen S.E., Petersen E.B. Excavation of a mesolithic cemetery at Vedbak, Denmark // *Acta Archaeologica*. – Vol. 47. – Kobenhavn, 1976. – P. 1-28.

Oshibkina S.V. Tanged points industries in the North-West of Russia // *Tanged point cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 325-332.

Ostrauskas T. Lietuvos mezolito gyvenvieciu periodizacija. – Vilnius, 1998. – 40 s.

Ostrauskas T. Velvasis paleolitas ir mezolitas pietu Lietuvoje // *Lietuvos archeologija*. – № 16. – 1999a. – S. 7-18

Ostrauskas T. Kabeliu 2-oji akmens amziaus gyvenviete // *Lietuvos archeologija*. – № 16. – 1999b. – S. 31-66.

Ostrauskas T. Mesolithic Kunda Culture. A Glimps from Lithuania // *Munasaja Tiadus* 8. – Tallin, 2000. – P. 167-180.

Ostrauskas T. Mezolitine kudlajevkos kultura Lietuvoje // *Lietuvos archeologija*. – № 23. – 2002a. – C. 137-162.

Ostrauskas T. Kundos kulturos tyrinejimu problematika // *Lietuvos archeologija*. – № 23. – 2002b. – C. 93-106.

Ostrauskas T. Kabeliai 2 Stone Age Site // *Archeologia Baltica*. – 5. – Vilnius, 2002c. – P. 51-82.

Paunesku A. Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques

considerations sur l'inventaire des cultures du Neolithique moyen de cette contrec // *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*. – Warsaw University, 1985. – S. 75-94.

Perles C. Les industries du neolithique "preceramique" de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*. – Warsaw University, 1985. – S. 19-40.

Perles C. The Early Neolithic in Greece. – Cambridge, 2001. – 332 p.

Petersen E. Klosterlund – Sonder Habsund-Bollund // *Acta archaeologica*. – Vol. XXXVII. – Kobenhavn, 1966. – S. 77-185.

Petersen E. Svardborg II – a maglemose hut from Svardborg bog, Zealand, Denmark // *Acta archaeologica*. – Vol. XLII. – Kobenhavn, 1971. – S. 43-77.

Petersen E. A survey of the late paleolithic and the mesolithic of Denmark // *The mesolithic in Europe*. – Warsaw, 1973. – P 77-127.

Piliciauskas G. Dubiciu tipo gyvenvietes ir neolitine nemuno kultura pietu Lietuvoje // *Lietuvos archeologija*. – № 23. – 2002. – S. 107-136.

Potekhina I.D. Postswiderian population of North-Eastern Europe as seen from the antropological data // *Tanged points cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 333-336.

Potekhina I., Telegin D. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition // *Current Antropology*. – Vol.36. – 1995.

Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. – T.1. – Warszawa: PAN, 1975. – 475 s.

Rimantiene R. Akmens amzius Lietuvoje. – Vilnius, 1996. – 342 s.

Rust A. Das altsteinzeitlich renteierja gerlager Meiendorf. – Neumunster, 1937.

Rust A. Mittelsteinzeitliche Hausgrundrisse und Graber aus der Grabung Pinnberg (AhrensburgHolstein) // *Nachr. fur Deutsche vorzeit*. – H. 1. – 1938. – S.13-15.

Rust A. Die Alt und Mittelsteinzeitliche Funde von Stelmoor. – Neumunster, 1943.

Rust A. Die Funde von Pinberg // *OFFA*. – Bucher. – T.14. – Neumunster. – 66 s.

Rust A. Die jungpalaolitischen Zeltanlahgen von Ahrensburg. – OFFA. – Bucher. – T. 15. – 1958. – Ric. 18.

Salomonsson B. Decouverte d'une habitation Tardiglaciaire a Segebro, Scania, Suede // *Acta archaeologica*. – 35 (2-4). – 1964. – P. 1-28.

- Satavicius E.* Hamburgo kultūros radiniai Lietuvoje // *Lietuvos archeologija*. – № 23. – 2002. – С. 163-186.
- Satavicius E.* Bromes (Lingbiu) kultura Lietuvoje // *Archeologija*. – 25. – Vilnius, 2004. – S. 17-44.
- Satavicius E.* Swidru kultura Lietuvoje // *Archeologija*. – 25. – Vilnius, 2005. – S. 133-170.
- Sawicki L.* Przemysl swiderski i stanowiska Wydmowego Swidry Wielkiej // *Przegląd archeologiczny*. – T. V. – Z. I. – Poznan, 1935.
- Schild R.* Extension des elements de type tarnovien dans les industries de l'extreme fin du pleistocene // *Archaeologia Polona*. – T. III. – Wroclaw, 1960.
- Schild R.* Paleolit concowy i schyłkowy // *Materiały do prehistorii ziem Polskich. Paleolit i mezolit*. – Warszawa, 1964. – 211 s.
- Schild R.* Pozny paleolit Krymy a cykl mazowszanski. – AP. – T. 11. – 1966. – S. 431-473.
- Schild R.* Wieloprzemysłowe stanowisko Rydno IV/57 (Grzybowa Góra, pow. Starachowice) // *Materiały do prehistorii plejstocenu i wczesnego holocehu Polski*. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1967. – 194 s.
- Schild R., Marczak M., Krolak H.* Pozny mezolit. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk: Wydawnictwo polskiej akademii nauk. – 1975. – 262 s.
- Schild R.* Pozny paleolit // *Prahistoria ziem polskich*. – T. I. – Paleolit i mezolit. – Warszawa. – S. 159-338.
- Schild R.* Terminal Paleolithic of the North European Plain: a review of lost chances, potential and hopes // *Advances in world archaeology*. – Vol. 3. – 1984. – P. 193-274.
- Schild R., Tobolski K., Kubiak-Martens L., Pasdur M., Pasdur A.* Stratigraphy, paleoecology and radiochronology of the site of Calowanie // *Post-Pleistiglacial Re-Colonisation of the Greater European Lowlands*. – Folia quaternaria. – № 70. – Krakow, 1999a. – P. 239-268.
- Schild R., Pasdur M., Vogel J.* Radiokronology of the tanged points technocomplex in Poland // *Tanged points cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 13-15.
- Schuldt E.* Hohen Vicheln // *Deutsche akademie der wissenschaften zu Berlin schriftensammlung für vor- und frühgeschichte*. – Band 10. – Berlin, 1961. – 156 s.
- Schwabedissen H.* Die mittlere steinzeit im westlichen Norddeutschland. – Neumunster, 1944.
- Sinitsyna G.* Problems of the mesolithic of Valdai // *Tanged points cultures*. – Lublin, 1993. – P. 34.
- Sinitsyna G.* Problems of the Valdai Mesolithic // *Tanged points cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 318-324.
- Sinitsyna G.* Lyngby Points in Eastern Europe // *Archeologia Baltica*. – 5. – Vilnius, 2002. – P. 83-93.
- Sorokin A.* Neighbours of the Butovo culture on the Upper Volga and Oka rivers // *Tanged points cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 311-318.
- Starnini E.* Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and ground stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli-V.G.* – Trieste. – VIII. – 1993(1994). – P. 29-96.
- Sulgoszowska Z.* Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schyłku pleistocenu. – Warszawa, 1989. – S. 255.
- Szymczak K.* Perstunian culture – the eastern equivalent of the Lingby culture in the Nieman basin // *Late Glacial in Central Europe*. – 1987. – S. 267 – 276.
- Szymczak K.* Polnocno – Wschodnia prowincja surowcowa kultury swiderskiej. – Lodz: Wydawnictwo uniwersytetu, 1992. – 176 s.
- Szymczak K.* Epoka kamienia polski polnocno-wschodniej na tle środkowoeuropejskim. – Warszawa, 1995. – 191 s.
- Szymczak K.* A problem of the bullet shaped cores: a global perspective // *Światowit*. – T. IV(XLV). – 2002.
- Szukiewicz W.* Ślady epoki kamiennej w gub. Wileńskiej // *Kwartalnik Litewski*. – 1. – S. 18-62.
- Taute W.* Die Stielspitzen – Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. – Köln – Graz, 1968. – 326 s. – 190 tabl.
- Telegin D., Okhrimenko G.* A Dwelling of Swidrian Culture From Mala Osnitsa in Volhynia (Ukraine) // *Tanged points cultures in Europe*. – Lublin, 1999. – P. 292-294.
- Timofeev V.S., Zaitseva G.I.* The Chronology of the Neolitization of Eastern Europe and the Position of the South Russian area in this process // *Radiocarbon and Archaeology*. – №1. – 2000.
- Wieckowska H.* Problem mezolitu na Mazowszu. – AP. – T. IX. – Z. I. – 1964. – S. 30-38.
- Wieckowska H., Marczak M.* Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza // *Materiały do prehistorii pleistocenu i wczesnego holocehu*

Polski. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1967. – S. 28-40.

Wieckowska H. Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – P. 595-612.

Wieckowska H. Społeczności łowiecko – rybactwa wczesnego holocenu // Prahistoria ziem polskich. – T.I. – Paleolit i mesolit. – Warszawa, 1975. – S. 339-438.

Whittle A. Europe in the Neolithic. – Cambridge, 1985. – 443 p.

Zagorskis F. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Riga: Zinatne, 1987. – 131 s.

Zagorska I. Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne // Arheologija un etnografija. – XVI. – Rīga, 1994. – S. 14-28

Zagorska I. Late Palaeolithic Finds in the Daugava River Valley // The Earliest Settlement of Scandinavia and its Relationship with Neighbouring Areas. – Stockholm, 1996a. – № 24. – P. 263-272.

Zagorska I. Vēlā paleolīta krājuma katveida būvniecība Latvijā // Arheologija un etnografija. – 1996b. – № 18. – S. 181-190.

Zagorska I. Vēlā paleolīta atradumi Lielupes baseinā // Latvijas Vēstures Instituta Zinātns. – 1998. – № 4. – S. 5-20.

Zaliznyak L.L. Rudoi Ostrov, Kukhary // Early man news. – 3/4. – Tübingen, 1978/79. – S. 35-36.

Zaliznyak L. Tanged points cultures in Eastern Europe // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – P. 40.

Zaliznyak L. About the function late paleolithic reindeer antler harpoons // Industries in hard animal materials. – Treignes, 1993.

Zaliznyak L. The late mesolithic and neolithic subbase of Indo-Europeans // The Indo – Europeanization of Northern Europe. – Vilnius, 1994. – P. 32.

Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. – 152 p. – TF.62.

Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesie. – Oxford, 1997. – 140 p.

Zaliznyak L. The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 5. – 1998. – P. 120-145.

Zaliznyak L.L. Tanged point cultures in the Western Part of Eastern Europe // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P.202-218.

Zaliznyak L.L. R.Rimantiene as a founder of the periodization of the final palaeolithic of north-West Eastern Europe // Lietuvos archeologija. – № 19. – 2000. – C. 31-45.

Zaliznyak L.L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. – Oulu, 2002. – P. 301-317.

Zaliznyak L.L. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Archaeology in Ukraine. – Kyiv. – Ostin, 2005.

Zaliznyak L., Gavrilenko I. The Zymivniky Mesolithic culture of Eastern Ukraine // Archaeology Bulgarica. – 2. – 2002. – P. 1-12.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	- Археологические открытия
АИУ	- Археологические исследования на Украине
АИЧПЕ	- Ассоциация по изучению четвертичного периода на Украине
АП	- Археологічні пам'ятки
АСГЭ	- Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП	- Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВУАК	- Всеукраїнська Академія
ЗОАО	- Записки Одесского археологического общества
ИА	- Институт археологии
ИПО	- История первобытного общества
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	- Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАСП	- Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЧПЕ	- Материалы по археологии четвертичного периода Европы
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
РА	- Российская археология
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
СЭ	- Советская этнография
ТИЭ	- Труды Института этнографии АН СССР

ДОДАТОК МЕЗОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХОДУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Додаток містить дані по ключовим мезолітичним пам'яткам басейнів Прип'яті, Верхнього Дніпра, Середньої Десни. Акцент зроблено на пам'ятках південної частини регіону, а саме Українського Полісся, де автор пропрацював чверть століття. Більшість із цих комплексів вже видавалися, але невиправдане зменшення таблиць ілюстрацій змушує їх публікувати ще раз.

КУНДСЬКА КУЛЬТУРА

ЗАМОШШЯ

Стоянка розташована за 2,5 км на північний захід від однойменного села Адамівської сільради Верхньодніпровського району Вітебської обл. республіки Білорусь. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Західна Двіна висотою 11,5 м над рівнем річки. Відкрита В.П. Ксензовим 1983 р. Досліджувалася ним же у 1983-1985 рр. на площі 732 кв. м. [Ксензов, 1987, с. 457; 2006, с. 60-63, рис. 62-73].

Простежена така стратиграфія:

1. Оранка – 0-0,3 м.
2. Темний культурний шар з матеріалами XVII-XX ст. – 0,3-0,5 м.
3. Темно-жовтий пісок – 0,5-0,9 м.
4. Світло-жовтий стерильний пісок з 0,9 м.

Мезолітичні знахідки зустрічалися від поверхні до глибини 0,55 м. Більшість мезолітичних кременів залягало у перевідкладеному стані в шарі 2, що містив матеріали пізнього середньовіччя. Невелика кількість кременів походить з верхньої частини шару 3. Отже культурний шар зруйнований середньовічним поселенням та с. Боровка, що нещодавно припинило своє існування.

На стоянці зібрано 7506 кременів. Сировиною слугував темний крейдяний кремій коричневих відтінків, скоріш за все, з родовищ Верхнього Дніпра. Якщо відщепів знайдено 5245 екз., то пластин та їх уламків 992. Значна частина пластин, в тому числі численні мікропластинки, – досконалі сколи з правильним, паралельним ограненням, тонким, вигнутим профілем, що свідчить про відтискну техніку їх отримання. Мікропластинок шириною до 0,5 см 258 екз. Усі вони зламані, несуть сліди використання в якості вкладнів у пазові знаряддя.

Знайдено 73 нуклеуси, у переважній більшості невеликі, дуже спрацьовані. Судячи з кількох

цілих зразків та уламків, провідною формою ядрищ були одно- та двоплощинні призматичні – для правильних відтискних пластинок (рис. 7, 58-62). Знахідка великої, правильної відтискної пластини (рис. 7, 63) демонструє справжню, початкову величину ядрищ на стоянці.

3 970 знарядь із ретушшю 730 виготовлені з пластин, а 240 з відщепів.

Знайдено 31 наконечник стріл на пластинах (рис. 8, 1-17), 23 з яких зламані. Серед наконечників є крупні форми, виготовлені із цілих пластин (рис. 8, 1) та вістря середніх розмірів (рис. 8, 13-17), а також дрібні, з уламків пластин (рис. 8, 2-12, 16). Черешок виготовляли шляхом напівкрутого ретушування зі спинки (рис. 8). Ретуш із черевця могла бути напівкрутою (рис. 8, 2-7, 10, 14-15) або пласкою свідерською (рис. 8, 1, 8, 11, 13, 17). Деякі вістря мають характерні для ранніх кундських вістер шипи біля черешка (рис. 8, 1). Пера наконечників також пригострювали напівкрутою (рис. 8, 2-4, 14) чи пласкою свідерською ретушшю з черевця (рис. 8, 1, 9, 13) або їх комбінацією. Є одне асиметричне вістря з виїмкою біля черешка та підправленим пласкою ретушшю пером (рис. 8, 9). Аналогічні форми відомі з сусідньої стоянки Крумплево та стоянки Пуллі.

За даними автора розкопок, на стоянці Замошшя знайдено 366 екз. вкладнів з уламків та перетинів мікропластин. Найбільше (54) вкладнів з крутою дрібною ретушшю по одному краю (рис. 8, 30-63), нанесеною зі спинки або черевця. Більшість цих виробів представлені уламками. У випадку збереження кінців – вони або необроблені, або скошені дрібною ретушшю (рис. 8, 30-39). Знайдені мікропластинки та їх уламки зі скошеними ретушшю кінцями, але не ретушованими довгими краями (рис. 8, 19-29, 46).

Більшість скребачок стоянки Замошшя виготовлені на пластинах (86), решта 67 на відщепах. Домінують кінцеві скребачки на правильних пластинах (рис. 7, 1-25, 51-55), в тому числі досить великі екземпляри (рис. 7, 54-55). Більшість із них зламані. Поодинокі вироби мають ретуш уздовж довгого краю (рис. 7, 12, 22, 51). Представлено кілька кінцевих скребачок на крупних широких відщепах з ретушшю по краю (рис. 7, 57), схожих на знайдені на стоянці Пуллі в Естонії (рис. 6, 34).

Виразну серію складають скребачки на відщепах, часом підокруглої форми (рис. 7, 26-

50). Такі невеликі скребачки на відщепках відсутні на ранніх кундських пам'ятках (наприклад, Пуллі), зате масово зустрічаються пізніше, зокрема в бореальному шарі Звейнієкі 2 (рис. 10, 40-48).

Різці (56 екз.) представлені виключно виробами на куті зламаної пластинки (рис. 8, 67-86). Переважна більшість має один кут з різцевим сколом, але зустрінуті різці подвійні, потрійні і навіть такі, що мають різцеві сколи на усіх 4-х кутах (рис. 8, 79-86).

У колекції присутні нечисленні свердларозвертки (рис. 8, 64), ретушери, скобелі, пластини та відщепи з нерегулярною ретушшю.

Своєрідні знаряддя (57 екз.) на масивних уламках пластин, на відщепках та уламках мають круте ретушування і забитість по периметру (рис. 8, 65-66). Характерна морфологія виробів та відсутність аналогій на інших кундських пам'ятках дають підстави припускати, що маємо справу з кресальними кременями з пізньосередньовічного шару.

ПІСОЧНОРІВСЬКА КУЛЬТУРА

ПІСОЧНИЙ РІВ

За 20 км вище по течії р.Десни від м.Новгород-Сіверського на Чернігівщині, між селами Роговка й Пушкарі, ріка близько підходить до правого берегу. Річкові тераси на цій ділянці знищені річкою, а плато правого берега часто виходить безпосередньо до Десни, утворюючи круті урвища висотою до 30-40 м. В урвищах плато, а також в численних ярах і балках, що називаються тут ровами, є виходи крейдяних порід, які містять у великих кількостях конкреції темно-сірого плямистого кременю. Багаті поклади крем'яної сировини, приваблювали у ці місця палеолітичних і мезолітичних мисливців.

Багатошарова пам'ятка Пісочний Рів розташована за 1 км вище по правому берегу р.Десни від с.Роговка, на лівому мисі устя найбільшої в цих місцях балки Пісочний Рів (рис. 17). Мис, на якому розташована пам'ятка, здіймається на 20 м над заплавою Десни й зайнятий городищем юхнівської і роменської археологічних культур. Площа мезолітичної стоянки, в основному, збігається з площею городища й лише в незначній частині виходить у західному напрямку на поле, за межі рову городища. Утім, шурфуванням встановлено, що мезолітичний шар за межами городища не зберігся.

Пам'ятка була відкрита М.Я.Рудинським 1925 р. У 1940, 1945-1947 рр. розкопувалася на площі 200 кв. м. Деснянською експедицією під керівництвом М.В. Воеводського [Воеводский, 1948, 1950; Воеводский, Формозов, 1950, с. 42-54]. Сліди розкопок М.В. Воеводського добре простежуються у східній та північно-західній частинах городища (рис. 17). У 1981-1982 рр. пам'ятка досліджувалася нашою експедицією на площі 100 кв. м, у 2002 р. – на площі 150 кв. м [Залізник, 1986, с.108-124; Залізник, 1984, 2003].

Мезолітичний культурний шар частково постраждав у результаті життєдіяльності мешканців городища. По краю крутого схилу до Десни він був частково зруйнований окопами Другої світової війни. Стратиграфія пам'ятки на непорушених ділянках була відносно однорідною. Слід відзначити лише поступове зменшення потужності культурного шару городища з 0,6 до 0,4 м по мірі віддалення від схилу до Десни. Простежується невеликий ухил шарів до Десни, відповідно до загального ухилу місцевості.

На всіх ділянках спостерігалася наступна стратиграфія (рис. 20, 1). Зверху залягав темний гумусований шар, потужністю від 0,6 м біля краю городища, зверненого до Десни, до 0,4 м – у глибині городища. Цей шар містив культурні залишки часу існування городища й розпадався на три легко помітні, рівні за потужністю (0,15-0,2 м) горизонти: 1) верхній коричнюватий горизонт, що майже не містив культурних залишків; 2) чорний горизонт з рясними юхнівськими та роменськими матеріалами; 3) сірий зольний горизонт із численними юхнівськими матеріалами. Нижче темного гумусованого шару залягав світло-палевий опідзолений супісок потужністю близько 0,4 м, який у середній частині містив мезолітичний культурний шар. Кремень лежав дуже щільно, на глибині 18-20 см нижче верхнього краю супіску. Розсіювання по вертикалі окремих кременів не перевищувало 2-3 см. Палевий супісок підстилався ортштейнами – червоно-коричневими хвилястими прошарками суглинків, що чергувалися з тонкими шарами палевого супіску (рис. 20, 1).

На думку лєнінградського геолога-четвертинника Б.М.Грибченка, мезолітичний шар залягає у середині профілю голоценового ґрунту. Палевий супісок, що містить кремень, є делювієм, який розірвав голоценовий ґрунт і вклинився між власне ґрунтом і підґрунтом з ортштейнами (коричневими шаруватими суглинками). Разом з тим, кремень, на його думку, не перевідкладений.

Типологічний склад нуклеусів стоянки-майстерні

Пісочний Рів за матеріалами розкопок 1981-1982 рр.

Одноплощинні однобічні:

з площиною скошеною	- 48
прямою	- 40
Двоплощинні однобічні зі скошеними площинами	- 18
Двоплощинні з площинами під кутом	- 18
Багатоплощинні безсистемного зняття	- 80
Нуклеоподібні уламки	- 120
УСЬОГО	- 285

У мезолітичному культурному шарі виявлені вироби із кременю й кам'яні відбійники. Фауна не збереглася. Насиченість знахідками окремих квадратів розкопу 1981-1982 рр. була неоднорідною й коливалася від кількох десятків до кількох сотень кременів на квадратний метр (рис. 18). Простежені щільні скупчення кременю діаметром від 0,3 до 0,8 м, що містили по кілька сотень відщепів, уламків, розколотих жовен, нуклеусів. Такі скупчення, як правило, не супроводжувалися підвищеною концентрацією знарядь і, ймовірно, являють собою місця первинної обробки кременю (точки 2).

У розкопі 1981-1982 рр. у плані простежувалися дві великі плями кременю, що досягали декількох метрів діаметром. Описані вище дрібні скупчення відходів первинної обробки кременю входили складовими частинами у великі плями, виявлені в північній і південній частинах розкопу. Остання почасти пошкоджена ямою часів Другої світової війни.

Південна пляма, розкопана повністю, мала підокруглі обриси й площу 5 x 5 м (рис. 18). На її периферії виявлено 3 мезолітичні об'єкти, які являли собою злегка похилі лінзи, впущені із середини палевого шару, пофарбовані мікроскопічними вугликами в сірий колір різної інтенсивності (рис. 18, 20). Лінзи мали неправильно-овальні обриси в плані. При ширині близько 0,5 м, їхня довжина коливалася від 0,8 до 1,8 м, а потужність заповнення – від 0,2 до 0,5 м. У їхньому заповненні зустрічалися винятково мезолітичні матеріали, як правило, у невеликій кількості. Найближчі аналогії такого роду об'єктам досліджені нами на мезолітичних пам'ятках Мураги під Новгород-Сіверським, Рудня і Рудий Острів на Київщині.

Лінза 1 знаходилася північніше південної плями кременю і мала площу 0,6 x 0,8 м, при потужності заповнення 0,3 м. Впущена із середньої частини палевого супіску, містила в невеликій кількості кремін (15 екз.) більшістю обпалений (рис. 18).

Лінза 2, виявлена південніше плями, мала неправильно-овальні обриси 1,15 x 0,55 м і потужність близько 0,2 м. Особливо чітко прослідковується нижня межа заповнення, що сіла на суглинок, який підстилав її. Профіль лінзи злегка нахилений у бік Десни (рис. 18, 20, 2). У заповненні знайдено 10 відщепів, частина яких обпалена, черешковий наконечник стріли на пластині аренсбурзького типу.

Лінза 3, розташована на схід від південної плями (рис. 18, 20, 3), мала в плані неправильно-овальну форму, видовжену з південного сходу на північний захід на 1,8 м, при ширині 0,6 м. Впущена з рівня, що на 10 см нижче верхньої межі палевого супіску, вона врізалася на глибину 0,5 м у верхню пачку коричневих суглинків підгрунтя (рис. 20, 3), різко падаючи з північного сходу на південний захід. У заповненні в невеликій кількості знайдені дрібні відщепи.

Розкопками М.В.Воеводського було отримано близько 5000 кременів, у тому числі 129 із вторинною обробкою. Розкопки 1981-1982 рр. дали близько 25000 кременів, із яких 300 мають вторинну обробку.

Наявність у сусідніх ярах великої кількості конкрецій темно-сірого плямистого кременю зумовило виробничу специфіку Пісочного Рову, як стоянки-майстерні. Цим пояснюється те, що переважна більшість знахідок пам'ятки – відходи первинної обробки: відщепи (найчастіше первинні), уламки. Кремін великий, грубий, не патинований. Лише зрідка зустрічаються кремені з легкою паволокою блакитнуватої патини.

Техніка первинної обробки кременю характеризується незначною роллю пластин у комплексі. Причому, вони, як правило, грубі, досить великі, з неправильним грануванням спинки і скоріше нагадують пластинчасті відщепи. Пластин, їхніх уламків, знарядь на пластинах усього 3,8 % комплексу. Для виготовлення знарядь праці використовувалися головним чином відщепи. Лише 18,6 % знарядь виготовлені на пластинах. Такий низький показник використання пластини в якості

заготовки знаряддя невідомий на інших мезолітичних пам'ятках території України. Разом з тим, мешканцям стоянки була знайома техніка одержання правильних пластин, про що свідчить знахідка в 1961 р. у північно-східній частині розкопу трьох різців і кінцевої скребачки, виготовлених на правильних, довгих пластинах (рис. 130, 1-4), імовірно, знятих з одного нуклеуса. Знахідки в культурному шарі невеликої кількості кварцитових відщепів свідчать про використання і цього матеріалу для виготовлення знарядь праці. З кварциту виготовлене також велике двобічно-оброблене знаряддя у формі диска і асиметричний наконечник з бічною виїмкою, знайдені на Пісочному Рові М.В.Воеводським.

Нуклеуси стоянки-майстерні Пісочний Рів грубі, неправильні, призначені для отримання відщепів, зрідка – коротких, грубих пластин (рис. 130, 22-24). Виразна серія такого роду виробів була отримана в розкопі 1981-1982 рр.

Найбільш виразною серією представлені одноплощинні однобічні нуклеуси, які складають третину всього набору ядрищ. Нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 22, 1-4) переважають над прямоплощинними (рис. 22, 6-8). Невеликою кількістю представлені грубі двоплощинні однобічні зі скошеними площинами (рис. 22, 9-11) і двоплощинні з площинами, розташованими під кутом. Половину всіх ядрищ складають нуклеоподібні уламки і багатоплощинні безсистемного зняття. У таблицях ілюстрацій дані найбільш виразні нуклеуси з розкопок 1981-1982 рр. Основна ж маса ядрищ пам'ятки має неправильну форму.

Спеціалізацією пам'ятки як стоянки-майстерні зумовлюється невеликий вміст знарядь у комплексі: вироби з вторинною обробкою і їх уламки складають менше 1,5% усіх кременів. Характерною рисою вторинної обробки кременю є широке застосування крутої ретуші, яка обробувала край заготовки. У цій техніці виготовлено більшість мікролітів комплексу.

Весь комплекс знарядь закінченої форми, без урахування невиразних уламків, відщепів і пластин з нерегулярною ретушшю, ділиться на три великі групи: скребачки – 47% всіх виробів із вторинною обробкою, різці – 12%. Третя група, що становить 41% усіх знарядь, включає різні типи металеві мисливської зброї, напівфабрикати і відходи їх виробництва (наконечники стріл на пластинах, мікроліти, пластини зі скошеним кінцем і притупленим крутою ретушшю обушком). Враховуючи культуровизначальну роль цієї групи виробів, в ілюстративній частині вони подані повністю, включаючи всі відомі знаряддя Пісочного

Рову за всі роки розкопок (рис. 24-26). На рис. 28 зображені всі різці пам'ятки, які мають більш-менш певну форму. Що ж стосується скребачок стоянки, то вони настільки численні, що на рис. 27 показана лише частина цих знарядь, яка відображає типологічний склад усього комплексу скребачок Пісочного Рову. Типологічний склад оснащення металеві зброї Пісочного Рову вельми розмаїтий. Загальною рисою цих виробів є застосування крутої ретуші при їх виготовленні і асиметричність більшості мікролітів. Наявність так званих псевдомікрорізцевих сколів на кінцях вістер (рис. 29, 12-14), а також власне псевдомікрорізців (рис. 25, 15-21), свідчить про застосування контрударної ретуші при виготовленні мікролітів Пісочного Рову.

З розкопок 1981-1982 рр. отримано 4 черешкові наконечники стріл аренсбурзького типу на грубих пластинах (рис. 24, 1-4). Черешки цих виробів оформлені крутою ретушшю, без застосування плаского свідерського підтесування черевця. Один наконечник має скошене крутою ретушшю вістря (рис. 24, 2). Знайдений також незакінчений аналогічний наконечник: груба пластинка з двома виїмками в районі голівки, де повинен бути черешок (рис. 24, 5).

Асиметричні наконечники з бічною виїмкою, відомі в Україні під назвою пісочнорівських, а в Росії – алтинівських, складають близько 12% оснащення металеві озброєння (рис. 24, 7-22). Виготовлені вони на відщепі і неправильних пластинах за допомогою крутого ретушування одного довгого краю і виїмки на іншому краю, що оформляє черешок. З 17 виробів цього типу лише 3 мають опуклий довгий край (рис. 24, 12, 15, 20), решта – прямий (рис. 24, 9-11, 16-19). Знайдено уламок великого виробу, який формою і технікою виготовлення нагадує асиметричні наконечники з бічною виїмкою, однак відрізняється від них великими розмірами і використанням у якості заготовки великої пластини (рис. 24, 9). Звертає на себе увагу наявність перехідних форм між аренсбурзькими черешковими наконечниками і асиметричними наконечниками з бічною виїмкою (рис. 24, 6), що свідчить про походження останніх від аренсбурзьких асиметричних наконечників стріл на пластинах.

Одним із найчисленніших типів мікролітів Пісочного Рову є грубі, асиметричні, високі трапеції зі скошеною основою (рис. 24, 23-49), які складають 20% усього оснащення металеві озброєння пам'ятки. Ймовірно, цей

тип мікролітів генетично пов'язаний своїм походженням з асиметричними наконечниками з бічною виїмкою, оскільки є численні вироби, що займають морфологічно проміжне місце між пісочнорівськими вістрями і асиметричними трапеціями зі скошеною основою (рис. 24, 22, 26). Разом з тим, форма останніх вельми нестійка, і на іншому кінці їх типологічного ряду є знаряддя, які формою навіть не нагадують асиметричні наконечники, а є класичними високими трапеціями (рис. 24, 39-40, 49).

До виразної серії асиметричних високих трапецій зі скошеною основою типологічно примикають, імовірно, генетично з ними пов'язані симетричні високі трапеції (рис. 24, 50-57) і асиметричні трикутники (рис. 25, 1-14). Останні мало відрізняються від високих трапецій. У них сторони, що ретушуються, зникають на вершині і, таким чином, зникає верхня основа високої трапеції. Трикутників менше ніж високих асиметричних трапецій зі скошеною основою у 2 рази, а симетричних трапецій – у 3 рази.

20 % групи оснащення метального озброєння складають грубі пластини і відщепи з кінцем, тупо скошеним крутою ретушшю (рис. 25, 28-48, 26, 1-7). Імовірно, частина цих виробів є незакінченими мікролітами або наконечниками, інша могла виконувати функції ножа.

Такою ж кількістю, як і пластини зі скошеним кінцем, представлені пластини (досить великі), рідше – пластинчасті відщепи, один довгий край яких обрубаний грубою, крутою, притуплюючою ретушшю (рис. 26, 8-37). Між цими серіями є перехідні типи (рис. 26, 7, 9). У колекції представлено два різновиди описаних ножів з обушком: із прямою спинкою (рис. 26, 8-25) і опуклою (рис. 26, 26-37). Останні мають форму крупних, грубих асиметричних сегментів, що нагадують вироби типу “федермессер”. Частина сегментоподібних виробів має ретуш лише на тій частині обушка, яка примикає до леза (рис. 26, 26, 31). Трасолог Г.В.Сапожнікова визначила функцію деяких із цих знарядь – ножі по м'ясу.

Скребачки є найчисленнішою категорією знарядь колекції Пісочного Рову й становлять 47 % виробів із вторинною обробкою (рис. 27). 62 % усіх скребачок становлять кінцеві на грубих пластинчастих відщепах (рис. 27, 7-32). У 3,5 рази менше кінцевих на пластинах, як правило, досить грубих, з неправильним ограненням (рис. 27, 1-6). 5 % скребачок – подвійні (рис. 27, 17, 21), 2,5%

– підокруглі (рис. 27, 35). Останні не утворюють стійкої серії в колекції Пісочного Рову, частково межуючи з подвійними. Біля 8 % скребачок становлять вироби неправильної форми на відщепах (рис. 27, 31) і невизначені уламки скребачок.

Колекція різців відзначається невиразністю й нечисленністю. Усього розкопками 1981-1982 рр. добуто 40 різців, що становить 12 % усіх знарядь. Таким чином, різців у 4 рази менше, ніж скребачок. Стійку серію складають лише бічні виїмчасто-ретушні різці на відщепах неправильної форми (рис. 28, 5-13, 25-27). Чисельно поступаються їм грубі, недосконалі кутові різці на аморфних відщепах (рис. 28, 16-19, 22-24). Одиничні серединні різці на відщепах (рис. 28, 14, 15). Два кутових різці (рис. 28, 3, 4) та один бічний подвійний (рис. 28, 2) виготовлені на правильних, відтискних пластинах. Техніка їх отримання принципово відрізняється від властивої для стоянки технології грубого відщепа.

Знайдена груба сокира на відщепі з лезом, оформленим поперечним сколом (рис. 28, 20).

Привертає увагу знахідка в мезолітичному культурному шарі пам'ятки уламка крем'яної конкреції з прокресленим гострим інструментом на кірці грубим сітчастим орнаментом, що обрисами нагадує антропоморфну фігуру (рис. 28, 21). Можливо, певні аналогії цьому зображенню, як за технікою виконання, так і за мотивами, варто шукати серед гравіювань на кірці крем'яних виробів верхньопалеолітичної стоянки Хотилево на Верхній Десні [Заверняєв, 1981, с. 141-158].

Дослідження 2002 р.

Розкоп 2002 р. площею 150 кв. м був прирізаний до північного і західного краю розкопу 1982 р. (рис. 19) [Залізняк, 2003]. Спочатку було розбито сітку розкопу 1 x 1 м, а потім поквдратно знімалися верхні, гумусовані шари городища, що містили багаті матеріали роменської і юхнівської культур та нечисленні перевідкладені кремені. Загиблені об'єкти часів функціонування городища (житла, ями) розбиралися окремо. Після виходу на поверхню лесоподібного супіску розбирався мезолітичний шар. В основному розкопі досліджено рештки трохи заглибленої в землю конструкції юхнівської культури (споруда 1), дві землянки роменської культури (споруди 2 і 3), сім округлих у плані юхнівських господарських ям та один мезолітичний об'єкт (лінза 4) (рис. 17, 19).

Стратиграфія. Гумусований майже до чорного кольору верхній шар часів

функціонування городища складався з трьох видимих оком прошарків (рис. 21) приблизно однакової товщини – 15-20 см.: 1) темний, з коричневим відтінком орний горизонт, в якому містилися дрібні уламки кераміки, потрощені плугом; 2) майже чорний шар з численними роменськими та юхнівськими матеріалами; 3) сірий, попелястий шар з матеріалами юхнівської культури. Нижче лежав шар лесового супіску потужністю близько 0,4 м, який підстилався шаруватими коричневими суглинками [Зализняк, 1986, с.110; 2003, с. 6-7].

Мезолітичний кремій тяжів до середньої частини лесового супіску. На площі стоянки кремій поширений нерівномірно, часом утворюючи щільні скупчення відходів первинної обробки (рис. 19). З 150 кв. м розкопаної у 2002 р. площі стоянки отримано 7800 кременів. Цілих і фрагментованих виробів з ретушшю усього 160, отже, пам'ятку слід класифікувати як стоянку-майстерню з обробки кременю. Фауністичні рештки доби мезоліту не збереглися (табл.).

Лінза 4. У західній частині розкопу в шарі лесоподібного супіску, що містить мезолітичний шар, виявлено об'єкт (рис. 19), аналогічний трьом мезолітичним вогнищам (лінзи 1, 2, 3) з розкопок 1982 р. [Зализняк, 1986, с.110-113; 2003, с. 6-7]. У плані він нагадував темну пляму у формі півмісяця 1,7 x 0,8 м. У розрізах візуально простежено, що лінза введена з рівня мезолітичного шару на 0,5 м у материк, сягаючи нижнім краєм коричневої глини, що підстилає лесовий супісок. Як і лінзи розкопок 1982 р., об'єкт мав дещо серпасту в плані форму з помітним у профіль нахилом в бік увігнутого краю серпа. Заповнення лінзи 4 являло собою лесовий супісок, забарвлений сажею в сірий, місцями майже чорний колір.

На відміну від трьох лінз 1982 р., в яких знайдено небагато кременів, в об'єкті 2002 р. виявлена значна кількість знахідок, переважно відходів первинної обробки кременю (відщепи, лусочки, уламки тощо). Крім того, в заповненні лінзи знайдено нуклеус, три скребачки, вістря, три відщепи з ретушшю. За поодинокими

винятками, кремені з лінзи 4 не мають слідів дії вогню. Вуглисте заповнення лінзи 4 містило типові для мезолітичного шару вироби, а її стратиграфія свідчить, що вона не була введена з вищих горизонтів пам'ятки.

Подібні серпасті лінзи з певним нахилом у профілях і заповненням, що містить попіл, сажу, дрібні вуглики, кремені відомі з інших мезолітичних стоянок Полісся: Рудий Острів на Київщині [Зализняк, 1991, с. 116-118], Мураги під Новгород-Сіверським. Не виключено, що похилені лінзи з продуктами горіння були ямами, куди згрібався попіл із вогнищ, що горіли в житлах чи біля них.

За аналізом C^{14} зразків чорного заповнення лінзи отримано дату:

Ki-8298 7620±120 В.Р.

1d 6595 – 6380 BC

2d 6700 – 6215 BC

Ця дата припадає на початок Атлантикуму за некаліброваною шкалою, Стоянка виявилася молодшою за досліджену під Новгород-Сіверським у 1981 р. стоянку Мураги (7860±100 В.Р. Ki-3037), матеріали якої морфологічно значно пізніші і являють собою завершальний етап розвитку культури Пісочний Рів на Десні [Зализняк, 1991, с.47-51]. Не узгоджується вона і з новим радіокарбонним датуванням тією ж лабораторією стоянки В'язівки 4а під Лубнами. Її крем'яний інвентар виглядає значно розвиненішим, а отже є більш пізнім, порівняно з пісочнорівським. Однак 6 радіокарбонних дат в межах 10000-9300 В.Р. дозволили віднести стоянку В'язівки 4а до Пребореалу [Гавриленко, 2000, с.82,83], тобто визнати її на 2000 років давнішою за дату, отриману для значно архаїчнішого комплексу Пісочний Рів. Більшість типологічно близьких до нього комплексів ієневської культури Верхньої Волги (Ладижино 3, Єловка 2, Беліво бв, 4а, Брагино та ін.) датуються за C^{14} значно раніше, а саме – від середини Пребореалу до середини Бореалу. Викладене дає підстави сумніватися в достовірності отриманої дати.

Таблиця.

Кількісні показники знахідок з розкопів стоянки Пісочний Рів

Рік розкопок	Кількість кременів	Кількість знарядь	Площа розкопу, (кв. м)
1940, 1945-1947	5000	129	200
1981-1982	25000	283	100
2002	7800	160	150
УСЬОГО	37800	572	450

Судячи з великої кількості первинних відщепів, цілих конкрецій та їх уламків, стоянка була місцем інтенсивної первинної обробки кременю, поряд з його родовищем. Відслонення шарів крейди з великою кількістю конкрецій кременю знаходяться у найближчих до городища ярах.

Матеріали з розкопок 2002 р. в цілому подібні раніше знайденим (рис. 29). Домінувала техніка твердого відбійника. Нуклеуси великі, грубі – для нерегулярних пластин та відщепів. Переважають одноплощинні, однобічні з кіркою на тильному боці (рис. 29, 33-34). Грубі, досить великі пластини з нерегулярним грануванням спинки становлять лише 7,8 % виробів від 7800 кременів, знайдених на стоянці. Переважна більшість знарядь з ретушшю зроблена з відщепів і лише 14 % – з пластин.

Вироби з ретушшю (160 екз.) та їх уламки становлять 2% усіх кременів. Дві третини з них (94 екз.) скребачки (рис. 29, 15-17, 21-31). Домінують (75 %) кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах та відщепах (рис. 29, 21-29). Досить виразною серією з 15 екз. представлені кінцеві на грубих пластинах та їх уламках (рис. 29, 15-17). Знайдені поодинокі підокруглі (рис. 29, 30), подвійні кінцеві (рис. 29, 31) скребачки неправильної форми на відщепах.

Невеликою, але виразною серією з 16 екз. представлені різці – бічні ретушні (рис. 29, 18-20), на кутах зламаних сколів, атипові серединні. Більшість виготовлена з масивних відщепів та уламків пластин.

Найбільш показовими виробами комплексу є специфічні пісочнорівські мікроліти, яких 2002 р. знайдено разом з уламками 40 (рис. 29, 1-14). Вони великі, грубі, асиметричні, оброблені вздовж країв крутою ретушшю. Серед них два грубі черешкові вістря стріл красносільського типу, три чверті периметру яких оброблені крутою, обрубуючою ретушшю (рис. 29, 1-2). Також знайдено два цілих і один уламок асиметричних пісочнорівських вістер (рис. 29, 4-6), шість високих асиметричних трапецій (рис. 29, 3, 8), п'ять симетричних трапецій (рис. 29, 9-10), п'ять вістер, які виготовлялися шляхом зрізання крутою ретушшю під кутом 45° відбивного горбка пластинчастого відщепу (рис. 29, 11-14). Знайдено мікроліт сегментоподібної форми (рис. 29, 7), а також три уламки і один цілий ніж з обухом (рис. 29, 32), 16 уламків мікролітів. Частина вістер має на кінчику сліди мікрорізевого сколу (рис. 29, 13-14), що свідчить про застосування техніки псевдомікрорізця при їх виготовленні.

Знайдена сокира з перехватом, виготовлена з масивного кварцитового відщепу трапецієподібної форми (рис. 30).

ГРИДАСОВО

Стоянка відкрита й розкопана у 1982 р. за 1 км північніше від с. Рогівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області, за 300 м вниз за течією р. Десни від поселення Пісочний Рів. Розташована на краю лесового урвища, порізаного молодими ярами корінного правого берега ріки, що піднімається над заплавою на 30 м [Залізник, 1991, с.45-46].

Більша частина пам'ятки знищена ерозійними процесами. Верхня частина геологічних нашарувань стоянки змита в давнину. Однак невеликі ділянки збереженої стратиграфії свідчать, що вона аналогічна нашаруванням розташованої поруч стоянки Пісочний Рів. Під гумусованим ґрунтом темно-сірого кольору (потужність 25 см) залягав 30-сантиметровий шар палевого супинку, що підстилався коричневими шаруватими супинками. Мезолітичний кремій залягав у середній частині палевого шару.

На стоянці Гридасово досліджено три однокультурні і, судячи зі стратиграфії, синхронні, але ізольовані один від одного скупчення кременю. Перше скупчення дало 850 відщепів, 55 пластин, 8 одноплощинних грубих нуклеусів і 15 великих уламків кременю. Судячи з типологічного складу крем'яного комплексу, це майстерня з первинної обробки кременю. За декілька метрів на північний схід знайдені залишки аналогічної майстерні.

За 4 м на північ від майстерень на площі 6 кв. м збереглися залишки культурного шару стоянки. У процесі розкопок тут знайдено 1418 кременів, 69 із яких – вироби з ретушшю, що становить 4 % усіх знайдених тут кременів. На стоянці обробляли місцевий деснянський кремій, відслонення якого є в сусідніх ярах. Вироби великі, дуже грубі. Пластин (в основному грубих, з неправильним грануванням) і знарядь на пластинах – 6 % комплексу. Знайдено сім нуклеусів, серед яких переважають одноплощинні однобічні (рис. 31, 31-32). Серед заготовок знарядь переважають грубі відщепи.

Привертає увагу, що більшість знарядь – оснащення метального озброєння (мікроліти та їхні уламки). Найбільш численні (13 екз.) – грубі пластини та відщепи зі скошеним кінцем (рис. 31, 9-16). Кількісно поступаються їм (8 екз.) асиметричні високі трапеції та їхні уламки (рис. 31, 3-8). Знайдено два асиметричні наконечники з бічною виїмкою, відомі як

пісочнорівські вістря (рис. 31, 1-2). У колекції Гридасово є сегментоподібні вістря з обушком (рис. 31, 20), вісім уламків мікролітів (рис. 31, 19), п'ять псевдомікрорізовцевих сколів з кінців вістрів (рис. 31, 21-22), що свідчить про застосування контрударної техніки для виготовлення останніх.

Знайдено шість кінцевих скребачок на відщепі (рис. 31, 25-26) і три скребачки на пластинах неправильної форми (рис. 31, 23-24, 27). Із чотирьох різців три бічні виїмчасто-ретушні на відщепі (рис. 31 28-29) і один кутовий (рис. 31, 30). Крім того, у колекції є 20 відщепів з ретушшою й уламки знарядь, 92 пластини та їхні уламки, 1257 відщепів і уламків кременю.

СТУДЕНОК

Стоянка розташована за 400 м на південний схід від понтонної переправи через р. Вить дороги від південної околиці м.Новгород-Сіверський до с. Остроушки Шосткинського району Сумської області, біля пам'ятника розстріляним фашистами мешканцям с. Білоусове. На краю піщаної борової тераси лівого берега р. Десни, на 4-5-метровому узвишші над старицею Десни –озером Студенок, було закладено розкоп площею 170 кв. м [Зализняк, 1986, с.124-131; 1998, с.148].

На розкопі спостерігалася концентрація кременю уздовж краю тераси. При віддаленні від краю вглиб тераси кількість кременів зменшувалася. Стоянка Студенок займає край бокової ділянки тераси 40-50 м завдовжки та 10-15 м завширшки. Наявність підйомного матеріалу зі схилу тераси в районі пам'ятки свідчить про часткову руйнацію стоянки ерозійними процесами.

Мезолітичний кремінь залягав у верхньому шарі жовто-бурого піску підгрунтя, яке має у районі стоянки потужність близько 0,45 м (рис. 32, 1). У невеликій кількості кремінь зустрічається в гумусовому темно-сірому ґрунтовому піску, який перекриває підгрунтя шаром потужністю 20 см. Ґрунт перекривається нещодавно навіяним вітром шаром піску потужність якого коливається у межах розкопу від 3 до 20 см (рис. 32, 1).

Колекція кременю нараховує 15516 екземплярів (табл. 1). Виробів із вторинною обробкою, не враховуючи уламків, – 386, що складає близько 2,5% усіх кременів. Показник пластинчастості дуже низький, пластини, їх уламки, знаряддя на пластинах складають лише 3,3% від загалу знахідок. 85% виробів із вторинною обробкою виготовлено на відщепі. Переважна більшість кременів – відщепи

випадкової форми, більшість яких зберігають кірку на спинці.

Втім, не можна говорити що мешканцям стоянки взагалі була невідома техніка отримання правильних мікропластинок. Знайдено декілька таких пластинок, виготовлених із високоякісного темно-сірого кременю.

Нуклеуси стоянки Студенок вирізняються амфорністю, нестійкістю типів, як правило, розраховані на отримання відщепів. Так, дві третини усіх нуклеусів – це нуклевидні уламки та амфорні нуклеуси з безсистемним зняттям. Відносно стійку серію складають лише грубі одноплощинні ядрища з прямою або ледь скошеною площиною (рис. 33, 9). Поодинокими екземплярами представлені двоплощинні нуклеуси для пластин (рис. 33, 10).

Усі мікроліти та переважна більшість наконечників стріл виконані доволі недбало, у техніці крутого ретушування. Серед мікролітів переважають високі асиметричні трапеції зі скосом нижньої основи (рис. 34, 1-44). Одиначним екземпляром представлений асиметричний наконечник із бічною виїмкою пісочнорівського типу (рис. 34, 45). Знайдено 3 пластинчасті відщепи зі скошеним крутою ретушшою кінцем (рис. 34, 46-48), 2 мікропластинки з притупленим краєм (рис. 34, 58-59), уламки 2-х високих трикутників (рис. 34, 44), які не відрізняються принципово від високих трапецій. Серед асиметричних трапецій зустрічаються екземпляри наближені до симетричних (рис. 34, 25-33). Знайдено 7 черешкових наконечників стріл на пластинах з крутою ретушшою черешка по периметру (рис. 34, 49, 51, 57) та 2 наконечники підтесаних пласкою ретушшою черешка та вістря з черевця (рис. 34, 50, 54). Наконечники мають доволі пізній вигляд. Здебільше їх можна віднести до постаркрасносільських форм (рис. 34, 49, 51), хоча зрідка зустрічаються вироби, які виготовлені у постевідерських традиціях (рис. 34, 50, 54).

Майже половину виробів із вторинною обробкою складають скребачки, здебільше виготовлені на відщепі, які зберегли кірку на спинці. Скребачки неправильної форми на відщепі складають 63% від їх загальної кількості (рис. 35, 10-26), 23% – кінцеві на відщепі (рис. 35, 2-6), 11% – підокруглі (рис. 35, 7-9), 3% – кінцеві на неправильних пластинах (рис. 35, 1).

Різці, що складають близько 18% комплексу знарядь, виготовлялися переважно на відщепі випадкових форм, доволі грубо і недбало. Найбільш стійку серію дають бічні виїмчасто-

Табл. І. Крем'яний інвентар стоянок Попове озеро /1/, Мураги /2/, Студенок /3/

<i>Пам'ятки</i>		<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
<i>Назви виробів</i>				
Нуклеуси одноплощинні	однобічні	21	10	17
	підпризматичні	3	5	11
двоплощинні	однобічні	2	4	4
	підпризматичні	2		4
багатоплощинні		13	10	25
нуклеоподібні уламки		82	33	93
Пластинки та їхні уламки		498	350	624
Відщепи та уламки кременю		14502	10663	13240
<i>Вироби із вторинною обробкою</i>				
Трапедії високі	асиметричні	38	31	29
	симетричні	4	9	6
Трикутники		2	2	1
Асиметричні наконечники пісочнорівські		1		1
Черешкові наконечники стріл		9	2	6
Пластинки та відщепи зі скошеним кінцем		3	3	5
Пластинки з притупленим краєм		2		
Скребачки кінцеві на грубих пластинках		6	6	5
	на відщепах	41	46	35
	підокруглі на відщепах	20	6	9
	неправильної форми на відщепах	115	50	96
Різці бічні на відщепах		27	34	55
	кутові	22	33	25
	серединні	17	6	17
відщепи з атиповими різцевими сколами		12	17	25
Двобічнооброблені тесла		8	5	5
Листоподібні вістря дротиків		1		2
Уламки двобічно оброблених знарядь		27	9	16
Свердла-развертки		3	13	10
Пластини з ретушшю		9	15	6
Відщепи з ретушшю		20	26	28
Невизначені уламки знарядь		40	30	50
Усього,		15520	11418	14453
у тому числі із вторинною обробкою		427	343	432

ретушовані різці (рис. 35, 27-31). Меншою кількістю представлені грубі серединні на відщепах (рис. 35, 32-34) та кутові (рис. 35, 35-36). Є декілька виробів з нетиповими різцевими сколами. Привертає увагу серія грубих двобічно-оброблених знарядь, більшість яких представлена уламками (рис. 33, 1-8). Серед них один грубий листоподібний наконечник дротика (рис. 33, 7). Всі інші – макролітичні деревообробні знаряддя (рис. 33, 1-6, 8), більшість яких, враховуючи асиметричне лезо, вірогідніше були теслами.

У розкопі стоянки Студенок знайдено 518 фрагментів неолітичної кераміки. Кераміка на площі стоянки розташовувалася нерівномірно і була сконцентрована переважно у південно-східній частині розкопу, натомість у північно-західній частині розкопу, була відсутня взагалі. Весь керамічний комплекс стоянки Студенок

розпадається на три групи. Найчисленніша група представлена фрагментами тонкостінної кераміки з домішкою піску та орнаментом у вигляді наколів ромбічної форми, котрі наносилися загостреною паличкою або паличкою оповитою шнуром і суцільно вкривали поверхню посудини. Дуже нечисленні фрагменти товстостінної кераміки з рослинною домішкою та гребінцевим орнаментом, що мають аналоги у матеріалах II етапу дніпро-донецької культури Київщини, за Д.Я.Телегіним. У стратиграфічних умовах, подібних до умов залягання неолітичної кераміки з ямковим і гребінцевим орнаментом, у тому ж таки південно-східному куті розкопу, знайдено фрагменти товстостінних посудин із домішкою піску у глині та орнаментом у вигляді паралельних смуг з відступаючих наколів прямокутного штамп. Особливості цієї кераміки

дозволяють датувати її другою половиною III тис. до н.е. та віднести до культури кулястих амфор. Виразна колекція такої кераміки зі Студенка фіксує східну межу проникнення цього яскравого культурного явища, формування якого пов'язують із Центральною Європою.

Неолітичний керамічний комплекс стоянки Студенок, на думку В.І.Непріної, однорідний, датується пізнім неолітом і не пов'язаний із головною масою крем'яних знахідок, архаїчний вигляд яких не дозволяє віднести їх до пізнього неоліту.

Разом з керамікою у верхньому прошарку ґрунту знайдено уламок орнаментованого човника, виготовленого з талькового сланцю (рис. 3, 11).

Стратиграфічні умови залягання кераміки відмінні від умов залягання кременю. Кераміка та кремінь, котрі було знайдено у південно-східному куті розкопу, нанесені на графік, який демонструє розподілення їх за глибиною. Переважна більшість кераміки залягала в гумусі та верхній частині підґрунтя, не глибше 5 см від нижнього рівня гумусу. Кремінь залягав в цілому нижче, головним чином, на глибині 10-15 см від нижнього рівня гумусового шару [Зализняк, 1986, с.131].

Отже, є підстави стверджувати, що основна маса кременю не пов'язана з неолітичним комплексом кераміки і належить до давнішого часу. Непрямим доказом цього є той факт, що цілковито аналогічний суміжний кремінний комплекс Попове Озеро [Зализняк, 1983] не дав жодного фрагменту неолітичної кераміки.

МУРАГИ

Стоянка розташована на краю п'ятиметрової борової тераси лівого берега р. Десни, проти південної околиці м. Новгород-Сіверський, на березі затоки р. Вить, що носить назву Попове Озеро. [Зализняк, 1991, с.47-51, 151-152]. У 1981 р. на краю піщаної тераси закладена зачистка довжиною 9 м, до якої прирізаний розкоп площею 18 кв. м.

Мезолітичний кремінь залягав у верхній частині піщаного жовто-бурого підґрунтя і, меншою мірою, у перекриваючому темно-сірому гумусованому піску потужністю 20 см (рис. 32, 2). Вище гумусу лежав чорний 10-сантиметровий шар, що містив деревне вугілля й культурні залишки XVII-XVIII ст. Зверху вся площа стоянки в районі розкопу перекрита 20 см піску, нав'язаного вітром у пізніші часи. У гумусі й верхній частині підґрунтя зустрічалися фрагменти ранньослов'янської кераміки й окремі уламки

посудин пізнього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки. Кремінь у розкопі концентрувався ближче до краю тераси. Переважна більшість кременю, імовірно, не пов'язана зі знайденою тут пізньонеолітичною керамікою, що залягала вище основної маси кременю. Крім кременю в культурному шарі стоянки Мураги були виявлені нечисленні кварцитові відщепи.

У жовто-бурому підґрунті, що містило мезолітичні кремені, досліджено рештки вогнища у вигляді сірої від вугликів лінзи піску. Радіокарбонівий аналіз деревного вугілля датував вогнище 7860 ± 100 BP (КИ 3037).

В цілому зі стоянки Мураги отримано, разом із підйомним матеріалом, 11418 кременів, у тому числі 348 із вторинною обробкою (табл. 1). Кремінь у цілому значно менший за розмірами від крем'яних виробів стоянки Пісочний Рів і подібний до розташованих поруч стоянок Студенок та Попове Озеро. Вироби із вторинною обробкою становлять приблизно 2 % усіх кременів. Техніка первинної обробки характеризується низьким індексом пластинчастості. Пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять 2,6 % кременів. Основною заготовкою знарядь служив відщеп. Лише близько 10 % виробів із вторинною обробкою виготовлені на пластинах.

Дві третини всіх нуклеусів – це нуклеоподібні уламки та багатоплощинні ядрища з безсистемним зняттям. Найбільш стійку серію становлять одноплощинні односторонні нуклеуси для неправильних пластин та відщепів (рис. 36, 6-13). Одиначними екземплярами представлені двоплощинні (рис. 36, 14).

Серед мікролітів переважають високі асиметричні трапеції на відщепах зі скошеною нижньою основою (рис. 37, 1-19). Є серія високих симетричних трапецій, які мало чим відрізняються від асиметричних (рис. 37, 26-28). Знайдено два високі трикутники (рис. 37, 29-30), пластинки зі скошеним кінцем (рис. 37, 44), три відламані черешки наконечників стріл на пластинах (рис. 37, 46-48), два з яких оброблені крутою, а третій – пласкою ретушшю з червця.

Третину всіх виробів із вторинною обробкою стоянки становлять скребачки (рис. 38, 1-23). З них близько 40 % – кінцеві на відщепах (рис. 38, 3-12). Одиначними екземплярами представлені кінцеві на пластинах (рис. 38, 7, 2), подвійні (рис. 38, 15), підокруглі (рис. 38, 16). Майже половину всіх скребачок становлять вироби неправильної форми на відщепах та їхні уламки (рис. 38, 17-23). Шість кінцевих скребачок мають ретуш, що заходить на довгі краї (рис. 38, 13-14).

Трохи поступаються за кількістю скребачкам різці, серед яких стійку серію складають бічні, виїмчасто-ретушні на відщепах (рис. 38, 24-31). Досить багато кутових на відщепах (рис. 38, 32-38). Зустрічаються серединні (рис. 38, 39). Знайдено групу відщепів з атиповими різцевими сколами, які могли виконувати функцію різця.

Виявлені також невеликі свердла-проколки (рис. 37, 52-59), пластинки й відщепи з ретушню, відбійники, невизначені уламки знарядь. Серед двобічно-оброблених виробів слід відзначити уламки тесел (рис. 36, 1-5).

У південно-східному куті розкопу, вище основної маси знахідок кременю, знайдено 40 дрібних фрагментів тонкостінної кераміки з домішкою піску в глині і орнаментом з ромбічних наколів (у трьох випадках комбінованих із гребінкою). Кераміка, що залягала стратиграфічно вище основної маси кременю, імовірно, не пов'язана із крем'яним комплексом і належить до пізнього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

ПОПОВЕ ОЗЕРО

Озеро Попове розташовано на лівому березі р. Десни навпроти нижньої за течією ріки околиці м. Новгород-Сіверського Чернігівської області. Стоянка простяглася вузькою смугою вздовж північно-західного узбережжя Попового Озера, яке являє собою затоку рукава Десни річки Вить [Залізняк, 1984, с.8-11]. Піщане узвишшя, на якому розташована стоянка не перевищує 1,5 м над рівнем річки влітку. У східній частині стоянка спускається в заплаву. Низький топографічний рівень зумовлює періодичне затоплення стоянки весняними повеннями. Наслідком затоплень є шар намивного річкового піску завтовшки близько 20 см, який укриває всю площу пам'ятки і містить в собі середньовічні та сучасні культурні рештки.

Нижче намитого повеннями піску залягає 10-12-сантиметровий шар гумусового піску, який підстеляється сіро-жовтим підґрунтям (рис. 32, III). Мезолітичний культурний шар залягав у верхній частині підґрунтя і містив крем'яні та кварцитові вироби. Значна частина площі стоянки, вірогідно, була зруйнована водами озера. Тому численні крем'яні вироби знайдено в перевідкладеному стані у піску пляжу.

На краю невисокого берегового уступу озера було закладено розкоп площею 5 кв. м та зачистку довжиною близько 10 м. Усього, разом із зборами на поверхні, знайдено 14428 кременів (табл. 1). Вироби з ретушню, без урахування невизначених уламків знарядь, представлені 337 екземплярами, що складає 2,3% від усієї колекції. Окрім

крем'яних виробів на стоянці знайдено декілька десятків кварцитових відщепів. З одного такого великого масивного відщепу за допомогою грубого ретушування виготовлено пилку.

Крем'яні вироби стоянки Попове Озеро відзначаються невеликими розмірами і слабким розвитком пластинчастої техніки обробки. Тож пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах складають усього 4,4% загалу виробів пам'ятки. Тільки 6% знарядь виготовлено на пластинах, інші – на відщепах.

Переважна більшість нуклеусів вирізняється амфорністю, грубістю та розрахована на отримання відщепів. 80% нуклеусів складають багатоплощинні з безсистемним сколюванням та нуклеоподібні уламками. Невеликими серіями представлені одноплощинні (рис. 39, 8) та поодинокі двоплощинні нуклеуси.

Основний тип мікролітів стоянки – асиметричні трапеції високої форми зі скошеними нижніми основами, виготовлені з відщепів (рис. 40, 1-16, 23-35). Мало чим відрізняються від них високі симетричні трапеції на відщепах (рис. 40, 17-22). Схоже, ці вироби генетично пов'язані з асиметричними наконечниками із бічною виїмкою пісочнорівського типу. Останній представлений у колекції Попове Озеро єдиним екземпляром (рис. 40, 29). Знайдено високий трикутник, пластинки та пластинчасті відщепи зі скошеним кінцем (рис. 40, 28, 30-32). Наконечники стріл на пластинах та їх уламки представлені виробами з черешками, що оброблені крутою ретушню без плаского підтісування з черевця (рис. 40, 34-38).

Колекція містить 10 доволі великих свердл-розверток, виготовлених із масивних сколів за допомогою крутого крайового та плаского поверхневого ретушування (рис. 40, 39-43).

Скребачки складають 40% загалу знарядь (рис. 41, 1-17). 70% скребачок виготовлено на відщепах неправильної форми (рис. 41, 9-17). Стійкою серією представлені кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах неправильної форми (рис. 41, 3-5). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребачки на неправильних пластинах (рис. 41, 1-2), а також вироби підокруглої форми (рис. 41, 7-8).

Меншою кількістю, ніж скребачки, представлені різці. Як правило, вони виготовлялися на відщепах або уламках кременю, котрі часто зберігають кірку на спинці. Найбільш виразною серією представлені бічні ретушні різці на відщепах (рис. 41, 18, 20-24). Їм кількісно поступають кутові та серединні різці (рис. 41, 19, 25-27). Знайдено 25 уламків та відщепів з

нетиповими різцевими сколами, які, можливо, використовувалися як різці.

Двобічно-оброблені знаряддя представлені наконечниками дротиків, теслами та їх уламками (рис. 39, 1-7). Особливо численні тесла з асиметричним у профіль лезом, виготовлені на крупних відщепках та уламках кременю двобічним оббиванням.

КУДЛАЇВСЬКА КУЛЬТУРА

КРИНИЦЯ 2А

Мезолітичні пам'ятки в уроч. Криниця на північній околиці с. Малі Цепцевичі Сарненського району Рівненської області були відкриті у 1983 р. Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора цих рядків [Зализняк, 1991, с. 22-23, 145-146; Zaliznyak, 1997, р. 11-15]. Кремень збирався у видмах дюнного масиву параболічної форми площею 300 x 300 м, що здіймається на 3-4 м над заплавою правого берега р. Горинь. Різномасштабні археологічні матеріали – від фінального палеоліту до середньовіччя – концентрувалися в семи пунктах. Основні мезолітичні знахідки походять із місцезнаходжень Криниця 1 і Криниця 2, розташованих на східному крилі параболічної дюни. Кожне з них займало площу приблизно 30 x 30 м. Зібрані тут комплекси крем'яних виробів у цілому належать до кудлаївської культури, але містять окремі предмети, характерні для свідерської і яніславицької культур.

Скупчення Криниця 2А площею 8 x 5 м розміщувалося в найвищій частині пункту Криниця 2. Культурний шар майже повністю розвіяний вітром і більша частина кременів лежала на поверхні або на глибині до 5 см у шарі надувного піску. Весь кремень скупчення Криниця 2А був вибраний, для чого верхня зруйнована частина відкладень пересіяна за допомогою сита. Частково збережена нижня частина культурного шару розібрана ножем. У результаті отримана чиста, без свідерської або яніславицької домішки, колекція кременю кудлаївської культури. Ці еталонні матеріали підтвердили змішаний характер крем'яних комплексів Криниця 1 і Криниця 2 (рис. 66). Однак останні, попри певну свідерську та яніславицьку домішки (рис. 66, 63-81, 112-145), містять виразну колекцію кудлаївських мікролітів.

Колекція кременю Криниця 2А нараховує 4713 артефакти, у тому числі 120 із вторинною обробкою (табл. 2). Невеликий вміст знарядь (менше 3 % усіх знахідок) свідчить, що скупчення виконувало

функцію не тільки поселення, але й майстерні з обробки кременю. Характерною рисою комплексу є його відщеповість. Переважна більшість знахідок – відщепи, а серед нечисленних пластин переважають сколи з неправильним ограненням. Пластини та знаряддя на пластинах становлять усього 5,4 % від загальної кількості кременів. Серед виробів з ретушшю лише чверть виготовлена на пластинах.

Більша частина нуклеусів колекції досить груба, для неправильних пластин та відщепів. Знайдено велику кількість нуклеоподібних уламків. Виразними серіями представлені одноплощинні, однібічні ядрища (рис. 45, 5-6, 8), а також неправильні двоплощинні (рис. 45, 7).

Більшість виробів із вторинною обробкою можна віднести до розряду середніх і навіть великих, але не мікрознарядь. Навіть оснащення металю озброєння (мікроліти), що становлять третину всіх виробів із вторинною обробкою, відрізняються від аналогічних знарядь з інших пам'яток великими розмірами. Серед них переважають сегментоподібні і ланцетоподібні (рис. 46, 4-6, 12-26) вістря з притупленим краєм, що типологічно переходять у вістря типу Кудлаївка (рис. 46, 1-2). Одне з них має притуплюючу ретуш на всю довжину одного краю, а також частково ретушований кінчик протилежного (рис. 46, 1). П'ять пластинок із притупленим краєм (рис. 46, 34-38), імовірно, являють собою уламки різних вістер. У колекції є численні мікрорізці, отримані в результаті виробництва мікролітів із притупленим краєм (рис. 46, 40-51), а також два атипичних коморницьких вістря (рис. 46, 11, 59). Знайдені свердла на масивних в перетині пластинах (рис. 46, 52-58).

Скребачки й різці представлені рівною кількістю. Всі скребачки кінцеві. Приблизно половина з них зроблена на пластинах (рис. 49, 1-7, 9-10), решта – на відщепках (рис. 49, 11-14, 19). Слід відзначити відносно великі розміри заготовок, з яких виготовляли скребачки.

Більшість різців, на відміну від скребачок, зроблені на відщепках великих і масивних (рис. 48). Основний тип різця – бічний ретушний, часто подвійний, на масивному відщепі (рис. 48, 1, 3-5, 7-13, 16-21). Різцеві сколи грубі, нерідко досить широкі, заходять на черевце заготовок. Одиницями екземплярами представлені різці кутіві (рис. 48, 2) і серединні (рис. 48, 6).

Великий інтерес являє собою серія з тринадцяти сокир або тесел, уперше знайдених на стоянці кудлаївської культури (рис. 45, 47). Більшість із них зроблено на грубих відщепках за допомогою притуплення крутою ретушшю їхніх

Табл. II Крем'яний інвентар стоянок кудлаївської культури Люботинь 3 (1), Броди (2), Криниця 2 (3), Мартиновичі (4), Вали (5), Поляни (6).

Вироби	1	2	3	4	5	6
Нуклеуси одноплощинні	220	8	8	3	10	3
двоплощинні	101	6	5	2		
нуклеоподібні уламки	49	11	7	8	14	2
Пластини , їх уламки	2851	185	240	220	100	185
Відщепи , уламки крем.		4660	4325	3550	1557	
Невизнач. уламки знарядь	44	10	8	11	22	3
Вироби з ретушю						
Пласт. з притуп. краєм	370	29	5	28	11	13
Вістря кудлаївські	121	38	6	10	7	6
сегментоподібні	17	5	10	10	2	3
ланцетоподібні	15		6	5	1	6
коморницькі	26	2	2	2	1	1
Трикутні коморницькі	154	38		4	2	4
Мікрорізці	100	4	12	3		10
Трапеції середньовисокі	37			8	2	
Вістря стріл на пласт.				3	1	
Свердла-проколки	56	5	7	8	4	1
Скребаки кінц. на пласт.	7	1	6	3	4	
на відщепі	39	2	7	8	4	3
округлі	8	2		2	1	
подвійні				1	2	
Неправ. форми на відщеп.	26	15		5	2	6
Різи кутові	15	2	1	5	3	
бічні	18		7	1		
бічні подвійні	15		5	1		
серединні	6	2	2			
Сокири і тесла	73		13			1
Пластинки з ретушю	20	10	10	12	3	4
Відщепи з ретушю	25	8	7	5	4	
УСЬОГО,	4413	5037	4713	3824	1782	257
у тому числі ЗНАРЯДЬ	1192	157	120	124	54	58

довгих країв. Лезо, як правило, оформляти поперечним сколом.

У колекції Криниці 2А є кілька пластин та відщепів з ретушю (рис. 49, 15-18). Трапеції на стоянці не знайдені.

ТАЦЕНКИ

Стоянка належить до ключових у мезолітознавстві України. Її дослідження стало поштовхом, а добути матеріали підґрунтям для виділення масштабного явища мезоліту Центрально-Східної Європи – окремої таценки-кудлаївської культури початку голоцену Поліської низовини та Південно-Східної Прибалтики. Тому ця пам'ятка має особливе значення для мезолітознавства країни і потребує докладної характеристики.

Історія польових досліджень

Навесні 1967 р. археологічний гурток Київського палацу піонерів та школярів на чолі з молодим на той час співробітником Інституту археології АН УРСР В.М.Гладилиним виїхав на

екскурсію на дюнні стоянки, що розташовані на 39-му кілометрі шосе Київ-Обухів. На той час цей вузол різночасових стародавніх поселень був добре відомий співробітникам Інституту археології В.М.Даниленку, Д.Я.Телегіну, Є.В.Максимову, А.П.Савчуку та ін., які неодноразово, починаючи з 50-тих років ХХ ст. збирали у цій місцевості різноманітні археологічні матеріали.

Місцевість являла собою широку, подекуди заторфовану заплаву пониззя р.Стугни за кілька кілометрів до її впадіння в Дніпро поблизу с.Злодіївка (нині Новоукраїнка поблизу Трипілля). За 1,5 км південніше річки і паралельно її руслу тягнеться висока, до 60-70 м над заплавою, корінна тераса Дніпра, на якій розташований районний центр Обухів. Серед торфовищ заплави розкинулася система піщаних дюнних узвищень, які здіймаються над лугом на 1-4 м. Вони утворилися внаслідок перевітання вітром прируслових піщаних валів р.Стугна в часи останнього значного врізу долини на межі

плейстоцену та голоцену, 10-12 тис. років тому. З цього часу, а саме з доби мезоліту, сухі, вкриті сосновими борами піщані узвищення серед боліт і стариць заплави постійно заселялися людьми, про що свідчать масові археологічні матеріали різних археологічних культур Північної України.

Піщані підвищення в заболоченій заплаві Стугни зумовили прокладення саме тут ще у княжі часи шляху на Київ, який функціонує й понині і на якому у пізньому середньовіччі виникло м.Обухів. Літописи свідчать, що річка Стугна була одним із рубежів оборони середньовічного Києва проти агресивних степовиків. При будівництві нового мосту через річку в болоті знайдені предмети середньовічного озброєння – давньоруські мечі та шолом.

На середину XX ст. споконвічні соснові бори були остаточно вирубані, а дюни розорані, що призвело до вітрової ерозії піщаної поверхні. На 60-ті рр. XX ст. місцевість являла собою систему позбавлених рослинності піщаних дюн та барханів, що перевівалися вітром. Серед сипких пісків росли поодинокі купці верболозу та щойно висіяні з метою зупинити вітрову ерозію саджанці сосни. Поверхня піщаних пагорбів була нерівномірно вкрита різночасовим археологічним матеріалом – черепками глиняної посуду усіх часів та народів, крем'яними і навіть металевими виробами, серед яких зустрічалися бронзові та залізні фібули, пряжки, ножі, наконечники стріл, мідні та срібні монети тощо).

Місцезнаходження дрібного барвистого кременю ясних жовтих та сірих відтінків було виявлено гуртківцями на чолі з В.М.Гладилиним на 1,5 км південніше від с.Таценки та за 500 м на південь від мосту через р.Стугна шосе Київ-Обухів. Кремені зібрані за 100 м на захід від полотна дороги, на краю дюнного масиву, що здіймається над торфовищем заплави на 2-3 м. Підйомний матеріал поширювався на площі 70 x 20 м. Однак основна маса знахідок концентрувалася у блюдці піщаної видми 30 x 40 м, де разом із кременями були знайдені уламки кераміки підгірцівсько-милоградської культури I тис. до н.е.

Перші збори на стоянці, як зазначалося, відбулися під безпосереднім керівництвом В.М.Гладиліна навесні 1967 р. Надалі юні археологи-гуртківці їздили автобусом на Таценки самостійно. Особливо активними у цьому відношенні були восьмикласник Я.Гершкович та дев'ятикласник Л.Залізник.

Мезолітичні матеріали з Таценок мало цікавили фахівця з раннього палеоліту В.М.Гладиліна, і він залучив до їх видання свого

близького товариша, мезолітика з Одеси В.Н.Станко, який щойно захистив кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Північно-Західного Надчорномор'я». Збори 1967 р., що нараховували 1400 знахідок, у тому числі 80 знарядь з ретушню, вийшли друком того ж року [Гладилин, Станко, 1967]. Знахідки 1968 р. (1273 кремені, в т.ч. 52 знаряддя) опубліковані пізніше – у 1971 р. [Гладили, Станко, 1971]. Якщо в процесі зборів пам'ятка фігурувала під назвою Таценки, пункт 8, то у перших публікаціях номер пункту загубився і надалі стоянка носила назву найближчого села – Таценки.

Після повернення з армії 1971 р. автор цих рядків регулярно відвідував пам'ятку з метою зборів підйомного матеріалу. А у 1975 р. поставив кілька шурфів та невеликий розкоп. Виявилося, що пам'ятка зруйнована вітровою ерозією майже повністю. Невелика ділянка бідного на знахідки культурного шару окреслилася на південно-західній периферії стоянки, де й був закладений згаданий розкоп площею 15 кв. м при глибині 1,5 м.

Кремені лежали у жовто-бурому піску підгрунтя, тяжіючи до його нижньої частини. Підгрунтя потужністю 60 см було перекрите темно-сірим піщаним ґрунтом і підстиалося білим, стерильним піском. У ґрунті знайдені нечисленні фрагменти кераміки милоградської культури ранньозалізної доби.

Внаслідок цих робіт колекція збільшилася до 3250 кременів і була перевидана у спеціальній статті [Залізник, 1976]. Збори матеріалу продовжилися і в другій половині 70-х рр., доки поверхневі знахідки не були остаточно вичерпані, а саме місцезнаходження не заросло сосновим лісом. Пам'ятка стала однією з базових для кандидатської дисертації Л.Л.Залізняка „Мезоліт Південно-Східного Полісся”, захищеної 1979 р. Монографічна версія дисертації вийшла друком 1984 р., де міститься остаточна публікація колекції Таценок [Залізник, 1984, с.36-40, 44], що нараховує 4147 кременів (в т.ч. 241 знаряддя) і зберігається в фондах Інституту археології НАН України у Києві (рис. 58-59).

Дослідження 2007 р.

У 2007 р. авторів цих рядків запропонували провести охоронні дослідження на місці мезолітичної стоянки Таценки, де планувалася побудова великого торговельного комплексу. Такі роботи були проведені у вересні-жовтні 2007 р. із залученням студентів-археологів Національного університету „Києво-Могилянська академія”. Хоча посіяні в рік відкриття стоянки, 40 років тому, соснові

саджанці перетворилися на справжній сосновий бір, місце стоянки вдалося ідентифікувати. Відшукали як блудце піщаної видми, де з 1967 по 1978 рік зібрано переважну більшість крем'яних виробів, так і розкоп 1975 р. Місцеві жителі перетворили його на піщаний кар'єр, а потім засипали сміттям.

Навкруги розкопу 1975 р. було поставлено близько 20 шурфів, переважна більшість яких засвідчила цілковиту руйнацію вітровою ерозією верхніх горизонтів нашарувань і відсутність мезолітичних знахідок. Лише в одному шурфі стратиграфія не була порушена, однак зі знахідок трапилося лише два уламки кераміки милоградської культури та один відщеп у нижній частині підґрунтя, на глибині 1,15 м.

Шурфування та розкопки здійснювалися традиційним для розміщених на піщаних узвищеннях Полісся мезолітичних стоянок методом вертикальної зачистки, який був розроблений автором цих рядків ще у 70-х роках ХХ ст., в процесі дослідження мезоліту Київського Полісся. Культурний шар розбирався із застосуванням ножів та пересівом його через сита з отворами діаметром 3 мм.

Краще збереглися нашарування біля підосви дюни, де були закладені розкопи 1 і 2, а також дві траншеї. Стратиграфія біля підніжжя дюни відрізнялася від нашарувань на вищих ділянках. Внизу у розкопах 1 та 2 жовто-буре підґрунтя було практично відсутнє, а темний, інтенсивно гумусований до чорного кольору ґрунт поступово втрачав інтенсивність до низу, переходячи в білий, стерильний пісок. Нечисленні кремені знайдені в сірому, перехідному від ґрунту до піску шарі.

Розкопками 2007 р. на стоянці добуто невелику колекцію з 87 кременів, яка, однак, достатньо показова і типологічно подібна колекції стоянки 1967-1975 рр. У розкопі 1 знайдено дрібний нуклеус для відщепів та різець на відщепі кукрекського типу з плоскими різцевими сколами. Різець на відщепі та пластина-ніж походять з розкопу 2. У сусідній траншеї 3 у ґрунті залягало скупчення фрагментів грубої, ліпної кераміки ямної, а також тшинецької культур.

Кілька десятків дрібних відщепів кременю знайдено в наближеному до розкопу 1975 р. східному кінці траншеї 1. Зокрема звідси походять вкладень на перетині пластини з підретушованими кутами, три скребачки на відщепах, пластинка з нерегулярною ретушшю. Половину усіх знайдених 2007 р. кременів зібрано на поверхні, уздовж ґрунтової дороги поблизу розкопу 1975 р.

Вдалося підтвердити факт тяжіння кременів культурного шару до нижнього, темнішого горизонту жовто-бурого підґрунтя, який у шурфі 1 залягав на глибині 0,9-1,3 м. На думку палеогеографів проф. Ж.М. Матвіїшиної та к.і.н. О.Г.Пархоменка темніший колір шару, що містить культурні рештки, пояснюється інтенсивним ґрунтоутворенням в умовах відносно теплого і вологого клімату в часи функціонування стоянки.

Палеогеографічна характеристика відкладів

Переважає більшість геологів та палеогеографів України вважають, що піщані узвищення в заплавах сучасних річок, подібні до поширених у пониззі Стугни, формувалися на початку голоцену в процесі перевіювання вітром прируслових піщаних валів, що виникали внаслідок щорічних весняних повеней. Разом з тим, В.Г.Пазинич висловив думку, що значні за площею піщані масиви в заплаві правого берега Дніпра південніше Києва, на яких розташовані села Чапаївка, Підгірці, Конча-Заспа, Таценки, намиті потужним потоком, що виник у самому кінці плейстоцену внаслідок прориву в долину Дніпра Прип'ятського прильодовикового озера [Пазинич, 2007, с. 261-269]. Так це чи ні, але датована раннім мезолітом стоянка Таценки свідчить, що піщані узвищення в пониззі Стугни були вперше заселені на початку голоцену.

Цю дату підтверджують палеопедологічні дослідження стратиграфії стоянки, проведені восени 2007 р. палеогеографами д.г.н. Ж.М.Матвіїшиною та к.г.н. О.О.Пархоменком. У розрізі стоянки, крім сучасного світлосірого, дернового гумусу, виявлений нижній жовто-бурий озалізнений ґрунт. Він залягав на глибині 0,8-1,3 м і, на думку згаданих дослідників, формувався в дещо вологіших ніж зараз умовах, при пануванні хвойних лісів. Судячи з концентрації в нижньому ґрунті мезолітичних кременів, саме з цим, ранньоголоценовим горизонтом слід пов'язувати існування стоянки.

Крем'яний інвентар

Колекція кременю з Таценок у наш час нараховує 4147 артефактів, у тому числі 198 знарядь з ретушшю (5% комплексу), не враховуючи 41 недіагностичних уламків зі слідами ретуші (табл. III).

Крем'яна індустрія відрізняється крайнім мікролітизмом та відщеповістю. Ці якості пояснюються не тільки сталою культурною традицією, але й дефіцитом крем'яної сировини, яка, до того ж, відзначалася низькою якістю. Для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували строкатий гальковий кремень

ясних жовтих та світло-сірих відтінків, який зустрічається у відслоненнях морени риського зледеніння в ярах корінної тераси Дніпра за 1,5 км південніше стоянки. Також знайдено кілька патинованих відщепів та пластина пізньопалеолітичного вигляду. Один із таких вкритих білою патиною відщепів використаний для виготовлення серединного різця (рис. 58, 66), інший – скребачки. Очевидно з метою поповнення дефіцитної сировини, мешканці стоянки відвідували якусь палеолітичну стоянку.

Значна частина кременів несуть сліди дії вогню, очевидно внаслідок потрапляння до вогнищ.

Нечисленні нуклеуси стоянки дуже спрацьовані й дрібні. Наявний однобічний нуклеус з двома скопшеними площинами для зустрічного зняття грубих мікропластин (рис. 58, 70). Знайдені численні безсистемні ядрища та нуклеоподібні уламки діаметром 1-2 см. Нуклеуси та сколи з них демонструють техніку сколювання за допомогою твердого відбійника. До речі, 10 таких відбійників з кристалічних порід валунного походження знайдено на пам'ятці.

Пластинки, їх уламки та знаряддя на пластинках становлять лише 9,5 % комплексу. Основним типом заготовки знарядь був відщеп. Лише близько 30% знарядь зроблено на пластинках, інші – на відщепах та уламках кременю. Пластинки стоянки дрібні, короткі, часто з неправильним ограненням. Третина усіх кременів – лусочки діаметром до 0,7 см.

Близько 20 % виробів з ретушшю складають мікроліти. З них 65 % – з притупленим краєм та їхні уламки (рис. 58, 1-22), 20% – кудлаївські вістря (тип Ставиного за польською термінологією) (рис. 58, 23-28), 8 – ланцетоподібні вістря (рис. 58, 29-31). Більша частина цих мікровкладнів виготовлена з пластинок неправильних пропорцій шляхом нанесення по довгому краю крутої, обрубуючої край заготовки ретуші, яка у половині випадків зустрічна. У двох випадках вдалося з уламків зібрати цілі мікропластинки з притупленим краєм, які виявилися у первинному вигляді досить довгими – до 3,5 см (рис. 58, 1, 2). Знайдено 2 невеликі трапеції (рис. 58, 33-34) та мікрорізець (рис. 58, 32).

Привертає увагу значна кількість перетинів пластин, третина з яких підретушована дрібною ретушшю (рис. 58, 44-54), що, очевидно, свідчить про їх використання в якості вкладнів у кістяні чи дерев'яні оправи.

В колекції з Таценок наявні 9 перфтораторів (рис. 58, 37-42). П'ять із них – проколки з

відтягнутим, асиметричним жалом (рис. 58, 38-40). Перфторатори виготовлені переважно з масивних, видовжених сколів дрібною крайовою (рис. 58, 38), крутою притуплюючою (рис. 58, 37) та пласкою підтісуючою (рис. 58, 39) ретушшю.

Різці дуже нечисленні (4% усіх знарядь), виготовлені переважно з масивних відщепів. Наявні два бічні ретушні (рис. 58, 68-69), два серединні (рис. 58, 66-67), чотири кутові (рис. 58, 64-65).

Найчисленнішим типом знарядь колекції є скребачки – 76 екземплярів, що становить 38% усіх знарядь з ретушшю. З них більше половини – скребачки неправильної форми на аморфних відщепах (рис. 59, 38-61). Третина усіх скребачок – це округлі та підокруглі знаряддя (рис. 59, 11-37), в тому числі і високої форми (рис. 59, 13-17). Значно менше (15% скребачок) кінцевих на відщепах (рис. 59, 1-10), половина з яких має ретуш по довгому краю. Знайдено дві подвійні кінцеві на перетинах досить великих пластин (рис. 59, 9-10).

Привертає увагу повна відсутність кінцевих скребачок на пластинках та наявність галькової кірки більш ніж на чверті цієї категорії знарядь (рис. 59). Серед скребачок Таценок є виразна серія (21 екз.) мікролітичних, діаметром до 1,5 см (рис. 59, 25-43), які, судячи з розмірів, мабуть використовувалися в кістяних чи дерев'яних руків'ях.

Знайдено 25 пластинок та їх уламків з переважно спорадичною ретушшю (рис. 58, 55-63), стільки ж ретушованих відщепів, 20 крем'яних ретушерів, 43 уламки кременю з ретушшю.

На обмеженій ділянці пам'ятки площею 2 x 2 м зібрані дрібні фрагменти неолітичної кераміки з домішкою трави у глині. Також знайдений уламок великого, плоского «човника», що, судячи з форми та орнаменту, датується добою неоліту (рис. 132). Виготовлений із тальку, найближчі родовища якого відомі на півдні, під Кривим Рогом та у Надпоріжжі, «човник» має парні орнаментальні насічки по периметру та принаймні три жолобки по центральному гребеню. Знайдена також виготовлена з темного якісного кременю скребачка стрільчастої форми з відносно пологою ретушшю. Скребачки такого типу відомі на неолітичних пам'ятках України. Схоже, що ці неолітичні знахідки є більш пізньою, механічною домішкою до основного мезолітичного комплексу стоянки Таценок.

Відкриття та дослідження стоянки Таценок південніше Києва 40 років тому стало переломним моментом у розумінні культурного

Табл. III Крем'яний інвентар стоянок кудлаївської культури Таценки (1), Кухарі (2).

Вироби	1	2
Нуклеуси одноплощинні	1	7
двоплощинні	1	4
нуклеоподібні уламки	37	13
Пластини , їх уламки	240	340
Перетини пластин	103	65
Відщепи , уламки крем.	3524	5060
Невизнач. уламки знарядь	43	40
Вироби з ретушшю		
Пласт. з притупленим краєм	22	43
Вістря Кудлаївка	7	19
сегментоподібні	3	1
коморницькі	1	1
Трикутні коморницькі		1
Мікрорізці	1	10
Трапеції середньовисокі	2	5
високі		2
Свердла-проколки		6
Скребачки кінцеві на пласт.		5
на відщепах	2	12
подвійні	2	
округлі	23	2
неправильної форми на відщеп	40	16
Різці кутові	6	4
бічні ретушні	2	1
бічні ретушні подвійні	2	
серединні	2	
Пластинки з ретушшю	25	17
Відщепи з ретушшю	25	5
Ретушери	20	
УСЬОГО кременів	4147	5683
у тому числі ЗНАРЯДЬ	198	154

явища, відомого нині під назвою кудлаївська культура. Саме матеріали стоянки Таценки дозволили узагальнити раніше відомі знахідки і виділити окрему мезолітичну культуру. Спираючись на крем'яний комплекс Таценків, була дана розгорнута характеристика явища і визначено культурно-історичне місце цієї спільноти в мезоліті Східної Європи. Порівняння матеріалів стоянок Кудлаївка і Таценки з крем'яною індустрією інших культур мезоліту Європи дозволило переконатися у своєрідності поліських комплексів з кудлаївськими вістрями і виділити їх в окрему таценки-кудлаївську культуру [Залізник, 1976, 1977, 1980]. Подвійна назва вказувала на дві складові цього явища, а саме, два локальні варіанти культури – пам'ятки типу Таценки та пам'ятки типу Кудлаївка [Залізник, 1984]. Пізніше, враховуючи пріоритет стоянки Кудлаївка, подвійна назва була замінена

на зручнішу – кудлаївська культура [Залізник, 1991].

КУХАРІ

Найчисленніший у Південно-Східному Поліссі крем'яний комплекс із перевагою в ансамблі мікролітів пластинок та вістер із притупленим краєм, відомий зі стоянки Кухарі Іванківського району Київської області [Залізник, 1977а, с. 26-28, 40; 1984, с. 33-36]. Стоянка відкрита у 1975 р. на лівому березі р.Тетерів, за 300 м нижче по річці від східної околиці с.Кухарі, на краю борової тераси. Кремень було зібрано з площі 250 x 50 м на розвіяній вітром поверхні піщаного мису борової тераси, на висоті від 3 до 10 м над заплавою р.Тетерів.

Зібрана колекція нараховує 5683 кремені, у тому числі 154 із вторинною обробкою, що становить 3 % від загального числа (табл. III).

Для виготовлення знарядь праці мешканці стоянки використовували місцевий валунний

кремій жовтих і сірих відтінків, що зустрічається в ярах корінного берега р.Тетерів у безпосередній близькості від стоянки. Невеликий відсоток знарядь у колекції, у порівнянні з численними відходами крем'яного виробництва, а також значна кількість нуклеусів свідчать про те, що первинна обробка здійснювалася безпосередньо на стоянці.

Для крем'яного комплексу Кухарі характерні такі нуклеуси: невеликі однобічні одноплощинні (рис. 60, 37, 41, 43-44), у меншій мірі – двоплощинні (рис. 60, 38-40, 42) із прямими (рис. 60, 37, 41, 43-44) і скошеними (рис. 60, 38, 40, 42) площинами. Пластинчаста техніка розщеплення кременю розвинена відносно слабо. Індекс пластинчастості усього 9 %. Пластинки в основному дрібні, укорочених пропорцій, часто з неправильним грануванням спинки. 75 % пластинок мають ширину від 7 до 12 мм. Весь крем'яний комплекс відзначається мікролітичністю. На пластинках виготовлялося 60 % знарядь, 40% – на відщеплах і уламках кременю. Привертає увагу наявність значної серії перетинів пластинок, які співвідносяться в колекції Кухарів із пластинками та їхніми уламками як 1:5. Велика питома вага перетинів пластинок по відношенню до пластинок та їхніх уламків, а також наявність на кутах і краях 25 % перетинів слідів підретушовування, імовірно, свідчать про їхнє використання як вкладнів у пазі знарядь.

Половину виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти й відходи їхнього виробництва (рис. 61, 1-83). Найчисленнішою серією представлені пластинки з притупленим краєм – 53 % мікролітів (рис. 61, 1-43). Щоправда, частина з них, схоже, є уламками інших типів мікролітів, насамперед вістер типу Кудлаївка, які становлять 24 % мікролітів (рис. 61, 44-62). 16 % пластинок із притупленим краєм і кудлаївських вістер виготовлені з мікровідщепів, інші – з мікропластинок, що часто мають неправильне гранування спинки. Половина цих виробів оформлена крутою, обрубуючою край заготовки ретушшю, нанесеною з боку черевця, інші – ретушшю, нанесеною із черевця, і зі спинки.

Слід зазначити, що наявність зустрічної притуплюючої край мікроліта ретуші може й не бути культуровизначальним фактором. Такий спосіб оформлення мікролітів може відображати лише специфіку техніки виготовлення мікролітів із притупленим краєм. Експерименти з виготовлення пластинок і вістер із притупленим краєм, показали, що в процесі нанесення крутої

ретуші на край пластинки або відщепу часто утворювався небажаний виступ. Для його зняття доводилося перевертати напівфабрикат та наносити ретуш із іншого боку.

Трапеції в колекції Кухарів представлені п'ятьма середньовисокими (рис. 61, 70-73) і двома високими (рис. 61, 71-72). Чотири із семи трапецій асиметричні. Одиначними екземплярами представлені нерівнорамений коморницький трикутник (рис. 61, 63) і уламок ланцетоподібного вістря (рис. 61, 64).

Мікрорізці, що є відходами виробництва мікролітів, представлені десятьма екземплярами (рис. 61, 74-83). Принаймні частина з них є відходами, отриманими в процесі виготовлення пластинок і вістер із притупленим краєм. Про це свідчить форма мікрорізців, ретуш на них аналогічна притуплюючій ретуші на основних типах мікролітів комплексу, а площина зламування перпендикулярна до площини пластинки (рис. 61, 74-75). Ці особливості оформлення мікрорізців, імовірно, можна пояснити тим, що первісний мешканець стоянки, виготовляючи мікроліт із притупленим краєм, тримав пластинку за верхню, базисну частину й наносив притуплюючу ретуш на її край доти, доки голівка пластинки не відламувалася, перетворюючись на відхід виробництва мікроліта – мікрорізець.

Невеликою, але виразною серією із шести екземплярів представлені в колекції свердла, виготовлені найчастіше на масивних, тригранних у перетині, видовжених сколах (рис. 61, 84-89). Ретуш, нанесена по краю виробів, крута.

Якщо свердла в інвентарі Кухарів становлять 4 % всіх виробів із вторинною обробкою, то різці – 5% (рис. 61, 90, 97). Усі різці виготовлені на невеликих, масивних у перетині відщеплах і уламках кременю. З восьми наявних різців шістьма екземплярами представлені кутові (рис. 61, 91-93, 95-97). Із двох наявних бічних ретушних різців – один подвійний (рис. 61, 90).

Скребочок у колекції в шість разів більше, ніж різців. Вони становлять 22% всіх виробів із вторинною обробкою (рис. 60, 1-31). Половина скребків – кінцеві на відщеплах (рис. 60, 6-14, 19) та на пластинах (рис. 60, 1-5), дві скребачки – підокруглі (рис. 60, 10, 15, 20), всі інші – неправильної форми на відщеплах (рис. 60, 14-18, 21-31). Увесь набір скребочок вирізняється невеликими розмірами. Пластини з ретушшю представлені 17 екземплярами, оформлені найчастіше нерегулярною ретушшю й не становлять стійкої серії виробів (рис. 60, 32-34). У колекції Кухарів також є п'ять відщепів з

ретушню (рис. 60, 35-36) і 40 невизначених уламків знарядь.

МАРТИНОВИЧІ

Стоянку Мартинівичі відкрито 1978 р. за 100 км північніше Києва, на піщаному узвищенні лівого берега р. Уж біля с. Мартинівичі Поліського району Київської області. Відома у місцевого населення під назвою урочище Сівок дюна простягнулася із заходу на схід уздовж річки на 800 м, здіймаючись над заплавою на 4 м. Колекція мікролітичного кременю зібрана на площі 50 x 15 м південного схилу центральної ділянки дюни. Щорічні збори кременю відбувалися з моменту відкриття до Чорнобильської катастрофи, що унеможливила подальші роботи на стоянці. На цей момент увесь кремій на місцезнаходженні був зібраний, а його поверхню занесло піском. Матеріали пам'ятки видавалися двічі [Залізник, 1984, с. 40-41; 1991, с. 243, 146-147]. Відвідини Мартинівичів у 2004 р. засвідчили, що місце стоянки знищено піщаним кар'єром, а дюна задернувалася.

З моменту відкриття стоянки Мартинівичі у 1978 р. тут знайдено 3924 кременя, у тому числі 124 із вторинною обробкою (табл. II). Останні становлять 3 % усіх знахідок. Переважна більшість кременів досить дрібні, а індустрія носить виразно відщеповий характер. Так, пластинок і знарядь на них у комплексі всього лише 6 % від усіх кременів, 18 % знарядь виготовлено на пластинах, решта – на відщепах. Більшість пластин неправильні, з нерегулярним грануванням спинки.

Серед нечисленних дрібних, грубих нуклеусів переважають нуклеоподібні уламки. Інші ядрища – однобічні одноплощинні (рис. 62, 109, 114) і двоплощинні (рис. 62, 113, 115). 60 % усіх виробів з ретушню – мікроліти (рис. 9, 1-65, 69-74), які виконували функції оснащення метального озброєння. Майже половина з них – так звані пластинки з притупленим краєм (рис. 62, 32-59), переважна більшість яких, імовірно, є уламками різних вістер. Більшість вістер із притупленим краєм колекції має злегка вигнуту спинку й належить до типів сегменто- та ланцетоподібних (рис. 62, 17-31). Ці вироби типологічно близькі до кудайвських вістер, у яких спинка, як правило, пряма (рис. 62, 1-10). Вістря коморницькі представлені двома невиразними екземплярами (рис. 62, 11-12). Знайдено чотири коморницькі трикутники (рис. 62, 13-16) і три мікрорізи (рис. 62, 60-62). З восьми трапецій комплексу шість – середньовисокі (рис. 62, 69-75), одна наближається до високих (рис. 62, 71), одна –

асиметрична, близька за формою до ромба (рис. 62, 74).

Привертає увагу знахідка трьох дрібних черешкових наконечників стріл на неправильних мікропластинках (рис. 62, 63-65). Черешки оформлені крутою ретушню по краях, без підтісування з черевця. Вістря скошене крутою ретушню під кутом 45°. Не виключено, що частина цих виробів – свердла.

Виразною серією представлені свердла-проколки, виготовлені в техніці крутої ретуші на масивних у перетині пластинчастих відщепах (рис. 62, 66-68, 79-83). Після мікролітів за чисельністю друге місце займають скребачки, серед яких переважають кінцеві на відщепах (рис. 62, 57, 89, 91-93). Значно менше кінцевих на пластинах (рис. 62, 84-86). Одиначними екземплярами представлені подвійні (рис. 62, 88) і округлі високої форми (рис. 62, 99). Досить багато скребачок неправильної форми на відщепах (рис. 62, 94-98). Серед нечисленних різців переважають кутові на відщепах (рис. 62, 101-104). Знайдено два бічних ретушних різці на відщепах (рис. 62, 101, 112). У колекції є пластини та відщепи з несистематичною ретушню (рис. 62, 106-108), а також невизначені уламки знарядь.

ВАЛИ

Стоянка Вали розташована за 3 км униз за течією р. Уж від стоянки Мартинівичі, що в заплаві напроти східної околиці однойменного села Поліського району Київської області. За 2 км на південь від західної околиці с. Діброва, в заплаві лівого берега річки Уж знаходиться заплавне городище милоградської культури, яке носить назву урочище Вали. За формою це овал приблизно 400 x 250 м, оточений подвійним невисоким валом до 1 м заввишки. При насипанні валу використовувався пісок з природних дюнних узвищень в заплаві. Через таке піщане узвищення на північно-західному краю городища, висотою над заплавою до 3 м, прокладено ґрунтову дорогу. Утворилася видма площею 30 x 20 м, на якому й була зібрана колекція мезолітичного кременю [Залізник, 1984, с. 42-43; Zaliznyak, 1997, p. 26].

Усього знайдено 1782 кременів, у тому числі 54 із вторинною обробкою, що становить 3 % колекції (табл. II).

На стоянці обробляли місцевий валунний кремій сірих та жовтих відтінків. Серед нуклеусів – 10 одноплощинних однобічних (рис. 63, 47, 49-50), один двоплощинний однобічний (рис. 63, 48) і 14 нуклевидних уламків. Впадають у вічі мікролітичність і низька пластинчастість комплексу. Так, пластинки, їхні уламки, перетини

й знаряддя на пластинках становлять усього 9% колекції, а серед знарядь лише половина виготовлена на пластинках. Є серія перетинів пластинок, яких у чотири рази менше, ніж зламаних і цілих пластин.

Мікроліти, відходи їхнього виробництва й наконечники стріл на пластинах складають 50 % комплексу знарядь. Половину з них становлять пластинки з притупленим краєм і їхні уламки (рис. 63, 14-24). Знайдені також 3 ланцетоподібні вістря (рис. 63, 1, 5, 7), 7 кудлаївських (рис. 63, 2-4, 6, 11-13), у тому числі одне масивне (рис. 63, 2), коморницьке вістря (рис. 63, 10), 2 короткі коморницькі трикутники (рис. 63, 8-9), мікрорізець, 2 дрібні симетричні трапеції (рис. 63, 27-28), свідероїдний наконечник стріли з підтескою черешка з черевця (рис. 63, 25).

Чотирма екземплярами представлені уламки свердел на масивних сколах (рис. 63, 29-32). Різців три – кутові на пластинах (рис. 63, 44-45). Скребочок знайдено 12, у тому числі чотири кінцеві на пластинках (рис. 63, 33-36), три – на відщепках (рис. 63, 37, 41-42), одна подвійна на пластині (рис. 63, 38), чотири неправильні форми на відщепках. Крім того, у колекції кременю є пластинка й три відщепи з ретушшю.

Складається враження, що в цілому кудлаївський комплекс Вали має певну свідерську домішку. Про це свідчить серія кінцевих скребачок на уламках крупних масивних пластин (рис. 63, 33-38), а також характерний черешковий наконечник стріли (рис. 63, 25). До того ж, згадані кінцеві скребачки виготовлені з імпортного темно-сірого волинського кременю, що слугував сировиною для Свідеру Верхньої Прип'яті.

ВИГУРІВЩИНА

У фондах Державного історичного музею УРСР зберігається колекція зборів Б.А.Товкачевського 1937 р. на піщаних видмах краю борової тераси в с. Вигурівщина, в урочищі Борок, що на лівому березі Дніпра проти північної околиці Києва. Зараз ця місцевість безпосередньо межує з мікрорайоном Києва Троєщина (якщо не поглинута ним остаточно). Матеріали видані автором цих рядків [Зализняк, 1984, с. 42-43].

Загальна кількість кременів – 443. З них 356 – відщепи, 48 – пластинки та їхні уламки, 6 – нуклеуси, 33 – вироби з вторинною обробкою. Кремій жовтого кольору, гальковий. Серед нуклеусів переважають одноплощинні для дрібних неправильних пластинок і відщепів – усього 3 екз. Двоплощинний – один, нуклеоподібних уламків – два. Серед скребачок

чотири підокруглі, дві кінцеві на відщепках, шість неправильних форм на відщепках. У колекції є три кутових різці, один бічний, відщепи з ретушшю, два свердла із крутою ретушшю. Знайдено три кудлаївські вістря, одне сегментоподібне, асиметрична трапеція, уламок трапеції, уламок пластинки зі скошеним кінцем – вістря коморницького типу.

БРОДИ

Стоянка Броди розташована в однойменному урочищі на краю борової тераси лівого берега р. Уж, західніше ферм с. Ковшиївка Поліського району Київської області. У 1981 р. на розвіяній поверхні піщаної тераси висотою до 3 м над заплавою річки виявлене невелике (до 10 м у діаметрі) скупчення мікролітичного кременю, де знайдено кілька дрібних коморницьких трикутників та їхніх уламків. З 1981 р. автор цих рядків регулярно, двічі на рік відвідував стоянку Броди з метою збору підйомного матеріалу, а в 1985 р. вона була досліджена на всій площі. Пам'ятка розташована за 30 км на захід від Чорнобильської АЕС, тому після катастрофи 1986 р. стоянка не відвідувалася. Матеріали видані у 1991 р. [Зализняк, 1991, с. 15-17, 141-143].

Поверхня пам'ятки та прилеглі території являли собою суцільні піщані видми, а шурфування показало цілковите зруйнування культурного шару. Це стало на заваді застосуванню звичайного методу розкопок пам'ятки з незруйнованим піщаним культурним шаром. Разом з тим, вдалося встановити, що незважаючи на знищену стратиграфію стоянки, її планіграфія збереглася, тобто матеріал не переміщався по поверхні у горизонтальному напрямку. Вирішено було просіяти пісок на поверхні пам'ятки за допомогою сита з вічками 2 x 2 мм, з поквдратною фіксацією знахідок. Для цього всю поверхню пам'ятки на площі 24 x 24 м було розбито на квадрати 2 x 2 м. Пісок просіювався поквдратно, до повного зникнення матеріалу на глибині 0,3-0,4 м. Просіювали пісок на брезентовий тент, на якому відвал виносили за межі розкопу. У такий спосіб пересіяно близько 300 т піску.

У результаті дослідження пам'ятки на всій площі виявилось, що крем'яний матеріал на ньому залягає двома скупченнями діаметром близько 10 м кожне. Крім північного скупчення, відкритого в 1981 р., за 10 м на південь від нього знайдено ще одне, що залягало під 20-сантиметровим шаром перевіяного піску й тому не фіксувалося на поверхні за підйомним матеріалом. Скупчення кременю, як за площею,

так і за типологічним складом інвентарю, аналогічні. Але є й низка розходжень між ними – за статистикою крем'яних виробів.

Так, у північному скупченні знайдено удвічі більше мікролітів, ніж у південному. Основна маса нуклеусів та відщепів, походить із південного скупчення. У його центрі на площі 5 x 3 м концентрація відщепів була 50-80 на 1 кв. м. Ці знахідки, без сумніву, свідчать про інтенсивну первинну обробку кременю, що відбувалася на території південного скупчення. За межами скупчень і між ними знайдені одиничні кремені, головним чином відщепи. Переважна більшість знарядь концентрувалася в межах скупчень. Ближче до країв розкопу кременів ставало менше, а в шурфах за його межами вони взагалі відсутні.

В обох скупченнях стоянки Броди виявлено 5037 кременів, у тому числі 157 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % колекції (табл. II). Пластинки, їхні уламки й знаряддя на пластинках становлять 4 % знахідок. 13 % усіх знарядь виготовлені з пластин. Крім відщеповості всього інвентарю привертає увагу крайній ступінь його мікролітичності. Відповідно всі нуклеуси комплексу дрібні, для неправильних пластинок і відщепів (рис. 50, 142-153). Більшість із них однобічні зі скошеними площинами. Одноплощинних (рис. 50, 145-148) трохи більше ніж двоплощинних (рис. 50, 142-144). Найчисленніші ж серед ядрищ нуклеоподібні уламки.

70 % виробів з ретушшю становлять оснащення метального озброєння й відходи його виробництва – 116 мікролітів (рис. 50, 1-111). Третину їх складають дрібні, асиметричні коморницькі трикутники (рис. 50, 7-34). Шість із них несуть ретуш на третій стороні, біля вістря (рис. 50, 28-33). Лише два трикутники з 38 рівнораменні (рис. 50, 19-20), а один виділяється на загальному тлі великими розмірами (рис. 50, 1). Два мікроліти можна віднести до нетипових коморницьких вістер (рис. 50, 35-36).

Вістря типу Кудлаївка і їхні уламки такі ж численні, як і трикутники – 38 екз. (рис. 50, 41-72). Частина з них має вигнуту, сегментоподібну спинку (рис. 50, 64-66). До категорії пластинок із притупленим краєм віднесені, головним чином, уламки мікролітів, що втратили вістря (рис. 50, 73-101). Імовірно, більшість із них є уламками кудлаївських вістер, а деякі – коморницьких трикутників. Знайдено чотири мікрорізи (рис. 50, 102-105), три з яких, безсумнівно, є відходами виробництва мікролітів із притупленим краєм (рис. 50, 103-105). На рис. 50, 106 зображена

заготовка мікроліта на стадії, що передуює зняттю мікрорізня.

З 25 скребачок більшість виготовлена на відщепках неправильної форми (рис. 50, 116-126, 132). Невеликими серіями представлені підокруглі (рис. 50, 115) і кінцеві (рис. 50, 112-114) скребачки. Серед різців по два кутових (рис. 50, 135) і серединних (рис. 50, 134, 136) на відщепках. Невеликою, але виразною серією представлені свердла-проколки (рис. 50, 127-134). Знайдено десять пластинок з несистематичною ретушшю (рис. 50, 137-141) і вісім ретушованих відщепів.

Трапеції в крем'яному комплексі стоянки Броди відсутні.

ЛЮБОТИНЬ 3

У заплаві правого берега р. Прип'ять, проти с. Сенчиці (за 2 км на південний схід від нього) Заріччянського району Рівненської області тягнеться уздовж ріки піщане дюнне підвищення площею 800 x 250 м. Дюна має висоту до 3 м над заплавою й у місцевих мешканців отримала назву Люботинь. Ще у 60-ті рр. XX ст. тут знаходився однойменний хутір. Через дюну в напрямку до оз. Нобель споруджено дамбу, по якій прокладена ґрунтова дорога. Унаслідок цього будівництва в північно-західній частині дюни утворилася велика видма площею 250 x 70 м.

Пункт Люботинь 3 займає підвищену частину західного краю дюни площею 100 x 30 м [Залізник, 1991, с. 18-21, 143-144; Zaliznyak, 1997, р. 17-24]. Більша частина товщі культурного шару стоянки перевіяна вітром. Поверхня пам'ятки була суцільно всипана обробленим кременем з місцевих родовищ. Крем'яні уламки й відщепи настільки численні, що зібрати все не було можливості. Верхній, перевіяний вітром шар піску із кременем пересіяли за допомогою сита з вічком 3 x 3 мм. Причому, відбирали тільки вироби з ретушшю, нуклеуси та пластини, а численні уламки кременю та відщепи залишали на стоянці.

Велика кількість крем'яного бою й нуклеусів дозволяє віднести пам'ятку до категорії стоянок-майстерень. Усього зібрано 6621 кременів, з яких 1311 – вироби з ретушшю, 370 – нуклеуси, 4151 – пластинки та їх уламки (табл. II). Вироби мають досить великі розміри – як для кудлаївської чи коморницької культур, хоча й поступаються в цьому відношенні артефактам розташованих по сусідству свідерських стоянок.

В основі грубої первинної техніки обробки кременю лежить одноплощинний нуклеус для неправильних пластин з нерегулярними гранями на спинці та для пластинчастих відщепів. Серед

одноплощинних нуклеусів, що становлять 2/3 усього набору ядрищ, найбільше подконічних (рис. 51, 1-4), менше – торцевих (рис. 51, 9) і однобічних (рис. 51, 5, 10-14). Двоплощинних нуклеусів у 2,2 рази менше, ніж одноплощинних. Серед них переважають однобічні (рис. 51, 6-8), меншим числом представлені S-подібні і ядрища з перпендикулярними площинами зняття (рис. 51, 15). У колекції є також багатоплощинні ядрища й нуклевидні уламки. Відповідно до характеру нуклеусів, пластинки пам'ятки в більшості мають неправильну форму й середні розміри.

70 % усіх виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти і їх уламки – усього 1400 екз. На рис. 52-54 показані лише цілі вироби і найбільш виразні уламки. Колекція показова для аналізу структури коморницького й кудлаївського наборів мікролітів та техніки їх виготовлення.

Провідними формами в комплексі мікролітів є трикутники, кудлаївські й коморницькі вістря, а також трапеції. Вони представлені в пропорціях 5:4:1:1,3 відповідно. Невелику серію сегментоподібних вістер (рис. 52, 81-98, 103-106) можна розглядати як модифікацію перших трьох типів мікролітів, у тому числі трикутників (рис. 53), вістер кудлаївських (рис. 53, 29-80, 113-129) і коморницьких (рис. 53, 1-28), із заокругленою або дещо опуклою спинкою. Численні мікрорізи є відходами виробництва цих мікролітів (рис. 54, 45-57). Такі ж численні уламки вістер (рис. 52, 113-129) і мікропластинки з притупленим краєм (рис. 54, 1-44) у переважній більшості являють собою уламки тих самих трьох провідних мікролітичних форм. Серед пластинок з притупленим краєм зустрічаються уламки досить великих виробів. Однак відсутні цілі мікропластинки з притупленим краєм, аналогічні знайденим на стоянці Таценки (рис. 58, 1-2). Отже, немає достовірних свідчень на користь наявності в колекції стоянки Люботинь 3 мікропластин із притупленим краєм як самостійного типу мікролітів.

Окрему категорію мікролітів, типологічно й технологічно не пов'язану з провідними мікролітичними формами колекції, становлять трапеції. Переважають трапеції високої форми на перетинах пластин з неправильним ограненням (рис. 54, 58-74). Середньовисокі вироби становлять не більше 20 % всіх трапецій (рис. 54, 75-77).

Трикутники, кудлаївські та коморницькі вістря є технологічно й типологічно зв'язаними між собою типами мікролітів. Їхні кінчики, як правило, виготовляли шляхом скошування крутою ретушню базальної частини мікроріза або мікропластинки. Якщо базальну частину зрізали

досить круто, і кут між довгою віссю заготовки й скосом становив більше 20°, виходило коморницьке вістря (рис. 52, 1-28). Але в більшості випадків скіс був більш пологим по відношенню до довгої вісі заготовки, утворюючи з нею кут від 0 до 20° (кудлаївські вістря: рис. 52, 29-80). Тому типологічна грань між коморницькими й кудлаївськими вістрями умовна. У колекції є вироби, які з однаковою підставою можна віднести як до тої, так і до іншої категорії (рис. 52, 28-31, 40-43).

Коморницькі трикутники морфологічно є не чим іншим, як кудлаївськими вістрями з ретушованим протилежним вістря кінцем (рис. 53). Переважна більшість трикутників колекції асиметричні, і лише десять із них симетричні (рис. 53, 113-112).

Кінчики трикутників і кудлаївських вістер нерідко мають підправку пригострюючої ретушню (рис. 52, 39, 44, 47, 80; 53, 17, 18, 24, 26, 45-46, 62). Наявність мікрорізованих сколів на деяких вістрях цих мікролітів говорить, що часто їх виготовляли в техніці мікроріза (рис. 54, 45-57). Однак аналіз складу мікрорізців свідчить, що мікрорізова техніка знаходилася у стадії становлення.

Виготовлення мікроліта починалося з усунення голівки заготовки. Для цього на краю базальної частини пластини крутою ретушню оформлялася виїмка. Зламування голівки сколу робили як у техніці мікроріза, так і без її застосування. Про це свідчить той факт, що поряд із 30 типовими базальними мікрорізами (рис. 54, 50-56) є стільки ж голівок пластин з ділянкою крутої ретуші на краю, але відламаних без застосування мікрорізової техніки (рис. 54, 45-49). 15 екземплярами представлені мікрорізи дистальні. Крім того, є 16 вістер мікролітів із притупленим краєм і 9 псевдомікрорізців (рис. 54, 57), що свідчить про застосування мікрорізової техніки спеціально для загострення мікролітів.

Виразна серія різноманітних свердел нараховує 56 екз. (рис. 54, 78-113). Усі вони виготовлені в техніці крутого ретушування досить масивних у перетині поздовжніх сколів. Найчастіше це неправильна масивна пластина із круто ретушованими обома довгими краями, що сходяться на вістря в дистальній частині. Для виготовлення свердел використовували й трикутні в перетині сколи. Деякі свердла являють собою пластини або відщепи з трохи пригостреним ретушню кінчиком (рис. 54, 78-82). Декількома екземплярами представлені подвійні свердла з двома робочими вістрями на протилежних кінцях заготовки (рис. 54, 98-99, 110, 113).

Скребачки й різці колекції Люботинь 3 кількісно співвідносяться як 3 : 2. Скребачок налічується 80, причому 62 з них зберігають ділянки кірки на спинці (рис. 55). Половину всіх скребачок становлять кінцеві на грубих відщеплах (рис. 55, 7-18). Кінцеві на неправильних пластинах представлені 7 екз. (рис. 55, 1-6). Підокруглих налічується вісім (рис. 55, 19-20), три з яких високої форми. Третина скребачок – знаряддя на відщеплах неправильної форми (рис. 55, 26-29) і невизначені уламки скребачок.

Різці, як і скребачки, відзначаються грубістю заготовок (рис. 56). Їх виготовляли на масивних неправильних відщеплах, уламках кременю, нуклеоподібних уламках. 33 різці бічні виїмчаторетушні, серед яких переважають одинарні (рис. 56, 1-2, 12), але є й подвійні (рис. 56, 3-4, 6) і навіть потрійні (рис. 56, 5, 7). Невиразними серіями представлені кутові (рис. 56, 13, 16) і серединні (рис. 56, 8-11) на відщеплах.

На стоянці Люботинь 3 знайдені вироби, що займають проміжне положення між виїмчаторетушними різцями й торцевими нуклеусами. Труднощі з їхньою ідентифікацією виникли внаслідок застосування ретуші на стоянці не тільки для підготовки площадок бічних різців, але й відбивних площадок торцевих нуклеусів (рис. 51, 9).

Сокири колекції 73 екз. (рис. 57). Як правило, це вироби трапецієподібної форми з бічними сторонами, обробленими крутою притупляючою ретушшю, і лезом, оформленим поперечним сколом. Найчастіше сокири виготовляли з природних уламків кременю плоскої форми або з відщепів. Поперечних сколів з лез сокир знайдено 23.

У колекції Люботинь 3 є також скобелі, пластини й відщепи з ретушшю, невизначені уламки знарядь, відбійники із кристалічних порід. Зустрічалися окремі речі свідерської та яніславицької культур.

КУДЛАЇВКА

Відкриття епонімної стоянки кудлаївської мезолітичної культури знаменувало початок польових та аналітичних досліджень цього яскравого прояву мезоліту Полісся.

Мезолітична колекція крем'яних виробів, зібрана у 1925, 1930 рр. біля с. Кудлаївка в пункті № 6 М.Я.Рудинським [1925, с. 13-32, 1931; фиг. 8], вважалася загубленою під час Другої світової війни. Але в кінці 70-х рр. XX ст. авторів вдалося розшукати її у фондах Державного історичного музею УРСР у Києві і, опрацювавши, ввести в

науковий обіг [Залізняк, 1980; 1986, с. 134-139; 1998, с.158].

Комплекс налічує 4555 кременів, зокрема 129 виробів із вторинною обробкою, що становить 2,8% усієї колекції. У якості сировини використовувався місцевий плямистий деснянський кремій. Невелику частину артефактів виготовлено з темно-сірого кременю, який також трапляється на деснянських родовищах. Привертає увагу люстр, помітний на поверхні більшості кременів колекції. Він, імовірно, виник внаслідок перевиювання вітром піщаних відкладів, у яких залягав культурний шар пам'ятки.

Уся колекція відзначається мікролітизмом. Переважну більшість кременів (майже 90%) становлять відщепи, нерідко дрібні, з жовтою кіркою. Пластинчаста техніка розвинена слабо. Пластинки невеликі, неправильної форми і з нерегулярним ограненням спинки. Пластинки, їх уламки та знаряддя на пластинах (індекс пластинчастості) становлять лише 8,8% усієї колекції. Незважаючи на нерозвинену техніку одержання пластин, 62% виробів із вторинною обробкою виготовлені на пластинах.

Для колекції Кудлаївки характерною є максимальна утилізація кременю. Жовна, великі уламки кременю практично відсутні. Нуклеусів мало, усі вони максимально утилізовані, невеликих розмірів. Переважають нуклеоподібні уламки. Сталу типологічну серію утворюють дрібні однобічні нуклеуси: одноплощинні (рис. 67, 79-81) та двоплощинні (рис. 67, 82) для дрібних неправильних пластин і відщепів.

Привертає увагу той факт, що переважну більшість виробів із вторинною обробкою становить оснащення метальної зброї (мікроліти з притупленим краєм, трапеції, наконечники стріл на пластинах) – 77% усіх знарядь. Із них найчисленнішими є мікроліти з притупленим краєм (рис. 67, 1-46) – 53% усіх знарядь. Вони представлені вістрями кудлаївськими (рис. 67, 1-14, 18-29), коморницькими (рис. 67, 15-17), сегментоподібними (рис. 67, 30-32), а також пластинками з притупленим краєм та їх уламками (рис. 67, 33-46).

Кудлаївські вістря, або вістря типу Ставиного, виготовлялися з невеликих мікропластинок або пластинчастих відщепів шляхом притуплення крутою ретушшю одного довгого краю заготовки. Причому, голівка заготовки з відбивним горбком відтиналася, зазвичай, ретушшю, і один кінець мікроліта пригострювався. Притуплююча ретуш утворювала пряму або трохи вигнуту спинку (рис. 67, 1-29).

Коморницькі вістря типологічно досить близькі до вістер Ставиного-Кудлаївка, оскільки на обох типах мікролітів круте ретушування застосовувалося для відтинання відбивного горбка заготовки. Тому зустрічаються перехідні типи мікролітів, що посідають проміжне місце між вістрями Ставиного та коморницькими (рис. 67, 18). Принциповою відмінністю коморницьких вістер від вістер Ставиного-Кудлаївка є те, що крута ретуш на коморницьких вістрях покриває не весь, а лише частину довгого краю заготовки і розташована під кутом до довгої вісі мікроліта (рис. 67, 15-18). Натомість крута ретуш на коморницьких вістрях зазвичай відтинає голівку мікропластинки або відщеп.

Сегментоподібні вістря типологічно пов'язані з кудлаївськими і відрізняються від останніх лише дещо вигнутою спинкою (рис. 67, 30-32).

На стоянці знайдено мікропластини з притупленим краєм, які, на відміну від вістер, не мають загострення на жодному кінці, а також уламки мікролітів з притупленим краєм (рис. 67, 39-46).

Наконечники стріл виготовлені на дрібних пластинах за допомогою ретушування черешкової частини, рідше – вістря, напівкрутою ретушшою з боку спинки (рис. 67, 47-55). Залежно від наявності пласкої підтески з черевця наконечники поділяються на два типи: з підтескою та без неї. Серед наконечників, що не мають підтески, більшість виробів має черешок, оформлений протилежачою напівкрутою ретушшою (рис. 67, 47, 49-50).

Серед трапецій переважають високі, що зазвичай виготовлялися на відщепах (рис. 67, 56-61), тоді як середньовисокі – на перетинах пластин (рис. 67, 62-65).

Свердла та проколки представлені виразною серією (рис. 67, 69-73). Виготовлялися вони на невеликих, але масивних у перетині сколах.

Різець представлений лише одним екземпляром (рис. 67, 68).

Скребочок знайдено 16 (рис. 67, 66-67, 74-78). Переважають неправильної форми на відщепах. Знайдено також кінцеві та підокруглі скребачки на відщепах з кіркою на спинці.

ОЗЕРНЕ 1

Пам'ятка відкрита та досліджувалася в 1985-1986 рр. М.М.Кривальцевичем [Кривальцевич, 1987а, б, 1988; Кудряшов, Кривальцевич, 1984, с.87-102]. Розташована на березі оз.Вечера в басейні р.Оресси, лівобережного допливу р.Прип'ять, в ур. Дубне, за 0,7 км на північний захід від с. Озерне Любанського району Мінської

області республіки Білорусь. Урочище являє собою піщане узвищення серед заплавних торфовищ озера розміром 150 x 250 м і висотою до 5 м над заплавою. Кремені мезолітичного вигляду концентрувалися у північно-західній, підвищеній частині урочища, де автором відкриття проведені поквadratні збори матеріалу на площі 584 кв. м.

На стоянці зібрано 4199 оброблених кременів, в тому числі 260 із вторинною обробкою. Природні конкреції невеликі, до 6 см. Кремені місцевих родовищ, непрозорий, жовтих та сірих відтінків. Уламки, аморфні відщепи й лусочки переважають над відносно нечисленними досконалими сколами-заготівками знарядь. Комплекс характеризується застосуванням твердого відбійника, відщеповістю та мікролітизмом.

Провідною серією ядрищ є дрібні одноплосинні, однобічні для невеликих пластинок неправильної форми та пластинчастих відщепів (рис. 68, 1-12). Тильний бік ядрищ у багатьох випадках не оброблений і зберігає кірку. Є кілька аналогічних нуклеусів з двома площинами та велика кількість атипових багатоплосинних ядрищ та нуклевидних уламків.

Серед 260 виробів з ретушшою особливої уваги заслуговує виразна серія різноманітних мікролітів з притупленим краєм. За М.М.Кривальцевичем та В.Е.Кудряшовим, на стоянці Озерна 1 зібрані вістря типу Ставиного-Кудлаївка – 18 екз. (рис. 69, 8-11), сегментоподібні – 8 (рис. 69, 1-7, 16-18), типу Коморниця – 14 екз. (рис. 69, 35-38, 41-45), типу Яніславиця – 5 (рис. 69, 40). Знайдено 47 мікропластинок з притупленим краєм та їх уламків (рис. 69, 12-15, 19-21), 3 трапеції (рис. 69, 22-24).

Серед чотирьох наконечників стріл на пластинах (рис. 69, 31-34) два мають характерну для свідерської традиції пласку підтеску черешків з черевця. Знайдено 13 проколов та свердел з крутою ретушшою (рис. 69, 25-30).

Серед скребачок 25 кінцевих, переважно на відщепах (рис. 68, 13, 15, 18-20, 24-27, 38), 8 округлих (рис.68, 22-23), 13 аморфних (рис. 68, 14, 16-17, 21, 39) «скребачів», за термінологією авторів дослідження.

Є різці (рис. 68, 28-37, 40-43) на зламі пластини – бічні ретушні, серединні, але більшість різців на масивних відщепах.

В колекції 48 відщепів та пластин з крайовою ретушшою.

Зауважимо, що більшість вістер, зарахованих авторами до числа коморницьких, типологічно

Таблиця IV. Крем'яний інвентар яніславицьких стоянок Протереб /1/, Смоляниково /2/, Непірець /3/, Сенчиці 5а /4/, Рудий Острів /5/.

Назва виробів	Пам'ятки	1	2	3	4	5
Нуклеуси одноплощинні торцеві		4		6	15	2
однобічні		2	1	1	3	12
пірамідальні					5	
двоплощинні		1	3		3	4
нуклеоподібні уламки		35	5	4	18	70
Пластини та їхні уламки		685	343	380	730	930
Відщепи, уламки кременю		7440	1940	1545	14192	6804
Невизначені уламки знарядь		33	12	9	20	
Вироби з ретушшю						
Яніславицькі вістря		15	3	2	41	10
Наконечники на пластинах						4
Яніславецькі трикутники		8	4	6	12	2
Мікрорізи		25	6	18	126	15
Трапеції високі		39	11	7	17	18
низькі та середньовисокі		10	1	6	4	7
Кукрекські вкладні		2	1			1
Мікропластини з притупленим краєм		6			9	11
Скребачки кінцеві на пластинах		20	8			35
на відщепах		30	11			65
подвійні		2				8
округлі та підокруглі		16	3			60
неправильної форми на відщеп.		32	22	12	65	160
Різи кутові		9	5		7	40
бічні		1	2			12
серединні і кукрекського типу			2			10
Свердла-проколки		2	1		8	5
Сокири		2	4	1	21	2
Пластини з ретушшю		48	10	9	35	120
Відщепи з ретушшю		23	6	3	60	102
Усього кременів,		8490	2394	2009	15336	8527
у тому числі з ретушшю		290	90	64	410	698

такими не є. Відсутні рисунки яніславицьких вістрів (крім рис. 69, 40). Відсутні також коморницькі трикутники та мікрорізи, яких слід очікувати у подібних комплексах. Не можна виключати можливість невеликої домішки свідерських матеріалів: характерні наконечники з пласкою підтескою черешків з черевця (рис. 69, 31-32), деякі кінцеві скребачки (рис. 68, 20), різці на пластині (рис. 68, 37).

Разом з тим, слід погодитися з визначенням В.Е.Кудряшовим та М.М.Кривальчевичем стоянки Озерна 1 як достатньо типового кудлаївського комплексу, що має найближчі аналогії серед матеріалів ранньомезолітичних

пам'яток Українського Полісся, таких як Кудлаївка, Таценки, Кухарі, Мартиновичі та їм подібні.

ЯНІСЛАВИЦЬКА КУЛЬТУРА

МАКСИМОНІС 4

На думку більшості сучасних дослідників, найбільш архаїчною за морфологією виробів стоянкою яніславицької культури вважається Максимоніс 4 у Литві. Її матеріали даємо за публікацією відомої литовської дослідниці Р.К.Римантене [Римантене, 1971, с.118-123]. Пам'ятка розташована на західному кінці

с.Максимоніс Варенського р-ну Литви, на краю піщаної надзаплавної тераси, що має висоту над плесом р.Німан близько 6 м. Незважаючи на руйнування водами Німану, культурний шар частково зберігся. Він залягав у піщаних відкладах на глибині 0,6-0,8 м від поверхні і складався виключно з виробів із кременю. Крем'яні артефакти утворювали скупчення діаметром 8-10 м (крем'яницю), яка, скоріше за все, являла собою рештки стійбища однієї нуклеарної сім'ї. Досліджені рештки лінзи невеликого вогнища діаметром близько 25 см і потужністю 12 см, що супроводжувалися обпаленими кременями.

Характерною рисою комплексу є значні розміри виробів, перш за все великі пластинчасті заготовки знарядь, ширина яких сягає 1,5-2 см (рис. 77-78). Нуклеуси одноплосинні, торцеві для відтискних пластин (рис. 78, 15-16). Виразною серією представлені досить великі яніславицькі вістря різних типів: з натуральною (рис. 77, 1, 17, 20) та зламанною (рис. 77, 9, 13-19) основою, з ретушованою основою (рис. 77, 2-8), у тому числі ромбічні (рис. 77, 2-5). Чималою кількістю представлені відходи виробництва вістер – численні мікрорізи, серед яких багато великих екземплярів (рис. 77, 21-34). Серед мікролітів 2-3 яніславицькі трикутники (рис. 77, 11-12).

Скребачки представлені типовими для яніславицької культури аморфними виробами на відщепі, що отримали від польських колег назву «велораки» (рис. 77, 35-45). У цілому не властиві Яніславиці різці в колекції Максимоніс 4 представлені численною серією архаїчного вигляду знарядь на великих пластинах (рис. 78, 1-9, 11, 13). Домінують своєрідні бічні ретушні форми з різцевими сколами під значним кутом до поздовжньої осі пластини-заготовки (рис. 78, 2-7). Є різці на куті зламанної пластини (рис. 78, 11, 13).

Виразною є серія трапецієподібних сокир на крупних масивних відщепах (рис. 78, 17-18), у тому числі з лезом, підправленим поперечним сколом (рис. 78, 17). Наявні відщепи та пластини з ретушню (рис. 77, 40, 78, 9), розвертка на масивному відщепі (рис. 78, 14).

Повна відсутність трапецій у комплексі свідчить на користь раннього віку пам'ятки. Р.К.Римантене датувала комплекс раннім мезолітом і генетично пов'язувала з маглемезькими пам'ятками Західної Балтії пребореального та бореального часу [Римантене, 1971, с.118-123].

КРАСНОВКА 1Б

Ще одна яніславицька пам'ятка без трапецій у комплексі знахідок відома з території Білорусі. Стоянка Красновка 1Б відкрита В.П.Ксензовим на краю піщаної надзаплавної тераси р.Березина біля с.Красновка Світлогорського району Гомельської обл. Досліджена на площі 120 кв. м. Крем'яні вироби залягали у жовто-бурому піщаному підґрунті на глибині 0,2-0,5 м, перекриті 20 см темного гумусованого піску [Ксензов, 1988, с.114-118].

Для виготовлення знарядь використовували крейдовий сожський кремій темно-сірого кольору з дрібними цятками крейди. Усього знайдено 1599 виробів, переважно відщепів. Пластинок небагато (71 екз.), але деякі досить досконалі, отримані у відтискній техніці. Нуклеуси досконалої форми відсутні. Переважають досить аморфні, спрацьовані ядрища.

Знарядь із ретушню усього 120. Найчисленніші скребачки – 25 екз. Більшість виробів виготовлена на відщепах, представлені скребачки «велораки», за польською термінологією (рис. 79, 20-23, 28-33, 35-36). П'ять скребачок кінцеві на пластинах (рис. 79, 14-18). Різців усього 3, аморфні на відщепах (рис. 78, 34). Присутні відщепи та пластини з ретушню (рис. 79, 24-27, 37-38).

Найбільш представницьким в колекції є набір мікролітів. Серед них десяток яніславицьких вістер з кінцями, виконаними в техніці мікрорізцевого зламу (рис. 79, 1-9). Домінують вістря зі зламанною основою (рис. 79, 4-9). Трьома екземплярами представлені своєрідні вістря з мікрорізцевими зламами на обох протилежних кінцях пластинчастої заготовки (рис. 79, 1-3). В колекції є три мікрорізця (рис. 79, 12-13), що є відходами виробництва яніславицьких вістер, а також перетин пластини з одним круто ретушованим кінцем (рис. 79, 11). Останній виріб, скоріш за все, є уламком ретушованої основи яніславицького вістря. Знайдені два уламки пластинок з притупляючою ретушню по краю (рис. 79, 10) – можливо уламки яніславицьких трикутників.

Набір знарядь стоянки Красновка 1Б в цілому відповідає комплексам рудоострівського типу, що являють собою східний локальний варіант Яніславиці і поширені в Поліському Подніпров'ї. Відсутність трапецій пояснюється або випадковістю, або відносно раннім віком пам'ятки.

**Таблиця V. Крем'яний інвентар яніславицьких стоянок
Переволока 2 /1/, Сенчиці 5д/2/.**

Назва виробів	Пам'ятки	1	2
Нуклеуси одноплощинні торцеві	24	15	
двоплощинні	4	2	
нуклеоподібні уламки	8	5	
Пластини та їхні уламки	1523	106	
Відщепи, уламки кременю		3041	
Невизначені уламки знарядь	50	8	
Вироби з ретушню			
Яніславицькі вістря з неретуш. осн.	30	5	
з ретуш основ.	6		
Яніславецькі трикутники	14	3	
Мікрорізи	40	3	
Трапедії високі	50	7	
низькі та середньовисокі	2	4	
Мікропластини з притупленим краєм	8		
Скребачки кінцеві на відщепах	7		
підокруглі	3		
неправильної форми на відщеп.	37	45	
Різи кутові	7	7	
Свердла-проколки		1	
Сокири	30	7	
Пластини з ретушню	21	20	
Відщепи з ретушню	10	25	
Усього кременів,	1875	3304	
у тому числі з ретушню	265	127	

СЕНЧИЦІ 5а

Пам'ятка розташована на дюнному масиві Ляхове, за 1 км на південь від с. Сенчиці Зарічянського району Рівненської області. Відкрита і досліджувалася Л.Л.Залізником 1987-1988 рр. [Залізняк, 1991, с. 36-37, 149-150; 1998, рис.70]. Стоянка являла собою скупчення обробленого кременю площею 10 x 7 м у піщаній відмі за 30 м на захід від дороги Морочне – Пінськ. Пісок на місці скупчення був пересіяний за допомогою сита з вічками 3 x 3 мм. Усього знайдено 15336 кременів, у тому числі 410 виробів з ретушню (рис. 80- 81) (табл. IV).

Серед нуклеусів переважають одноплощинні торцеві для правильних пластин (рис. 80, 24-26). Кількома екземплярами представлені правильні одноплощинні пірамідальні ядрища (рис. 80, 27). Пластинки, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 7 % крем'яного комплексу. Імовірно, пам'ятка являла собою залишки стоянки-майстерні, де робили інтенсивну первинну обробку

кременю. Більшість пластин – сколи середньої й малої величини з правильним грануванням спинки, вигнутим профілем, характерним для відтискових пластин, знятих з одноплощинних нуклеусів.

Більше третини всіх виробів з ретушню становлять мікрорізи (рис. 81, 90-132), серед яких переважають базисні. З 46 яніславицьких вістер (рис. 81, 1-44, 49-50) лише 7 мають ретушовану основу (рис. 81, 13-18, 42). Два з них – яніславицькі вістря подвійні, ромбічної форми (рис. 81, 13-14). Переважна більшість яніславицьких вістер виготовлена на базисних кінцях пластин, має зламану або природну основу. Є два мікролітичних вістря типу Пеньки, за польською термінологією (рис. 81, 49-50).

Знайдено 12 яніславицьких трикутників (рис. 81, 45-47, 60-67), а також 9 уламків мікропластин із притупленим краєм, які, швидше за все, також є уламками трикутників (рис. 81, 51-57). В колекції наявні також два вістря типу Свдборг (рис. 81, 58-59) і одна велика пластина зі скошеним крутою ретушню кінцем (рис. 81, 48).

Серед трапецій переважають вироби високої форми, найчастіше виготовлені на відщепках (рис. 81, 68-79, 83-89), але є й чотири трапеції середньої висоти (рис. 81, 80-82).

Різців (рис. 80, 8-9) майже в десять разів більше, ніж скребачок. Останні представлені, головним чином, виробами неправильної форми на відщепках (рис. 80, 1-7, 12-14).

Виразну серію складають сокири трапецієподібної форми на великих відщепках із крутою ретушшю по довгих краях і поперечним сколом по лезу (рис. 80, 19-23). Є серія свердел-проколов (рис. 80, 10-11, 18), пластини та відщепи з ретушшю (рис. 80, 15-17). Траплялися також нечисленні вивітрілі дрібні фрагменти ранньонеолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині.

Поруч із пам'яткою розташоване скупчення крем'яних виробів свідерської культури, чим, очевидно, пояснюється наявність в колекції стоянки Сенчиці 5а декількох двоплосинних човнуватих нуклеусів і двох наконечників стріл на пластинах характерних для Свідеру обрисів.

ПЕРЕВОЛОКА 2

За два кілометри на південний захід від с. Омит Заріччянського району Рівненської області, у заплаві правого берега р. Стоход розташована параболічна дюна, відома серед місцевого населення як урочище Переволока. Дюна складена пісками, має серпоподібну форму, відкриту на південний захід, і займає площу 1000 Ч 600 м, вивисуючись над заплавою на 2-5 м. На дюні розташований нині покинутий хутір Переволока, а також літні загони для великої рогатої худоби. Внаслідок знищення у повоєнні роки копитами корів дернового покриву, піщана поверхня дюни почала інтенсивно перевиватися.

У видмах південного крила дюни виявлені два великих свідерських місцезнаходження: Переволока і Переволока 2, кожне з яких складається з кількох скупчень крем'яного матеріалу.

Переволока 2 – це видма площею 80 Ч 25 м на внутрішній частині північного крила дюни. Ній у 1985, 1987 і 1988 рр. велися збори крем'яних виробів свідерської та яніславицької культур. Причому, якщо свідерський матеріал концентрувався у західній частині видми, то яніславицький – у східній. У центрі ці два комплекси наклалися один на одного і неподільні в частині відходів виробництва та деяких знарядь (сокири, пластини та відщепи з ретушшю). Разом із тим, у колекції крем'яних виробів Переволока 2 міститься виразна серія мікролітів,

яніславицька культурна приналежність яких не викликає сумнівів. Верхній шар піску східної частини видми пам'ятки у 1988 р. був пересіяний через сито з вічками 3 Ч 3 мм. Звідси походить виразна колекція характерних виробів яніславицької культури, що нараховує 1875 кременів [Zaliznyak, 1997, р. 35-38] (табл. IV). Зазначимо, що через величезну кількість відходів обробки кременю, та часткову змішаність зі свідерськими матеріалами, відщепи та уламки кременю були полишені на пам'ятці.

До яніславицького комплексу стоянки Переволока 2 слід віднести виразну серію (24 екз.) одноплосинних, однобічних нуклеусів із прямими ударними площинами (рис. 89, 12-18, 90, 13-15), численні правильні, тонкі пластинки з одноплосинних нуклеусів (1523 екз.), скребачки на відщепках, часто зі скоблевими виїмками (рис. 89, 1, 2, 8-10, 90, 1-10), вірогідно і деякі сокири, яких знайдено 30 (рис. 89, 11, 90, 11, 12).

На пам'ятці знайдено 36 яніславицьких вістер (рис. 91, 1 - 40), переважна більшість яких має зламану основу (рис. 91, 1-4, 10-17, 19-38), а також два уламки ромбічних вістер, ретушованих по краю протилежному вістря (рис. 91, 2). У колекції наявні 14 яніславицькі трикутники та їх уламки (рис. 91, 40-61), один з яких доволі масивний (рис. 91, 40). Знайдено один цілий (рис. 91, 48), а також уламок чотирикутника (рис. 91, 48, 49). Високих трапецій знайдено 50, частина з яких злегка асиметричні (рис. 92, 1-48). Знайдено 40 мікрорізців, що являють собою відламані у мікрорізцевій техніці головки пластин (рис. 92, 57-75). Серед них зустрічаються і дистальні мікрорізці з кінчиків пластин (рис. 92, 76-80).

Крім яніславицьких знарядь на стоянці знайдено вироби з кременю свідерської культури: одиничні двоплосинні нуклеуси, 13 наконечників стріл на пластинах з пласкою підтескою із черешкової частини, окремі різці, скребачки на великих пластинах. Вірогідно у комплексі є невелика кудлаївська домішка, представлена трьома мікрівістряма з притупленим краєм сегментоподібних обрисів.

Вірогідно з яніславицьким комплексом пов'язані дрібні фрагменти неолітичної кераміки з помітною домішкою рослинних волокон у тісті та з накольчастим орнаментом.

НЕПРЕЦЬ

Стоянка виявлена Волинським загonom Поліської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1983 р. за 1.5 км на схід від с. Балаховичі Володимирецького району на Рівненщині. За 2

км на схід від р. Стир в уроч. Непірець є піщана дюна, що перевищується вітром і височить на 5 м над струмком, який протікає біля її підніжжя. У піщаній відмі на її вершині знайдено два скупчення мікролітичного кременю по 8 - 10 м у діаметрі кожне. Скупчення відділені одне від одного простором 10 м, що майже не містить знахідок. З 1983 по 1989 р. автор цих рядків неодноразово відвідував стоянку і пересіяв пісок на її поверхні через сито з вічком 3 Ч 3 мм. Був отриманий виразний мікролітичний комплекс виробів яніславицької культури [Залізник, 1991, с.35, 149]. Однотипний кремінний інвентар обох скупчень кременю стоянки дозволяє розглянути їх як єдиний комплекс.

Усього на стоянці Непірець знайдено 2009 кременів, у тому числі 64 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % усіх артефактів (табл. IV). Переважна більшість знахідок – відщепи та дрібні правильні пластинки з сірого якісного кременю з місцевих родовищ Волині. Показник пластинчастості вищий, ніж на розташованих східніше на Житомирщині та Київщині рудоострівських стоянках, і становить 22 %. На пластинах виготовлено 80 % усіх знарядь.

Помітна виразна серія типових яніславицьких нуклеусів – одноплощинних, торцевих із прямою ударною площиною, призначених для одержання правильних мікропластин (рис. 94, 65, 67 - 71).

Дві третини виробів з ретушшю представлені мікролітами й відходами їхнього виробництва. Знайдено чотири яніславицькі вістря і їхній уламок (рис. 94, 1 - 4). Вістер з ретушованою основою немає. Однак деякі фрагменти мікролітів, що нагадують уламки низьких трапецій (рис. 94, 41, 42), можливо, є відламаними основами вістер.

Знайдено шість яніславицьких трикутників та їхніх уламків (рис. 94, 5 - 9). Виразними серіями представлені мікрорізці, головним чином базальні (рис. 94, 11 - 28) і трапеції, серед яких високих трохи більше, ніж середньовисоких (рис. 94, 29-40).

П'ята частина всіх знарядь – скребачки. Всі вони неправильної форми на відщепі, так звані велоракі, за термінологією польських дослідників (рис. 94, 43 - 55). Знайдена серія пластин з ретушшю, у тому числі з виїмками (рис. 94, 56 - 64). Деякі з них типологічно наближаються до скребків неправильної форми. Звертає увагу повна відсутність різців, що властиво яніславицьким пам'яткам Західного Полісся.

У колекції є одна сокира на відщепі з лезом, оформленим поперечним сколом (рис. 94, 66).

СМОЛЯНИКОВО

У 1974 р. геолог В.К.Пясецький виявив групу мезолітичних стоянок на західному березі великого заторфованого озера Корма в с.Рудня Озерянська Олевського району Житомирської області [Пясецький, 1979, с. 46 – 60]. Ці пам'ятки з мікролітичним інвентарем яніславицького типу розташовані в згаданому селі, на піщаних мисах борової тераси у місці витоку струмка із заторфованого, а нині осушеного озера Корма.

Стоянка Смоляниково відкрита в однойменному урочищі під час обстеження пам'яток поблизу оз. Корма автором цих рядків у 1983 р. на північній околиці с. Рудня Озерянська за 400 м на північний захід від стоянки Корма 4 [Залізник, 1991, с. 34, 148, 149]. Кремінь збирався на піщаному березі торфовища протягом 100 м у видмах, що утворилися на місці ґрунтової дороги.

На стоянці Смоляниково знайдено 2394 кремені, 90 з яких із вторинною обробкою (табл. IV). Таким чином, близько 3 % усіх кременів становлять знаряддя з ретушшю. Незважаючи на те, що на пам'ятці оброблявся жовтий і сірий зернистий житомирський кремін з місцевих родовищ, нуклеусів небагато. Знайдений один одноплощинний однобічний для пластин (рис. 98, 65), три невиразних двоплощинні (рис. 98, 64), п'ять нуклеоподібних уламків. Пластинки колекції середніх розмірів із правильним грануванням спинки, показник пластинчастості 16 %. На пластинках зроблено близько 40 % знарядь.

Мікроліти та відходи їхнього виробництва становлять близько 17 % кременів з ретушшю. Знайдено три яніславицькі вістря зі зламанною основою (рис. 98, 1-3), чотири уламки яніславицьких трикутників на мікропластинках (рис. 98, 4 - 7), шість базальних мікрорізців (рис. 98, 8 - 13). У комплексі налічується одна середньовисока й 11 високих трапецій (рис. 98, 14 - 25), три з яких виготовлені на відщепі і типологічно належать до категорії малих транше (рис. 98, 14, 15). Знайдений один атиповий кукрекський вкладень (рис. 98, 26).

Найчисленнішою категорією виробів з ретушшю стоянки Смоляниково є скребачки, які становлять 50 % усіх знарядь. Половина скребачок кінцеві на відщепі (рис. 98, 36 - 39) і пластинах (рис. 98, 28 - 33). Кілька скребачок підокруглі (рис. 98, 34, 35), у тому числі одна високої форми (рис. 98, 34). Настільки ж численні, як і кінцеві, скребачки неправильної форми на відщепі (рис. 98, 40 - 46). Однак останніх у наборі скребачок значно менше, ніж у яніславицьких комплексах Західної Волині.

Різців у колекції Смоляниково у 4,5 рази менше, ніж скребачок. Переважають кутові на відщеплах (рис. 98, 48) і пластинах (рис. 98, 49, 53). Одиначними екземплярами представлені бічні на відщеплах (рис. 98, 50, 52) та серединні (рис. 98, 57). Загалом різці значно численніші і розвиненіші ніж на яніславицьких стоянках Рівненської, Волинської областей та Польщі.

У комплексі є чотири сокири або тесла трапецієподібної форми з перехватом і з лезами, оформленими поперечними сколами (рис. 98, 62, 63). Виготовляли їх на великих відщеплах крутим ретушуванням бічних сторін. Лезо пригострювали поперечними сколами. Знайдено один перфоратор (рис. 98, 27), серія пластин з несистематичною ретушшю (рис. 98, 55 - 61), а також різноманітні відщепи з ретушшю.

У видмах зустрічалися дрібні фрагменти ранньонеолітичної кераміки з рясною рослинною домішкою в глині і гребінчастим орнаментом.

ПРОТЕРЕБ

Стоянка відкрита у 1984 р. [Зализняк, 1991, с. 32, 33, 147, 148]. Розташована на північному краю дюнного узвищення в заплаві лівого берега р. Уж біля с. Мартиновичі Поліського району Київської області. Витягнута уздовж ріки на 800 м піщана дюна посилено перевівається вітром, через що одержала в місцевого населення назву урочище Севок. Північний край дюни розмивається невеликим рукавом р. Уж, що носить назву Протереб. Кремій був зібраний на площі 20 Ч 10 м на піщаних видмах, що височать над дзеркалом протоки на 1,5 м.

Усього тут знайдено 8490 крем'яних виробів з житомирського кременю жовтих і сірих відтінків (табл. IV). Знарядь із ретушшю 290, що становить 3,4 % всіх знахідок. Серед нуклеусів дуже багато невиразних нуклеоподібних уламків. Ядрища закінченої форми, як правило, одноплосинні торцеві, рідше односторонні для пластин (рис. 99, 107 - 110). Досить досконалі відтискні пластини й знаряддя на пластинах становлять 10 % усіх кременів. 55 % виробів з ретушшю виготовлено на пластинах.

Третину всіх виробів із вторинною обробкою становлять мікроліти й відходи їхнього виробництва (рис. 99, 1 - 105). Половина з них трапеції, серед яких переважають високі, симетричні на перетинах пластин (рис. 99, 49 - 97). Окремими екземплярами представлені високі трапеції на відщеплах, так звані малі транше (рис. 99, 50), трапеції середньовисокі (рис. 99, 68, 71, 72, 94), асиметричні (рис. 99, 67). Знайдено одну трапецію з ретушшю, що заходить на спинку (рис.

99, 70). Значна частина трапецій у фрагментованому стані (рис. 99, 73 - 93). Четверть мікролітичного набору становлять мікрорізці (рис. 99, 20, 21, 26 - 48), представлені, в основному, відламаними голівками пластин (базальні мікрорізці).

Знайдено 15 яніславицьких вістер зі зламаною основою та їхні уламки (рис. 99, 2 - 11, 22 - 25). Є одне подвійне яніславицьке вістря на великій пластині (рис. 99, 1), а також вісім яніславицьких трикутників та їхніх уламків (рис. 99, 12 - 19). Двома екземплярами представлені атипові кукрекські вкладні (рис. 99, 98, 99). П'ять кудлаївських вістер та їхніх уламків (рис. 99, 100 - 105), імовірно, є механічною домішкою в яніславицькому комплексі пам'ятки. Усього лише за 50 м на південь від стоянки розташоване відоме кудлаївське місцезнаходження Мартиновичі.

Третину виробів з ретушшю пам'ятки становлять скребачки, половина з яких кінцеві. Скребачок кінцевих на відщеплах трохи більше (рис. 100, 15 - 27), ніж кінцевих на пластинах (рис. 100, 1 - 14). Виразною серією представлені округлі й підокруглі скребачки на відщеплах (рис. 100, 28 - 35), частина яких високої форми (рис. 100, 28, 29). 30 % скребачок – вироби неправильної форми на відщеплах (рис. 100, 36 - 46).

У колекції Протереб різців удесятеро менше, ніж скребачок. Майже всі вони виготовлені на відщеплах. Переважають різці кутові (рис. 100, 47 - 49, 51 - 53). Одиначними екземплярами представлені бічні ретушні (рис. 100, 50 - 55) і серединні (рис. 100, 54). Є три різці кукрекського типу – на відщеплах із плоскими різцевими сколами (рис. 100, 48, 49, 54). Також знайдені численні пластини з несистематичною ретушшю (рис. 100, 56 - 72) і ретушовані відщепи, дві атипові сокири на відщеплах (рис. 99, 111) і два атипові свердла. На поверхні зібрані сильно вивітрілі дрібні фрагменти неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині.

ЦИГАНІВКА

Стоянка виявлена 1981 р. А.М.Гутовським на правому березі р. Зельянки (ліва притока Німану) за 1 км східніше с. Циганівка Зельвенського р-ну Гродненської обл. республіки Білорусь [Гутовский, 1988, с. 3-7]. Уздовж річки витягнута піщана дюна 300 Ч 10 м, висотою до 5 м над заплавою. Крем'яні матеріали зібрані у північній, найвищій частині дюни. Усього знайдено 420 кременів, з яких 78 знаряддя мезолітичного вигляду.

Усі вироби виготовлені з сірого німанського кременю, відслонення якого відомі на березі Бездонного озера за 4 км на північний захід від стоянки. Знайдено 5 нуклеусів, з яких два яніславицького типу – одноплощинні клиноподібні для правильних пластинок. Один нуклеус однобічний з двома скошеними площинами, що властиво нуклеусам свідерської культури. Таким чином, в колекції Циганівки наявні вироби різних культурних традицій: яніславицької (рис. 104, 1-30), свідерської (рис. 104, 32, 34-40), а також два асиметричні вістря красносільського чи пісочнорівського типу (рис. 104, 31, 33).

Серед яніславицьких мікролітів привертають увагу 12 характерних вістер з мікрорізцевими сколами (рис. 104, 1-6) та 9 трикутників (рис. 104, 7-12, 20, 21). Усі вістря мають зламану основу. Мікрорізець усього один (рис. 104, 17). Мікропластинок з притупленням краєм, що могли бути уламками трикутників, у колекції 5 (рис. 104, 18, 19, 22). Знайдено 2 трапеції високої форми (рис. 104, 15, 16).

До яніславицького ж комплексу вірогідно належать 9 скребачок на відщепі неправильної форми (рис. 104, 1-6), пластинки та їх перетини з ретушню, правильні відтиски пластини з регулярним ограненням спинки. Трапецієподібна сокира на великому первинному відщепі з крутою ретушню по довгих краях (рис. 104, 39) могла бути як яніславицькою, так і свідерською.

Свідерську належність безумовно мають вироби на характерних пластинах, знятих з двоплощинних нуклеусів зустрічного сколювання: 2 наконечники стріл з пласкою підтескою черешка та вістря (рис. 104, 32, 34), 3 кінцеві скребачки (рис. 104, 35, 36), різці на уламках масивних пластин (рис. 104, 37, 38).

МОЙСЕЄВИЧІ

Стоянка в гирлі правої притоки Прип'яті річки Уборті була відкрита у 1932 р. білоруським археологом О.Коваленю. Центральнопольським загоном Інституту історії АН Білорусі у складі ВСВєргей, М.Н.Кривальцевича та В.Є.Кудряшова на площі 4800 кв. м були проведені збори підйомного матеріалу [Кудряшов, 1996, с.43-47]. Стоянка Мойсеєвичі розташована за 800 м на південний захід від однойменного села в заплаві правого берега Уборті на піщаному узвищенні площею 80 Ч 60 м. Крім кременів мезолітичної доби зібрано матеріали доби неоліту, бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Мезолітична колекція складається з 7005 кременів, у тому числі 750 виробів з ретушню.

Нуклеуси призматичні одноплощинні однобічні мають переважно рівні, рідше фасетовані ударні площини (39 екз.). Поліедричні ядрища (54) вирізняються тим, що мають три і більше ударні площини та площини сколювання. Вони формуються внаслідок проби крем'яної сировини чи завершального безсистемного розщеплення жовна.

Сколи-заготовки представлені пластинами (410) та відщепами (327), а відходи – сколами попередньої підготовки нуклеусів (1194), первинними сколами, уламками та лусочками (4916).

Найчисленніша категорія знарядь – скребачки (168). Скребачки кінцеві прості (86) зроблені на пластинах (15) (рис. 105, 51) та відщепі (71). Скребачки кінцеві з ретушню країв (12) виготовлені з пластин. Скребачки кінцеві подвійні (20) виготовлені на пластинах та відщепі. Серед них є мініатюрні форми. Показовою серією представлені круглі та підокруглі скребачки, у яких ретуш охоплює не менше двох третин периметру (рис. 105, 38-44). Скребачки неправильної форми або скребачі за термінологією польських колег, властиві яніславицькій культурі, представлені 107 виробами (рис. 105, 34-37, 42, 45).

Серед мікролітів найчисленніші трапеції, яких нараховується 93 (рис. 105, 26-30), з них високих 34, а середньовисоких та низьких 32, у тому числі асиметричні (рис. 105, 30). Вістер яніславицького типу з мікрорізцевим сколом 23, з них 7 зі зламанною основою (рис. 105, 1-3, 5, 6, 10, 11) і 16 з ретушованою (рис. 105, 4, 7-9). Знайдено шість трикутників (рис. 105, 17-22) і чотири мікрорізці (рис. 105, 14-16). Також представлені вістря зі скошеним кінцем без мікрорізцевого скола (рис. 105, 12, 13), три кудлаївські вістря (рис. 105, 23, 24), а також 21 мікропластинка з притупленням краєм (рис. 105, 25).

Серед восьми наконечників на досить грубих пластинах наявні черешкові форми з крутою ретушню по периметру черешка (рис. 105, 47, 48), з напівкрутою протилежачою ретушню черешка (рис. 105, 49), з пласкою підтескою (рис. 105, 50).

Виразною серією представлені різці (54), значна частина яких виготовлена на пластинах палеолітичного вигляду (рис. 105, 52). Найбільше бічних ретушних (27), менше масивних серединних (13), ще менше кутових на пластинах (9). Є п'ять різців комбінованих.

Знайдено 20 перфораторів з жалами оформленими крутою ретушню на кінцях масивних сколів (рис. 105, 31-33). У серії з 20

рублячих знарядь на уламках кременю та масивних відщепів найбільш виразною є сокира з перехватом (рис. 105, 46). В колекції є 82 пластини та 128 відщепів з ретушшю, які не підлягають точній класифікації.

Автор дослідження пам'ятки В.Є.Кудряшов справедливо пов'язує комплекс Мойсеевичів зі східним рудоострівським варіантом яніславицької культури [Кудряшов, 1996, с.44]. Разом з тим, у колекції наявна виразна фінальнопалеолітична домішка, представлена виробами на грубих пластинах палеолітичного вигляду: черешкові наконечники, кінцеві скребачки на пластинах, численні масивні різці (рис. 105, 47-52). Ці вироби вірогідно полишені носіями красносільських та свідерських традицій фінального палеоліту Полісся. Наявність кудлаїських вістер, досить численних уламків мікро пластинок з притупленим краєм, перфораторів, не виключено, пояснюється певною домішкою кудлаївських матеріалів. Різнокультурним домішкам у цілому яніславицькому комплексу не варто дивуватися. Адже кремені збиралися на площі близько половини гектару.

РУДИЙ ОСТРІВ.

Стоянку відкрито у 1974 р. за 1 км на північний схід від хутору Червоний Ріг Іванківського району на Київщині в урочищі Рудий Острів. Стоянка розташована на місі борової піщаної тераси, що піднімається на 3 м над торфовищем лівого берега р. Здвиж і утворює мисоподібний виступ при впадінні невеликого струмка в р.Здвиж. Руслом струмка прокладено іригаційну каналу, яка зрізала край мису, у верхніх горизонтах піщаних відкладів якого був помічений оброблений кремій [Залізник, 1975; 1977а, с. 30-32; 1978а; Zaliznyak, 1997, р. 42-44].

Піщаний мис, на якому розташована стоянка, з трьох боків оточений торфовищами й має висоту над поверхнею заплави 3 м. Шурфуванням виявлена приблизна площа пам'ятки – 100 Ч 30 м. Західна, дальня від заплави частина стоянки засаджена сосновим лісом. Розкоп був прирізаний до іригаційної каналу. На пам'ятці розкопано близько 700 кв. м площі (рис. 106).

Стратиграфія стоянки типова для мезолітичних пам'яток Полісся, розташованих в умовах піщаної борової тераси (рис. 107, 108). Під 20-сантиметровим шаром темно-сірого піску (гумусом) лежить 30 - 40 жовто-бурого підґрунтя. Нижче залягає білий пісок, що поступово переходить у шаруваті відкладення підосви тераси. Окремі оброблені кремені зустрічаються

починаючи з гумусу, але їхня найвища концентрація відзначена в підґрунті. Культурний шар стоянки відрізнявся порівняно невисокою насиченістю кременем. У середньому на 1 м кв. площі, доводилося 15-20 кременів. Яких-небудь концентрацій кременю або виробничих центрів на площі розкопки виділити не вдалося.

На території стоянки в білому піску досліджено 11 лінз вуглистої піску, інтерпретованого як рештки кострищ у заглиблених в землю житлах [Залізник, 1984, с. 44 – 50; 1991, с.116-123].

Лінза I у плані являла собою неправильно-овальну пляму сірого попелястого піску, орієнтовану довгою віссю по лінії Пн-З, площею 2,6 Ч 2 м (рис. 107). У розрізі виглядала як лінза сірого піску потужністю 0,5 - 0,6 м, опущена з рівня, що на 10 см нижче нижньої межі підґрунтя. Інтенсивність забарвлення лінзи неоднорідна, плямами. Контури потемніння не завжди чіткі.

Лінза 2 гарно збереглася, мала підокруглу в плані форму. Площа плями сірого від попелу піску 1,8 Ч 1,6 м (рис. 107). Лінза, впущена з кордону підґрунтя й білого піску, у плані простежувалася не дуже чітко. Значно краще вона виглядала в розрізах і мала потужність 0,5 м. Оброблений кремій залягав по всій товщі заповнення, а також над ним не утворюючи помітної концентрації, пов'язаної з об'єктом.

Лінза 3 розташована в західній частині розкопу (рис. 107), простежувалася нечітко. Пляма заповнення неправильно овальної форми площею приблизно 3 Ч 2 м. Заповнення являло собою лінзу сірого попелястого піску потужністю 0,6 м, впущену з межі підґрунтя та підстиляючого білого піску.

Схожі за характером заповнення, але дещо більші за розмірами лінзи 4, 5, 7. Усі вони також є чашоподібними структурами з вуглистої (попелястої) піску, заповнені згори жовтуватим рихлим піском, що не містив знахідок. Але один край цих лінз, як правило, не простежувався, вірогідно фіксуючи місце входу у житло.

Лінза 4 – підковоподібної форми, розмірами 2,8 Ч 2,4 м, впущена з нижньої частини підґрунтя на глибину 80 см. Інтенсивні вугільні плями у центральній частині та на її північно-східному краї фіксували стародавні кострища. Вуглисте заповнення лінзи на різних ділянках містило різну кількість вуглин та окремі кремені. Внутрішня частина підкови була заповнена рихлим стерильним піском (рис. 108).

Лінза 5 являла собою сегмент чаші, розмірами 2,4 Ч 1,0 м, відкритий на південний схід. У плані вона мала серпоподібну форму, а в профіль

чашоподібну структуру, що була наповнена рихлим жовтуватим піском, який не містив знахідок. Лінза впущена з нижньої межі підґрунтя на 65 см у білий стерильний пісок. Центральний горизонт лінзи являв собою сірий від вуглин шар. Нижні 10 см заповнення – світло сірий пісок із невеликою кількістю вуглин. У верхній частині заповнення виявлені чорні плями вуглистого піску – кострища. У заповненні зафіксовано обпалені кремені, трапеція (рис. 108).

Лінза 6 являла собою скупчення майже чорного від вуглин піску, чашоподібної форми. У плані – сегментоподібна розміром 2,8 Ч 1,4 м. Лінза впущена з нижньої межі підґрунтя на 110 см нижче в стерильний білий пісок. Рівень з якого вона впущена містив домішку попелу. У її заповненні крім великої кількості дрібних вуглин зустрічалися одиничні обпалені кремені, у тому числі й трапеція. Вірогідно лінза 6 була заглибленим відкритим вогнищем, але не виключено, що вона являє собою рештки вогнища заглибленого житла, яке не збереглося.

Лінза 7 – округла чаша вуглистого піску діаметром близько 3 м, впущена з нижньої межі підґрунтя на 60 см у білий стерильний пісок. У вуглистому піску зафіксовано окремі кремені. Верхня частина заповнення являє собою рихлий світло-жовтий пісок без знахідок. Під ним, у центральній частині об'єкту вуглистий прошарок був відсутній (рис. 108).

Лінза 8 діаметром 1,7 м, у плані мала підокруглу форму. Центральна частина плями виглядала майже чорною через концентрацію деревного вугілля. Лінза, потужністю близько 70 см була впущена з рівня, що лежав на 10 см нижче підґрунтя. Чашоподібна у профілі, вона була насичена світло-жовтим, рихлим піском, що не містив знахідок. Нижня частина заповнення являла собою попелястий пісок, що був нерівномірно насичений вуглинами та містив у собі поодинокі кремені.

Лінза 10 являла собою неправильно-округлу у плані, чашоподібну структуру діаметром близько 1,6 м. Заповнення являло собою бурий пісок з поодинокими вуглинами й окремими кременями. Лінза впускна, з нижньої межі підґрунтя у білий стерильний пісок на 70 см. У профілі вона чашоподібна, з світлим, рихлим піском у верхній частині заповнення.

Досліджені плями сірого, попелястого піску, імовірно, є залишками центральної частини поглиблених жител. Вони являли собою лінзи сірого від попелу піску потужністю 0,5 - 0,6 м, впущені з нижньої межі підґрунтя в білий пісок. У плані вони мають неправильно-округлу або

овальну форму. Діаметр плям близько 2 м. У межах лінзи кремінь опускався до її дна, тобто нижче жовто-бурого підґрунтя, в якому артефакти залягали на площі стоянки між об'єктами. Якщо біля лінзи 1 в її заповненні спостерігалася певна концентрація кременю, то навкруги лінзи 2, навпаки, кременю було менше, ніж в інших частинах стоянки. Значна концентрація кременю спостерігалася східніше лінзи 3. Кострища або вогнища на площі жител зафіксувати не вдалося.

Колекція крем'яних виробів стоянки Рудий Острів за всі роки розкопок нараховує 8527 виробів, у тому числі 698 із ретушуванням, що являє близько 8 % усього комплексу. На стоянці оброблявся головним чином місцевий зернистий кремінь світло-жовтих та сірих відтінків зі вторинних родовищ долини річки. У невеликій кількості присутній темно-сірий імпортований кремінь з родовищ Західної Волині.

Переважає більшість нуклеусів – багатоплощинні та нуклевидні уламки. Виразною серією репрезентовані лише одноплощинні однобічні (рис. 109, 24-26, 28-30), до яких належать і торцеві ядрища (рис. 109, 28, 25).

Пластини, їх уламки та знаряддя на пластинах складають близько 18 % усієї колекції. Переважають порівняно невеликі пластини з неправильним ограненням спинки.

У колекції порівняно мало мікролітів – 71 екземпляр. Третина з них – трапеції, серед яких переважають високі (рис. 110, 40-54). У три рази менше середньовисоких (рис. 110, 55-64). Частина трапецій мають ретуш по верхній основі (рис. 110, 40-42, 48, 50).

Яніславицьких вістер – 10 екземплярів. Усі вони мають зламану або природну основу (рис. 110, 1-10). Яніславицьких трикутників 2 (рис. 110, 26, 27). Найвні мікровістря та мікропластини з притупленим краєм (рис. 110, 14, 15, 28-85), частина з яких, вірогідно, являють собою уламки трикутників. Мікрорізців 15 штук (рис. 110, 16-25). У колекції 2 цілих та один уламок великих сегментів (рис. 110, 37- 39), атиповий кукрекський вкладень (рис. 110, 65), 2 наконечники стріл на пластинах свідерського типу з плоскою підтескою черешка (рис. 110, 70, 71) і один аренсбургського (рис. 110, 68).

Майже половину усіх ретушованих виробів складають скребачки, 50% яких – вироби неправильної форми на відщепі (рис. 111, 47-56). Третина скребачок – кінцеві на відщепі (рис. 111, 15-81) і пластинах (рис. 111, 1-14). Серед них 8 подвійних (рис. 111, 33, 34), 10 ретушованих на краї заготовки (рис. 111, 31), 5 комбінованих з різцями (рис. 111, 32). 20 % усіх

скребачок – округлі та підокруглі (рис. 111, 35-46) у тому числі високої форми (рис. 111, 35, 37).

Різців у 5 разів менше ніж скребачок. Переважають кутові на відщепі (рис. 110, 73-74, 77, 78). Виразною серією представлені кукрекські різці на відщепі з плоским різцевим сколом (рис. 110, 80-89). У невеликій кількості присутні бічні (рис. 110, 76, 77) та серединні різці на відщепі.

Великою серією з 120 екземплярів представлені різноманітні ретушовані пластини (рис. 109, 1-21). Серед них переважають вироби з несистематичним ретушуванням краю. Однак, зустрічаються пластини із повністю ретушованим краєм (рис. 109, 2, 7), пластини з пильчастим краєм (рис. 109, 3, 21).

У колекції наявні дві сокири трапецієподібної форми на відщепі (рис. 109, 22), 2 свердла (рис. 110, 66, 67), 102 ретушованих відщепи, у тому числі й невизначені уламки знарядь.

Крем'яний комплекс стоянки Рудий Острів в цілому яніславицький з певними кукрекськими впливами. Однак у ньому фіксується незначна свідерська домішка: наконечники на пластинах (рис. 110, 69, 70, 72), деякі кінцеві скребачки та різці на пластинах з імпортного волинського кременю (рис. 111, 2-4, 110, 76). Чужерідними для яніславицького комплексу виглядають 3 сегменти (рис. 110, 37-39), можливо деякі вістря та пластинки з притупленим краєм (рис. 110, 28-35), що нагадують мікроліти кудлаївської культури.

ОБОЛОНЬ.

Стоянка виявлена 1978 р. на піщаному підвищенні у заплаві лівого берега р. Уж проти західної околиці с. Діброва Поліського району Київської області [Залізняк, Балакін, 1985, с.43-46]. За 800 м на південний-схід від ферми на західній окраїні села розташована піщана дюна висотою до 2 м над заплавою. Від річки до села через дюну проходить ґрунтова дорога. На дюні утворився піщана видма площею 80х20 м. Колекція, зібрана на видмі, нараховує 2025 кременів і 50 фрагментів неолітичної кераміки з домішкою трави в глині.

Серед кременів є 57 із вторинною обробкою, що становить близько 3 % колекції. Мешканці стоянки використовували для виготовлення знарядь праці місцевий валунний кремій сірих та жовтих відтінків, який у Київському Поліссі повсюдно використовувався в мезоліті й неоліті.

Пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 13 % кременів. Такий невисокий індекс пластинчастості, можливо, пояснюється великою роллю первинної обробки кременю на стоянці. Половина всіх знарядь виготовлену на пластинах. Серед нуклеусів слід зазначити знахідку одноплосинного одностороннього (рис. 112, 36) й двох двоплосинних.

Тритину знарядь комплексу становлять мікроліти. Серед них є вісім яніславицьких вістрів (рис. 112, 1 - 8). Усі крім одного (рис. 112, 5) з неретушованою основою. Знайдено дев'ять високих (рис. 112, 18 - 20, 22-25, 31-33) і три середньовисокі трапеції (рис. 112, 21, 27), а також уламки трапецій. У колекції є п'ять мікрорізців (рис. 112, 14-17), два яніславицькі трикутники (рис. 112, 9, 10), два кудлаївські вістря, пластинки із притупленим краєм (рис. 112, 6), частина яких можливо є уламками трикутників, чотири уламки свідероїдних наконечників стріл з підтескою черешкової частини з черевця.

Серед скребачок переважають кінцеві на відщепі та пластинах, п'ять із них мають ретуш, що заходить на довгі краї, а три – пологі, ріжучі робочі краї. Другі за чисельністю – скребачки неправильної форми на відщепі. Знайдено два підокруглі скребки на відщепі.

Різці на стоянці Оболонь повністю відсутні. Знайдено десять пластинок з несистематичною ретушшю, три відщепи з ретушшю, десять уламків знарядь.

У в цілому яніславицькому крем'яному комплексі стоянки Оболонь, схоже, присутня невелика домішка виробів свідерської та кудлаївської культур.

На стоянці зібрані фрагменти ліпної, товстостінної кераміки, з рясною домішкою довгих рослинних волокон у тісті, орнаментованої горизонтальними рядами наколів розмоченою паличкою й глибокими конічними наколами, нанесеними із зовнішньої сторони посудини (рис. 112, 37-43). Вінчики кераміки такого типу – прямі, з конічними наколами. Виявлені також фрагменти тонкостінної кераміки з невеликою рослинною домішкою в глині, орнаментовані горизонтальними рядами косо поставленої гребінки.

Перша група кераміки має певну подібність із керамікою струмельської групи неолітичних пам'ятників Полісся, а друга – з керамікою ранніх дніпро-донецьких пам'яток, за Д.Я. Телегіним.

Таблиця VI. Крем'яний інвентар стоянок з кукрекськими вкладнями
Лазарівка /1/, Прибір 7А /2/.

Назва виробів	Пам'ятки	1	2
Нуклеуси одноплощинні однобічні	9	6	
двоплощинні	4	2	
нуклеоподібні уламки	12	7	
Пластини та їхні уламки	355	243	
Відщепи, уламки кременю	1410	1075	
Невизначені уламки знарядь	27	9	
Вироби з ретушшю			
Кукрекські вкладні	30	5	
Трапедії	2	2	
Пластинки з притуп. краєм	8	4	
Мікрорізиці	4	3	
Скребачки кінцеві на пластинах	4	1	
відщеплах	20	2	
подвійні	1	1	
підокруглі	10	10	
неправильної форми на відщеп.	18	6	
Різиці кутові	8		
бічні ретушні	3		
кукрекські з плоским сколом		10	
Свердла-проколки	4		
Сокири	2		
Пластини з ретушшю	23	8	
Відщепи з ретушшю	20	10	
Усього кременів,	1959	1331	
у тому числі з ретушшю	142	70	

СТОЯНКИ З КУКРЕКСЬКИМИ ВКЛАДНЯМИ

ДОБРЯНКА 3, розкоп 3

Група ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянки Тальнівського району на Черкащині була зафіксована у 1994 р. В.М.Степанчуком [2000] на трьох сусідніх мисах правого берега р. Чорний Тікич. Пам'ятки розкопувалися експедицією Києво-Могилянської академії протягом 5 років (2001, 2003-2006) [Залізняк 2001, 2005а, с.128-146; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2006, Залізняк, Панченко, 2007; Залізняк, Товкайло, 2007]. Добрянку 3 займає край досить високого (16.85 м над водою) узвищення, яке має гранітну основу, перекриту піщанистими лесоподібними суглинками. Уздовж краю цього не зайнятого лісом узвищення знаходяться 3 розкопи поселення Добрянку 3 (рис. 116).

Розкоп 3 стоянки Добрянку 3, відомої за розкопками попередніх сезонів 2003-2005 років [Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005; Залізняк, Товкайло, Кухарчук, 2005, с.6-17], був закладений в останній 2006 р. робіт на пам'ятці. Він має розміри 5 Ч 5 м і розташований між розкопами 1 та 2, ближче до берегового краю тераси (рис. 116).

Методика розкопок. Як і у попередні роки дослідження пам'ятки, всю площу розкопу розбито на квадрати з розміром сторін 1Ч1 м. Лінію квадратів у напрямку з півночі на південь позначено арабськими цифрами від 1 до 5; перпендикулярну їй лінію квадратів із заходу на схід позначено великими літерами української абетки від А до Д. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки по шарах товщиною 0,1 м з подальшою фіксацією знахідок умовними позначками на планах масштабу 1:20. Заміри глибин проводилися від сучасного рівня поверхні.

У розкопі 3 було застосовано метод пересіювання та перемивання ґрунту, починаючи з глибини 0,2 м. Для цього після розбирання культурного шару на певній глибині (горизонті), весь ґрунт із нього спочатку пересіювали через решето з розміром вічок 3 ЧЗ мм, а грудки землі, що залишалися після пересіювання, переносили на берег річки, де перемивали через таке ж решето.

Стратиграфія культурні нашарування

Попри значну домішку піску, відклади Добрянки 3, за структурою наближаються до суглинків. Адже на відміну від піщанистих напластунів розташованих на мисах піщаної борової тераси Добрянки 1 та 2, стоянка Добрянки 3 розміщена на вкритій лесоподібним суглинком високій терасі Тікича. Суглинки сприяли кращій збереженості кераміки, а особливо кісток тварин на Добрянці 3, порівняно з Добрянкою 1 та 2.

У розкопі 3 виявили схожу до розкопів 1 та 2 стратиграфію:

Знахідки доби раннього неоліту (кремені, уламки кераміки, кісток тварин, граніту, шматочки вохри тощо) були нерівномірно розсіяні в товщі гумусного шару потужністю близько 0,8 м. Він являв собою темно-сірий гумусований суглинок, товщина якого ближче до краю тераси внаслідок поверхневого змиву зменшувалася до 0,7 і навіть 0,6 м. З глибини 0,7-0,8 м гумус поступово переходив у стерильний лесоподібний супісок світло-жовтого кольору.

Як і в інших розкопах, культурні рештки (а це крем'яні вироби та вироби з інших порід каменю, фрагменти кераміки та кісток тварин) виявлені в усій товщі гумусованого піщанистого суглинку. Окремі кремені проникали кротовинами у верхню частину підстиляючого гумус лесоподібного супіску. Переміщення археологічного матеріалу у верхні шари гумусу та в підстиляючий суглинок відбувалося завдяки діяльності підземних мешканців – гризунів, великих комах. Однак, найбільша концентрація археологічних матеріалів, за даними розчистки культурного шару та його промивки через сито, припадала на середню та нижню частину темно-сірого гумусованого суглинку. Саме на цьому рівні, що має глибину 0,4-0,7 м від поверхні, очевидно, знаходиться первісний рівень залягання ранньонеолітичного культурного шару.

Поховання людини виявлено у північній частині розкопу 3 на глибині 0,85 м від поверхні, у нижній частині культурного шару, на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску. Могилярна яма не простежувалася ні в плані, ні в профілях нашарувань. Кістяк

дорослого лежав випростано на спині, головою на південь-південний схід. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – трохи зігнута в лікті. За відсутності супровідного інвентарю, час і культурну приналежність поховання не встановлено. Питання зв'язку поховання з неолітичним поселенням лишається відкритим, але така можливість дуже вірогідна. Кістка з поховання продатована за C-14 в межах 6230-6070 (OxA-2222-33) BC (cal).

Вироби з кременю – виготовлені з галькового, різноколірного кременю низької якості. На думку В.Ф.Петруня, крем'яна сировина стоянки походить з моренних відкладів Риського зледеніння, відслонення яких відомі за 40 км на північ від пам'ятки в басейні Гнилого Тікичу. Траплялися вироби з кварциту та знахідки інтенсивно патинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених в якості сировини чи заготовок знарядь з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення. Усього в розкопі 3 виявлено 26232 крем'яних виробів, у тому числі 322 знаряддя з ретушшю та 14690 дрібних лусочок розміром до 0,9 мм.

Ця категорія виробів отримана головним чином у процесі пересіювання та перемивання культурного шару у розкопі 3 через решето. У підсумку маємо дещо інші, аніж до того, співвідношення між деякими категоріями крем'яного інвентарю. Наприклад, якщо у попередні роки співвідношення між платівками та мікроплатівками було приблизно як 2 : 1, то в розкопі 3 воно було зворотнім 1 : 2. Те ж саме стосується й відщепів та лусок кременю. Дещо змінилися співвідношення і серед виробів з ретушшю, зокрема зріс відсоток мікролітів, особливо мікроплатівок з притупленим краєм та дрібних трапецій. Через величезну кількість дрібних сколів при статистичних порівняннях категорій виробів лусочки не враховувалися.

Нуклеуси у більшості мають невеликі (2-5 см) розміри. Серед них сталу категорію становлять олівцеподібні (рис. 117, 1-5). Менш стійкі серії утворюють конічні атипові (рис. 117, 9-13), підпризматичні одно- та двоплощинні з ограненням по всьому периметру бічної поверхні (рис. 117, 15, 16) та однобічні (рис. 117, 14), аморфні з двома чи трьома суміжними площинами та дископодібні для отримання масивних відщепів, що використовувалися для виготовлення скребачок та різців. Частину нуклеусів знайдено в уламках (рис. 117, 6, 8).

Серед сколів у колекції розкопу 3 переважають відщепи та випадкові лусочки кременю, які

становлять 93 % від загальної кількості виробів. Платівки переважно правильно ограничені, з паралельними краями, трапецієподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках. Виділено платівки середніх розмірів, шириною 0,9–1,8 см та мікроплатівки, шириною <0,9 см. Рівень платівчастості колекції (включно зі знаряддями на платівках) становить близько 18 %, без врахування лусочок. Більшість виробів з ретушшю (54,5 %) виготовлено на платівках.

Мікроліти представлені трапеціями (рис. 118, 92-112), в тому числі асиметричними (рис. 118, 97, 102), вістрями (рис. 118, 9-13; 6, 14) та платівками з притупленим краєм (рис. 118, 18-54; 6, 7-20), абузівськими (рис. 118, 1-8) та фатьмакобинськими (рис. 118, 16, 17) вістрями, поодинокими сегментами (рис. 118, 55, 56; 119, 21).

Трапеції (рис. 118, 92-112; 119, 2-4) виготовлені переважно на перетинах платівок середньої ширини. Більшість трапецій симетричні, оформлені крутою ретушшю. Є нечисленні асиметричні форми (рис. 118, 107).

Негеометричні мікроліти представлені великою серією кукрекських вкладнів (рис. 118, 57-92; 119, 22-28) та чотирма мікрорізцями (рис. 118, 14, 15; 119, 5, 6). Виявлено велику колекцію уламків мікроплатівок та вістер з притупленим краєм (рис. 118, 18-54; 119, 7-20), серед яких зустрічаються вироби з масивною спинкою, притупленою стрімкою ретушшю (рис. 118, 18-23).

Підкреслимо, що мікронабору кукрекських комплексів стоянок біля с.Добрянки властиве стає сполучення виразних серій типових кукрекських вкладнів, численних мікроплатівок з притупленим краєм (в т.ч. абузівських вістер), трапецій гребениківського типу на перетинах правильних пластин, а також нечисленні фатьмакобинські вістря, дрібні сегменти, мікрорізці та поодинокі вістря яніславицького типу.

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь зі вторинною обробкою, яка становить майже третину виробів з ретушшю. Абсолютну більшість із них виготовлено на відщеплах, у тому числі на грубих платівчастих відщеплах й оформлено характерною крутою скребковою ретушшю. Серед скребачок зустрічаються округлі високі (рис. 119, 47) та середньовисокі (рис. 119, 53), підокруглі (рис. 119, 51, 52, 54, 55), кінцеві (рис. 119, 60, 61), бічні (рис. 119, 56-58) та кінцево-бічні (рис. 119, 59, 62-64).

Досить виразну серію складають *ножесподібні платівки* з регулярною, а ще частіше

нерегулярною ретушшю, що наносилася як з боку спинки, так і з черевця (рис. 119, 29-43).

Різи нечисленні. Серед них різці кукрекського типу на відщеплах (рис. 119, 44, 48, 49), кутові на платівках (рис. 119, 39, 40) і відщеплах (рис. 119, 45, 46). Невеликі серії складають *відщепи з ретушшю*, *пластини з виямками (скобелі)* (рис. 119, 37, 41), *свердла*, *проколки* (рис. 119, 38) та *ретушери*. Останні виготовлені на масивних ребристих платівках. У культурному шарі виявлено 43 шматки *вохри* вишневого кольору.

Кераміка. В цілому культурний шар у розкопі 3, порівняно з сусіднім розкопом 1, характеризується незначною кількістю неолітичної кераміки. Виявлено всього 17 фрагментів кераміки буго-дністровської культури, виготовленої з глини з грубими домішками трави та піску з включенням зерен товченого кварцу. Зовнішня і внутрішня поверхні посуду заглажені, сіро-коричневого кольору. На поверхні – сліди від вигорілої волокнистої рослинної домішки. Товщина стінок – 0,5-1,0 см. Орнаментовано лише два уламки кераміки. Це проглажені лінії: вертикальні прямі чи заокруглені. Кераміка відноситься до раннього періоду буго-дністровської культури. Як і кераміка з інших розкопів Добрянки 3, за орнаментациєю вона має паралелі в керамічному комплексі пізньої фази культури Криш Молдови (Сакарівка І).

З шурфу 4 походить єдиний фрагмент характерної лінійно-стрічкової кераміки, а з розкопу – кілька неорнаментованих уламків пізньотрипільських горщиків. Ці матеріали є слідами відвідин стоянки людьми у пізніші часи.

Матеріали з розкопу 3 стоянки Добрянки 3 в цілому аналогічні знахідкам з сусідніх розкопів 1, 2 Добрянки 3 та з розкопів Добрянки 1, 2 (рис. 121, 122).

ЛАЗАРІВКА

Стоянка Лазарівка відкрита автором даної роботи у 1973 році на південно-західній околиці однойменного села Брусилівського району Житомирської області [Залізник, 1977а, с. 36-38; 1979а]. Розташована вона на піщаному мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Здвиж у місці впадіння невеликого струмка. Висота тераси над заплавою 4–5 м.

Площа стоянки частково зруйнована природною ерозією і окопами часів Другої світової війни. У післявоєнні часи тут був колгоспний сад і територія розорювалася. Нині ділянку площі стоянки, розташовану в глибині тераси, засаджено сосняком. Починаючи від краю

тераси, вглиб мису було закладено розкоп площею 57 кв.м і поставлено кілька шурфів. Під 10-сантиметровим слабкогумусованим дерном лежав шар жовто-бурого піщаного підґрунтя. На глибині 0,7 м останнє підстиалося білим стерильним піском із прошарками ортштейнів. Нижня частина підґрунтя мала темніше забарвлення. Матеріали кам'яної доби, як і фрагменти кераміки доби бронзи і раннього залізного віку, залягали в шарах дерну і підґрунтя до глибини 0,7 м. Переважна більшість знахідок (кременів та фрагментів кераміки) походить з верхньої і середньої частин підґрунтя.

Концентрація обробленого кременю в культурному шарі стоянки Лазарівка була досить високою порівняно з іншими мезо-неолітичними пам'ятками долини р. Здвиж. У середньому на 1 кв.м площі стоянки знайдено 40 кременів, а в деяких квадратах – понад 70. Загалом на стоянці виявлено близько 2000 оброблених кременів і 30 фрагментів неолітичної кераміки (табл. VI).

Для виготовлення знарядь праці на стоянці використовувався сірий зі світлими плямами, рідше жовтий місцевий кремень.

Нуклеуси – 25 екземплярів. Найвиразнішу серію дають одноплощинні зі скошеною або прямою ударною площиною – 6 екз. (рис. 125, 36–37). Чотири нуклеуси – двоплощинні підпризматичні. Одрізані однією або двома сторонами однієї торці гальки – 3. Нуклеусів аморфних і нуклеоподібних уламків – 12. Пластин та їх уламків – 347. Гранування спинок пластин неправильне.

Виробів із вторинною обробкою у колекції налічується 157, що становить 7,5% загальної кількості обробленого кременю.

Скребачки – 53 екз. (30% виробів з ретушшю). Кінцевих – трохи менше половини усіх скребачок. Із них 3 – кінцеві на пластинах (рис. 125, 21, 27), 17 – кінцеві на відщепках (рис. 125, 22–24), 4 – кінцеві на відщепках із ретушшю, що заходить за край (рис. 125, 35), 11 – підокруглі (рис. 125, 2, 25, 26), один подвійний (рис. 125, 18 – неправильної форми на відщепках (рис. 125, 32, 33). Різці – 11 екз., 6% комплексу. 7 – кутові на відщепках (рис. 125, 32, 33), 3 – серединні, один подвійний бічний виїмчаторетушний на відщепі (рис. 125, 31).

Мікроліти стоянки представлені вкладнями кукрекського типу, пластинками з притупленим краєм, мікрорізцями, трапеціями, мікропластинками, обробленими по двох краях притуплюючою ретушшю. Вкладні кукрекського типу – 15 екз. (рис. 125, 9–17). Виготовлені з перетинів відносно масивних пластин середньої

величини. Кути цих виробів у більшості випадків заокруглені напівкрутою ретушшю, тож у двох випадках кінець знаряддя нагадує дзьобоподібну скребачку. На куту одного з вкладнів є різцевий скол (рис. 125, 15). В одному випадку пласкою кукрекською ретушшю оброблено черевце відщепу (рис. 125, 16). Із загальної кількості вкладнів три мають обробку лише з черевця (рис. 125, 11–12), решта – і з черевця, і зі спинки.

Мікропластинки з притупленим краєм – 6 екз. (рис. 125, 1–4), з них 3 екз. зламані і лише один цілий має притуплювальну ретуш по одному довгому краю і по торцю, що наближає його до вістер типу Абузова Балка (рис. 125, 4). Ще одна мікроплатівка має на одному кінці зі спинки кілька фасеток сплюсуючої ретуші. Притуплюючу ретуш в усіх чотирьох випадках нанесено з черевця. Знайдено два уламки досить великих пластин зі слідами притуплюючої ретуші по одному довгому краю (рис. 125, 18).

Мікрорізців знайдено 4 екз. (рис. 125, 6–8). Трапецій – лише 2. Високу виготовлено на відщепі. Ретуш по боках несистематична. Трапецію середньої висоти виготовлено з перетину пластини (рис. 125, 5). Крім того, в колекції є два уламки, можливо, трапецій.

Мікропластинки з притуплюючою ретушшю по двох довгих краях – 2 екз. (рис. 125, 19). Ретуш така сама, як і на мікропластинках із притупленим краєм, тільки іноді менш крута. Одна мікропластинка має притуплюючу ретуш лише з одного кінця, на іншому кінці такою ретушшю зрізано кути виробу, як на вкладнях кукрекського типу (рис. 125, 19); друга мікропластинка має тонкий зламаний кінець, що нагадує свердло (рис. 125, 20). Перетинів пластин із напівкрутою ретушшю – 2 екз. (рис. 125, 18). Ретуш нагадує обробку країв попереднього типу виробу, але є менш крутою. На одному перетині помітна деяка залощеність робочого краю.

Макролітів знайдено два: двобічно оброблений, дископодібний клин із обушком і груба трапецієподібна сокирка (рис. 125, 38). В обох випадках обробка є досить грубою і не покриває всієї поверхні виробу, а робочі краї зигзагоподібні. На стоянці знайдено 23 пластинки і 20 відщепів із несистематичною ретушшю, а також піщаникові точильця з жолобками для пригострення стрижнів з кістки чи дерева.

Крем'яний комплекс стоянки Лазарівка на Київщині має виразний кукрекський характер і найближчі аналогії серед ранньонеолітичних пам'яток басейну Південного Бугу, зокрема у крем'яному інвентарі стоянок Добрянки 1, 2, 3.

Неолітична кераміка стоянки Лазарівка має домішку піску і нерозмочалених рослинних волокон у глині (рис. 126, 12-17). Поверхню деяких посудин було підлощено. 7 фрагментів орнаментовані прокресленими подвійними лініями, що перетинаються (рис. 126, 16-17), а один – протягнутими відбитками тризубого гребінця (рис. 126, 14). Вінця прямі з насічкою по краю. Орнаментація, підлощена поверхня черепків має прямі паралелі в у посуді бугодністровської культури, зокрема в кераміці самчинського типу.

КРУШНИКИ

Неолітичне поселення Крушники розташоване на правому березі р. Уж в урочищі Прибір Христинівський проти с. Христинівка Народицького р-ну Житомирської області [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987; Залізняк, 2005, с. 148-150]. Плато правого берега річки врізається мисом довжиною 300 м в заплаву р. Уж. На західному краю мису висотою 20 м над заплавою розташована стоянка. На крутому краю плато, що обривається до річки, у 1983 р. спочатку поставили зачистку, а потім прирізали розкоп площею 36 кв.м. Під 20 см сірого від гумусу переораного піску лежав 25-сантиметровий шар блідо-жовтого підґрунтя, в якому і залягала основна маса мікролітичного кременю та уламків неолітичної кераміки (рис. 126, 127). Частина виробів походить з орного шару. Знахідки утворювали скупчення, в яких креміль і кераміка лежали в аналогічних стратиграфічних умовах і становили єдиний комплекс.

На стоянці Крушники трапилося 2334 кременів, 66 з яких мали вторинну обробку, що становить 2,6 % усіх кременів. Пам'ятка являла собою стоянку-майстерню. Оброблявся місцевий житомирський зернистий креміль світлих жовтих та сірих відтінків. Пластини та знаряддя на пластинах становлять 15 % колекції. Серед нуклеусів найбільше однібочних, трапляються торцеві для правильних мікропластин (рис. 127, 36, 38-40, 44).

Серед мікролітів привертають увагу кукрекські вкладні (рис. 127, 1-5), мікропластинки з притупленим краєм (рис. 127, 6, 7), трапеції (рис. 127, 8-12), нечисленні яніславицькі вістря (рис. 127, 13, 14), мікрорізці (рис. 127, 15, 16).

Більшість скребачок та різців виконані на грубих відщепках неправильної форми. Скребачок у 2,5 рази більше ніж різців. Найчисленніші скребачки неправильної форми на відщепках та кінцеві на пластинчастих відщепках (рис. 127, 20-

28). Невеликою серією представлені підокруглі (рис. 127, 17-19). Серед різців наявні грубі бічні ретушні (рис. 127, 30-34, 42) та кутові (рис. 127, 29, 35, 37) на відщепках. Деякі з них дещо нагадують різці кукрекського типу (рис. 127, 30-32). В колекції є трапецієподібна сокира на відщепі (рис. 127, 41), відщепи та пластини з ретушню.

Крем'яний комплекс містить досить виразні кукрекські риси: характерні вкладні, мікропластинки з притупленим краєм, нуклеуси для відтискних мікропластинок, деякі типи різців на відщепках (рис. 127, 30-32). Ці матеріали мають певні паралелі в кукрекських комплексах Побужжя, зокрема у виробках зі стоянок Добрянки 1, 2, 3 [Залізняк, 2005, с. 128-141].

На стоянці зібрана досить виразна колекція неолітичної кераміки. На дві третини вона складається з дрібних уламків, що легко ламаються. Великих фрагментів мало. Більшість фрагментів (64) орнаментовані. За складом глини, якістю випалення, орнаментацією кераміку можна поділити на дві групи.

Для виготовлення кераміки першої групи використовувалася глина з домішками нерозмочалених рослинних волокон та шамоту (113 фрагментів). Поверхня черепків заглажена нерівно, колір коричневий, товщина значна – 0,6 – 0,8 см. Серед елементів орнаменту переважають наколи розмочаленою паличкою (35) та відступаючою гребінкою (27). Частіше ці елементи поєднані в одній композиції (26). Два фрагменти прикрашені глибокими наколами, насічками (3) та прогладженими лініями. Домінуючий мотив – горизонтальні лінії.

Чимало уламків даної кераміки належать одному горщику. Перш за все це стосується фрагментів з відступаючими відбитками дрібного, навкіс поставленого гребінчастого штампу та неглибокими овальними ямками (рис. 126, 9-11). Горщик мав складну орнаментацію, що включала горизонтальні ряди ямок та відступаючої гребінки, що змінюють один одного (рис. 126, 9), а також поля ямкових вдавлень. Останні мабуть були розміщені в середній частині посудини і підкреслювалися вертикальними рядами гребінцевих наколів (рис. 126, 10, 11). Ця орнаментальна схема досить типова для неоліту дніпро-донецької культурної традиції Київського Полісся.

Інші черепки даної групи також досить характерні для дніпро-донецьких пам'яток Київщини. Мається на увазі фрагмент вінця з косими насічками по зрізу та рядом глибоких майже наскрізних наколів під вінцем (рис. 126,

1), а також черепок з паралельними рядами відступаючих наколів дрібнозубої гребінки (рис. 126, 8).

Друга група кераміки демонструє певні паралелі в кераміці буго-дністровської культури, а через неї і в орнаментативній культурі Криш території Молдови. Маються на увазі лінійні, кососітчасті композиції, прокреслені двозубим штампом (рис. 126, 4, 5), композиції з рядів протягнутих наколів гребінки під вінчиками посудин (рис. 126, 2, 3, 7), а також імітація за допомогою наколів зернівки колоска (рис. 126, 6).

Найближчі аналогії кераміці Крушників можна знайти в ранніх дніпро-донецьких пам'ятках Київщини V тис. до н.е., кераміка яких має виразні буго-дністровські паралелі, а кремій демонструє елементи кукрекської культури Побужжя (Лазарівка, Прибір 7а, Бородянка Зв). Все це свідчить про участь буго-дністровських переселенців з Південного Бугу в неолітизації Київського Полісся та формуванні дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я.

ПРИБІР 7а

Пам'ятка розташована за 2 км на захід від с. Тараси Поліського району Київської області в уроч. Прибір [Зализняк, 1991, с.43]. Кремій був зібраний у 1983 р. у видмі на піщаному плато правого берега р. Уж на площі 20х50 м. Усього тут знайдено 1331 виробів (табл. VI). Крем'яна сировина жовтого й сірого відтінків з місцевих родовищ Житомирщини. Виробів з ретушню 60, що становить близько 4 % усього комплексу. Пластинки, їхні уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 20% усіх знахідок. Третина знарядь виготовлена на пластинах, інші – на відщепках.

На стоянці знайдено шість дрібних конічних одноплощинних нуклеусів (рис. 128, 45 - 49), один із яких має правильні обриси (рис. 128, 44) і як формою, так і поперечною підтескою зворотного боку нагадує кукрекські олівцеподібні ядрища. У колекції є сім нуклевидних уламків.

На стоянці Прибір 7а виявлені п'ять невеликих кукрекських вкладнів із пласкою підтескою із черевця (рис. 128, 1-5), чотири уламки мікропластинок з притупленим краєм (рис. 128, 6 - 9), а також дві середньовисокі симетричні трапеції (рис. 128, 10, 11).

З 20 скребачок пам'ятки – десять підокруглі на відщепках і уламках кременю (рис. 128, 12 - 14), шість скребачок неправильної форми на відщепках (рис. 128, 24 - 29), три скребачки кінцеві на

пластинах і відщепках (рис. 128, 17, 19, 23) і одна подвійна (рис. 128, 18).

На пам'ятці знайдено десять типових кукрекських різців на масивних відщепках із плоскими різцевими сколами (рис. 128, 34 – 38, 440 - 50). Більшість із них несе по три різцеві сколи, найчастіше нанесені зі спеціально підготовленої ретушню виїмки. Також знайдено вісім пластин з несистематичною ретушню (рис. 128, 30-33) і десять ретушованих відщепів. Зібрано кілька дрібних фрагментів неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині та орнаментативною з рядів наколів протягнутою гребінкою.

Стоянка постала внаслідок просування з Південного Бугу у Київське Полісся людності буго-дністровської культури, яка брала участь в процесі неолітизації Середнього Подніпров'я [Зализняк, 1991, с. 42, 43, 150].

БОРОДЯНКА ЗВ.

Стоянка відкрита у 1974 р. за 500 м на південний захід від залізничного мосту, що біля пмт. Бородянка Київської області [Зализняк, 1978, 1979б]. На вузькому піщаному мисі, що піднімається на 2 м над заплавою правого берега р. Здвиж, був закладений розкоп площею 150 кв. м. Кремій і неолітична кераміка залягали головним чином у верхній частині підґрунтя під шаром гумусованого піску, а також у гумусі. На площі розкопу розчищена лінза овальної форми сірого попелястого піску потужністю 0,3 м і довжиною 1,2 м по профілю. У її заповненні серед інших виробів знайдені яніславицьке вістря й пісковиковий абразив зі слідами вохри. Імовірно, лінза являє собою залишки поглибленого житла.

Колекція крем'яного інвентарю стоянки Бородянка Зв нараховує 2338 предметів, у тому числі 189 із вторинною обробкою, що становить близько 10 % кременів (рис. 129, 130).

В якості сировини для виготовлення знарядь праці на стоянці використовували характерний для пам'яток Київського Полісся жовтий і сірий місцевий валунний кремій. Для техніки розщеплення кременю характерна перевага одноплощинних пірамідальних нуклеусів (рис. 129, 49-52) і відносно високий індекс пластинчастості – 19,4 %. На уламках пластинок було виготовлено 55 % знарядь. Перетинів пластинок у шість разів менше, ніж пластинок і їхніх уламків.

Цікавий і численний набір мікролітів і відходів їхнього виробництва. Крім яніславицьких вістер зі зламанною основою (рис. 129, 2 - 6), тут знайдене яніславицьке вістря ромбічної форми, з основою,

ретушованою паралельно скосу вістря. Трапеції низькі й середньовисокі становлять 35 % набору

мікролітів (рис. 129, 23 - 28), трапеції високі – 12 (рис. 129, 16 - 22). Частина трапецій асиметрична (рис. 129, 25-27). Виразною серією, що нараховує десять екземплярів, представлені мікрорізці (рис. 129, 9-15). Знайдені також три кукрекські вкладні (рис. 129, 7, 8), два яниславицькі трикутники (рис. 129, 5, 6), дві пластинки із притупленим краєм, одне кудлаївське вістря. Комплекс мікролітів становить 21 % колекції виробів із вторинною обробкою.

40 % знарядь – скребачки. Більше половини скребачок – вироби неправильної форми на відщепі (рис. 129, 43, 44). Приблизно однакова кількість скребачок кінцевих на пластинах (рис. 129, 34-36) і на відщепах (рис. 129, 37-40), підокруглих і округлих (рис. 129, 41, 42). Одним екземпляром представлений подвійна скребачка на пластині (рис. 129, 36). Третина кінцевих скребачок має ретуш, що заходить на край заготовки, половина округлих – скребачки високої форми (рис. 129, 41). Різці становлять близько 4 % знарядь і представлені трьома на куту зламані пластинки і одним бічним на відщепі (рис. 129,

45). Сverdла представлені шістьма екземплярами (рис. 129, 29-31), грубі рубуючі знаряддя – трьома.

Досить численний тип знарядь колекції кременю стоянки Бородянка Зв – пластини і їхні уламки з ретушшю (23 % виробів із вторинною обробкою) (рис. 129, 46-48). Також знайдені 13 відщепів з ретушшю й 14 невизначених уламків знарядь.

Кераміка стоянки Бородянка Зв (рис. 130) має рослинну домішку в глині, орнаментована горизонтальними рядами наколів косої відступаючої гребінки, размочаленої палички, підтрикутної у перетині паличкою [Залізняк, 1979б, с. 57]. Ці риси властиві кераміці раннім дніпро-донецьким пам'яткам Київщини, за Д.Я.Телегіним. Також знайдені фрагменти посуду з горизонтальними рядами наколів трубчастою кісткою – так звані «копитця». Такий орнамент поширений на другому етапі розвитку німанської або волинської, за Г.В.Охріменком, культури Західного Полісся.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1 Балтія у фіналі льодовиків'я.

Рис. 2 Поліське прильодовикове озеро 14 тис. р. тому.

Рис. 3 Карта заселення півночі Європи 11-9 тис. р. тому.

Рис. 4 Наконечники стріл лінгбійської (39-41), гамбурзької (36-38), красносільської (28-35), аренсбурзької (20-27), свідерської (17-19), пісочнорівської (6-9), постсвідерської (1-5) традицій та культур Фосна і Комса Скандинавії (10-16).

Рис. 5. Карта поширення постсвідерських та посткрасносільських пам'яток у мезоліті Східної Європи.

Умовні позначення: 1- свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2- мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), 3 - постсвідерські стоянки, 4- кордони свідерської культури, 5- кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6- південний кордон лісової зони, 7- міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8- міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9- міграція красносільської людності на межі Дріасу III та Пребореалу, 10- міграція кудлаївського та маглемезького населення на початку мезоліту.

СТОЯНКИ: 1- Паштува, 2-Лампеджай, 3- Канюкай, 4-Лаукскола, 5-Ліелрутулі, 6-Селпілс, 7-Кунда, 8-Сійвертсі, 9-Тирвала, 10-Нарва, 11-Пуллі, 12-Лепакозе, 13-Ялевере, 14-Симусаре, 15-Звейнієкі, 16-Іванців Бір, 17-Звидзе, 18-Оса, 19-Лубанське Озеро, 20-Крумплєво, 21-Зелений Хутір, 22-Катинь 21, 23-Боровка, 24-Коромка, 25-Гренськ, 26-Пісочний Рів, Гридасово, 27-Ком'ягіно, 28-Черістово, 29-Баркалабове, 30-Смячка, 31-Староконстантинівська IV, Чорна Грязь, Дмитрівська, Титово I, Ієнево, 32-Журавець, 33-Високіно, 34-Бутово, 35-Кошево, 36-Красново VI, 37-Лукіно, 38-Соболево, 39-Скнятино, 40-Алтиново, 41-Богоявлення, 42-Копріно, 43-Пеньково 2, 44-Сільце, 45-Умління, 46-Некрасово, Кострома, 47-Мордовське, 48-Іванівська III, 49-Микуліно, 50-Петрушино, 51-Русаново III, 52-Борки, 53-Єлін Бір, 54-Новошино, 55-Угольново, 56-Істок, 57-Стара Пустинь, 58-Яндашево, 59-Міллярово, 60-Загай I, 61-В'язівок 4а, 62-Зимівники, Сабівка, 63-Жабинь, 64-Грем'яче, 65-Ладжино III, 66-Брагіно, 67-Мітіно, 68-Єлівка, Шильцева Заводь,

69-Дальній Острів, 70-Заозер'я, 71-Белево, 72-Настасіно, 73-Суконцево, 74-Ланіно, 75-Боровичі, 76-Ягорба, 77-Лотова Гора, Лиственка III, 78-Мар'їно IV, 79-Анд озеро М, 80-Піндуші XIV, 81-Оленячий Острів, 82-Ілекса III, 83-Муромське 7, 84-Нижнє Вереття I, 85-Попово, 86-Сухе, 87-Бір, 88-Яснопольська, 89-Єденга, 90-Колупайвська, 91-Приозерна 4, 92-Явронга, 93-Філічайвська, 94-Віс, 95-Пезмог I, 96-Парч, Пожег, Петрушинська.

ПОСТСВІДЕР

Рис. 6. Пуллі. Крем'яний та кістяний інвентар, за Л. Янітсом та К.Янітсом.

Рис. 7. Замошшя. Скребачки та нуклеуси, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

Рис. 8. Замошшя. Наконечники, вкладні, різці, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

Рис. 9. Характерні вироби з постсвідерських стоянок Північно-Східної Білорусі, за [Колосов, 2007б, с.30]. Умовні знаки: I – постсвідерські пам'ятки: а - Дедня, б - Коробчино, в - Горки, г - Кринична, д - Попово. II – Дедня, крем'яні вироби.

Рис. 10. Звейнієкі II. Кістяний та крем'яний інвентар культурного шару бореального часу, за Ф.А.Загорскісом та І.О.Загорською.

Рис. 11. Могилярник Оленячий Острів. Антропологічні типи похованих та наконечники стріл постсвідерського типу з поховання №100. За Н.М.Гуріною [1956].

КРАСНОСІЛЛЯ

Рис. 12. Крем'яний інвентар стоянок красносільської культури Птиче 3 (1-16) та Красносілля Є (17-23), за [Залізняк, 2005, с.50, 52].

Рис. 13. Раска. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1984, с.25-29].

Рис. 14. Раска. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1984, с.25-29].

Рис. 15. Гренськ. Крем'яний інвентар, за [Копытин, 1994, с.34-60].

Рис. 16. Боровка. Крем'яний інвентар, за [Копытин, 2000].

ПІСОЧНИЙ РІВ

Рис. 17. План городища Пісочний Рів з розкопами різних років, за [Залізняк, 1986, с. 109].

Рис. 18. Пісочний Рів. План південної частини розкопу 1982 р. за [Залізник, 1986, с. 111].

Рис. 19. Пісочний Рів. План мезолітичного шару західної частини розкопу 2002 р., за [Залізник, 2003, с.6].

Рис. 20. Пісочний Рів - 1982. Стратиграфія нашарувань (1), план і профілі лінзи 2 (2) та лінзи 3 (3), за [Залізник, 1986, с. 110].

Рис. 21. Пісочний Рів - 2002. План і профілі лінзи 4, за [Залізник, 2003, с.7].

Рис. 22. Пісочний Рів - 1982. Нуклеуси, за [Залізник, 1986, с. 114].

Рис. 23. Пісочний Рів -1982, 2002. Нуклеуси, за [Залізник, 2003].

Рис. 24. Пісочний Рів. Вістря, трапедії, за [Залізник, 1986, с. 115].

Рис. 25. Пісочний Рів. Трикутники, відщепи зі скошеним краєм, за [Залізник, 1986, с. 116].

Рис. 26. Пісочний Рів. Обушкові ножі, за [Залізник, 1986, с. 117].

Рис. 27. Пісочний Рів. Скребачки, за [Залізник, 1986, с. 119].

Рис. 28. Пісочний Рів. Різці, сокира, антропоморфне зображення, за [Залізник, 1986, с. 112].

Рис. 29. Пісочний Рів - 2002. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 2003, с.8].

Рис. 30. Пісочний Рів - 2002. Сокира кварцитова, за [Залізник, 2003, с.9].

Рис. 31. Гридасове - 1982. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1991, с.46].

Рис. 32. Профілі нашарувань стоянок: Студенок (1), Мураги (2), Попове Озеро (3), за [Залізник, 1986, с.125].

Рис. 33. Студенок. Крем'яний інвентар та «човник» з тальку (11), за [Залізник, 1986, с.127].

Рис. 34. Студенок. Трапедії та вістря, за [Залізник, 1986, с.128].

Рис. 35. Студенок. Скребачки та різці, за [Залізник, 1986, с.129].

Рис. 36. Мураги. Нуклеуси та двобічно оброблені макроліти, за [Залізник, 1991, с.49].

Рис. 37. Мураги. Трапедії та свердла, за [Залізник, 1991, с.47].

Рис. 38. Мураги. Скребачки та різці, за [Залізник, 1991, с.50].

Рис. 39. Попове Озеро. Двобічно оброблені макроліти та нуклеус [8], за [Zaliznyak, 1997, р. 54].

Рис. 40. Попове Озеро. Трапедії, вістря, свердла, за [Zaliznyak, 1997, р. 55].

Рис. 41. Попове Озеро. Скребачки, різці, за [Zaliznyak, 1997, р. 56].

Рис. 42. Вирчище. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1986, с.135].

Рис. 43. В'язівка 4а, житло 4. Мікроліти, за [Залізник, Гавриленко, 1995].

КУДЛАЇВКА

Рис. 44. Область культур Дювенсі VIII-VII тис. до н.е.

Умовні позначення: 1- коморницькі трикутники та вістря, 2- вістря типу Кудлаївка, 3- пам'ятки культур Кудлаївка, 4- Коморниця, 5- Мелстед (1-5) та Дювенсі (6-10), 6- Свадборг, 7- кордон зандрових низин.

КУДЛАЇВКА: 1- Ставиного, 2- Лута, 3- Бітьон, 4- Омит, 5- Кожан-городок, 6- Мутьчці, 7- Балаховичі, 8- Рудня 3А, 9- Криниця, 10- Поляни, 11- Озерне I, 12- Речиця, 13- Білосорока, 14- Вали, Мартиновичі, 15- Кухарі, Річище, 16- Вигурівщина, 17- Коржі, 18- Селище, 19- Таценки, 20- Кудлаївка, 21- Озерна 1, 22- Кабеляй, 23- Пупляй, 24- Люботинь 3, 25- Великий Мінськ, 26- Броди.

Рис. 45. Криниця 2а. Сокири та нуклеуси, за [Zaliznyak, 1997, р. 11].

Рис. 46. Криниця 2а. Мікроліти та свердла, за [Zaliznyak, 1997, р. 13].

Рис. 47. Криниця 2а. Сокири, за [Zaliznyak, 1997, р. 12].

Рис. 48. Криниця 2а. Різці, за [Zaliznyak, 1997, р. 55].

Рис. 49. Криниця 2а. Скребачки, за [Zaliznyak, 1997, р. 55].

Рис. 50. Броди. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1991, с.17].

Рис. 51. Люботинь 3. Нуклеуси, за [Zaliznyak, 1997, р. 18].

Рис. 52. Люботинь 3. Мікроліти, за [Zaliznyak, 1997, р.19].

Рис. 53. Люботинь 3. Мікроліти, за [Zaliznyak, 1997, р. 20].

Рис. 54. Люботинь 3. Мікроліти, свердла, за [Zaliznyak, 1997, р. 21].

Рис. 55. Люботинь 3. Скребачки, за [Zaliznyak, 1997, р. 22].

Рис. 56. Люботинь 3. Різці, за [Zaliznyak, 1997, р. 23].

Рис. 57. Люботинь 3. Сокири, за [Zaliznyak, 1997, р. 24].

Рис. 58. Таценки. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1984, с.38].

Рис. 59. Таценки. Скребачки, за [Залізник, 1984, с.38].

Рис. 60. Кухарі. Скребачки, нуклеуси, за [Залізник, 1984, с.34].

Рис. 61. Кухарі. Мікроліти, свердла, різці, за [Залізник, 1984, с.35].

Рис. 62. Мартиновичі. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с.24].

Рис. 63. Вали (1-50), Речище (51-58), Великий Мідськ (59-99). Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p. 26].

Рис. 64. Поляни (1-56), Рудня 1а (57-68), Омит (69-97). Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p. 25].

Рис. 65. Поляни. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p. 131].

Рис. 66. Криниця 1 [1-81], Криниця 2 [82-150]. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, p.129].

Рис. 67. Кудлаївка. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1998, с.158].

Рис. 68. Озерна 1. Нуклеуси, скребачки, різці, за [Кудряшов, Кривальцевич, 1984].

Рис. 69. Озерна 1. Мікроліти, вістря, свердла, за [Кудряшов, Кривальцевич, 1984].

Рис. 70. Речиця 2. Крем'яний інвентар, за [Ксензов, 1988, с. 105-110].

Рис. 71. Пупляй 1С. Крем'яний інвентар, за [Ostrauskas, 2002, p.141].

Рис. 72. Кабеляй 23. Нуклеуси, за [Ostrauskas, 2002, p.147].

Рис. 73. Кабеляй 23. Мікроліти та свердла, за [Ostrauskas, 2002, p.144].

Рис. 74. Кабеляй 23. Різці та скребачки, за [Ostrauskas, 2002, p.146].

Рис. 75. Кабеляй 23. Сокири, за [Ostrauskas, 2002, p.141].

ЯНІСЛАВИЦЯ

Рис. 76. Карта поширення пам'яток яніславицької культури.

Умовні позначки: 1-яніславицькі вістря; 2-стоянки яніславицької культури; 3- пам'ятки рудоострівського варіанту; 4- кордон Поліської низовини.

Басейн Німану: 1- Максимоніс 4, 2- Дубичай 2, 3- Нятесяй, 4- Белиця 2, 5- Нясіловичі, 6- Бабінка, 7- Черешля; Польща: 8- Перкуново, 9- Сосня, 10- Вістка Шляхеца III, 11- Велішев XIII, 12- Яніславиця, 13- Гжибова Гура VI, 15- Дібровка, 16- Неборове, 17- Яворник Чарна, 18- Гвоздець; Полісся: 19- Тур, 20- Невір, 21- Глуша, 22- Любязь, 23- Переволока, 24- Омит, 25- Нобель, 26- Сенчиці 5а, 27- Мульчиці, 28- Грушвиця, 29- Бабка, 30- Непірець, 31- Балаховичі, 32- Мала Осниця, 33- Рудня, 34- Криниця, 35- Тутовичі, 36- Поляна, 37- Сарни, 38- Рудня Озерянська, 39- Піщане, 40- Прибір, 41- Ковишлівка, 42- Протереб, Оболонь, Дібровка, 43- Стаханове, 44- Кративенка, 45- Тетерів, 46- Кухарі 2, 47- Прибірськ 3, 48- Рудий Острів, 49-

Бородянка, 50- ДВС, 51- Перетічок, 52- Красновка 1Б, 53- Городок 4, 54- Стара Лукава, 55- Конецполь, 56- Кам'яниця.

Рис. 77. Максимоніс 4. Крем'яний інвентар, за [Римантене, 1971, с. 118-123].

Рис. 78. Максимоніс 4. Крем'яний інвентар, за [Римантене, 1971, с. 118-123].

Рис. 79. Крем'яний інвентар стоянок Красновка 1Б (1-38) та Стара Лутава (39-54), за [Ксензов, 1988, с. 114-124].

Рис. 80. Сенчиці 5а. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 36].

Рис. 81. Сенчиці 5а. Мікроліти, за [Зализняк, 1991, с. 37].

Рис. 82. Сенчиці 5д. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 39].

Рис. 83. Сенчиці 5д. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 40].

Рис. 84. Сенчиці 5в. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Зализняком.

Рис. 85. Сенчиці 5в. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Зализняком.

Рис. 86. Новосілки. Крем'яний інвентар, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Зализняком.

Рис. 87. Новосілки. Крем'яний інвентар, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Зализняком.

Рис. 88. Новосілки. Скребачки, за Г.В.Охріменком та Л.Л.Зализняком.

Рис. 89. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 35].

Рис. 90. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 36].

Рис. 91. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 37].

Рис. 92. Переволока 2. Крем'яний інвентар, за [Zaliznyak, 1997, с. 38].

Рис. 93. Крем'яний інвентар стоянки Кам'яниця I (1-16), за Л.Г.Мацкевим, та Журовичі (17-43), за В.М.Коноплею.

Рис. 94. Непірець. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 35].

Рис. 95. Рудня 1. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Зализняком.

Рис. 96. Рудня 1. Крем'яний інвентар, за Л.Л.Зализняком.

Рис. 97. Дніпровська водогінна станція (ДВС). Крем'яний інвентар, за Д.Я.Телегіним та Л.Л.Зализняком.

Рис. 98. Смоляниково. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 34].

Рис. 99. Протереб. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 32].

Рис. 100. Протереб. Крем'яний інвентар, за [Зализняк, 1991, с. 33].

Рис. 101. Белиця П. Крем'яний інвентар, за [Черняускі, 1979, рис. 44].

Рис. 102. Белиця П. Крем'яний інвентар, за [Черняускі, 1979, рис. 44].

Рис. 103. Несиловичі І. Крем'яний інвентар, за [Гурина, 1965, с. 164-165].

Рис. 104. Циганівка. Крем'яний інвентар, за [Гутовский, 1988, с. 4, 6].

Рис. 105. Мойсеевичі. Крем'яний інвентар, за [Кудряшов, 1996].

Рис. 106. Рудий Острів. Загальний план розкопу, за Л.Л.Залізнякам..

Рис. 107. Рудий Острів. Плани і профілі ліній 1 та 2.

Рис. 108. Рудий Острів. Плани і профілі ліній 4, 5, 7.

Рис. 109. Рудий Острів. Крем'яний інвентар.

Рис. 110. Рудий Острів. Крем'яний інвентар.

Рис. 111. Рудий Острів. Скребаки.

Рис. 112. Оболюнь. Крем'яний інвентар та кераміка, за [Залізняк, Балакін, 1985].

Рис. 113. Карта поширення вістер з мікрорізцевим сколом на пластинах.

Умовні позначення: 1-стоянки з серіями вістер, 2-пункти з 1-3 вістрями, 3-напрямок міграції балтійського населення в VII-V тис. до н.е., 4-кордон Полісся, 5-південний кордон лісу в Атлантикумі.

Стоянки: 1- Грзובה Гура IV, 2- Яворник Чарна, 3- Гвоздець, 4- Червоний Борек, 5- Неборова, 6- Тур, 7- Невір, 8- Люб'язь, 9- Переволока 2, 10- Омит, 11- Нобель, 12- Сенциці, 13- Мульчиці, 14- Непірець, 15- Рудня, 16- Поляни, 17- Рудня Озерянська, 18- Мойсеевичі, 19- Красновка 16, 20- Стара Лутава, 21- Оболюнь, 22- Протереб, 23- Ковишиловка, 24- Піщане, 25- Прибір, 26- Прибірск 3, 27- Стаханово, Кратив'янка, 28- Рудий Острів, 29- Бородянка, 30- ДВС, 31- Перетічок, 32- Кам'яниця, 33- Кінецьполь, 34- Біла Гора, 35- Поповий Мис, 36- Ігрен 8, 37- Кізлевий 5, 38-44- Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок, 45- Петровські 4, 10, 28, 46- Вільхова 5, 47- Петрово-Орловська, 48- Пелагіївка III, 49- Пришиб, 50- Дробішеве, 51- Шевченкове, 52- Боровське I, 53- Горіхове-Донецьке, 54- Шан-Коба, Фатма-Коба, 55- Балін-Кош, 56- Ала-Чук, 57- Су-Ам III, 58- Фронтоне, 59- Ленінське, 60- Олексіївська Засуха.

Рис. 114. Вістря на пластинах з мікрорізцевим сколом зі стоянок України.

Зі стоянок Західного Полісся: Сенциці 5а (1-9), Рудня I (10-13); Києво-Житомирського Полісся: ДВС (14-16), Бородянка 3в (17-18), Рудня Озерянська (19-21), Мойсеевичі (22-24),

Протереб (25); басейну Сіверського Дінця: Ольхова 5 (26, 27), Петрівська 28 (28, 33-35), Петрівська 4 (29-32), Петрівська 10 (36-40); Надпоріжжя: Ігрен 8 (41-46), Собачки (47), Чаплі (48), Терлянська Круча (49), Вовниги (50), Кізлевий 5 (51, 52); Криму: Шан-Коба, середній шар (53-55), Шан-Коба, шар 4 (56-58), Су-Ам III (59-63).

НЕОЛІТИЗАЦІЯ ПІВДЕННОГО ПОЛІССЯ

Рис. 115. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII-VI тис. BC (cal.).

Умовні знаки: пам'ятки культур гребениківської (1), кукрекської (2), буго-дністровської (3), кришської (4); 5 – кордон культурної спільноти Караново 1 – Криш – Старчево – Кереш; 6 – напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 – розселення носіїв гребениківських традицій; 9 – можливий шлях первинної неолітичної колонізації узбережжя Північно-Західного Надчорномор'я морським шляхом.

Рис. 116. Добрянкa 3. Ситуаційний план.

Рис. 117. Добрянкa 3, розкоп 3. Нуклеуси.

Рис. 118. Добрянкa 3, розкоп 3. Мікроліти.

Рис. 119. Добрянкa 3, розкоп 3. Крем'яний інвентар.

Рис. 120. Добрянкa 3. Розкоп 3. Розподіл мікролітів за глибинами.

Рис. 121. Добрянкa I. Крем'яний інвентар з розкопу 2005 р.

Рис. 122. Добрянкa I. Неолітична кераміка (1-6).

Рис. 123. Печери. Крем'яний інвентар, за В.М.Даниленком.

Рис. 124. Печера. Кераміка, за В.М.Даниленком. Рис. М.Т.Товкайла.

Рис. 125. Лазарівка. Крем'яний інвентар, за [Залізняк, 1979].

Рис. 126. Кераміка стоянок Лазарівка (12-17) та Крушники (1-11).

Рис. 127. Крушники. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізнякам.

Рис. 128. Прибір 7а. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізнякам.

Рис. 129. Бородянка 3В. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізнякам.

Рис. 130. Реконструкція Д.Л.Гаскевича горщика німанської неолітичної культури зі стоянки Нобель (матеріали Д.Я.Телегіна) та кераміка стоянки Бородянка 3В (1-6), за Л.Л.Залізнякам.

Рис. 131. Міграційні потоки на Правобережжі на межі мезоліту і неоліту.

Умовні позначки: 1- стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем, 2- буго-дністровські поселення, 3- напрямок просування кукрекського населення, за В.М.Даниленком, 4- міграція гребениківського населення, 5- міграція людності культур Криш та Кукутені, 6- міграція носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, 7- напрямки переселення кукрекського та буго-дністровського населення, 8- міграція буго-дністровського населення у Надпорожжя, 9- північні стоянки гребениківської культури.

Стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем: 1- Абузова Балка, 2- Сагайдак II, 3-Кінецьполь, 4- Синюхін Брід, 5- Добрянкa 1-3, 6- Гвоздеве, 7- о.Кізлевий, 8- о.Сурський, 9- Ігрені 8, 10- Поповий Мис, 11- Мала Перещепина, 12- Велика Андрусівка, 13- Чапайівка, 14- Юрова Гора, 15-

Бориців, 16- Лазарівка, 17- Бородянка 3В, 18- Тетерів III, 19- Прибір 7А, 20- Крушники, 21- Корма.

Рис. 132. Таценки. Уламок човника з тальку, за Л.Л.Залізнякам.

Рис. 133. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейців (VII-V тис. до н.е.).

Культури пізнього мезоліту: 1- Лейен-Вартен, 2 – Олдеслоє, 3 – Хойниця, 4- Яніславиця, 5 – пункти знахідок яніславицьких вістер, 6 – донецька культура.

Культури неоліту: 7 – гребінцевої кераміки, 8 - лійчастого посуду, 9 – балканський неоліт, ЛСК. I – балканський неоліт, II – пракартвели Кавказу, III – прафіно-угри.

Рис. 134. Розселення індоевропейських племен шнурової кераміки на початку II тис. до н.е.